LUND UNIVERSITY

Den gotiske labyrint

Middelalderen og kirkerne i Danmark

Wienberg, Jes

1993

Document Version:
Manuskriptversion, referentgranskad och korrigerad (även kallat post-print)

Link to publication

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1993). *Den gotiske labyrint: Middelalderen og kirkerne i Danmark*. [, Historical Archaeology]. Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 21. Dec. 2025

Den gotiske labyrint

Middelalderen og kirkerne i Danmark

Jes Wienberg

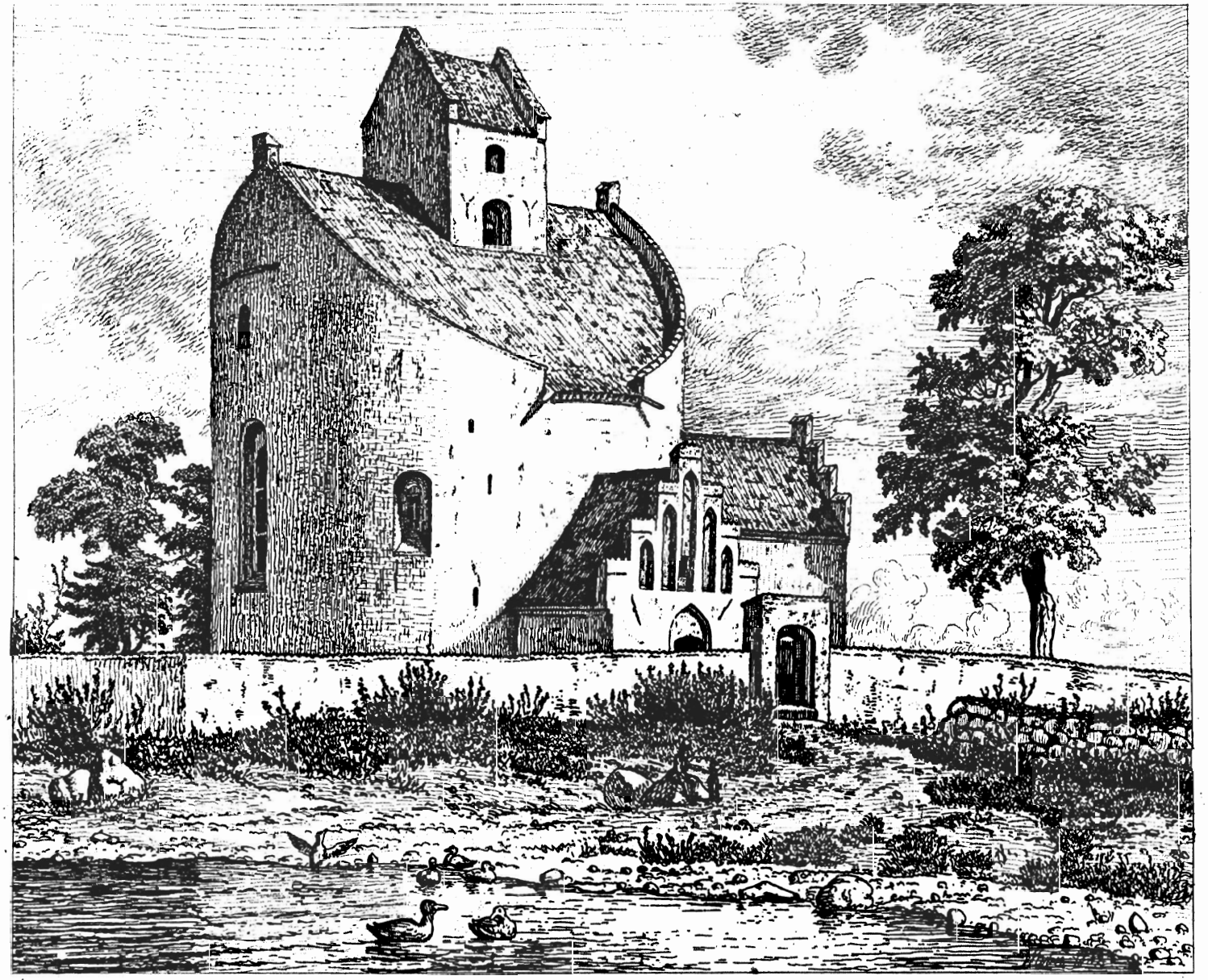

Rentegning og tryk med støtte fra

Arkeologiska institutionen i Lund
Berit Wallenbergs Stiftelse
Crafoordska stiftelsen
Ebbe Kocks stiftelse
Erik Cinthios forskningsfond
Humanistiska fakulteten i Lund
Letterstedtska föreningen
Nordenstedtska stiftelsen
Syskonen Willers donationsfond

Forsiden: Bjernede rundkirke. Radering af Vilhelm Kyhn 1852 i Nationalmuseet.

Bagsiden: Skriveren på Galleri Leonardo i Malmö. Foto Håkan Jönsson april 1992.

© 1993 Jes Wienberg

Tryck: Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund

Distribution: Almqvist & Wiksell International
Box 4627, S-116 91 Stockholm

ISSN 0283-6874
ISBN 91-22-01555-8

Indhold

Indhold 3
Forord 5
I **Kirkerne i forandring** 7
Vore middelalderkirker 7
Kirkerne i forandring 9
Gotiseringen 12
Kirkearkæologien 14
Middelalderens Danmark 18
Sognekirkerne 20
Kirkernes kildeværdi 21
II **Romansk og gotisk** 32
Romansk og gotisk 32
Katedralernes korstog 34
Mode eller mening 37
Hvælvet som ledetråd 44
Kirkerne og kulturlandskabet 50
Bjäresjö kirke og gård 58
Arkitekturens felt 64
III **Kirkerne i Danmark** 68
Kirkerne i Danmark 68
Stil og datering 69
Kirketal og kirkesogne 71
Romanske kirker 73
Gotiske kirker 76
Korets udvidelser 80
Skibets udvidelser 86
Sakristier 91
Kapeller 93
Våbenhuse 97
Tårne 101
Hvælv 106
Ødekirker 111
Fra romansk til gotisk 115
IV **Jorden og pengene** 122
Middelalderens økonomier 122
Kirkekassen og kirkebygningen 126
Kirkerne i landskabet 131
Ribe Oldemoder 134
Landehjælpen 138
Christian V's matrikel 140
Jorden og pengene 144
V **Enkeltmennesker og fællesskaber** 145
Middelalderens mennesker 145
Enkeltmænd og fællesskaber 147
Kirken, gården og byen 150
Magten og afmagten 153
Stifterne på væggen 161
Stifterne på pergament 170
Gårdkirker og sognekirker 174
VI **Middelalderen og kirkerne** 180
Middel-Alderen 180
Middelalderen og kirkerne 182
Fromhed og verdslighed 184
Den gotiske stræben 188
Middelalderens restaurering 192
Kirkerne og teksterne 197
Labyrinten 198
Noter 200
Henvisninger 218
English Summary 239

Forord

Er det nødvendigt? Ja, det er nødvendigt! At skrive om ét enkelt problem i fortiden i et lille land i udkanten af Europa. At tilbringe år bøjet over bøger, opmålinger, registreringskort, notater og en utålmodig dataskærm for nogle kirkers skyld. Men udmattet véd skriveren næppe længere til hvem eller hvorfor.

Et forfængeligt forsøg på at øge skriverens kulturelle kapital, der blev på bekostning af hans økonomiske kapital? Måske begyndt som en stræben, men forhåbentlig afsluttet som en søgen. Arkæologien ikke som en lære om fortiden, men som en undersøgende holdning. En måde at leve og overleve. Eller skriver man først og fremmest om noget, fordi man tænker på det, men også for ikke behøve tænke på det mere.

Ledetråde findes utvivlsomt tilbage i det midtjyske søhøjland, hvor talrige cykelture havde ydmyge kirker som mål. Arkæologien fandtes selvfølgelig. Samle flint, registrere stridsøkser, klistre potteskår og udgrave omkring Silkeborg. Oplevelsen af katedralen i Chartres en sensommerdag i 1977 førte skriveren bort fra tandlægens trygge, men triste bane. Det blev middelalderen og arkæologien på Moesgård, hvor Olaf Olsen og Jens Vellev grundigt indførte studenten i kirkearkæologiens kilder og metoder.

Via Tønsberg og Bornholm gik vejen til en anderledes middelalderarkæologi i Lund. Her ved Arkeologiska institutionen, i et debatglad, hektisk og levende forskermiljø, blev doktoranden gradvist omskolet til at opsøge grænserne for vor viden. Herlige år i et fællesskab omkring frokostbordet og fredagens sherry. Udsigt til Krafts Torgs ynder, til Lundagård og domkirken. Og, når det blev alvor med en bog, videre til institutionens filial, Berlingska huset, hvor Televerkets væg hæmmer udsigten. Men stadig fristende nær byens caféer.

"Den gotiske labyrint" har været en afhandling i stadig forandring. Et første oplæg fra 1983 om romanske kirker, sogne og bebyggelse på Sjælland blev ændret og udvidet, trods seminarets bekymrede miner. Forslag til rimelige afgrænsninger f eks til kirkerne i Frederiksborg amt, til gotikken eller hvælvene alene blev afvist. Gennemgangen af kirkerne over syv år og arbejdet med prikkortene var afgørende. Både den romanske og gotiske arkitektur skulle med. Og hverken mere eller mindre end hele det middelalderlige Danmark. Ingen kompromisser, næsten!

Kan labyrinten forene den kritiske og den kreative fordring i mødet mellem arkæologiens sprog og kirkernes sten på tværs af senere landegrænser, da er i al beskedenhed nogle ambitioner opfyldt for en skriver i skånsk eksil.

Arbejdet har været et langvarigt, stædigt slid, men har også bragt opdagelsens glæde undervejs gennem Trap, kirkeværkerne, og ikke mindst i nærkamp med arkivernes dynger af papir - i København, Lund, Kristianstad, Halmstad og Karlskrona. Især mindes skriveren en lyksalig sommer i København 1988, hvor han endevendte Nationalmuseets arkiv og boede på Valkendorfs Kollegium.

Det er tid til at takke. En varm tak til mine venner og vejledere, der i utallige samtaler afgørende har bidraget til arbejdet, først Erik Cinthio, siden Anders Andrén og de senere år Hans Andersson. Også en varm tak til nogle af vennerne og kollegerne på institutionen - Marit Anglert, Mats Anglert, Jan-Erik Augustsson, Lars Ersgård, Henrik Klackenberg, Mats Roslund og Barbro Sundnér samt længere borte Jan Brendalsmo i Tønsberg, Sæbjørg Wal-

aker Nordeide i Trondheim, Jens Vellev i Århus og Klavs Randsborg i København - som alle har bidraget med nødvendig opmuntring og konstruktiv kritik. En varm tak til Tina Borstam, som har rentegnet, til min søster Inge Dam og Vibeke Vandrup Martens, der har gransket sproget, til Ulla-Britta Ekstrand, som har redigeret, til Inger Kristensson, der har gjort reproarbejdet, til Alan Crozier som har oversat summary, og til Håkan Jönsson som har fotograferet skriveren.

Videre en stor tak til de generøse fonde og institutioner som gennem årene har tilladt studierejser, arkivbesøg, arbejdsfred, rentegning og trykning - nemlig Anders Althins Stiftelse, Arkeologiska institutionen i Lund, Berit Wallenbergs Stiftelse, Bokelunds historisk-geografiska stipendiefond, Carl Stadlers fond, Crafoordska stiftelsen, Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond, Ebbe Kocks stiftelse, Erik Cinthios forskningsfond, Fil dr Uno Otterstedts fond, Harry Karlssons fond för arkeologisk forskning, Hildebrands fonden, Hilma Borelius stipendium, Humanistiska fakulteten ved Lunds Universitet, Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundet, Letterstedtska föreningen, Nordenstedtska stiftelsen og Syskonen Willers donationsfond för forskning i Skånes och Hallands historia och arkeologi.

Studiet har været muligt ved et 4-årigt stipendium fra Lunds Universitet. I øvrigt har skriveren klaret dagen og vejen ved undervisning, udgravninger og projekter ved Arkeologiska institutionen i Lund, Sigtuna Museum og Riksantikvarens utgravningskontor i Tønsberg - og allersidst ved støtte fra mine forældre, Hans og Isis Rasmussen.

Afsluttende en dedikation? Ja, til *Bodil Petersson* som dukkede op i min private labyrint i den sidste fase af skrivningen og her tilførte liv og varme.

Lund 31 marts 1993

Jes W.

Stat tempus pristinum nomine,
nomina nuda tenemus

Kirkerne i forandring

Vore middelalderkirker

Danmark har i en sjælden grad bevaret sine middelalderlige kirker. Skovene er opdyrkede, søer udtørrede, ja hele landskabet forvandlet, så det er vanskeligt at forestille sig middelalderens livsrum. Landevejene er flyttede. Landsbyernes gårde er forlængst forsvundne og kan kun afdækkes ved udgravning. De fleste klostre blev nedrevet efter reformationen, og herregårdene er fornyede. Købstæderne er forandret til ukendelighed. Kun sognekirkerne findes bevarede, endog i funktion, som fikspunkter af kontinuitet, besøgte og anvendte af mennesker i århundreder. Kirkerne erindrer om det forsvundne. Her er det muligt for et øjeblik at forlade nuet og gennem fysisk nærhed genopleve fortiden.

Vil vi studere middelalderen, findes der adskillige motiver for at anvende netop kirkerne som kildemateriale. Kirkerne er ofte de eneste bygninger både på landet og i købstaden, som er bevaret fra middelalderen. De er talrige, men aldrig identiske. Kirkerne er centrale steder i bygden med både sakrale og profane funktioner. De er arkitektoniske udtryk for tidens vigtigste institution. Kan vi således blot lære at læse kirkens materielle sprog, får vi et indblik i middelalderens økonomier, mennesker og mentaliteter. Og med udgangspunkt i kirkerne kan vi nærme os selve middelalderens metafor.

Kirkerne er ikke blot de bedst bevarede spor fra middelalderen, men også uløseligt forbundne med periodens afgrænsning. Middelalderen defineres i Norden traditionelt netop ved kirkens dominerende rolle. Denne mellemtid indledes med kirkens etablering som institution og afsluttes ved reformationens forandring. Men kirkerne (fig 1) ude i landskabet genkalder ikke umiddelbart én middelalder, snarere tre forskellige middelaldre, nemlig en romansk, en gotisk og en romantisk:

Den velbevarede romanske granitkvaderkirke St Laurentius i Sædding nær Ringkøbing Fjord viser, hvordan en kirke kan have set ud i 1100-årene. Den er enkel i udformning, kullet med et lille ret afsluttet kor og bredere skib. De oprindelige portaler er bevarede lige som flertallet af de rundbuede vinduer. Og kirkens tidligere åbne tagstol kan endnu iagttages over det senere indsatte flade loft.[1]

Kirken i Sædding kan, som flertallet af de tidlige kirker, endnu ikke dateres med større nøjagtighed. Den kan være opført ved samme tid som Gjellerup kirke, også i Vestjylland, der blev grundlagt i 1140. Erik Lam var da konge i nogle urolige år, hvor grene inden for kongeslægten kæmpede om magten. Roskildekrøniken nedskrives ved denne tid, Lübeck anlægges af hertug Henrik Løve, og abbed Bernard af Clairvaux prædiker korstog til Det Hellige Land. Og abbed Suger grundlægger nær Paris klosterkirken Saint Denis, kendt som gotikkens fødested, samtidig som Lunds domkirke fornyes i den romanske stil langt i nord.

Valfartskirken St Søren i Holmstrup på Sjælland er en af vores få helt gotiske landkirker. Ifølge et gavebrev og en forsvundet bygningsindskrift blev en ældre stenkirke her ved 1492 på initiativ af Roskildebispen Niels Skave erstattet af en stor teglstenskirke, som ikke tilfældigt henleder tankerne til købstadens arkitektur. Langhusets tre overhvælvede skibe er samlet under ét tag, vinduerne er spidsbuede, og både korafslutningen og de senere tilføjelser er prydede med kamtakker og gavlblændinger.[2]

Kirken i Holmstrup blev fornyet i kong Hans' regeringstid, da de nordiske lande endnu var forenede i en union. Lad

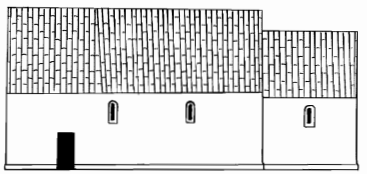

Sædding

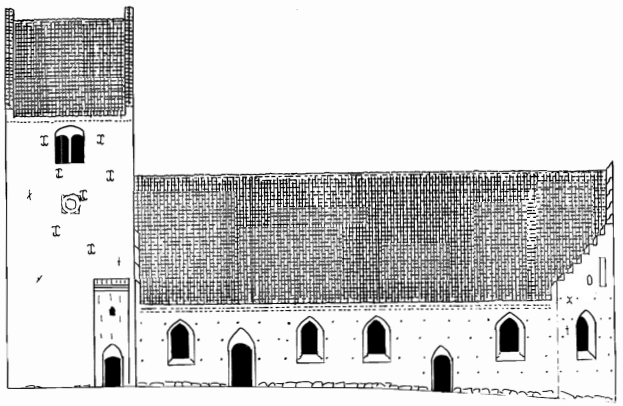

Holmstrup

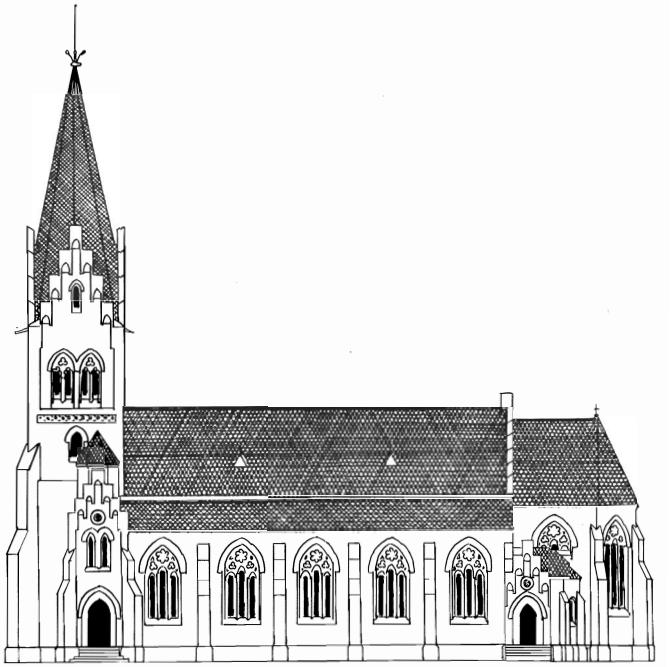

Tygelsjö

Jes W 1993

Fig 1. Sognekirkerne i Sædding i Vestjylland, Holmstrup på Sjælland og Tygelsjö i Skåne. Kirkerne kan repræsentere tre epoker i det danske kirkebyggeri, nemlig det romanske, det gotiske og det romantiske. Tegnet efter opmålinger i Storck 1903, DK IV (1989) og Skånes hembygdsförbunds arkiv.

det være en tilfældighed, men året 1492 har ofte markeret middelalderens afslutning. Dette år afsluttes Hundredårskrigen mellem England og Frankrig, maurerne i Grenada kapitulerer, søfareren Christopher Columbus "opdager" Amerika, den første jordglobus fremstilles i Nürnberg, og Leonardo da Vinci tegner en flyvemaskine. Og da Holmstrup opføres i gotiske former, har renæssancen allerede længe præget Italien.

En teglstenskatedral blev indviet i 1905 i Tygelsjö udenfor Malmö med den gotiske middelalderkirke som forbillede. Den enorme treskibede kirke har spidsbuede vinduer, ribbehvælv og et himmelstormende tårn.

Indvielsen erindrer om året, hvor unionen mellem Sverige og Norge ophører, Leo Trotskijs forsøg på sovjetstyre knuses, og japanerne sænker den russiske flåde, der tidligere havde passeret Øresund. Det er også året, hvor patentkontoristen Albert Einstein revolutionerer fysikken og dermed vort verdensbillede. Nu sammenvæves tiden, rummet, materien og iagttageren.

Tygelsjö kirke opføres i slutningen af en periode, der nostalgisk opsøgte middelalderen, men samtidigt skuede fremad. 1800-årene forvandlede helt det skånske landskab. Landsbyerne forsvandt, da gårdene blev udflyttet som følge af enskiftet. Nye købstæder havde vokset op omkring jernbaner og industrier. Og titusinder havde udvandret til Columbus' land.

Kirkerne i Sædding, Holmstrup og Tygelsjö repræsenterer forskellige indgange til middelalderen, tre stilarter eller tidsperioder, hvor byggeriet var mest påfaldende: De første trækirker erstattes af romanske stenkirker i 11-1200-årene. Flertallet af de romanske kirker "gotiseres" i århundredet inden reformationen. Endelig fornyes et stort antal kirker i 1800-årene i nyromansk og nygotisk stil. Samtidig kan de repræsentere udviklingen i landskabet: Jylland, hvor mange kirker endnu har bevaret sin romanske karakter, Sjælland, hvor gotiseringen præger næsten alle kirker, og Skåneland, hvor forandringerne i nyere tid er mest omfattende.

Rejsen fra Sædding over Holmstrup til Tygelsjö følger den vigende israndfra Vestjyllands karrige sandjorde til Sjællands skovklædte morænebakker og Skånes frugtbare lersletter. Det er en rejse mellem historiske rum fra feudalismen til kapitalismen, og idag også en rejse som overskrider en grænse mellem nationer. Kirkerne genkalder en forsvunden tid, som strækker sig fra missionstiden forbi reformationen og frem til 1 verdenskrig. De tre kirker er hver især udtryk for sin tid og plads og kan derfor indlede en vandring til fortiden.

Kirkerne i forandring

Ingen af kirkerne, vi møder på vejen fra Jylland til Skåne, er identiske. De adskiller sig i beliggenhed, alder, størrelse, materialer, udformning, billeder og inventarer. Et nærsynet blik på murværket afslører, at kirkerne er sammensat af dele fra forskellige epoker. Middelalderens pilgrimme og den moderne turist vil ikke blot mentalt opleve landskabet væsensforskelligt, men også mere konkret kunne iagttage vidt forskellige bygninger på samme sted, da kirkerne er blevet ombygget eller helt fornyet. Alle vore kirker er forandrede, mere eller mindre, aldrig på helt samme måde, ved forskellige tidspunkter og ujævnt i landet.

Forandringerne fik tidligt opmærksomhed. Allerede den danske kunsthistories nestor Niels Laurits Høyen (1856) skrev om udvidelser og ombygninger i artiklen "Om gamle Forandringer i nogle af vore Landsbykirker". Studiet af forandringerne indledes ikke med tilfældigt valgte kirker, men med nationalhistoriske monumenter som Ubby, Skibby, Fjenneslev, Kalundborg, Uvelse og Tveje Merløse, alle på Sjælland og flertallet knyttet til den mægtige Hvideslægt.[3]

Det er imidlertid arkæologiske iagttagelser siden 1950-erne, som har resulteret i et helt nyt billede af udviklingen. Udgravninger i gulvet sammen med studier af murværket og tagstolen har afsløret, hvordan tilsyneladende helstøbte kirkebygninger har gennemgået en lang og kompliceret udvikling. Bygningen har ofte haft en langt mere sammensat historie, end arkitekturen kunne antyde ved et første blik. Kirken har i mange tilfælde og næsten uafbrudt stået som en byggeplads.[4]

Kirkerne er sjældent blevet opført i én omgang, men i mindre etaper og blev stadig forandret gennem udvidelser,

tilbygninger og fornyelser. Udgravninger i gulvet har afdækket spor efter ældre trækirker og endog hidtil ukendte stenkirker.[5] Fortandinger i murene og ændringer i tagværkets nummersystem kan afsløre byggestop. Selv en ydmyg jysk granitkvaderkirke som Vorgod kan således være opført i flere etaper.[6]

Indledningens tre kirker illustrerer både forandringen og den etapevise opførelse. Sædding kirke har ikke helt undgået senere tiders indgreb. Ved sydsiden blev opført et gotisk våbenhus.[7] Og Holmstrup kirke, oprindeligt kaldet Læsøholm kirke, har radikalt ændret udseende gennem middelalderen (fig 2). Den romanske stenkirke blev udvidet, fik et våbenhus tilføjet i syd, et tårn i vest, senere et langhuskor med sakristi i nord. Herefter blev den i etaper ombygget fra vest mod øst til den kendte hallekirke med et nyt sakristi.[8] Tygelsjö kirke har gennemgået en lignende udvikling. Den romanske kirke fik tilbygget et bredt vesttårn, udvidet med et langhuskor som Holmstrup og overhvælvet. Endelig blev korsarme og et våbenhus tilføjet inden den totale fornyelse.[9]

Hvor kirkebyggeriet tidligere blev beskrevet i brede stilepoker, kan det nu opdeles i stadig mindre kronologiske enheder. Arkitekturen periodiseres i faser, der måske blot omfatter en arbejdssæson eller en vognlast med sten. Ved indgående studier har det været muligt at rekonstruere opførelsen af den romanske teglkirke i Maglarp i Skåne, så vi næsten kan følge den enkelte murer i arbejdet på stilladset.[10] Kunsthistoriens etablerede stilperioder er således blevet opsplittet af arkæologiens nye iagttagelser.

Vi lægger måske især mærke til forandringen, hvor intentionen ikke er blevet fuldbyrdet. Enkelte kirker kan opleves som uharmoniske, fordi et påbegyndt byggeri er blevet standset. Planen blev ændret med nye forudsætninger. Adskillige kirker på Gotland synes stivnede i en udvikling, når et gotisk kor dominerer et betydeligt mindre romansk skib. I Danmark er eksemplerne ikke så mange og tydelige.

Et kendt eksempel er St Olofs kirke i Skanör, hvor et enormt kor, dendrokronologisk dateret til ca 1440, har fortandinger til en fornyelse af det romanske skib. Markedets nedgang kan have fjernet både behovet og mulighederne for at bygge videre.[11] Tibirke kirke (fig 3) på Nordsjælland har

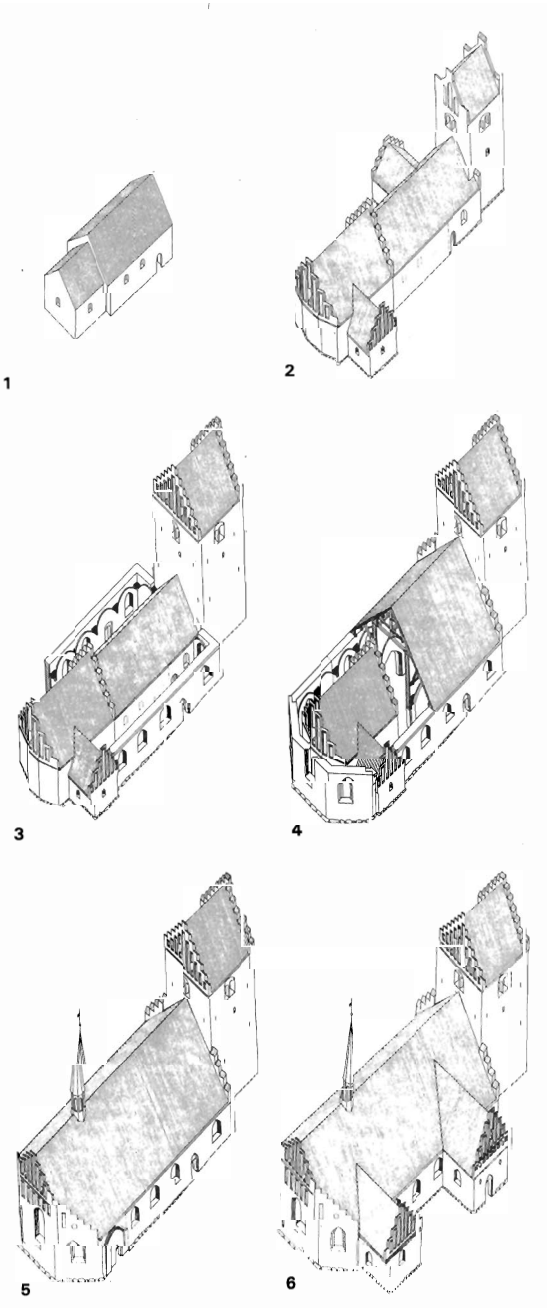

Fig 2. Hovedetaper i Holmstrup kirkes udvikling. Rekonstruktioner ved Mogens Vedsø 1988 efter DK IV (1989).

et langhuskor fra ca 1450, som er både højere og bredere end det romanske skib. Valfarten til den nærliggende Helene kilde kan her både have skabt behovet og betalt udbygningen, mens reformationen standsede en fornyelse også af skibet.[12] Det samme kan have hændt i Kliplev mellem Åbenrå og Flensborg, hvor langhuskoret fra ca 1500 må have været begyndelsen til en fuldstændig ombygning af kirken, nødvendiggjort og bekostet af valfarten til St Hjælper.[13]

Kan kirkebyggeriets kaotiske variation læses netop i modsætningen mellem intentioner og muligheder? Ligger kirkerne i et tredimensionalt felt bestemt af beskedne lokale midler, tidsbundne aktører og ubegrænsede behov? Vi skimter et mønster bag de utallige individuelle ændringer siden de første missionskirker, som har ledt frem til vor tids uoverskuelige kirketopografi.

Karin Andersson har i artiklen "Aspekter på den medeltida kyrkobyggnaden" (1982) formuleret et sjældent helhedsperspektiv. Kirken opfattes som "ett samlat uttryck för det liturgiskt-praktiskt nödvändiga, det estetiskt eftersträvade och det tekniskt och ekonomiskt möjliga".[14] Men hvad er da

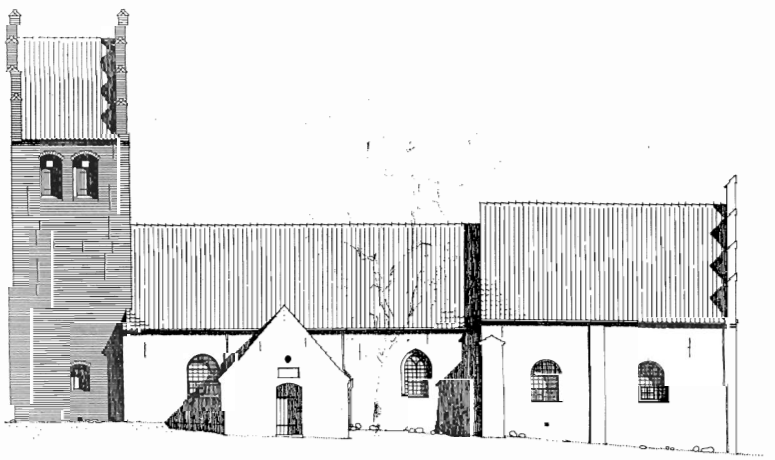

Fig 3. Tibirke kirke. Opmåling af Valdemar Voeler 1926 i Nationalmuseet i København.

forholdet mellem det nødvendige, ønskelige og mulige i forskellige perioder og områder?

I litteraturen beskrives kirkernes udvikling ofte uden bevidste forsøg på tolkning. Der henvises forsigtigt til flere faktorer, som ikke vurderes i forhold til hinanden. Udformningen af kirkerne kunne således påvirkes af praktiske hensyn, teknik, æstetik, liturgi, religiøsitet, selvhævdelse, folketal, økonomi, sociale og politiske forhold. Eller kirkearkitekturen beskrives uforpligtende som en "afspejling af samfundet".

Kirkearkitekturens udvikling fra romansk til gotisk og måske nygotisk, beskrives som både et faktum og en selvfølge i litteraturen. Samtidigt hævdes, at udviklingen enten er kendt i for få fragmenter til endnu at kunne rekonstrueres eller for kompliceret til at kunne forklares. Vi bør afvente flere undersøgelser, bedre dateringer og undvige tolkninger, der reducerer og forvrænger fortidens sammensatte virkelighed.[15]

Skriveren finder imidlertid ikke, at fortiden er en afsluttet "virkelighed", der blot unddrager sig vor erkendelse af empiriske og metodiske årsager. De utallige, stadig mere detaljerede, undersøgelser er snarere blevet en hindring for at forstå fortiden, da mængden af iagttagelser er øget til det næsten uoverskuelige. Og vi kan og skal ikke afvente et mere fuldstændigt kildemateriale i en uvis fremtid. Vi må tolke fortidens spor i forhold til vore egne forudsætninger og behov.

Middelalderen er en metafor for at indfange og beskrive tiden mellem antikken og renæssancen. Da middelalderen ofte defineres ved kirkens dominerende rolle, bør vi kunne vurdere perioden gennem kirkens arkitektoniske udtryk: Afslører kirkerne i forandring således en middelalder i forandring? Viser middelalderen en kontinuerlig udvikling, eller markerer overgangen fra romansk til gotisk et brud?

Hensigten er her at studere middelalderen som periode gennem dens kirker. Skriveren vil kritisk granske de benyttede begreber, forklaringer og ikke mindst kirkebygningerne selv. Det er muligt både at gendrive stilen, ændre perspektivet for tolkningen og at inddrage et større kildemateriale end hidtil, men også nødvendigt at gøre undersøgelsen realistisk. I valget mellem at begrænse tidsdybden, antallet af

kirker eller arkitektoniske elementer vælger skriveren da at fokusere på forandringen fra romansk til gotisk, rejsen eller udviklingen fra Sædding til Holmstrup. Derimod udnyttes erfaringerne fra det nygotiske byggeri, repræsenteret ved Tygelsjö, i selve tolkningen.

Gotiseringen

Det gotiske kirkebyggeri har hidtil haft en beskeden plads i både forskning og popularisering, især gælder det landkirkerne. I oversigterne behandles gotikkens mange udvidelser, tilbygninger og hvælv på forbavsende få sider eller endog linjer. Tendensen er med få undtagelser uforandret gennem dette århundrede fra "Danmarks Kunst" (1924-26) til "Kirkerne i Danmark" (1988-89). Hovedvægten ligger på den romanske periode og et fåtal fremtrædende bygninger, dom-, kloster- og købstadskirkerne.[16]

Selv "Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie" (1989) nøjes med én eneste sætning om kirkebyggeriet i 1400-årene, nemlig denne: "Det skyldes givetvis ofte de senmiddelalderlige kirkeværger, at så mange landsbykirker fik nye og større vinduer, hvælvinger, nye kalkmalerier, klokker og ofte ligefrem udvidelser med tårn, våbenhus m. m."[17]

Prioriteringen er næppe tilfældig. Den kan ikke skyldes kildesituationen, for de gotiske kirkebygninger udgør netop et velbevaret og varieret materiale, som kan undersøges i lyset af samtidige skriftlige kilder - og ikke alene i en svaghed for det tidlige og monumentale. Årsagen er nærmere at finde i grundlæggende vurderinger af middelalderen som periode, arkitekturen som kildemateriale og udviklingens karakter.

Det er en besnærende tanke, at den traditionelle opdeling af middelalderen i to tidsrum, et romansk og et gotisk, der sammenfaldt med perioder af national "opgang" og "nedgang", bevidst og ubevidst kan have medvirket til en prioritering af det ældre kirkebyggeri frem for det yngre.

I en tid med preussisk ekspansion fandt den danske historieskrivning en svunden storhedstid hos Valdemarerne præget af selveje og samarbejde. Da var riget endnu mægtigt i forhold til sin tyske nabo. De romanske kirker blev et levende vidnesbyrd om den indre og ydre vækst. En tid da impulserne kom direkte fra "de store Kulturlande", underforstået Italien, Frankrig, England og til nød Vesttyskland. Omvendt kom de gotiske kirker med deres nordtyske præg til at symbolisere en nedgangstid, hvor udenlandske pantehavere og hansestæderne undergravede rigets selvstændighed.[18]

En anden forklaring på den ringe interesse for gotikken kan findes i vurderingen af arkitekturen som kildemateriale i en historisk periode. Det er et vidt udbredt standpunkt, at arkæologens "stumme levn" kan og bør erstattes af historikerens "talende tekster" som kildemateriale, jo nærmere vi kommer vor egen tid. Her kunne findes et motiv til især at studere kirkerne i den romanske periode, hvor de skriftlige kilder er fåtallige, og mange spørgsmål endnu synes uløste. Studiet af de gotiske kirker derimod bliver mere en illustration af forhold kendte fra andre kilder. Ikke overraskende bliver da interessen blandt kirkearkæologer for byggeriet efter reformationen som problemområde og kildemateriale forsvindende lille.

Endelig er landkirkernes lave prioritet en konsekvens af en kunstgeografisk tradition, hvor udviklingen forklares ved sin oprindelse og modeprægede spredning fra innovative centre til en passiv periferi. Stilen overføres fra udlandet til Danmark og videre fra sensible miljøer som købstæderne og klostrene til landsbygden. Et antal kirker grupperes lokalt omkring et hovedmonument, som en bleg afspejling af den rigere arkitektur.

De fleste kirker blev grundlagt i den romanske periode, men det er gotikken, der har skabt det, vi idag opfatter som den typiske danske kirke: En hvidkalket kirke med tårn, kamtakker og røde teglhængte tage omgivet af landsbyens bindingsværksgårde (fig 4).

Antallet af nye gotiske kirker var måske begrænset, men des større er tyngden af alle ombygninger, udvidelser, tilføjelser, hvælv, kamtakker, blændinger, nye kalkmalerier og inventarer, som helt har forvandlet de romanske kirker. I lighed med etablerede begreber som neolitisering, urbanisering og monetarisering, der betoner en udvikling, kan kirkernes forandring fra romansk til gotisk beskrives som en gotisering.

Begrebet er ikke skabt til denne undersøgelse, men er blevet anvendt i adskillige kunsthistoriske oversigtsværker,

Fig 4. Den danske kirke mellem landsbyens bindingsværksgårde på forsiden af "De tusind Hjem" fra 1913. Efter Nielsen 1987.

Fig 5. Ølsemagle kirke på Sjælland. Foto Jes Wienberg 1989.

eksempelvis af Christian Elling i "Nordisk Kultur" (1931): "I den sene Gotik fik de allerfleste af vore Landsbykirker deres nuværende Udseende, idet de hyppigt blev forlængede, - oftest mod Øst -, og derved fik nye Gavle med kamtakker og Blændingsdekoration, endelig fik indbygget Hvælvinger og blev forsynet med Sakristi, Vaabenhus og Vesttaarn. Særlig paa Øerne fandt en saadan stærk Gotisering Sted."[19]

Begrebet "gotisere" er også blevet udnyttet af Mouritz Mackeprang i "Vore Landsbykirker" (1920) og Vilhelm Lorenzen i "Nordisk Kultur" (1934) om udvidelserne, tilbygningerne og hvælvslagningen, af Francis Beckett i "Danmarks Kunst" (1926) og Erik Horskjær i "Danmarks Bygningskunst" (1963) om fornyelsen af Århus domkirkes kor, og af Hugo Johannsen i "Kirkens huse" (1981) om indbygningen af hvælv fra midten af 1200-årene.[20]

Ølsemagle kirke (fig 5) udenfor Køge kan illustrere gotiseringen, da den rummer alle de typiske forandringer, selv om den netop herved er enestående: Ølsemagle kirke blev radikalt omformet i tiden fra ca 1300 til begyndelsen af 1500-årene, så alene skibets langmure nu er bevaret af den romanske bygning. Det smallere romanske kor måtte vige for et kor i skibets bredde, og skibet blev udvidet mod vest. Et våbenhus, kapel, tårn, og sakristi blev tilføjet. Alle dele, med undtagelse af våbenhuset, blev dækket af krydsribbehvælv. Og gavlene blev prydet med kamtakker og blændinger.[21]

Gotiseringen har således sat tydelige spor i kirkerne og landskabet, men videreførte den en romansk tradition, eller markerede den et brud med det gamle? Kontinuiteten blev fremhævet af Mackeprang (1920), som skrev, "at Gotiken ikke med et Slag gør det af med sin Forgænger, men at Overgangen mellem nyt og gammelt er jævn og glidende, saaledes at begge Stilarter er repræsenterede paa den samme Bygning." "At fastsætte noget Tidspunkt for dens

endelige Sejr lader sig af gode Grunde ikke gøre; i Virkeligheden lykkes det den nemlig aldrig helt at faa Bugt med den romanske Byggemaade."[22]

I de fleste oversigtsværker, også hos Mackeprang, finder vi dog en skarp opdeling af middelalderen i en ældre og yngre periode, hvor grænsen markeres af overgangen mellem det romanske og gotiske. Diskontinuiteten blev således betonet af Aron Andersson (1978), der skrev, at "Det är en avgörande vändpunkt i medeltidens konstnärliga och kulturella utveckling, som markeras av övergången från romansk till gotisk stil, en förändring i tänkesätt, samhällsformer och livsuppfattning."[23]

Men hvorfor var kirkebyggeriet så intensivt netop ved middelalderens slutning? To forskellige forklaringer, der afspejler den klassiske konflikt mellem idé og materie, står her imod hinanden: Enten forklares byggeriet med tidens religiøse vilje eller med den økonomiske højkonjunktur, altså enten med stærkere intentioner eller med bedre muligheder.

To svenske forskere har tidligt formuleret synspunkterne, som vi også genfinder hos deres danske kolleger. Hans Hildebrand skrev således i "Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid" (1875), at "Lusten stod tydligen i sammanhang med den allra sista medeltidsperiodens ängsliga ifver att i yttre gerning bevisa sin fromhet."[24] Omvendt skrev Johnny Roosval i "Den baltiske Nordens Kyrkor" (1924), at "I Sverige, särskilt i Uppsverige, rådde en märklig dådlust i kyrkors byggande, förstorande, välvande, målande och skulpturprydande. Icke blott att den krigiska triumfen verkade inspirerande, utan de osedvanligt långa fredsåren under riksföreståndarens lugna, försigtiga styre skapade den goda ekonomi, som är ofrånkomligt villkor för monumental konst."[25]

Hvorfor blev de danske sognekirker gotiseret? Hvorfor blev Ølsemagle kirke forandret lige som Sædding, Holmstrup, Tygelsjö og talrige andre i tiden inden reformationen? Skyldes gotiseringen den økonomiske mulighed eller den religiøse vilje? Og hvad er da forholdet mellem evnen og viljen? Her har vi undersøgelsens hovedproblem, hvor løsningen bør kaste lys på middelalderen som periode og forhåbentlig lede os ud af labyrinten.

For at komme nærmere et svar kan syv alméne spørgsmål formuleres: Hvad betød egentlig gotikken? Hvordan, hvor og hvornår blev de danske sognekirker forandret? Hvad var den økonomiske baggrund? Hvem tog initiativet? Hvad var aktørernes hensigter? Hvad var forholdet mellem økonomien, aktørerne og tidens tankeverden? Og hvad betyder gotiseringen for vor opfattelse af middelalderen?

Kirkearkæologien

Gotiseringen kan studeres med udgangspunkt i flere discipliner. Kirkernes forandring kan undersøges inden for emner som arkitektur, kunsthistorie, kirkehistorie, historie, kulturgeografi - og arkæologi. Samtidigt er der ingen tvivl om, at udgangspunktet vil være synligt i måden at formulere og afgrænse problemet, i metoderne og dermed også i resultatet.

Det arkæologiske perspektiv afslører sig umiddelbart i sproget, i betoningen af murværket frem for de skriftlige kilder, trangen til at typologisere og periodisere, den hyppige anvendelse af grundplaner og udbredelseskort, samt måske i ambitionen at ville tolke udviklingen.

Arkæologien, der betyder læren om det gamle, kan afgrænses fra andre videnskaber ved sit studium af materielle spor med anvendelse af typologi, stratigrafi og analogi, altså typer, jordlag og sammenligning. Mere populært identificeres arkæologien med studiet af en fjern fortids mennesker, redskaber og monumenter, især ved udgravninger i jorden.

Udgravningens afdækning af yngre jordlag og konstruktioner før ældre, i omvendt rækkefølge af deres "aflejring", kan også overføres til stående bygninger som en både horisontal og vertikal stratigrafi. Der er ingen væsentlig forskel mellem en udgravning i middelalderbyens kulturlag og en undersøgelse af kirkens gulve, murværk og tagtømmer. Forandringer i jordlagene kan sammenlignes med ændringer i byggematerialer og mørtel. Nedgravninger, der bryder en lagfølge, modsvares af sekundære åbninger i murværket. Og ligesom jordlag kan følges mellem hustomter for at hævde samtidighed, kan pudslag følges fra kirkens hvælv til portalerne og

vindueme. De fremgravede spor i gulvet kan knyttes til væggen og tagstolens bjælker og videre ud til kirkegårdens grave og måske endog bebyggelsen i en stratigrafisk helhed, der ikke er mindre indviklet end købstadens aflejringer.

Hver akademisk disciplin eller specialitet med selvrespekt legitimerer sin eksistens, dels ved at henvise til en lang tradition, dels ved at hævde sin fornyende evne. Det gælder også den nordiske kirkearkæologi, der lige som middelalderarkæologien kan påvise rødder ned i 1800-årene med navne som Carl Georg Brunius og Niels Laurits Høyen, Nicolay Nicolaysen og Lorentz Dietrichson.[26]

Begrebet "den kirkelige Archæologie" optræder allerede hos præsten Wilhelm Rothe i håndbogen "Den danske Kirkebygning efter dens Oprindelse og betydning" (1850). Han er her forbløffende aktuel i sine stratigrafiske iagttagelser, som det turde fremgå af følgende citat: "Hvælvingerne ere først senere indbyggede. Dette er kjendeligt deels deraf, at de ofte overskjære, og tildeels dække de ældre Vinduesfordybninger; deels deraf, at de ikke staae i nogen nødvendig Forbindelse med Ydermurene, men ligesom staae indeni disse, deels deraf, at de alle ere af Muursteen, om endog Væggene ere af Kampesteen."[27] Og hos den norske kunsthistoriker Lorentz Dietrichson (1902) møder vi en underafdeling af "middelaldersk Arkæologi" med begrebet "den kirkelige Kunstarkæologi", der behandler "den kirkelige Kunsts Væsen og Udviklingsgang".[28]

Kirkearkæologien har således en lang forskningshistorie i nær følgeskab med middelalderarkæologien, men er først blevet etableret som et eget fagområde siden 1981 med de nordiske symposier. Studiet af kirkerne har fulgt en arkæologisk og almén udvikling. Kirkearkæologiens retninger kan inddeles efter dens hensigter, spørgsmål, metoder og kilder. Vi kan finde mindst syv traditioner:

Nationalhistorisk - kirkerne knyttes til kendte personer og begivenheder i vor historie; *Antikvarisk* - kirkernes arkitektur og indretning beskrives i tekster og tegninger; *Stilhistorisk* - kirkerne grupperes efter former, og deres forbilleder lokaliseres; *Ikonologisk* - kirkernes billeder og symboler beskrives og tolkes; *Stratigrafisk* - kirkernes bygningshistorie undersøges med arkæologiske metoder; *Bebyggelseshistorisk* - kirkerne udnyttes for at belyse lokale demografiske, sociale eller økonomiske forhold; *Ideologisk* - kirkerne udnyttes til at belyse idéer, religion og religiøsitet, alt fra linjejagt og norrøn kult til valfart og reformation.

Forskningstraditionerne har delvist fulgt efter hinanden, men kan alle genfindes idag. I litteraturen opdager vi således en blanding af beskrivende oversigter, stilistiske analyser, præsentationer af bygningsarkæologiske undersøgelser og "socioøkonomiske" tolkninger.[29]

Før og under arbejdets gang er skriveren skiftevis blevet inspireret og irriteret af projekter, artikler og bøger, hvor middelalderkirkerne udnyttes som kilder til at rekonstruere sognedannelsen, befolkningens fordeling, den sociale struktur eller økonomiske udvikling. De vigtigste forbilleder og modbilleder skal her blotlægges. De tilhører alle den bebyggelseshistoriske tradition og behandler ikke blot én, men adskillige kirker:

Aksel E Christensen fremførte i et bidrag til "Nordisk Kultur" (1938), at de romanske kirkers fordeling viste befolkningens udbredelse og tæthed i 1200-årene, og knyttede ødekirkerne til agrarkrisen. Derimod skulle udvidelserne mere afspejle fromhedslivet og de økonomiske muligheder.[30] Betydningen af Christensens artikel vil fremgå af, at enhver, som har nærmet sig disse spørgsmål, har henvist til og ofte gengivet hans kort (fig 6), skønt de nu er mere end et halvt århundrede gamle.[31]

Ivar Schnell var forud for sin tid, når han i "Kyrkorna i Södermanland" (1965) inddrog landskabets runesten, stednavne og adelige besiddelser i studiet, viste udbredelsen af de romanske tårne, kirkernes proportioner, grundplanens udvikling og konsekvent fulgt kirkerne helt fra kristningen til vor egen tid.[32]

Ann Catherine Bonnier (1981) har i en inspirerende artikel knyttet kirkerne i Uppland til kulturlandskabets udvikling. Byggeriets tre hovedperioder, benævnt henholdsvis det romanske, gotiske og sengotiske, skulle afspejle faser i sognets agrare udvikling. De romanske stenkirker blev opført i ældre bygder med gode muligheder for agerbrug. Befolkningsvæksten gjorde udvidelser nødvendige, mens ombygningerne havde en økonomisk "blomstring" som forudsætning.[33]

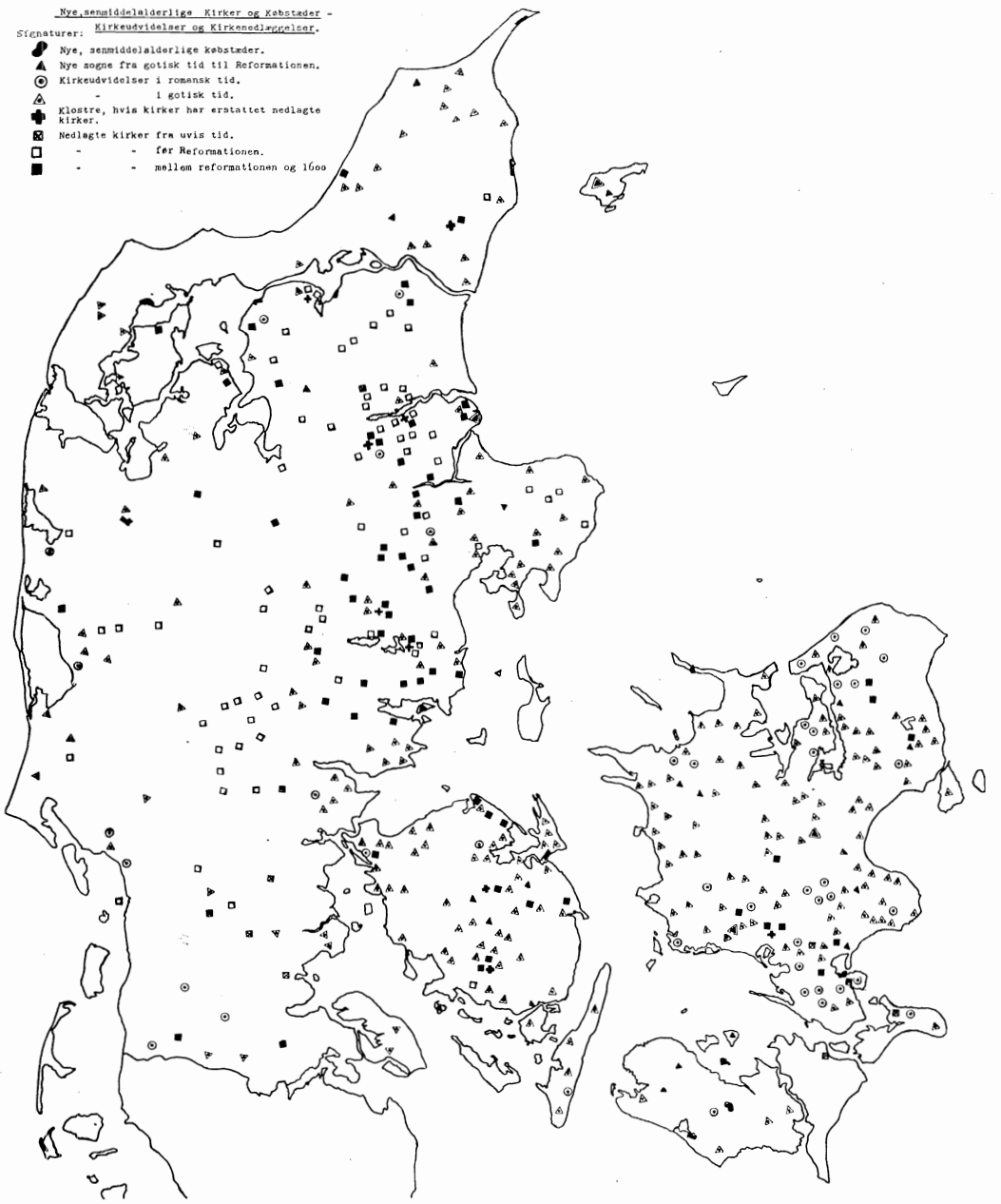
Nye,senmiddelalderlige Kirker og Købstæder -
Kirkeudvidelser og Kirkenedlæggelser.
Signaturer:
Nye, senmiddelalderlige købstæder.
Nye sogne fra gotisk tid til Reformationen.
Kirkeudvidelser i romansk tid.
- i gotisk tid.
Klostre, hvis kirker har erstattet nedlagte kirker.
Nedlagte kirker fra uvis tid.
- - før Reformationen.
- - mellem reformationen og 1600

Sven-Olof Lindquist har i artiklen "Sockenbildningen på Gotland" (1981) dristigt analyseret forholdet mellem middelalderkirkerne og bebyggelsen i et testområde med 31 sogne midt på øen. Kirkernes beliggenhed og volumen vurderes i forhold til de senere kendte gårdes placering og antal for at fastlægge, om sognedannelsen var en hurtig eller langvarig proces.[34]

Mere alment har Anita Liepe i "Medeltida lantkyrkobygge i Värend" (1984) peget på mulige forbindelser mellem kirkerne og bebyggelsen i en del af Småland, især når det gælder lokaliseringen, størrelsen og byggematerialerne.[35]

Kirkerne og klostrene indgår traditionelt som vigtige kilder i studiet af middelalderbyernes oprindelse og topografiske udvikling. I disputatsen "Den urbana scenen" (1985) anvender Anders Andrén imidlertid materialet på en ny måde. Bykirkernes antal, areal og sogneforhold udnyttes til en periodisering og rangordning af købstæderne i hele det middelalderlige Danmark.[36]

Endelig har Ebbe Nyborg (1986) som led i projektet "Ribe-egnen gennem 10.000 år" præsenteret en undersøgelse af forholdet mellem kirkerne, sognedannelsen og bebyggelsen i 13 landsogne. De ældste kirker kan knyttes til storgårdene, både når det gælder lokaliseringen og de økonomiske forudsætninger. En klar sammenhæng kan iagttages mellem kirkeskibenes areal, som de var omkring år 1300, og bebyggelsen udtrykt ved oplysninger om gårdstallet, boniteten og folketallet i nyere tid.[37]

Forskeren søger ikke længere fjerne forbilleder, men kirkens lokale forudsætninger. Stilbegrebet forties, afvises eller anvendes alene som en kronologisk ramme. Kirker med en rig arkitektur er kommet i skyggen af de mange ydmyge sognekirker med deres ukendte stiftere. Kirkerne reduceres af historikere, arkæologer og geografer til punkter, arealer og volumen, til cifre, stabler i et diagram eller prikker på et kort, og forandringens aktører forvandles fra navngivne individer til abstrakte faktorer i en model.

Fig 6. Aksel E Christensens kort i Nordisk Kultur II (1938) over nye senmiddelalderlige kirker og købstæder, kirkeudvidelser og kirkenedlæggelser i det nuværende Danmark.

Baggrunden for denne udvikling er formodentlig flere samvirkende forhold. Den traditionelle stilanalyse synes at have udtømt sine muligheder. En ekspansiv bebyggelsesarkæologi har i kirkerne og sognene fundet et nyt kildemateriale, der kan analyseres med kulturgeografiens statistiske og kartografiske metoder. Og kirkearkæologien har fulgt tendenser i tiden fra evolutionisme og diffusionisme til funktionalisme, fra typologiske og kronologiske studier til samfundsanalyse, og fra idealistiske til materialistiske forklaringer. Indflydelsen fra den "nye arkæologi" er således utvetydig, når kirkebyggeriet opfattes som en afspejling af samfundsudviklingen.

Denne afhandling har sin baggrund i et århusiansk studium, der fremhævede kirkerne som kilder og kildekritikkens betydning, men er formuleret i et lundensisk forskningsmiljø, som har betonet de sociale og økonomiske faktorer. Arbejdet har gennem årene gradvist ændret karakter påvirket af den kontekstuelle arkæologi og den hermeneutiske tolkningslære. Perspektivet er således flyttet fra typen via testen til tegnet og teksten.[38]

Det er ikke tilfældigt, når grænserne for vor viden her ikke blot søges i kildematerialet selv, men i vore forestillinger om fortiden og os selv, som de kommer til udtryk i sproget og uudtalte teorier om tingen, mennesket og helheden.

Studiet af fortidens ting og monumenter kan sammenlignes med at tolke en tekst.[39] Denne påstand, som tidstypisk vedrører sproget, får konsekvenser på flere niveauer - fra vurderingen af vore begreber til formuleringen af en historisk kirkearkæologi, skriverens egen tolkning af kirkearkitekturen, og en relativisering af kundskaben:

Ved siden af den etablerede kildekritik behøver vi en *sprogets arkæologi*, som undersøger begrebernes oprindelse og deres lag af betydninger. Netop vore begreber, der anvendes til at beskrive og genskabe fortiden, er vigtige ledetråde i en kritisk vurdering af forskningen selv. Som tankens redskaber og metaforer for virkeligheden er de følsomme for sin tid og sit miljø. Vi kan søge sammenhænge mellem anvendelsen af begreberne, tolkningen af fortiden og opfattelser i nutiden. Med spørgsmålet om overgangen fra det romanske til det gotiske er videnskaben således forlængst hinsides det konkrete.[40]

Kirkearkæologien har inddraget kulturlandskabet i kirkernes topografiske kontekst, mens tiden i praksis ofte afgrænses til middelalderen. Reformationen markerer imidlertid ingen absolut grænse fremad i tid for arkæologiens metoder. Kirkerne er også et relevant kildemateriale i studiet af en nyere tid, da de materielle spor aldrig helt kan erstattes af skriftlige kilder. En nyere tid kan fungere som et metodisk laboratorium for analogier mellem ældre og måske mere velkendte yngre perioder. Og vi kan få nye perspektiver af kirkernes udviklingen ved at studere dem i hele deres tidsdybde fra de første trækirker til nutiden. Kirkearkæologien bør altså, lige som iøvrigt middelalderarkæologien, udstrækkes til en historisk arkæologi, der defineres enten ved en "lang middelalder" eller i mødet mellem arkæologernes ting og historikernes tekster.[41]

Når kirkerne anvendes som kildemateriale, forudsættes ofte enkle demografiske, sociale eller økonomiske korrelationer mellem arkitekturen og samfundet. Befolkningsvækst, en nærliggende hovedgård eller et økonomisk overskud forventes at sætte sig spor i byggeaktiviteten. Men hvorfor ændres stilen fra romansk til gotisk? Og hvorfor er der så lidt byggeri ved kirkerne efter reformationen, da der var en højkonjunktur? Det "socioøkonomiske" perspektiv efterlader ubesvarede spørgsmål om arkitekturens funktion, stilens betydning og stiftemes motiver. Kirkerne er ikke direkte og passive afspejlinger af lokale forudsætninger, men aktive dele af udviklingen.

At studiet af fortidens ting kan sammenlignes med at læse en tekst, har også som konsekvens, at der ikke findes nogen afsluttet virkelighed, som vi kan rekonstruere gennem fremgravningen af stadige flere arkæologiske fragmenter. Lige som en forfatters egne intentioner blot antyder én mulighed for tolkning af teksten blandt utallige, er kirkestifterens egne motiver ikke det endelig svar på spørgsmålet "hvorfor". I samtiden er kirken blev opfattet forskelligt af præsten, ridderen, bonden og borgeren. Kirkens såkaldte virkelighed er en konstruktion, som er blevet tillagt stadig nye betydninger fra stifterens beslutning frem til skriverens besøg. Hver læsning af bygningens materielle sprog tilfører nye lag af mening. Vi må derfor være opmærksomme på motiver og forudsætninger, både når det gælder fortiden, en ældre forskning og os selv.

Middelalderens Danmark

Undersøgelsen afgrænses her til middelalderens Danmark, som landet bestemmes af den kongelige overhøjhed og den kirkelige inddeling i tiden lige inden reformationen (fig 7). Området omfatter nutidens Danmark og de ofte glemte gamle danske landskaber - Sydslesvig og Femern i Tyskland samt Skåne, Halland og Blekinge i Sverige. Middelalderens Danmark bestemmes altså af stifterne under ærkesædet i Lund med undtagelse af de erobrede provinser Rygen og Estland.

Rygen lå under Roskilde stift fra Arkonas fald ved 1169, men kom i 1325 reelt under tysk højhed, og fik aldrig en dansk bebyggelse af betydning. Det nordre Estland med bispesædet i Tallinn (Reval) lå under den danske krone og ærkesædet fra 1219, men blev i 1346 solgt til Tyske Orden. Og Gotland, som blev erobret i 1361, forblev under Linköping stift.

I modsætning til middelalderens politiske enheder, var de danske stifter temmelig stabile. Et konkurrerende bispesæde fandtes en kort tid i Dalby nær Lund i 1000-årene. Et eventuelt bispesæde i Vestervig blev tidligt flyttet til Børglum. Barved syssels provsti i Slesvig stift kan måske før 1200-årenes midte have tilhørt Ribe stift. Delinger af Ribe, Slesvig og Roskilde stifter blev overvejet, men aldrig udført.[42]

Landskabet er stadig blevet forandret af naturens kræfter og menneskers indgreb. Men på nær marsken i Vestslesvig, hvor store og delvist ukendte områder er blevet oversvømmet, kan middelalderens Danmark genskabes med landkort fra 1800-årenes tre første årtier, altså inden gennembrydningen af Aggertangen og udtørringen af Kolindsund, Filsø, Lammefjorden og Vejlerne. Grundkortet over Danmark er her tegnet efter Theodor Gliemanns "Kort over danske

Fig 7. Middelalderens Danmark med markering af bispesæder og stiftsgrænser.

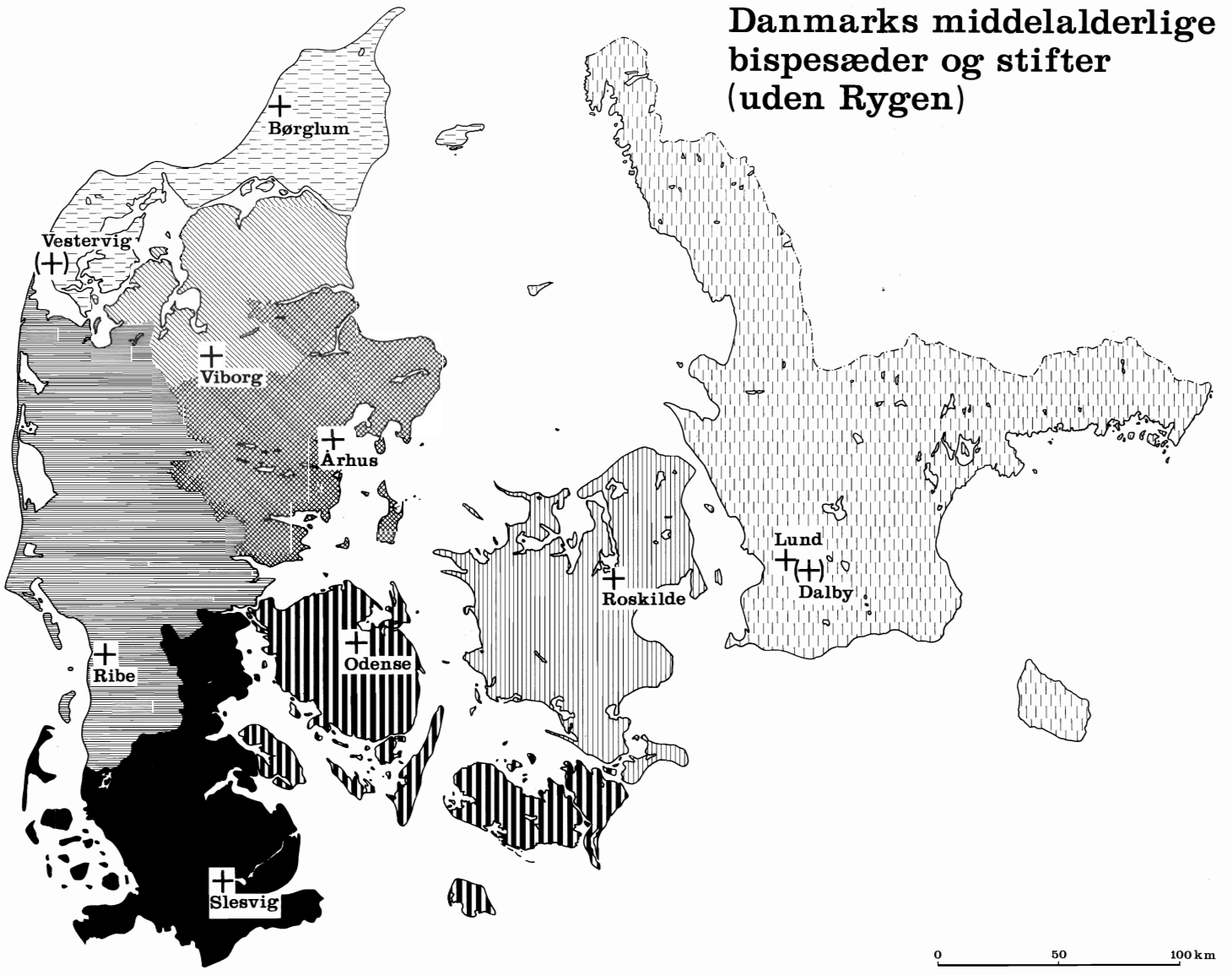
Danmarks middelalderlige
bispesæder og stifter
(uden Rygen)
Børglum
Vestervig
Viborg
Århus
Ribe
Odense
Roskilde
Lund
Dalby
Slesvig
0
50
100 km

Amter" (1824-29) og Samuel Gustaf Hermelins "Geografiska kartor öfver Sverige" (1807-18), der alle viser bebyggelsen med kirkernes placering og sognegrænserne.[43]

Når netop Danmark med de gamle landskaber vælges, er motivet personligt og nationalt. I Danmark kender skriveren kirkerne, landskabet og historien bedre end andre steder. Fattigdom og fred har bevaret middelalderkirkerne til vore dage. Forsømte områder som Fyn og Skåne udfordrer, samtidig med at gode opslagsværker og tilgængelige arkiver tillader et overblik. Landet er altså velegnet til studiet af gotiseringen. Her er det muligt at forene nærstudier af enkelte kirker med regionale oversigter og et stortopografisk niveau på tværs af moderne nationsgrænser.

Sognekirkerne

Undersøgelsen vil omfatte samtlige kirker, der kan formodes at have fungeret som sognekirker før reformationen, uanset om de fandtes i købstæderne eller på landet. Årsagerne til netop denne afgrænsning er, at sognekirkerne fandtes spredt ud over hele landet med et nært forhold til befolkningen og landskabet i veldefinerede lokalområder. De havde overalt næsten samme funktioner og økonomiske udgangspunkter. Videre er hovedparten endnu bevarede og i anvendelse.

Domkirkerne i Århus, Ribe, Slesvig og Lund med sognealtre medtages trods deres særlige arkitektur, liturgi og forudsætninger. Derimod udelades klosterkirker uden sognestatus lige som alle valfarts-, vej- og borgkapeller samt kapeller knyttet til fattig- og sygepleje. Flertallet af disse er da også forlængst nedrevet. Endelig udelades foreløbigt de forsvundne sognekirker på de frisiske øer ud for Slesvigs vestkyst, som tidligt blev skyllet bort af havet, da deres arkitektur og lokalisering er usikker eller ukendt.

Sognekirken er dog ikke noget entydigt begreb, som kan anvendes for hele middelalderen uden forbehold. Grænsen mellem sognekirkerne og andre kirketyper kunne være flydende i samtidens optegnelser. Og i vor tid kan det være vanskeligt at fastlægge kirkernes status med et fragmentarisk og flertydigt kildemateriale til rådighed.

Middelalderens sognekirker kendes ved deres sjælesorg, dåbsret, kirkegårde og ret til tiende.[44] Dåbskirker for større områder og kirker opført af én eller flere personer til eget brug kan gradvist være blevet suppleret med nye stenkirker og reguleret i et system af tilsyneladende ensartede sogne efter tiendens indførelse i 1100-årene.[45] Sognet bliver således først almindeligt som begreb i Danmark i 1200-årene.[46]

Sogn kommer af "at søge", enten et område, hvor beboerne søgte kirken, eller hvor kirken søgte deres tiende. Det kan oprindeligt have repræsenteret ikke et geografisk område, men én eller flere velhavere med undergivne, som lod kirken opføre og underholde en præst. Sognekirken kan således være relevant som begreb og praktisk afgrænsning også før tiendens indførelse, selv om betydningen gradvist ændres.[47]

Det kan være vanskeligt at skelne sognekirken fra kapellet, "ecclesia" fra "capella", der ikke havde alle sognekirkens rettigheder, ihvertilfælde ikke hele året. Begreberne synes at være uklare, eller rettere flertydige, selv for samtiden. Anvendelsen af begreberne kirke og kapel kunne således variere med brugerens eller brevskriverens perspektiv. I Winchester i England, hvor den dominerende katedral længe forbeholdt sig gravretten, kunne samme kirke benævnes "capelle" af gejstligheden ved domkirken og "ecclesia" af byens borgere.[48]

Og kirken kunne ændre status gennem middelalderen og ind i nyere tid. Den kunne anlægges som et kolonisationskapel under en moderkirke. Efterhånden, måske ikke uden modstand, fik den nye kirke alle sognekirkens rettigheder. Delingen af sognet betød jo et tab i indtægter for den ældre kirke. Og senere kunne samme kirke atter kaldes kapel som annekskirke, når den delte præst med et nabosogn. På denne måde blev St Thora (fig 8) i det skånske fiskerleje Torekov i 1344 benævnt "cappelle", 1489 "kyrcko" og ved 1570 igen "cappell".[49] Adskillige sognekirker kan altså skjule sig blandt kapeller, som først kendes omkring tiden for ødelæggelsen eller som tomter i en senere tids topografiske værker.

Ved flere af de jyske klosterkirker, er det umuligt at fastslå, om de tillige var sognekirker. Og nogle af kirkerne burde måske tilhøre kategorien kapeller, mens oversigten kunne suppleres med andre kirker. Især kan det være vanskeligt at afgøre, om de jyske ødekirker fungerede som sognekirker før refor-

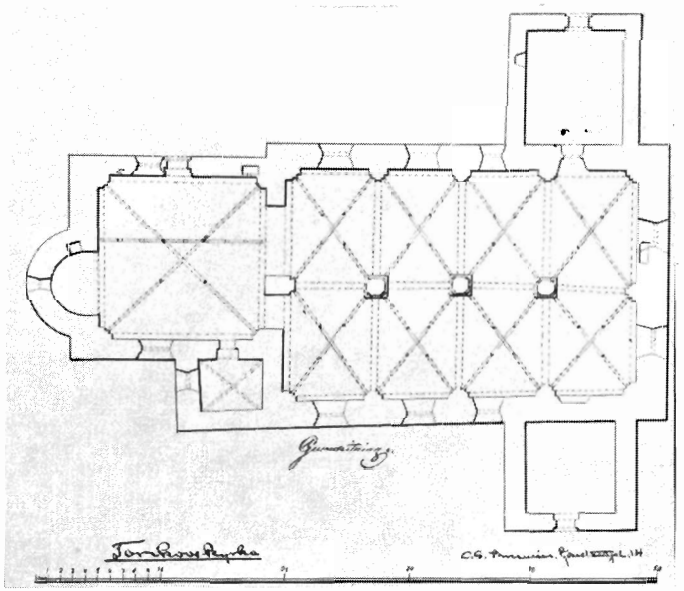

Fig 8. St Thora i Torekov blev skiftevis kaldt kapel og kirke, men afveg iøvrigt ikke fra talrige sognekirker både på landet og i købstæderne. Opmåling af Carl Georg Brunius i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm.

mationen. Adskillige ødekirker nævnes ikke i middelalderens skriftlige kilder, nogle aldrig. En romansk stenkirke udenfor Horsens, måske kaldet Tirup kirke (fig 9), som et marknavn antyder, blev således fundet tilfældigt ved byggemodning.[50] Flere tidlige sognekirker kan endnu gemme sig både i byerne og på landet. De tvivlsomme ødekirker vil dog næppe kunne bidrage afgørende til forståelsen af gotiseringen, da deres arkitektur kun vanskeligt lader sig rekonstruere.

Kirkernes status afslører sig heller ikke umiddelbart af arkitekturen. Knud Lavards kapel i Haraldsted på Sjælland var en romansk kirke med apsis, kor, skib og tårn i lighed med egnens sognekirker. Skovby kirke nær Århus blev i et pavebrev i 1253 beskrevet som kapel, trods egen præst og en udformning som de øvrige sognekirker i området.[51] Ligeledes blev kirker i Slesvig stift optegnet som kapeller af domkapitlet i en afgiftsliste, selv om de ikke afveg i arkitekturen, måske som et levn fra sognedannelsen, eller fordi de var uden egne præster.[52] Og den gotiske pseudo-basilika og købstadskirke Vor Frue i Nyborg var endnu i 1528 et kapel underlagt den snart forsvundne sognekirke Alle Helgen.[53]

Med udgangspunkt i arkitekturen selv, forekomsten af døbefonte, samtidige og lidt senere skriftlige kilder vil selve undersøgelsen blive afgrænset til *2692* middelalderlige sognekirker. De fordeler sig med 197 i Børglum stift, 265 i Viborg, 392 i Århus, 313 i Ribe, 216 i Slesvig, 322 i Odense, 412 i Roskilde stift uden Rygen og endelig 575 i Lunds stift (fig 10).[54] Af disse havde 38 (1 %) også status som enten dom-, kloster- eller kollegiatkirke. De 200 (7 %) var købstadskirker, mens 2492 (93 %) var landkirker.[55] Og af de 2692 sognekirker i middelalderens Danmark findes de 1982 (74 %) i det nuværende Danmark, 152 (6%) i Tyskland og 558 (21 %) i Sverige.

Begreberne var af skiftende betydning, samme kirke kunne ændre status, arkitekturen selv er flertydig, de skriftlige kilder få, og døbefontene er blevet både fornyede og flyttet mellem kirker. Antallet kan derfor ikke være endeligt. Alternativt kunne undersøgelsen have omfattet alle bevarede middelalderkirker, som idag er sognekirker - eller simpelthen alle kendte middelalderkirker. Men selv om antallet 2692 er fremkommet ved en vurdering, vil det næppe kunne ændres andet end marginelt i fremtiden.

Kirkernes kildeværdi

Den historiske kildekritik blev introduceret i Sydskandinavien omkring århundredeskiftet af Kristian Erslev og Lauritz Weibull i deres nødvendige opgør med en nationalromantisk tradition. De skriftlige kilders sikre vidnesbyrd skulle skilles fra de usikre, så nye synteser kunne hvile på fast grund. Kildekritikken betød en radikal fornyelse af historieforskningen, hvor en nøgtern indsigt i fortiden blev opnået med metodiske begreber som repræsentativitet, primære og sekundære kilder, førstehånds og andenhåndskilder, levninger og beretninger, symbolske og ikke-symbolske kilder.[56]

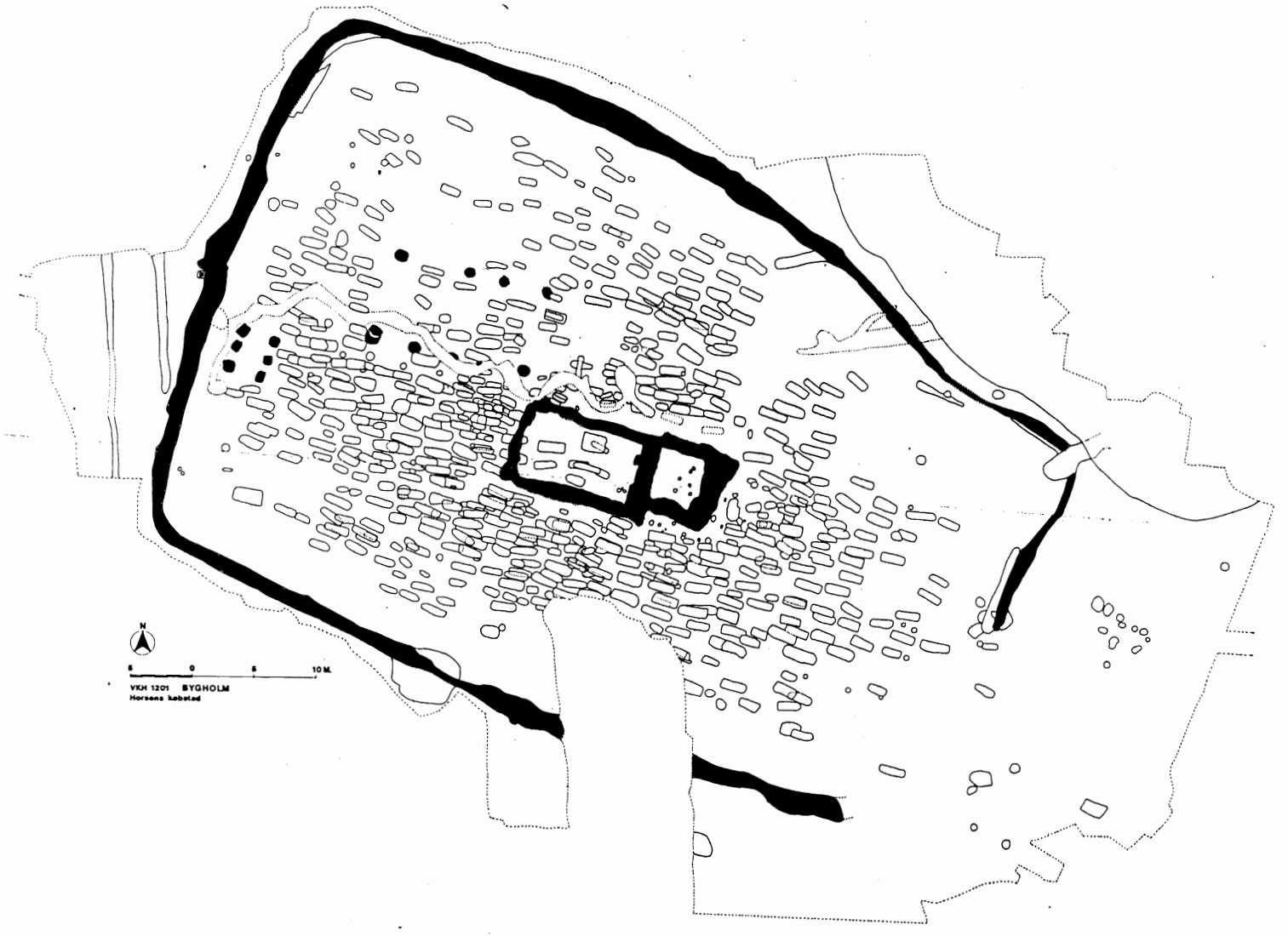

Fig 9. Tirup kirke og kirkegård. Udgravningsplan, hvor sporene efter stenkirken, en ældre trækirke, en klokkestabel og grøften, der afgrænsede kirkegården, er markeret. Omtegnet efter Kieffer-Olsen m fl 1986.

Fig 10. De 2692 sognekirker i middelalderens Danmark.

Danmarks middelalderlige sognekirker

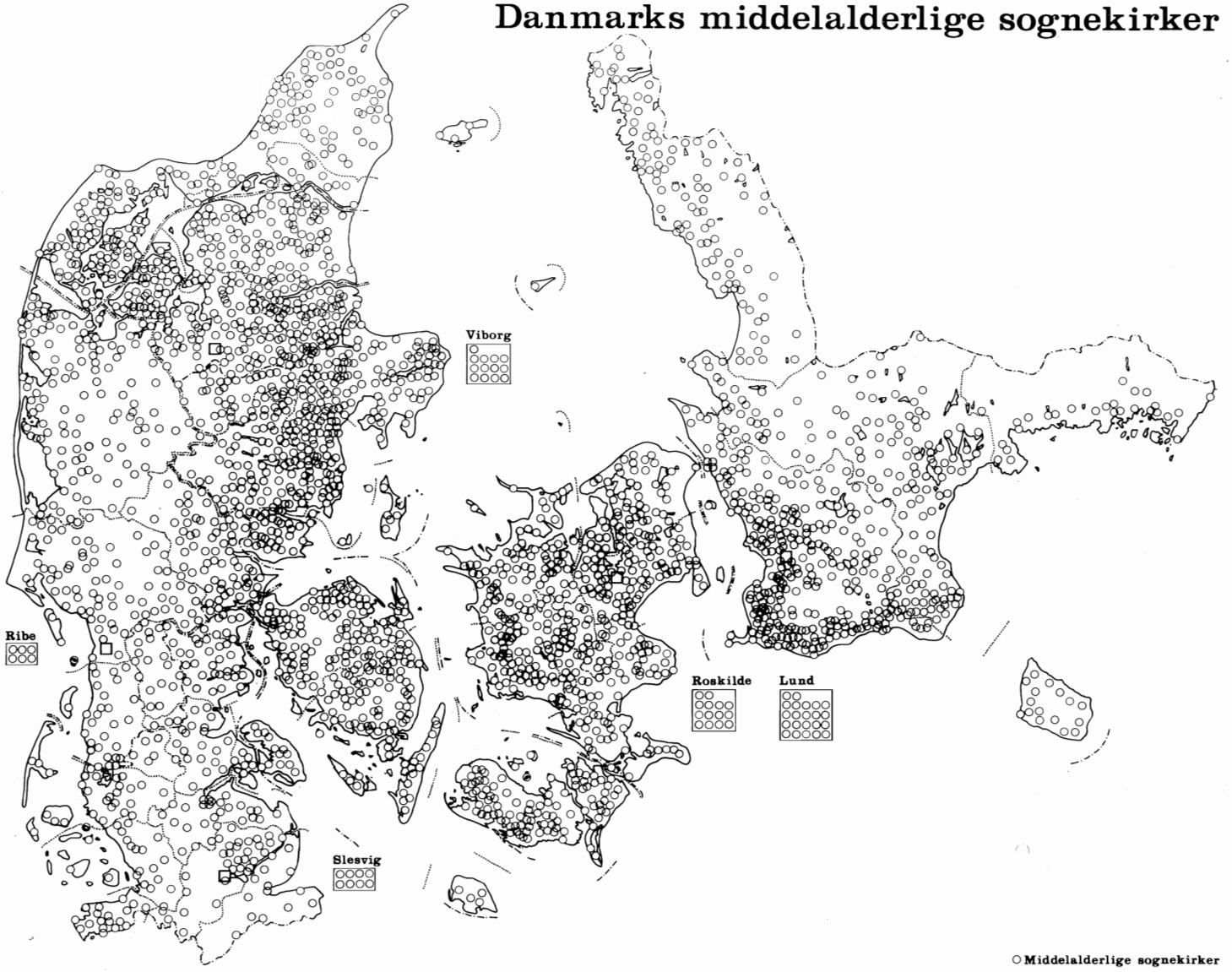

Børglum 197	Viborg 265	Århus 392	Ribe 313	Slesvig 216	Odense 322	Roskilde 412	Lund 575
7%	10%	15%	12%	8%	12%	15%	21%

..... Amts-, kreis- og länsgrænser

-·-·- Middelalderlige stiftsgrænser

0 50 100km

Erslev og Weibull har dannet forbillede for talrige senere historikere. De engang avantgardistiske afhandlinger er blevet klassikere. Kildekritikken har dannet en genre for stadig nye tekster, hvor historikeren ikke længere er en skabende forfatter, men en stilbunden skriver.[57]

Kildekritikkens "sunde fornuft", skepsis mod statistik og krav til almén repræsentativitet kan misbruges. Hensigten synes undertiden ikke at være at udvikle vor kundskab om fortiden, men at markere grænserne for en acceptabel forskning. Nye iagttagelser, der afviger fra den etablerede kundskab, afvises som metodisk uforsvarlige eller uforenlige med den historiske "virkelighed", der synes så velkendt for kildekritikeren.

Den arkæologiske kildekritik har især diskuteret, om forekomsten af vore registrerede fund og fortidsminder afspejler en oprindelig virkelighed. Utallige forhold kan have påvirket kildernes repræsentativitet fra deres dannelse i fortiden til arkæologens tolkning.[58]

Kirkebygningerne har her utvetydige kvaliteter i sin kvantitet frem for andre arkæologiske "massematerialer" som skeletter, dyreknogler, keramik, håndværksaffald og løsfundne mønter. Vi kan nemlig med rimelig sikkerhed rekonstruere stenkirkernes oprindelige antal og deres senere udvikling, og dermed deres bevaringsgrad. Vi kan vurdere kirketopografiens dele i forhold til hinanden og en forsvunden helhed både indenfor samme tidshorisont og gennem tiden.

Kirkearkitekturen er et område, hvor kvantitative analyser og udbredelseskort er fuldt forsvarlige. Det er muligt at fremstille oversigter, som ikke blot afspejler en ujævn dokumentation og senere forandringer, men helt overvejende viser en fortidig situation. Vi kan uden større tøven tegne prikkort, da kendskabet til vort kildemateriale næppe vil blive ændret afgørende selv indenfor de næste 25 år.

Kirkernes kildeværdi afhænger af, hvad vi vil undersøge. Der findes ingen generel repræsentativitet. Men både dokumentationens kvalitet og bygningernes egen bevaring er afgørende for, hvilke spørgsmål der kan besvares med rimelig sikkerhed.

Der har måske været en tålmodig tid, hvor undersøgelsen af kirkerne i selv et stort område kunne bygge på egne iagttagelser. Nu er det muligt at gennemkøre landet i løbet af timer, men den moderne tid tillader ikke fordybelse, og kirkerne er låste udenfor højmessen. Topografens eventyrlige rejser til fods eller med hestevogn er erstattet af beskedne cykelture, spredte biludflugter og studier i arkiver og bøger. Skriveren har således kun besøgt omtrent en syvendedel af Danmarks kirker.[59]

Et studium i et kirkerigt område som middelalderens Danmark, der idag er opdelt på tre nationer og endnu savner dækkende opslagsværker, må nødvendigvis acceptere at anvende sekundære kilder af vekslende kvalitet og aktualitet. Dette arbejde bygger på oplysninger fra oversigtsværker, specialstudier og let tilgængelige arkiver.

Kildegrundlaget skal her præsenteres opdelt på syv områder (fig 11):

Kirkeværkets Danmark: For omtrent halvdelen af det nuværende Danmark findes systematiske og udførlige beskrivelser i "Danmarks Kirker", der er udgivet af Nationalmuseet i København siden 1933 med forbillede i de tyske kunstinventarier og "Sveriges Kyrkor". Kirkeværket omfatter hidtil Thisted amt, det gamle Århus amt, dele af det gamle Skanderborg og Ribe amter, hele Sønderjylland, Sjælland undtaget dele af Holbæk amt, Lolland, Falster og Møn samt Bornholm.[60] Beskrivelserne er suppleret med senere iagttagelser fra især restaureringer og udgravninger, som findes i det antikvarisk-topografiske arkiv på Nationalmuseet i København.[61]

Øvrige Danmark: I områder af det nuværende Danmark, hvor kirkeværket endnu ikke har været, er det topografiske opslagsværk "Traps Danmark" i dets 5 udgave (1953-72) et uundværligt hjælpemiddel. Beskrivelserne af kirkerne er udført af medarbejdere ved kirkeværket efter korte besøg på stedet og med anvendelse af lokal litteratur og Nationalmuseets arkiver.[62] De har således gennemgående en høj kvalitet, men er kortfattede, kan variere med den enkelte forfatter, og svigter undertiden i beskrivelsen af hvælv og lofter, tilbygninger og forsvundne kirker.

Fig 11. Undersøgelsesområdet opdelt i syv hovedområder efter de anvendte kilder.

Kilder

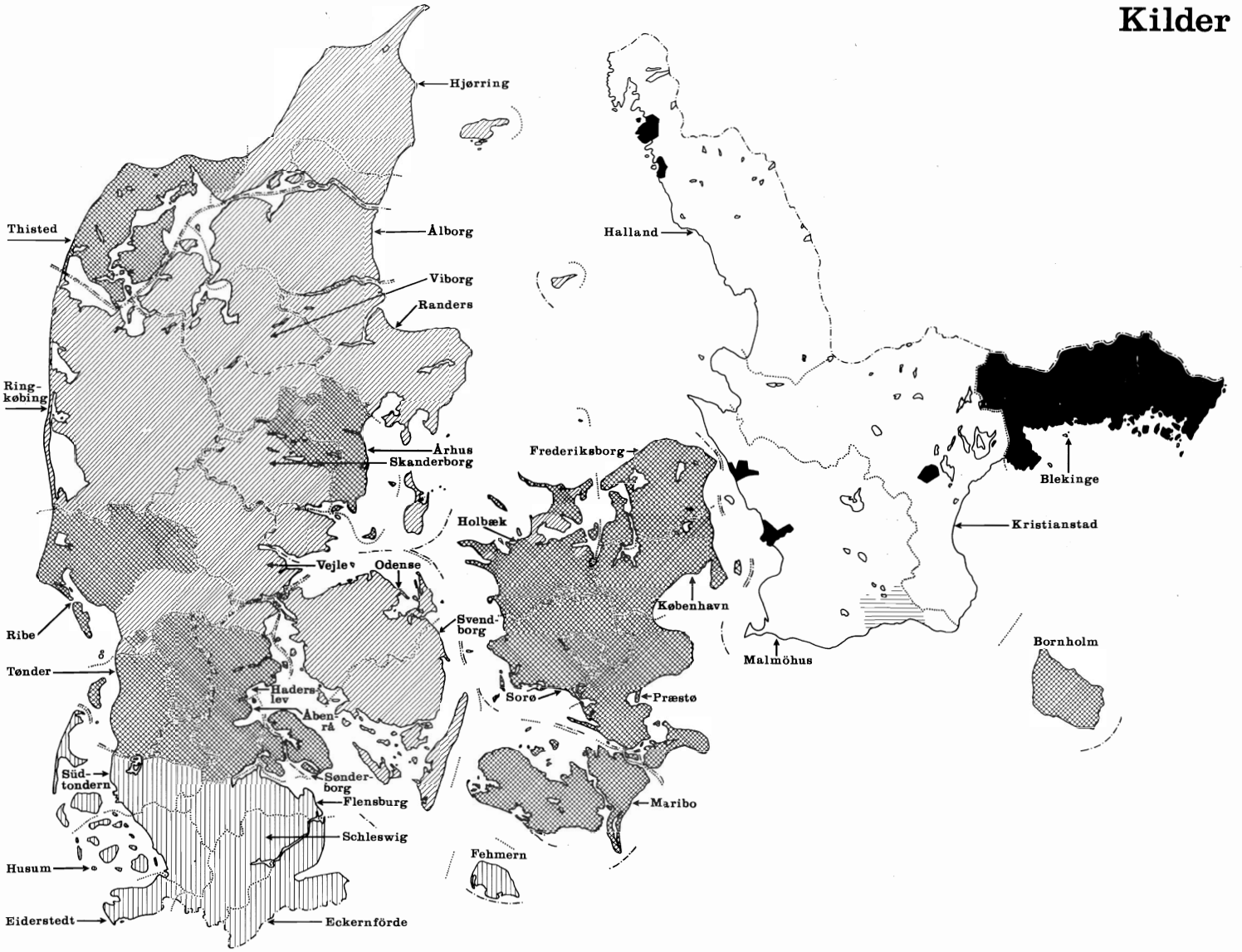

Kilder

"Sveriges Kyrkor"(1912ff) "*Danmarks Kirker*"(1933ff) Traps "Danmark"(1953-72) Haupt 1887-88 og "Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein"(1939ff)

Ystadprojektets kirkerapport Arkivstudier m.m. Amts-, Kreis- og länsgrænser Middelalderlige stiftsgrænser

0 50 100 km

Traps kirkebeskrivelser for Jylland kan suppleres med flere plancheværker udgivet af Kirkeministeriet omkring århundredeskiftet, som kort præsenterer kirkerne i Salling, kirkerne især nær Ribe, som er opført af rhinsk tuf, kalkstenskirkerne på Djursland og et fåtal granitkirker.[63] Det har været nødvendigt at inddrage både de ældre og nyere iagttagelser fra besigtigelser, restaureringer og udgravninger, som findes arkiveret på Nationalmuseet. Et stort, men ufuldstændigt, antal beskrivelser, opmålinger og fotografier kan her supplere Trap.[64] Og i vanskelige tilfælde, f eks hvor kirken er nedbrudt eller ombygget i 1800-årene, udgør arkitekten Frits Uldalls (1839-1921) håndskrevne beskrivelser fra tiden 1864-1920 af 980 jyske kirker en vigtig kilde.[65]

Sydslesvig: Kirkerne i Sydslesvig findes alle beskrevet af Richard Haupt i "Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein" (1887-88) og i den nyere serie "Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein" (1939ff). Kirkerne på Femern samt i Hohn sogn, nu i Kreis Rendsburg, findes alene hos Haupt og i en kunsttopografisk oversigt for hele Slesvig-Holsten (1969).[66] Disse værker, der også medtager andre monumenter end blot kirkerne, minder i dispositionen om "Danmarks Kirker", men er mere kortfattede. Nyere iagttagelser fra restaureringer og udgravninger er kort præsenteret i artikler.[67]

Skåne udenfor Ystadområdet: I Skåne er hidtil kun 10 kirker blevet beskrevet i "Sveriges Kyrkor" (1932-72), der udgives af Riksantikvarieämbetet i Stockholm, og som modsvarer det danske kirkeværk i grundighed.[68] Kirkerne er lokaliseret udenfor Helsingborg, mellem Landskrona og Lund og ved Vä. Yderligere savner Skåne et topografisk værk, der tåler sammenligning med "Trap Danmark", og oversigter af nyere dato. Det er derfor nødvendigt at sammenføje et billede af kirkernes bygningshistorie fra mange ujævne kilder. Situationen bliver ikke bedre ved, at flertallet af kirkerne enten er fornyede eller ombyggede i 1800-årene og dækkede af stænkepuds - eller med Palle Laurings ord "syltet ind i risengrød".[69]

De uundværlige oversigtsværker er Carl Georg Brunius' "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850) og "Konstanteckningar under en resa år 1849" (1851), William Andersons "Skånes romanska landkyrkor med breda västtorn" (1926), Monica Rydbecks "Skånes stenmästare före 1200" (1936) og "Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor" (1943) samt Knud Bannings "A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland, Blekinge" (1976-82).[70]

Især bør fremhæves Brunius præcise og pålidelige iagttagelser, da mange af kirkerne i de efterfølgende årtier blev helt eller delvist fornyet. Anvendelig, men af varierende troværdighed, er også de kortfattede beskrivelser i "Lunds Stift i Ord och Bild" (1947) og "Lunds stift matrikel" (1955).[71] Videre findes utallige studier af enkelte kirkebygninger i småhæfter og lokale tidsskrifter.[72]

De trykte skrifter må nødvendigvis kombineres med et omfattende utrykt kildemateriale, især beskrivelserne, notaterne, skitserne, opmålingerne og fotografierne efter domkirkearkitekterne Carl Georg Brunius (1792-1869), Theodor Wåhlin (1864-1948) og Eiler Græbe (1892-1977). Brunii samlinger opbevares i Antikvariskt-topografiska arkivet i Stockholm med en kopi i Lunds Universitets Historiska Museum, hvor Wåhlins og Græbes samlinger findes.[73] Rapporter, opmålinger og fotografier fra det antikvariske arbejde findes i sidstnævnte museum, Kulturen i Lund samt Skånes Hembygdsförbund i Lund og Kristianstad.[74] Endelig indgår blandt kulturhistorikeren Niels Månsson Mandelgrens (1813-99) talrige efterladte notater og skitser, der nu findes i Lunds Universitets Folklivsarkiv, også materiale om kirkerne.[75]

Ystadområdet: For Ljunits og Herrrestads herreder i Sydskåne findes beskrivelser af landkirkerne, der i ambition og omfang befinder sig mellem "Trap Danmark" og "Danmarks Kirker", udarbejdet i 1986 og de følgende år af kirkearkæologerne ved projektet "Kulturlandskapet under 6000 år", også kaldt Ystadprojektet.[76]

Halland: Det vanskeligste område at arbejde med i hele middelalderens Danmark er Halland. Kun kirkerne i Stråvalla, Värö og Varberg er udgivet i "Sveriges Kyrkor" (1979-80).[77] De øvrige oversigter er færre og mere ujævne i kvalitet end de skånske. Her kan nævnes John Jacobssons "Hallands kyrkor i ord och bild" (1932), Erik Salvéns

DANMARKS MIDDELALDERLIGE KIRKER — SEP 1988 — HG7 — JW

KODE	SOGN/BY	BEVARET	RUIN	FLYTTET	NEDLAGT	NEDREVET
3:90	ØLSEMAGLE	1 DELVIST BEVARET ☒	FORSVUNDET ☐			

HERRED	STIFT	AMT/LÆN/KREIS
RAMSØ	ROSKILDE	KØBENHAVN

PATROCINIUM

FUNKTION: SOGNEK

TILHØRIGHED

STEDNAVN | HOVEDGÅRD/BORG

UNDERSØGELSER
1943 fundam. for kor
1947 rom gravn
1984 geofysisk undersøgelse: apsis v-mur, isgl. våbenhus (ÅUD 1984)

INDSKRIFTER

SKR. KILDER

KIRKEVÆRK/TRAP: DK III: 2, 1946 + tillæg TRAP II: 3, 1960

ØVR. LITTERATUR

ARKIV

ANDET

	DATER.	TYPE	PLAC.	FASE	MATER.	ETAGER	HVÆLVINGER DATER.	HVÆLVINGER TYPE	HVÆLVINGER FASE	HVÆLVINGER ANTAL	UDSMYKNING SOKKEL	UDSMYKNING BILLED.	UDSMYKNING KALKM.	UDSMYKNING ANDET	ÆNDRINGER FØR 1550	ÆNDRINGER EFTER 1550
APSIS																
KOR (+)	R+	A?			KR											
SKIB	R	A			KRK		U/HG o1300	GB4	S	2						
LANGHUS																
TÅRN	SG 1450-1500	DB			KRK TE		SG	GB4	P	1						
KORSARM																
SAKRISTI	SG 1500T DEC	A	KN		TE		SG	GB4	P	1						
KAPEL	SG 1450-1500	A	SN		TE		SG	GB4	P	1						
VÅBENHUS	SG o1450		S		TE	tidl. 2				—						
ØSTUDVID. AF KOR																
ØSTUDVID. AF SKIB	H/SG o1400	AA 1 FAG			KRK (TE)		H/SG	GB4	P	1						
VESTUDVID. AF SKIB	H/SG				KRK TE		H/SG	GB4	P	1						
ØVR. UDVID.																

HERSKABSSÆDE	DØBEFONT	GRAVSTEN
	U/HG o1300; KA, 6072	—

PORTAL	ALTER(TAVLE)	ANDET
	— KDK SG o1450-1500 (NM)	KLOKKES HG 1700-75

Fig 12. Ølsemagle kirke i skriverens kartotek. Eksempel på det fortrykte kartotekskort, som blev benyttet til registrering af sognekirkerne 1985-91. Kortets felter blev fyldt ud efter givne forkortelser og med brug af forskellige farver for at angive oplysningernes oprindelse. Kortet kunne fungere gennem hele registreringen, selv om skriveren ændrede målsætninger og problemstillinger undervejs.

artikel "Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor" (1940), Sven Hallbäcks korte beskrivelser i "Göteborgs stift i ord och bild" (1950) samt Alrik Larsson og Stig Simmingskiölds "Kyrkvandring - bland Hallands äldsta kyrkor" (1986).[78] Der findes efterhånden et antal kirker præsenterede i de lokale årbøger "Vår Bygd" og "Halland".[79] Endelig opbevares ved Landsantikvarien i Halmstad et endnu sparsomt arkivmateriale fra restaureringer og arkæologiske undersøgelser.[80]

Blekinge: Alle kirkerne i Blekinge er beskrevet i "Sveriges Kyrkor" (1932-65).[81] Disse beskrivelser er suppleret med enkelte nyere iagttagelser fra restaureringer og udgravninger, som findes i arkivet på Blekinge Läns Museum i Karlskrona.[82]

Oplysningerne om kirkernes bygningshistorie fra alle de nævnte områder og kilder er sammenfattet i en registrering udført i årene 1985-91 på fortrykte kartotekskort (fig 12).[83] Da det ikke er realistisk, og næppe heller meningsfyldt, at præsentere oplysningerne hverken i sin helhed eller i uddrag, henvises i det følgende, hvor ikke andet angives, generelt til denne registrering, de nævnte oversigtsværker og arkivsamlinger.

Udgangspunktet er en ujævn kildesituation, der stadig forbedres ved bygningsarkæologiske undersøgelser, dendrokronologiske prøver, tematiske studier og udgivelse af kirkeværkerne. Et betydeligt mere præcist og nuanceret billede af kirkebyggeriet vil i fremtiden kunne ligge til grund for nye spørgsmål og oversigter. Ved at sammenligne ældre beskrivelser med yngre, hvor kirken måske er blevet restaureret og udgravet, kan der peges på flere markante omtolkninger, men de forbliver undtagelser: En sengotisk vestudvidelse omtolkes til senromansk, og et romansk skib med en gotisk østudvidelse blev til et helstøbt unggotisk langhus.[84] Erfaringerne fra Ystadprojektet viser også, hvorledes en kompliceret bygningshistorie kan være skjult bag pudsen. Således kan vi forvente os nye resultater på Fyn, i Skåne og Halland efterhånden som kirkerne her bliver nærmere undersøgt.

Nogle kirkearkæologer vil måske hævde, at oversigter ikke bør gøres, førend mange flere kirker er undersøgte. Dateringer på grundlag af stilistiske former kan være forkerte, fordi nye sokler, døre og vinduer er blevet indsat i ældre mure. Og ældre elementer er blevet flyttet til nye murpartier.[85] Den usædvanlige nordportal i St Jørgensbjerg i Roskilde er således overført fra kirkens forsvundne forgænger.[86]

Fig 13. Undersøgelsen af Löddeköpinge kirke. Konservator Magnus Wihlborg arbejder med korhvælvets kalkmalerier. Foto Carl-Axel Mildner 1986, Skånes hembygdsförbund i Lund.

Som et eksempel på kildesituationen i Skåne kan nævnes Löddeköpinge nær Lund kendt for den udgravede bebyggelse fra vikingetiden og tidlige trækirke med gravplads. Den nuværende kirke er beskrevet både i ældre oversigtsværker og "Sveriges Kyrkor". Da kirkens gulv blev udgravet og pudsen nedhugget indvendigt i 1986 (fig 13), er det her muligt i en stikprøve at vise konsekvenserne af nye undersøgelser.

Efter denne totale bygningsarkæologiske undersøgelse er det nu påvist, at stenkirken ikke havde en forgænger af træ på samme plads. Fundamenter til en apside, hvis eksistens tidligere var kendt, er fundet lige som spor efter en gotisk overhvælving på midtpiller før den nuværende i skibet.[87]

De ældre hvælv i skibet var en overraskelse, der atter fremhæver, at kirkerne har været i stadig forandring. Selv en beskeden sognekirke på landet kan have fået sine hvælv

Fig 14. Sognekirkerne i middelalderens Danmark med angivelse af bevaringstilstanden.

Kirkernes bevaring

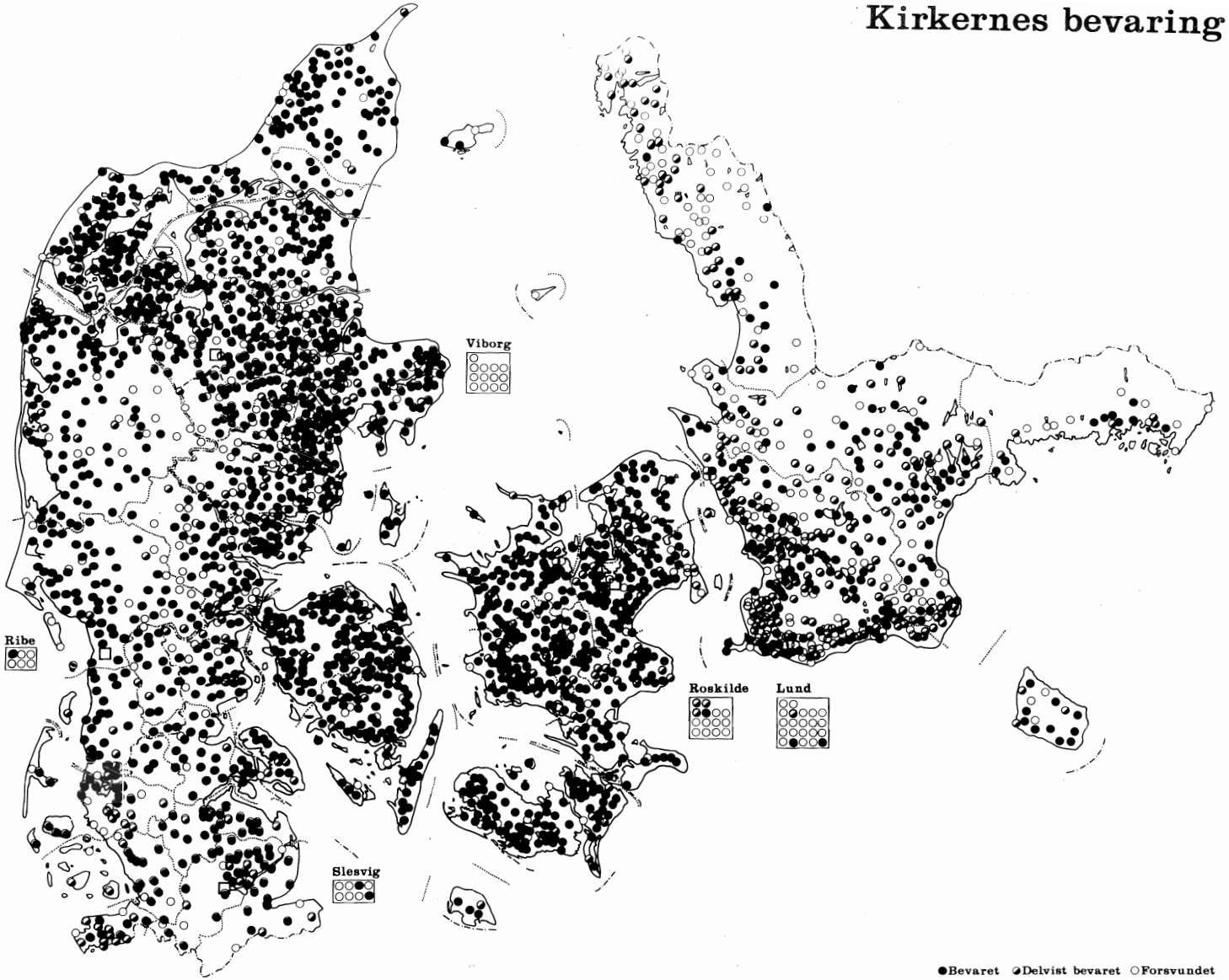

fornyet. Nutidens arkitektur kan således kun antyde udviklingen.

Hvor nogle kirkearkæologer måske vil resignére, finder skriveren, at en oversigt trods alle forbehold kan være meningsfuld som en foreløbig tolkning, der kan inspirere til nye spørgsmål og studier. Kvantiteten af velkendte kirker må overskygge de tvivlsomme tilfælde. Eller med et citat fra H V Clausen (1916), der skrev om Danmarks oldtidsbebyggelse: "Hvad arbejdet vinder i omfang, taber det i dybde. Men for formålets skyld er det nødvendigt at få de store træk fastslåede, hovedlinjerne dragne; bagefter kan man, hvis synspunkterne viser sig at være rigtige eller ialtfald frugtbare, grundigere dukke i dybet".[88]

Undersøgelsen vil ikke blot afhænge af skriverens evne til at formulere spørgsmål, af disse oversigtsværker og arkivsamlingers kvaliteter og svagheder, men også af kirkerne selv, de primære arkæologiske kilder med deres talrige forandringer i nyere tid. Kildematerialets karakter kan her antydes i en oversigt (fig 14), der viser bevaringen af sognekirkerne opdelt på tre kategorier set i forhold til deres tilstand ved 1550. Da det kan være vanskeligt at vurdere tilføjelserne og hvælvene, der varierede i hyppighed og kan være nedrevet uden at efterlade tydelige spor, er udgangspunktet bevaringen af koret og skibet, eller af langhuset, som altid har været tilstede.

Oversigten viser umiddelbart et broget billede med bevarede, delvist bevarede og forsvundne kirker mellem hinanden. Langt de fleste, nemlig 1832 (68 %), af de middelalderlige sognekirker er bevarede og da, med undtagelse af få ødekirker, som fungerende kirkerum. 361 (13 %) er delvist bevarede. Med dette menes, at enten koret, skibet eller dele af begge er bevaret, at tilbygninger, eller blot murpartier i et nyere byggeri, har overlevet. Eller kirken er delvist bevaret som ruin. Og 499 (19 %) af kirkerne er nedrevet. Da kan fundamentet eller tomten være markeret, men oftest ses ingen spor af bygningen over jorden.

I Børglum, Odense og Roskilde stift er kildesituationen bedst. Her er hele 79-90 % af kirkerne bevarede i sin kerne og blot 5-9 % forsvundne. Omvendt er i Lunds stift kun 35 % bevarede og 31 % delvist bevarede, mens hele 34 % er borte. Hårdest ramt er imidlertid købstadskirkerne, hvor 73 (37 %) er bevarede, 26 (13 %) delvist bevarede og hele 101 (51 %) forsvundne. Alene Hjørring og Flensborg kan idag antyde købstædernes oprindelige rigdom på kirker.

Romanske kirker eller bygningsdele blev fjernet for at få plads til nye gotiske. Adskillige jyske kirker blev lagt øde allerede i middelalderen. Talrige købstadskirker blev overflødige ved reformationen og derfor hastigt nedbrudt, mens mange landkirker i fattige sogne forsvandt senere i århundredet. Misligeholdelse, befolkningsvækst og nye behov ledte i 17-1800-årene til radikale udvidelser og fornyelser, der yderligere formindskede antallet af middelalderkirkerne og forvanskede deres arkitektur, især i de gamle østdanske landskaber.[89]

Forrige århundredes restaureringer ramte gerne Valdemarstidens nationale monumenter. Ivrige arkitekter nedbrød de gotiske tilføjelser eller endog alt for at genskabe den oprindelige kirke. Således blev Viborg domkirke fornyet fra grunden, Fjenneslevs hvælv forsvandt, og Bjernede rundkirke mistede sin besynderlige bispehue (fig 15).[90]

Endelig har kirkearkæologer, som en ny fase i kirkernes udvikling, foretaget indgreb i gulvet, murværket og tagstolen, påtvunget af restaureringer eller videnskabelig nysgerrighed.

Vi er tilbage ved vore gamle kirker med deres påfaldende variationer på tværs af landet. Kirkernes nuværende tilstand og kildeværdi er resultatet af en lang række forandringer, som det netop er hensigten at kortlægge og tolke. Da det gotiske byggeri ofte bestod af udvidelser, tilbygninger og ombygninger af en ældre kirke, var det romanske byggeri med til at forme de senere forandringer. Senere blev både romanske og gotiske bygningsdele fjernet eller fornyet af en romantisk tid, som havde lært at adskille de to stilarter, men sjældent vurderede dem jævnbyrdigt. Samtidig med fornyelsen tilkom store dele af den dokumentation, som idag alene kan vise det forsvundne. Det er således ikke muligt klart at adskille kirkernes dokumentation, bevaringstilstand og tolkning i undersøgelsen. Gotiseringen kan ikke studeres isoleret fra hverken en tidligere eller senere tids forandringer.

Fig 15. Bjernede rundkirke før restaureringen. Radering af Vilhelm Kyhn 1852 i Nationalmuseet i København.

Romansk og gotisk

Romansk og gotisk

Middelalderens mennesker beskrev aldrig selv sine bygninger som romanske eller gotiske. Betegnelsen gotik knyttes til middelalderens byggeri i renæssancen. Først ind i 1800-årene opspaltes arkitekturen i to stilperioder med hver sin betegnelse, den romanske og gotiske. Middelalderens byggeri kan imidlertid også beskrives med helt andre betegnelser. Og begreberne romansk og gotisk benyttes ikke kun om arkitekturens stil, men også om folkeslag, sprog, skrift og tidsepoker. Romansk og gotisk er altså foranderlige og flertydige begreber, der først knyttes til middelalderens arkitektur efter periodens ophør.

Litteraturen om arkitekturen og begreberne er enorm. Som et tyngende eksempel kan nævnes Paul Frankls bog på mere end 900 sider, "The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries" (1960), om oprindelse, betydninger og udbredelse af det gotiske fra abbed Suger til nutiden.[1] Her vil skriveren nøjes med at skitse nogle hovedlinjer i brugen af begreberne romansk og gotisk.

Gotik er oprindelig en metafor for hele middelalderens arkitektur. I renæssancen blev arkitekturen mellem antikken og samtiden nedsættende betegnet som gotisk eller germansk. Byggeriet i den mørke mellemtid blev kaldt gotisk, da man troede, at stilen skulle være indført af de barbariske goter, som erobrede Rom i 410. Begrebet gotik er altså afledt af navnet for de germanske stammer, der beherskede store dele af Europa i folkevandringstiden. Det, vor tid opfatter som gotisk arkitektur, bygninger med spidsbuer, hvælv og sprængbuer, har intet haft at gøre med goterne, men den kuriøse betegnelse har overlevet alle skiftende tolkninger.

Den italienske arkitekt Georgio Vasari, også kendt som en kunsthistoriens nestor, skrev i 1550 om arkitekturen siden antikken: "Denne byggemåde var opfundet af Goterne, som, efter ødelæggelsen af de gamle bygninger og arkitekternes uddøen på grund af krigene, bagefter opførte - de der havde overlevet - bygninger i denne stil: Disse mænd kunne lide hvælv med spidse kvartcirkels buer, og opfyldte hele Italien med disse uhyrlige bygninger, så deres metode er blevet opgivet, for ikke at mere skal blive opført. Gud bevare ethvert land fra invasionen af sådanne idéer og sådanne arbejder."[2] Vasari anvendte dog ikke direkte begrebet gotik, men "germanernes stil" - "maniera tedesca".[3]

Adjektivet gotisk om en bygning optræder første gang på tryk i 1610, da jesuiterpræsten Carolus Scribanius omtaler "arcus opere Gotico" i sin beskrivelse af børsen i Antwerpen opført 1531.[4]

Under de følgende århundreder opdeles gotikken gradvist i en ældre og yngre periode under forskellige betegnelser. Begrebet romansk, afledt af Rom og det romerske, blev først fremført af enten franskmanden Charles Adrian D de Gerville (1818) eller englænderen William Gunn (1819). Er begrebets opfindelse omstridt, så skyldes spredningen dog franskmændene Arcisse de Caumont og Augustus Charles Pugin, som benyttede det i "Quarterly Review" (1819).[5]

Gennem 1800-årene etableres så romansk og gotisk som betegnelser for to stilarter, der efterfulgte hinanden. Men længe anvendes også andre begreber. Den gotiske arkitektur kunne kaldes spidsbuestil eller - afhængigt af det nationale perspektiv - for enten engelsk, tysk eller fransk stil. Som stilbetegnelser er romansk og gotisk først blevet alment accepteret med vort eget århundrede.[6]

Danmark (og Sverige) har fulgt den europæiske udvikling i anvendelsen af begreberne romansk og gotisk.[7] Allerede omkring 1730 skulle generalbygmester Johan Conrad Ernst have benyttet ordet gotisk om Vor Frue kirke i København.[8] Men gotikken kunne da betegne mere end blot middelalderens arkitektur. Kronborg og Rosenborg blev således i 1700-årene også beskrevet som gotiske.[9]

Ludvig Holberg skriver om gotikken i essaysamlingen "Moralske Tanker" (1744): "Man kand dømme om de Tiders Tilstand efter deres Bygninger, da en Gothisk Smag havde taget Overhaand, saa at man saae ikke uden ubehændige og vanskabte Bygninger med mange u-rimelige Zirater".[10] Hos Holberg finder vi også en opdeling af gotikken i to perioder. I en epistel om bygningskunstens historie (1748) skriver han: "Den Gothiske Bygnings-Maade eller Orden deeles udi den gamle og den nye: Den gamle er grov og trofast; den nye derimod er fuld af Broderier, men derimod uordentlig, og saadan som ikke kand behage rette Kiendere".[11]

På samme måde skelnede Christian Jürgensen Thomsen mellem den "forgothiske" stil med runde buer og den "gothiske" med spidse buer i sin berømte "Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed" (1836), der foruden at beskrive de tre forhistoriske perioder faktisk også behandlede senere tiders arkæologiske spor.[12]

Den romanske stil omtales i Sverige første gang hos Carl Georg Brunius (1836) i en afhandling om Lunds domkirke.[13] Og i det nuværende Danmark møder vi begrebet romansk få år senere hos Niels Laurits Høyen (1841) i en artikel om Vestervig klosterkirke.[14]

Middelalderens arkitektur, der tidligere var blevet samlet under benævnelsen gotisk, blev nu opdelt i to perioder, en ældre romansk og en yngre gotisk. Men også her i Norden kunne helt andre begreber blive brugt. Det romanske kunne også kaldes rundbuestil eller byzantinsk stil. Og det gotiske blev kaldt spidsbuestil eller germansk stil. Brunius foretrak således "rundbågsstil" og "spetsbågsstil", "rundbågsåldern" og "spetsbågsåldern", frem for romansk og gotisk stil og tid i sin "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850). Og efter fransk forbillede adskilte han stilarterne og perioderne ved en "öfvergångsstil" og "öfvergångsålder", hvor rundbuen og spidsbuen optrådte i samme bygning.[15] Christian Molbech (1855) ville i forbindelse med Lunds domkirke skelne mellem den "antikgotiske" og den "romantiskgotiske" stil.[16] Så sent som hos Vilhelm Wanscher i "Danmarks Architektur" (1943) kan vi finde en egensindig opdeling, hvor alle middelalderlige bygninger med marksten og brudsten kaldes romanske og alle bygninger med tegl for gotiske.[17]

Gennem 1800-årene overføres så opdelingen i romansk og gotisk fra arkitekturen til tiden og alle dens kunstneriske udtryk. Samtidig med begrebernes kronologiske rækkevidde afgrænses, udvides deres betydning til nye områder. Romansk og gotisk bliver de selvskrevne betegnelser for den materielle og mentale kultur i tiden ca 1050-1250 og 1250-1550. Og snart findeles de romanske og gotiske tidsrum i flere underperioder.

Begreberne romansk og gotisk har skiftet betydning, og de har været afløst af andre. Men romansk og gotisk kan også henvise til andet end arkitektur. Romansk kan således betegne sprog, som er udviklet fra latin, og folkene, der taler dem. Gotik og gotisk kan henvise til folkevandringstidens goter, til deres sprog og til alle germanere. Gotisk kan knyttes til folk fra Götaland og Gotland. Gotisk kaldes også en kursiv, som udvikles af den karolingiske minuskelskrift. Romantikkens digtere kunne anvende gotisk om noget gammelt, ærværdigt eller forældet. Og gotisk anvendes ofte om noget barbarisk eller fantastisk. Karen Blixens "Seven Gothic Tales" (1934) blev således på dansk oversat til "Syv fantastiske Fortællinger" (1935).[18]

Begrebet gotik fødes i den selvbevidste renæssance. Begrebet er tvetydigt fra begyndelsen. Det betegner en stilepoke og noget barbarisk. Og det gotiske defineres fra først af i modsætning til noget andet. Det gotiske overfor det antikke, det barbariske overfor det civiliserede. Når senere stilen og tiden opspaltes, fastholdes modsætningen, men nu mellem det romanske og det gotiske: Rundbuer og spidsbuer, romersk og germansk, ufrihed og frihed, ubevægelig og dynamisk, horisontal og vertikal, mørk og lys, feudal og borgerlig. Gotikkens mening udspringer altså ikke blot af arkitekturen, men etableres i selve forholdet til andre begreber.

Langt frem i 1700-årene forblev gotik et nedsættende begreb om middelalderens arkitektur. De første positive beskrivelser fremkom i 1740'erne i England og Frankrig i en forløber for romantikken. Efter oplysningstiden blev gotikken genfødt i kunsten og videnskaben. Romantikken i 1800-årene interesserede sig for middelalderen, kristendommen og det irrationelle, samtidig med tiden fokuserede på arkitekturens tekniske aspekter. Den maskinelle nygotik afløste nu klassicismen, samtidig med restaureringer paradoksalt ødelagde talrige af de originale bygninger fra middelalderen.

At følge arkitekturen og begreberne fra Vasaris pen til skriverens skærmtekst er en utrolig rejse gennem århundreder af europæisk arkitektur og historie. Gotikken genskabes ved omtrent samme tid, som de italienske humanister afgrænser en middelalder mellem antikken og renæssancen. Vurderingen af gotikken følger siden middelalderens pendling mellem mørke og lys, mellem stagnation og dynamik. Og ser vi nærmere på tolkningen af den gotiske arkitektur, følger vi hovedlinjerne i kunsthistoriens egen udvikling.

Men rejsen efterlader tvivl om forholdet mellem arkitekturen og begreberne, mellem materien og sproget: Skabes stilen allerede på byggepladsen? Eller opstår stilen først i det øjeblik, hvor begrebet dannes? Er romansk og gotisk overhovedet brugbare for at beskrive middelalderens kirker?

Måske er begreberne netop frugtbare, fordi de i deres flertydighed kan omfatte helheder. Den kreative udfordring opstår i mødet mellem mangetydige begreber, ukendte for middelalderens kirkebyggere, og så det anonyme murværk.

Vi danner begreber for at forstå fortiden, men i samme øjeblik vi vælger at præcisere, at definere det romanske og gotiske som dette eller hint, så reduceres den intuitive forståelse. Vi opnår altså ingen ny kundskab ved entydigt at afgrænse begreberne, tværtimod. Kundskaben om det romanske og gotiske må søges i en omhyggelig afdækning af begrebernes lag af betydninger, samtidig med vi konkret kortlægger arkitekturens form, indhold og kontekst.

Katedralernes korstog

Den europæiske gotik findes behandlet i et stort antal kunsthistoriske bøger og artikler. Det er især katedralerne i Frankrig, Tyskland og England, som får opmærksomhed. Aktuelle pragtværker som "The Rise of the Gothic" (1988) og "The Gothic Cathedral" (1990) gentager fortællingen om abbed Sugers geniale skabelse i St Denis og stilens korstog fra Ile-de-France ud over Europa.[19]

Men bag disse oversigter findes en uafsluttet diskussion, hvor intet synes selvklart. Afhandling efter afhandling vurderer gotikkens oprindelse, spredning, udvikling og betydning Og her afsløres tankevækkende sammenhænge mellem definitioner, forklaringer og forskernes samtid.

Studiet af gotikken og de gotiske katedraler kan inddeles i 4 hovedretninger med hver sin bestemmelse af stilen, nemlig en formalistisk, en teknologisk, en rumlig og en ikonologisk.[20] Perspektiverne er ikke eksklusivt knyttet til middelalderen, kirkerne og gotikken, men kan optræde i tolkningen af vidt forskellige monumenter, da de har deres baggrund i alméne betragtninger om arkitekturens væsen.[21]

I det formalistiske perspektiv defineres gotikken alene ved formen og funktionen af enkelte karakteristiske elementer. Stilen er især blevet kendetegnet ved *spidsbuen*, *ribbehvælvet* og *sprængbuen* (fig 16), men også ved vinduernes stavværk, væggene og pillernes opbygning, gavlene og pinaklerne. Disse formale elementer er så blevet anvendt i afgrænsningen af perioder og regionale grupper indenfor den gotiske arkitektur.

Perspektivet udtrykker kunsthistoriens tidlige forsøg på at finde objektive kategorier ved samme tid, som arkæologien systematiserede sine kilder. Formalismen, der har sin oprindelse i evolutionismens århundrede, er nu forladt indenfor kunstforskningen. Alligevel ser vi forbløffende ofte, ikke blot i populære oversigter, at gotikken defineres ved netop spidsbuen, ribbehvælvet og sprængbuen.

Fra midten af 1800-årene blev arkitekturen vurderet i et teknologisk perspektiv. Gotikken blev defineret som et *dynamisk system*, hvor ribber og sprængbuer ledte hvælvets tyngde til fundamentet, så den romanske murs stenmasser kunne reduceres til en tynd skal gennembrudt af vinduer.

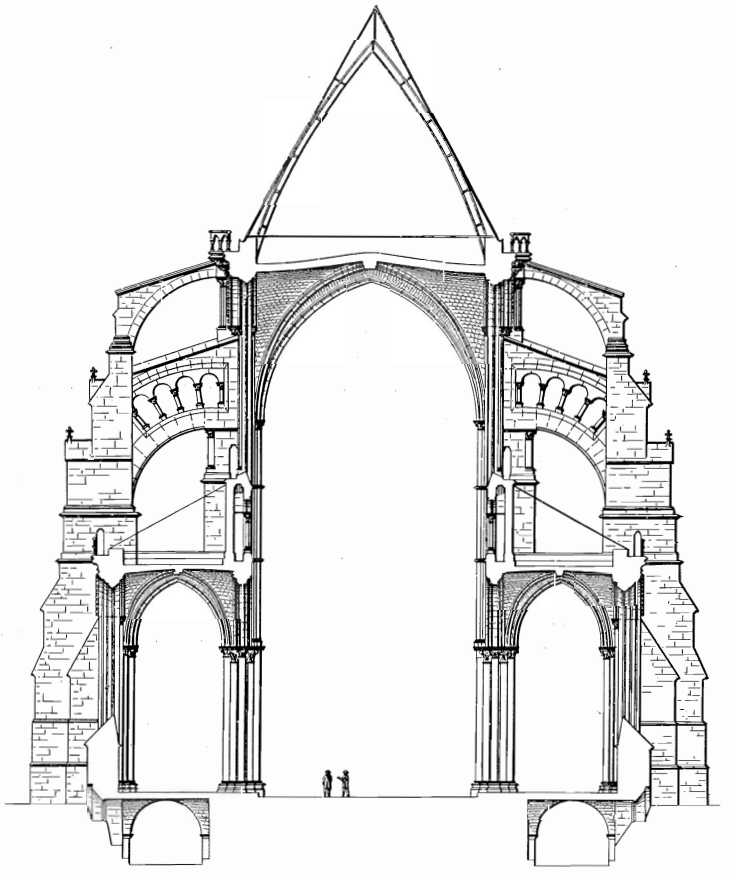

Fig 16. Katedralen i Chartres med gotikkens formale kendetegn, spidsbuen, ribbehvælvet og sprængbuen. Tværsnit af skibet opført efter branden 1194. Efter King 1858-68.

Denne retnings fornemste repræsentant var Eugene Emmanuel Viollet-le-Duc, kendt for sine kontroversielle restaureringer. Han anså hvælvet med dets ribber og spidsbuer for gotikkens kerne.[22] På samme måde, men langt senere, har Gregor Paulsson (1969) beskrevet den gotiske kirke som "ett system av pelarknippen bärande ribbkors, där de tomma mellanrum fylls av fönster eller täcks av på ribbkorsen vilande tunna valvplattor".[23] Det tekniske perspektiv har også fået en renæssance, hvor den abstrakte dynamik erstattes af håndværkets empiriske traditioner.[24]

Fremhævelsen af gotikkens teknik er forståelig på baggrund af 1800-årenes begejstring for ingeniøren, dens jernkonstruktioner, restaureringer og nygotik. Men tilsyneladende gotiske bygninger kan savne hvælv og være opført uden denne strukturelle funktionalisme. Og hverken praktiske eksempler eller moderne simulering kan bekræfte ribbens bærende betydning. Ribben var ikke funktionel, når hvælvet først var på plads. Middelalderens arkitekter savnede nutidens kundskaber om kræfter i bygninger. De samlede erfaringer under opførelsen, de forsøgte sig frem, men kunne mislykkes fatalt, som da hvælvet i Beauvais højtrejste kor styrtede ned 1284.[25]

Med slutningen af 1800-årene blev gotikken i det rumlige perspektiv, defineret ved artikuleringen af rummets *grænser*, *linjer* og *proportioner*. Retningen fremhævede gotikkens afhængighed af Euklids geometri. Arkitekturens særegne proportioner blev nu studeret gennem middelalderlige skitser og manuskripter samt bygningernes egne mål.[26]

Den gotiske mur blev dematerialiseret gennem en konsekvent vertikalisme og placering af udvendige støtter. Arkitekturens vigtigste egenskab var tyngdeløsheden. Hans Jantzen (1928) har således fremhævet højkirkevæggens "diafana" struktur, altså dens gennemsigtighed, hvor lyset er et vigtigt aspekt i opfattelsen af arkitekturen, og rummet bliver et symbol for det grænseløse.[27]

I det ikonologiske perspektiv defineres gotikken som en illustration af det *himmelske*, en *tænkemåde* eller en *folkekarakter*. Arkitekturen var en materialisering af tidens religiøse, filosofiske eller politiske tanker, enten et udtryk for Det himmelske Jerusalem", for skolastikkens dialektik eller feudalismens samfund. Det afgørende er således ikke arkitekturens form, men dens symbolske indhold. Det formale perspektiv afvises som anakronistisk, da middelalderens tekster ofte omtaler arkitekturens mening, men yderst sjældent dens udformning.[28] Men en henvisning til kirkens symbolske indhold kan ikke forklare arkitekturens faktiske udformning og forandring. Og samme symbolske betydning kan knyttes til både den romanske og gotiske arkitektur.[29]

Den gotiske katedral er blevet tolket som et udtryk for

middelalderens fromhed, hvilket ikke kan overraske med tanke på kirkens funktion. Tidens egne tekster omtaler hyppigt kirken som et symbol på de troende, Guds bolig på Jorden og Det nye Jerusalem.[30] Gotikken var en konkret tolkning af en overnaturlige virkelighed med udgangspunkt i geometrien. Otto von Simson (1956) har således beskrevet den gotiske arkitektur som "anvendt geometri". Arkitekturens elementer, opbygning, rum, linje og lys var blot midler til at fremme et budskab, hvor de rationelle geometriske strukturer skabte irrationelle effekter. Katedralens gotik symboliserer en tro, der overgår fornuften.[31]

Middelalderens bygmestre lagde vægt på den geometriske kundskab, men samtiden kunne, som det fremgår af en debat i Milano 1386, strides om de rette geometriske principper. En nærmere undersøgelse afslører også, at katedralernes geometri ikke var beslægtet med Euklids og Archimedes klassiske geometri.[32]

Erwin Panofsky har i "Gothic Architecture and Scholasticism" (1951) hævdet den berømte tese, at gotikken og skolastikken var mere end blot samtidige fænomener, der udvikledes parallelt med Paris som centrum. Skolastikken skabte en mentalitet, hvor tro og fornuft var forenet, som påvirkede byggeriet. Samme visuelle logik skulle genfindes i opbygningen af den gotiske katedral og i Thomas Aquinas "Summa Theologiae". Arkitekturen afslører sin egen tilblivelse, lige som det er muligt at følge Thomas' tankeproces. Den gotiske arkitektur skulle således være en filosofi formet i sten.[33]

Gotikken er blevet tolket som udtryk for middelalderens verdslige tidsånd med dens både ridderlige og borgelige idealer. Viollet-le-Duc anså således gotikken som et udtryk for frigørelsen af byerne og de professionelle håndværk, mens Arnold Hauser (1951) har betonet den sociale struktur. Hauser tolker gotikkens visuelle bevægelse og modsætning mellem den irrationelle æstetik og rationelle teknologi, som en afspejling af tidens sociale konflikter og en dualisme mellem selvforsyning og markedsøkonomi, feudalisme og borgerskab, nominalisme og realisme.[34]

Arkitekturen er også blevet tolket som udtryk for mentaliteten hos folkslag. Den gotiske katedral skulle have sin oprindelse i sammensmeltningen af tre folkekarakterer, nemlig den nordiske, keltiske og mediterrane, hvor det norske, nordiske eller "nordgermanische" bidrag var højde, dristighed og systematik gennem den normanniske arkitektur.[35]

Med de forskellige perspektiver følger uenighed om tiden og stedet for gotikkens fødsel. Defineres stilen ved det konstruktive ribbehvælv, så opstår gotikken i Durhams katedral ca 1093-96. Og defineres stilen ved en helhed af spidsbuer, ribbehvælv og sprængbuer, så optræder stilen første gang i klosterkirken St Denis nær Paris ca 1130-44, hvor abbed Suger skulle have været den åndelige arkitekt. Her blev spidsbuen og ribbehvælvet, begge med oprindelse i Mellemøsten og måske bragt til Europa med det første korstog 1095-99, ført sammen til en ny enhed støttet af sprængbuen.[36]

I striden om gotikkens fødsel kan iagttages en rivalisering mellem England og Frankrig, foreløbigt vundet af sidstnævnte. Den herskende opfattelse er, at gotikken havde sin oprindelse i landskabet omkring Paris, i Ile-de-France. Men i denne tolkning findes en påfaldende parallel til dyrkelsen af Paris som kunstens hovedstad og den franske kulturs hegemoni i Europa siden 1600-årene. Og i fremhævelsen af personen Suger ligger en kunsthistorisk vilje til at finde en individuel genial kunstner før renæssancen. Intet i Sugers tekster handler om kirkens stil eller antyder nogen fornyelse, tværtimod betones kontinuiteten.[37]

Hvordan blev gotikken så dominerende i det europæiske kirkebyggeri? Var den en form, en teknik eller en rumopfattelse, et religiøst, intellektuelt eller socialt symbol, eller måske en håndværkstradition?

En spredning af gotikken fra Ile-de-France til næsten alle dele af datidens romersk-katolske verden er ofte blevet antaget for en selvfølge. Den europæiske gotisering blev fremmet af det capetingske kongedømmes ekspansion og prestige i 1200-årene. Stilen blev udbredt med benediktinere, cisterciensere, tiggermunke og andre gejstlige, der efter besøg i Nordfrankrig medbragte bygmestre og håndværkere til sine hjemlande.[38] Efter en brand havde hærget koret i Canterbury i 1174, ledte Wilhelm fra Sens genopbygningen.[39] Og selv om tiden ikke kendte vort stilbegreb, så kunne en "gotisk" arkitektur i Tyskland beskrives som fransk.

Burchard von Hall skriver således i slutningen af 1200-årene at St Peter i Wimpfen blev opført i "opus francigenum".[40]

Men selve modebegrebet er en anakronisme fra nyere tid. Der tages ikke hensyn til samtidens bevidste valg af stil. I Hohenstaufernes Tyskland - med samme imperiale ambitioner som Capetingerne - blev kirkerne opført i den senromanske stil langt ind i 1200-årene. Og teorien er med rette blevet kritiseret for at definere en fransk oprindelse og stil, der etnocentrisk anvendes som målestok for gotikken i andre områder, for at vurdere stilen som et selvstændigt og ahistorisk fænomen, og endelig for at fokusere ensidigt på alene arkitekturen.[41]

Spredningen af gotikken er også blevet knyttet til handelen og købstædernes vækst. Gotikken skulle være urban i sin karakter og udbredelse.[42] Europas kulturelle enhed blev udtrykt gennem gotikken og fremmet af det økonomiske udbytte. Stilens første optræden i Italien, i Siena, skyldtes således lokale købmænd, der havde besøgt messerne i Champagne.[43] Mere håndfast er den borgerlige dynamik i middelalderens Europa blevet sidestillet med det moderne Amerika, troen med friheden, gotikkens højdestræben med skyskraberne, Beauvais med Empire State Building.[44] Og stilens udbredelse er blevet sammenlignet med eksporten af en industriel teknik langs handelsvejene.[45]

Af de europæiske katedraler erfarer vi, at håndværkerne indenfor deres tradition havde stor frihed til at vælge de materielle former, som skulle illustrere Det himmelske Jerusalem. Og at forskerne er uenige om det væsentlige i disse former. At stilen ud over formen, teknikken og den himmelske symbolik kan have haft og stadig tillægges nye betydninger. Men på tværs af definitioner og forklaringer ser vi ribbehvælvet som noget afgørende fælles. Ikke at ribbehvælvet er identisk med gotikken, men at ribbehvælvet kan opfange de fleste tolkninger.[46]

Mode eller mening

Kan kirkerne under vore himmelstrøg også beskrives som gotiske? Er vor gotiske periode egentlig præget af gotikken? Eller er vi nødt til at give gotikken et nyt indhold, når vi flytter os fra Frankrig til Sjælland?

Selv om romansk og gotisk er eftermiddelalderlige konstruktioner, er det i den omfattende litteratur alene Harald Langberg, som i noterne til "Danmarks Bygningskultur" (1955) præsenterer begrebernes egen historie.[47] Ellers anvendes romansk og gotisk som selvklare begreber til at beskrive udviklingen i Danmark og Norden. At kirkerne forandres fra romansk til gotisk anses også for en selvfølge i de beskrivende oversigtsværker, hvor tolkninger kun optræder sporadisk. Alligevel er det ikke uproblematisk at overføre opfattelser om den romanske og gotiske arkitektur fra Chartres til Holmstrup. Enten forsøger forskerne at anvende generelle stildefinitioner på de danske kirker - eller der skabes nye definitioner som bedre kunne passe den lokale udvikling.

I Danmark, som i resten af Norden, er det formalistiske og teknologiske perspektiv helt dominerende. Som eksempel kan nævnes Erik Horskjær, der i "Danmarks Bygningskunst" (1963) fastslår, at den gotiske arkitekturs æstetiske og tekniske elementer er spidsbuen, ribbehvælvet og stræbesystemet. Foreningen af disse elementer lettede selve opmuringen, tillod spinkle mure med store vinduer og hvælv over alle rum. Gotikken skulle således betegne "intet mindre end en revolution i arkitekturen, som vel kun har sit sidestykke i jernbeton-konstruktionernes indførelse i vore dage."[48]

Defineres gotikken strengt formalt, så spidsbuer, ribbehvælv og sprængbuer skal optræde sammen, er det imidlertid i hele Norden blot en håndfuld kirker, som var sandt gotiske, nemlig domkirkerne i Lund (fig 17), Trondheim og Uppsala samt Vor Frue i Haderslev og St Petri i Malmö, for kun disse fik sprængbuer. Og selv når vi erstatter sprængbuen med de hjemlige ydre støttepiller, bliver gotikken en eksklusiv arkitektur. Vi må da konstatere, at bortset fra et fåtal monumenter især i købstæderne, altså kirker som St Knud i Odense og St Peder i Næstved, falder kirkerne og kirkebyggeriet udenfor stilens fordringer.

Når det har været vanskeligt at genfinde de gotiske elementer, fastholdes stilbegrebet, men det tilskrives nye ud-

tryk. Det gotiske bliver da, hvad som var typisk for byggeriet i den gotiske periode, varierende fra et fåtal karakteristiske forandringer, til at begrebet omfatter alle tidens ændringer. Men stadig er det et spørgsmål om formale og tekniske ændringer.

Som eksempel på det formale perspektiv tilpasset den lokale udvikling bør nævnes Mouritz Mackeprang i "Vore Landsbykirker" (1920), der fremhæver hvælvet, grundplanen med jævnbredt kor samt spidsbuen som typiske for den gotiske kirke: "De flade Bjælkelofter afløses af Hvælvinger, opførte samtidig med Murene, der faar Stræbepiller for bedre at kunne modstaa Hvælvingernes Sidetryk. I Planen bortfalder Koret efterhaanden som en selvstændig Bygningsdel, saaledes at Kirken udgør et samlet Rum med polygonal eller lige afsluttet Østmur. Den spidse Bue fortrænger den runde som Afslutning paa Vinduer og Døre, Korbuer og Arkader samt i de dekorative Former (Blændingerne). Senere optræder Fladbuen jævnsides med Spidsbuen".[49]

Endelig er gotikken mere bredt blevet knyttet til byggeriet i perioden ca 1250-1550. Hos Mackeprang (1920), som først af de danske forskere skrev om "gotiserede" kirker, udstrækkes begrebet således fra enkelte elementer til alle tidens typiske forandringer, der især var mangfoldige på Øerne: "Jævnlig angreb Gotiken selve Kirkebygningen og ændrede Planen, men selv naar den lod den gamle Kærne urørt, lagde den udenom den en Krans af Tilbygninger som Taarne og Vaabenhuse, Kapeller og Sakristier, der ganske ændrede dens Karakter."[50]

Uanset perspektivet er der dog enighed om gotikkens frembrud via flere centre indenfor Danmark. Stilen optræder tidligt ved domkirkerne og herreklostrene, men får først sit kvantitative gennembrud i den senere del af 1200-årene med de nye sognekirker og tiggerklostre i købstæderne. Herfra breder gotikken sig langsomt i 1300-årene og senere til landkirkerne for at ophøre i 1500-årene. Gotikken fortsætter dog forbløffende længe efter reformationen.[51]

Men hvordan og hvorfor erstattes den romanske stil af gotikken i de danske sognekirker? Forklaringer præsenteres kun kortfattet eller må læses mellem linjerne. Gotiseringen forklares sporadisk i litteraturen som spredningen af en arkitekturmode fra udlandet til Danmark, tilladt af de hjemlige byers økonomiske fremgang. Overføringen sker med gejstlige stiftere, håndværkere eller købmænd. Og handelen er den dynamiske faktor i både overføringen og skabelsen af de hjemlige forudsætninger for byggeriet.

De tidlige tendenser til gotik kan forståes på baggrund af tætte personlige kontakter mellem Frankrig og Danmark i 1100-årene. Gejstlige aristokrater som Absalon, Gunnar af

Fig 17. Sprængbuerne ved Lunds domkirke. Tegning af Fredrik W Scholander 1864, efter Cinthio & Olsson 1953.

Viborg, brødrene Peder og Andreas Sunesen, måske også Sven Aggesen, Valdemar Knudsen og Saxo, har studeret i Paris. Og abbed Vilhelm af Æbelholt er blot én blandt mange franske munke, der kom til Danmark i denne periode.[52]

Den tidlige gotik havde netop sine forbilleder i samtidens franske arkitektur. Løgum viser ligheder med klosterkirken Jouy nær Paris og kredsen af cistercienserkirker med Fontenay i Bourgogne. Lund domkirkes seksdelte ribbehvælv med dværgsøjler genfindes i samme område. Og domkirken i Roskilde er blevet sammenlignet med Notre Dame i Tournai og andre nordfranske katedraler.[53]

I sporene af bisperne og munkene fulgte bygmestre og håndværkere, der beherskede gotikkens former og teknik. Lokale håndværkere, der udnyttede marksten, fortsatte med at anvende det romanske formsprog. Men med nye håndværkere, måske indkaldte udlændinge der fik arbejde ved en kirkelig byggehytte, eller for aristokrater som Hvideslægten, fulgte nye materialer, former og teknikker. Vi kan aflæse ændringerne i talrige kirker opført i etaper. Et tydeligt eksempel er Ovtrup kirke nær Varde i Jylland, hvor koret blev opført i granitkvadre uden dekoration, mens skibet blev fuldført i rhinsk tuf og her udsmykket med rundbuede blændinger. Eller i Bjernede, hvor rundhusets nedre del er i granit, dets øvre i tegl. Indvendigt ses her en overgang fra tøndehvælv og grathvælv til ribbehvælv. Byggematerialer, former og teknik synes at følges ad.[54]

Overgangen, eller snarere samtidigheden, mellem det romanske og gotiske kan iagttages i Brøndum kirke, også nær Varde. Den fornemme granitkvaderkirke med både præstedør og vestportal er planlagt og opført i én etape. Kirken er dendrokronologisk dateret til midten af 1240'erne. Det romanske formsprog hersker i den traditionelle grundplan, de runde buer og skibets flade loft. Men apsiden og koret (fig 18) er indvendigt opmuret i tuf og tegl. Og her har vinduerne og den syvdelte blændingsfrise fået spidsbuer, koret har fået ribbehvælv og en spidsbuet gjordbue, og vinduerne er større end i skibet. I koret har tilsyneladende håndværkere fra byggehytten ved Løgum klosterkirke eller Ribe domkirke anvendt nye materialer, et nyt formsprog og en ny teknik.[55]

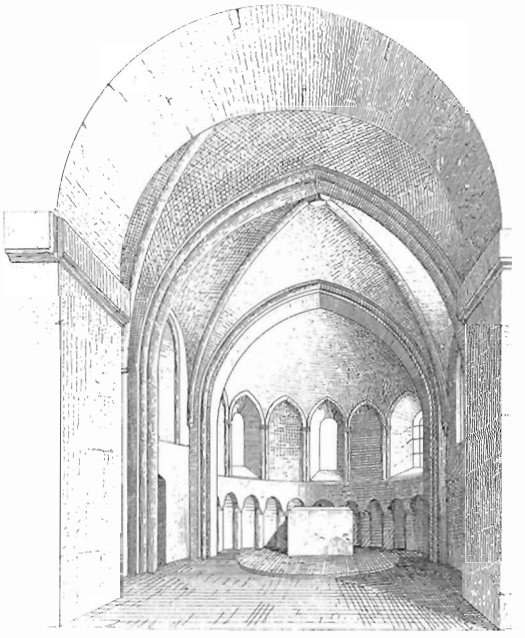

Fig 18. Brøndum kirkes kor og apsis med runde og spidse buer, halvkuppelhvælv og ribbehvælv. Korets tagværk, og dermed hele kirken, er blevet dendrokronologisk dateret til midten af 1240'erne. Skitse af Vilhelm Ahlmann 1891 efter Storck 1903.

Endelig er der bred enighed om handelens afgørende rolle for stiludviklingen. Kirkernes forbilleder fulgte handelsvejene lige som bygmestrene med deres "skitsebøger", håndværkerne og undertiden endog byggematerialerne. Den vulkanske tuf kom som ballast til Jylland fra Rhinegnen syd for Köln med hjemvendende handelsskibe.[56] Når Roskilde domkirkes gotik ikke fik flere efterfølgere, er det blevet forklaret med de endnu livlige handelsforbindelser med Rhinlandet, hvor den senromanske arkitektur herskede.[57] Og forskydningen fra den franske til den tyske gotik skulle tilskrives Hansaens og især Lübecks dominans i handelen med Danmark fra 1200-årene.[58]

Hansestædernes betydning for udbredelsen af gotikken er formuleret med sjælden klarhed af Thure Hastrup i "Stilarternes Historie" (1943): "Gotikkens Gennembrud i Danmark

sker først i sidste Halvdel af 13de Aarhundrede i nær Sammenhæng med Købstædernes kraftige Opblomstring. Det var Handelen med de nordtyske Hansestæder, der skabte Forudsætningerne, og med Varerne fulgte de nye Ideer. Danmark er i hele sin gotiske Stilperiode, der varer fra ca: 1250 til Slutningen af Middelalderen ca: 1500, under stadig, stærk tysk Indflydelse."[59]

Hansaens handelspolitiske position kom til udtryk i udformningen af den danske teglgotik. Den sene gotik blev spredt fra de tyske hansestæder til de danske købstæder og herfra videre til landkirkerne med lokale omrejsende værksteder. Ved Øresund findes således kirker med beslægtede planformer, hvælv og blændinger, der afslører de arkitektoniske påvirkninger mellem Sundets købstæder og Østersøens sydkyst i kølvandet af handelen og sildefiskeriet.[60]

Men hvorfor blev byggeriet da så intensivt ved middelalderens slutning? Spørgsmålet er knapt blevet formuleret, og vi finder derfor heller ingen klare svar. Udviklingen beskrives, og eksempler præsenteres. Vi kan læse om, hvad der blev bygget, hvordan det så ud, men næsten intet om hvorfor.

Gotikken har som en udenlandsk arkitekturstil ledt til en fokusering på den tidlige etablering samt på de fremragende eksempler, der kan måle sig med de fremmede forbilleder. Den senere arkitektur, der ikke rigtig passer ind i de formale og tekniske krav til stilen, er blevet overset. Udviklingen er også blevet anset for selvklar. Stilen importeres til købstæderne og udbredes til landkirkerne efterhånden, som det blev muligt.

Synet på stilens spredning afsløres i det militære sprogbrug med ord som "energisk Offensiv", "Fremrykning", "erobrede", "sejret", "Invasion" og "kæmper for Livet".[61] Johnny Roosval skriver således i "Den baltiske Nordens kyrkor" (1924) om gotikkkens "frammarscherande arméer".[62] Og i disputatsen "Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede" (1935) beskriver Jan Steenberg stiludviklingen som en kamp mellem det danske og tyske, hvor "Kampen udkæmpes paa hver enkelt Kirkes Mure og i den enkelte Bygmesters Hjerne".[63]

Den sene teglgotik har haft en dårlig klang af noget tysk og simpelt. Mackeprang skrev således (1920), at "Vor gotiske Bygningskunst kan ikke staa Maal med vor romanske. Den er langt mindre kultiveret, og jo mere man nærmer sig Middelalderens Slutning, jo plumpere bliver den. Delvis hænger dette sammen med Kilden. Det var ikke mere fra de gamle Kulturlande, Vesttyskland og Nordfrankrig, vi fik vore impulser, men fra Østersøens Sydkyst. Vi blev i kunstnerisk Henseende snart sagt en Koloni af Nordtyskland og vel at mærke en Koloni, der i Velstand langtfra kunde maale sig med "Moderlandets" store og rige Stæder."[64]

Historikere, kunsthistorikere, arkitekter og arkæologer har været optaget af deres særlige spørgsmål og kilder knyttet til henholdsvis teksterne, kunsten, murværket og gulvet. Kirkebygningen er blevet analyseret og dokumenteret til mindste skævhed og detalje. Fokus har hvilet på stilen, ikonografien og funktionen af arkitekturen, kalkmalerierne og inventarerne, på kirken som religiøs og politisk organisation, sognedannelsen og de romanske kirkers bygherrer.

Synet på arkitekturen, stilen og kirkernes kildeværdi, fokuseringen på den ældste tid forenet med nationale og antityske strømninger, samt moderne faggrænser har betydet, at gotiseringens kvantitative kulmination hverken er blevet formuleret som et problem, eller har fået et svar.

Med lidt god vilje kan vi dog spredt i oversigtsværker og afhandlinger påvise tendenser til tolkninger, enkelte linjer: Enten forklares byggeriet med tidens religiøse vilje, eller med dens økonomiske evne, altså enten med stærkere intentioner, eller bedre muligheder.

Vi kan henvise til to danske forskere, der begge betonede intentionen. Francis Beckett skrev således i "Danmarks Kunst" (1926), at "Byggelysten blussede op i Unionstiden". Og Vilhelm Lorenzen mente i "Nordisk Kultur" (1934), at sengotikken (ca 1450-1536) var præget af en demokratisering af kirken, "og indenfor Menigheden udfolder sig en Trosiver og Offervillighed som aldrig før. I Trangen til Frelsesvished lader man intet Middel, Kirken anbefaler, uforsøgt og Gejstlighed og Lægfolk mødes i en fælles Interesse i at 'øge Gudstjenesten' og det vil ogsaa sige: pryde og forskønne de fælles Kirkehuse."[65]

Her og der er kirkebyggeriet også blevet knyttet til de økonomiske muligheder. Handelen skulle således betyde et

opsving både i byerne og på landet, der var gunstigt for byggeriet. Lavkonjunkturen under vendernes hærgninger forsinkede kirkebyggeriet på Lolland-Falster. Det intensive byggeri ca 1220-70 skulle kunne forklares ved et produktionsoverskud og øget handel. Teglkirkerne blev finansieret af bøndernes egen skudehandel med korn og sild til det nordtyske marked.[66] Og allerede Beckett (1926) tolkede Øresundskystens gotiske kirker i et økonomisk perspektiv: "Disse Kirker er øjensynlig monumentale Minder om det eventyrlige Sildefiskeri, de aarlige store Høstmarkeder ved Skanør og Falsterbo, og den Pengeflom de skyllede ind over Landsdelen".[67]

Men så længe gotiseringen alene opfattes som et spørgsmål om spredning af stilimpulser, håndværkstraditioner, praktiske forbedringer og et handelsoverskud, kan vi ikke forstå det danske kirkebyggeri. Vi kan ikke med vore anakronistiske forestillinger om æstetik, teknik, funktion og økonomi forstå motiverne, altså hvorfor buens form var vigtig, hvælvet blev forandret, kirkerummet blev overhvælvet eller et overskud blev placeret netop i kirkerne, hvorfor byggeriet tiltog i 1400-årene, men aftog efter reformationen. Det, vi savner, er kirkearkitekturens symbolske betydninger, som århundreder af lutheranisme, sekularisering, materialisme og såkaldt sund fornuft ofte har usynliggjort.

Kunsthistorikere som Joseph Sauer, Richard Krautheimer og Günter Bandmann har siden længe studeret den romanske og især karolingiske arkitekturs ikonografi og ikonologi. Med henvisning til tekster i Bibelen, kirkefædrenes skrifter og teologiske forfattere er især domkirker, centralkirker og tårne blev tolket som religiøse symboler.[68] Enkelte forskere som Erik Cinthio, Otto Norn og Hugo Johannsen har overført perspektivet til middelalderens Danmark.[69] De fleste hjemlige undersøgelser har dog alene arbejdet med de romanske billeder på portaler, døbefonte, altre og i kalkmalerier.[70]

Der kan råde tvivl om, hvilke betydninger den romanske kirkearkitektur har haft, men ikke *at* den har haft sådanne. Alligevel har kirkens symbolik sjældent fået konsekvenser i en lokal kontekst. Undtagelser er måske de arkæologer, som nylig har tolket kirkernes arkitektur og eksistens som et magtens budskab i sten.

Skriveren (1986) har i en artikel om kirkerne på Bornholm betonet analogien mellem opdelingen i tårn, skib og kor og så samtidens standsopfattelsen med bellatores, laboratores og oratores, altså krigere, bønder og klerker.[71] Og Leif Gren har i artiklen "Platon mitt i byn" (1989) tolket de romanske stenkirker i Sverige som symboler for sognet og en ny hierarkisk ideologi. Kirken og sognet skulle bryde bøndernes egalitære struktur, så deres loyalitet blev overført fra gården og ætten til kirken og stænderne.[72]

Hvor forskere har opfattet de romanske kirker og deres billeder som symboler, så forsvinder perspektivet næsten i studiet af de gotiske kirker, ialtfald de danske. Både de romanske og gotiske katedraler er blevet tolket som symboler for Det himmelske Jerusalem. Deres portalers ikonografi er blevet analyseret. Og stilen er blevet knyttet til tidens tro og filosofi. Men i studiet af de gotiske kirker i Danmark svinger perspektivet ubønhørligt til formen, teknikken og funktionen. Skulpturer og især kalkmalerier behandles, men aldrig selve arkitekturen. Det er som symbolerne ophørte at have betydning for kirkebyggerne efter 1250.

Vi møder kun uforpligtigende og indbyrdes modstridende synspunkter på gotikkens mening, nærmest som oversættelser fra udenlandske værker. Afhængigt af det nationale perspektiv er stilen således i den ældre nordiske kirkelitteratur blevet beskrevet som enten aristokratisk, borgerlig eller folkelig, som enten almén eller individualistisk.

Harry Fett beskrev i "Norges kirker i middelalderen" (1909) gotikken som en modbevægelse opstået hos frankernes blandede folk, mod en gammel folke- og stammeindividualisme, der kom til udtryk i den romanske stil: "Gotiken er i modsætning til den romanske folkekunst kosmopolitisk og aristokratisk. Den blir en middelaldersk overklassekunst."[73] Omvendt kunne Beckett (1926) skrive, at St Petri i Malmö (fig 19) er "den ypperste og følgerigtigst gennemførte gotiske Købstadskirke, det eneste fuldgyldige monumentale Vidnesbyrd om borgerlig Selvfølelse i Middelalderens Danmark."[74] Og Vilhelm Lorenzen (1934) opfattede sengotikkens mange tilbygninger, der brød kirkens symmetri, som et udtryk for en nordisk individualisme.[75]

Fig 19. St Petri kirke i Malmö 1842. Litografi, her efter fotografi i Lunds Universitets Historiska Museum.

Det formale eller tekniske perspektiv, altså det traditionelle syn på kirkerne, kan udsættes for en afgørende prøve ved dets evne til at forklare ikke det normale forløb i byggeriet, men afvigelsen. Konfronteret med Marie Magdalene på Djursland, der er opført som en romansk kirke langt inde i den gotiske periode, afklædes stilmoden eller håndværkstraditionen som forklaring. Her har arkitekturen en mening.

Marie Magdalene (fig 20) er en teglkirke opført fra grunden i 1400-årene med romansk grundplan, altså apside, smalt kor og skib. Apsiden fik halvkuppelhvælv, koret og skibet oprindeligt bjælkeloft. Apsidens og korets vinduer er små, men dog spidsbuede, og dørene fladbuede. Ribbehvælvene er indbygget i 1500-årenes første årtier, da et våbenhus også blev opført, mens tårnet blev tilbygget i 1593.[76]

Marie Magdalene forbigåes i tavshed, omtales for sine flyverøn voksende fra våbenhuset, alene for sine usømmelige kalkmalerier eller kommenteres som en arkitektonisk anakronisme. Kirken ledsages af ord som "konservativ" og "gammeldags". Mackeprang (1920) skriver således, at "Med Bondens hele konservative Sejghed har man holdt fast ved det engang tilvante; paa anden Maade lader det sig ikke forklare".[77]

Men Marie Magdalene blev ikke opført på initiativ af en simpel bonde. Kirken blev stiftet af rigshofmesteren, lensmanden og ridderen Otte Nielsen Rosenkrantz og hans hustru Else Holgersdatter Krognos.[78] I apsiden er malet våbenskjolde for Rosenkrantz, Krognos og Stygge. Skjoldene samt stiftets skytshelgen St Clemens optræder også på døbefonten. Tiden for byggeriet bør da kunne indkredses til 1426-49, nemlig tidligst ca 1426, da Otte Nielsen og Else Holgersdatter indgik ægteskab, og senest 1449, da Århusbispen Ulrik Stygge (1423-49) afled.[79]

Som rig og mægtig aristokrat vidste Otte Nielsen nok at bestille et byggeri i tidens smag. Han var medstifter af Birgittinerklosteret i Mariager og lod i 1465 forny Tirstrup kirke. Ingen af disse kirker kan kaldes konservative i stil. Hvorfor skulle ægteparret da benytte lokale håndværkere i Marie Magdalene, der arbejdede i en umoderne romansk tradition? Nej, Marie Magdalene kirke viser et bevidst bortvalg af det gotiske formsprog i en tidlig renæssance for det romanske.

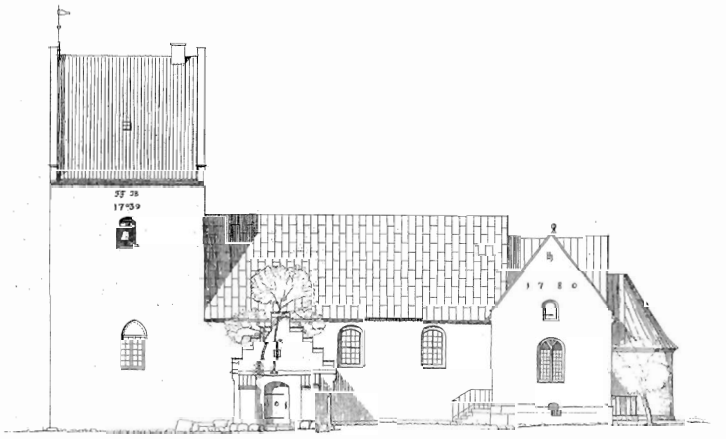

Fig 20. Marie Magdalene kirke på Djursland. Teglkirken med romansk formsprog blev opført på initiativ af rigshofmesteren, lensmanden og rigsrådet Otte Nielsen Rosenkrantz og hans hustru Else Holgersdatter Krognos i tiden 1426-49. Våbenhuset blev antagelig tilføjet i 1500-årenes første årtier, tårnet i 1593 og gravkapellet 1639. Opmåling af Edvard Thomsen 1953 i Nationalmuseet i København.

Otte Nielsen havde overtaget Bjørnholm og blev kongelig lensmand på Kalø. Som Djurslands mægtigste godsejer og kongens repræsentant kom Otte Nielsen og hans søn Erik Ottesen, lensmand på Skanderborg samt rigshofmester fra 1456, snart i en fejde med Århusbispen Jens Iversen Lange (1449-82). Fejden indbefattede røveri, drab, bandlysning, strid om indsættelsen af en abbed og retten til kapellet i Ebeltoft og Marie Magdalene kirke. I forliget fra 1458 kan vi læse i oversættelse, at Otte Nielsen ønskede patronatsret til Marie Magdalene, hvad bispen var imod, skønt "han og hans hustru havde opbygget i det sted, hvor skov og træ stod, og de havde ladet bortrydde og gjort der en skøn kirke, og alt det folk, der til søgte, det hører hr. Otte til, og bispen vil ej tilstede ham at indsætte kapellan."[80]

Vi kan ikke dokumentere hensigten med at genoptage det romanske formsprog i Marie Magdalene, blot antyde en tolkning. Det er således påfaldende, at Otte Nielsen byggede romansk, når han få år senere lå i fejde med Århus-bispen. Net-

op bisperne i Århus var ledende i gotiseringen af stiftets kirker. Domkirken blev radikalt ombygget gennem 1400-årene under ledelse af Jens Iversen Lange og hans efterfølgere.[81]

Ved forliget beholdt Otte Nielsen og hans arvinger patronatsretten til evig tid, og både Otte og sønnen Erik slap for at vise regnskab i deres levetid, men derefter skulle Marie Magdalene lægges under bispens tilsyn. Vi bemærker da, at de gotiske hvælv og våbenhuset ikke blev indbygget før end efter Erik Ottesens død i 1503. Vi kender stifterne, Otte Nielsens sønnesøn, ridderen og rigshofmesteren Niels Eriksen Rosenkrantz samt hustruen Birgitte Olufsdatter Thott, for deres navne og våbenskjolde er malet i skibets hvælv.[82]

Det genoptagne romanske formsprog viser tilbage til en tid, hvor kirkerne blev opført som gårdkirker. Kravet på patronatsret og en tilbagevenden til en tid, da gejstligheden var afhængig af aristokratiets værn, udtrykkes gennem en historiserende arkitektur. Den usikre kronologi tillader skepsis, men skriveren vil hævde, at den romanske afvigelse her afslører en symbolsk betydning af den gotiske normalitet.

Hvad er så betydningen af gotiseringen, når både den romanske og gotiske kirke var et symbol på Det himmelske Jerusalem? Med brug af det ikonologiske perspektiv og erfaringerne fra Marie Magdalene vil skriveren hævde, at overgangen fra romansk til gotisk symbolsk henviser til en frigørelse af kirken som institution og gejstligheden som stand fra et verdsligt herrevælde.

Gotiseringens symbolske betydning er en historisk tilfældighed. Det kunne have været helt anderledes. Men nu blev de ældste danske stenkirker faktisk bygget med symbolske henvisninger til arven fra Romerriget og Karolingerriget. Det vi kalder romansk henviser netop til det romerske. Ved brugen af gamle former skulle den romanske kirkearkitektur symbolsk hævde et nyt hierarki, som kom til at forme opfattelsen af kosmos, kirken selv som organisation og forholdet mellem mennesker.

Den gotiske arkitektur opstår under 1100-årene, samtidig som kirken og gejstligheden gradvist etablerer sin uafhængighed som institution og stand. Gotikken kunne derfor, ved en tilfældighed, blive et symbol på den selvstændige kirke og gejstlighed. Kirkernes forandring fra romansk til gotisk blev det arkitektoniske udtryk for overgangen fra gårdkirker til sognekirker, fra kirkeejere til kirkepatroner.

Lad os vende tilbage til den tidlige gotik i Bjernede og Brøndum. Ribbehvælvet i Bjernede "lukker" netop det fag mellem rundhusets piller, som i den ellers identiske Thorsager kirke på Djursland var en åbning, hvorfra kirkeejeren, kongen eller hans forvalter, kunne følge gudstjenesten. Og i Brøndum optrådte spidsbuerne, ribbehvælvene og de større vinduer netop i koret, præstens del af kirken. Anvendes gotikken allerede her som symbol på kirkens frihed?

Atter, hvad er da det væsentlige i gotiseringen, altså overgangen fra romansk til gotisk? Skriveren agter ikke at begrænse perspektivet ved at give en egen definition, tværtimod. Romansk og gotisk, og dermed også gotisering, er blot abstraktioner. De er et eftertidens sprog til at beskrive middelalderens arkitektur. Er begreberne anakronistiske, så synes de dog at indfange noget væsenligt også for samtiden. Formerne har været vigtige, ikke i sig selv, men som formidlere af idéer. Meningen har dog ikke nødvendigvis været den samme uanset tid, sted og stand.

Hvor finder vi så kernen i gotiseringen: Er det udviklingen i former fra rundbuer til spidsbuer, hvælvenes tekniske forbedring fra tøndehvælv til ribbehvælv, kirkens forandring, når hvælv indbygges, koret får skibets bredde og et tårn tilføjes, eller kirkens forvandling med periodens ombygninger, altså alle udvidelser, tilbygninger og hvælv? Måske er det forskellige udtryk for samme forandring i indholdet.

For at komme videre i en kortlægning og tolkning af gotiseringen behøver vi et element ved kirkerne, som er fælles for de gotiske katedraler og vore hjemlige sognekirker. Vi søger et element med form, indhold, kvantitet og kvalitet, som kan knyttes til de forskellige perspektiver på stilen. Et element som kan studeres både gennem tiden og geografisk. Skriveren vil finde svaret i hvælvet, ikke som en definition af gotikken, men som en ledetråd til det gotiske.

Hvælvet som ledetråd

"Men henad 1300 nåede også ud på landet herhjemme efterdønningerne af noget højst betydningsfuldt der var sket i

den store arkitektur: Overhvælving af kirkerum. En mode greb hæftigt om sig: I hundreder af kirkerum blev der indbygget hvælvinger, både hvor det passede og hvor de ikke gjorde det; særligt på øerne, mange af de jyske kirker fik lov at beholde deres flade loft. Men så hyppigt at hvælvinger nu videnom opfattes som det normale i et kirkeinteriør."[83]

Med det gotiske ribbehvælv forsvandt den romanske kirkes flade loft. De højtsiddende vinduer og gamle kalkmalerier blev skjult af hvælvets kapper og måtte erstattes af helt nye. Sidealtrene med deres nicher blev skjulte af pilastrene. Gulvet blev fornyet i tegl. Måske blev triumfbuen samtidig udvidet, gjort spidsbuet og udstyret med et nyt krucifix. Også kirkens ydre blev ændret, når murene blev forhøjet, støttet af stræbepiller, tagene gjort stejlere og forsynet med trappegavle. Hvælvslagningen kunne således betyde en forvandling både af kirkens indre og ydre, der med rette kan kaldes en gotisering.

Hvælvet er fælles for de franske katedraler og vore nordiske sognekirker. Vi møder ribbehvælvet både i Chartres og Holmstrup, lige som det optræder i de fleste definitioner af gotikken uanset perspektivet. Spidsbuen, stræbepillen, det dynamiske system, linjeføringen og symbolikken kan alle knyttes til hvælvet. Også et bredt spektrum af tolkninger kan repræsenteres af hvælvet.

Samtidigt er det realistisk at arbejde med hvælvene som kilder. Hvælvene optræder i købstaden og på landet, i domkirken og kapellet. Deres antal er stort og derfor statistisk velegnet. De er oftest bevarede, findes beskrevet i oversigtsværkerne, eller er kendte fra ældre tegninger, fotografier og skrifter. Hvælvenes former og tekniske opbygning forandres gennem middelalderen og varierer inden for landet, så det er muligt at periodisere udviklingen og afgrænse lokale grupper mere præcist end for det øvrige byggeri. Endelig synes hvælvslagningen at følge de alméne tendenser i byggeriet, da de gotiske udvidelser og tilføjelser som regel fik hvælv fra begyndelsen.

I vor søgen efter en forståelse af gotiseringen, kan hvælvet således fungere som et både teoretisk og praktisk redskab. Hvælvslagningen kan anvendes som en kvalitativ og kvantitativ målestok for at vurdere andre forandringer. Og som en metodisk genvej kan vi forsøge at overføre en tolkning fra hvælvet til helheden.

Allerede de ældste danske stenkirker kan have haft hvælv, nemlig over apsiden. De tidligste hvælv, som vi kender, tilhører kryptkirken under Vor Frue i Århus. Den treskibede krypt blev genopdaget i 1955, og er nu rekonstrueret med sine lave grathvælv i frådsten. Krypten indgik oprindeligt i domkirken St Nicolai opført i årtierne efter 1060.[84] Og i hvælvene kan vi følge gotikkens første optræden i Danmark. De ældste ribbehvælv møder vi således ca 1190-1225 på Sjælland i kirker, der alle kan knyttes til Hvideætten, nemlig i Roskilde domkirkes østparti (fig 21), i cistercienserne klosterkirke i Sorø samt i de nærliggende sognekirker i Bjernede og Ubby.[85]

Hvælvene gennemgik en typologisk og teknisk udvikling i middelalderen fra de rundbuede romanske hvælv, hvor trykket spredes, til de spidsbuede gotiske ribbehvælv, hvor kræfterne samles ved nogle få punkter. Hovedlinjen løb fra det profilerede og tunge romanske til det enkle og lette gotiske. Gennem hele middelalderen var variationen i former og konstruktioner dog stor.[86]

Hvælvene blev spredt fra et fåtal fremragende kirker til sognekirkerne, og fra apsiden til alle dele af kirkebygningen. Hvælvene tilkom ved vidt forskellige tidspunkter og i påfaldende ulige omfang både indenfor den enkelte kirke og tværs over landet. Ved reformationen havde de fleste kirker således fået hvælv, nogle over alle rum, mange kun over koret, mens andre aldrig blev overhvælvet.

Men lige som gotiseringen har hvælvbyggeriet sjældent defineret et eget problemfelt. Hvælvenes udvikling fra romansk til gotisk anses for selvklar. Og deres ujævne optræden i tid og rum forbigåes i tavshed: "Hvælvbyggeriet havde den praktiske begrundelse, at hvælvene var brandsikre i modsætning til de flade trælofter fra romansk tid. Men det var i nok så høj grad et spørgsmål om at følge med tiden og efterligne de fjerne forbilleder ved de store bykirker."[87]

Det danske kirkehvælv er ofte blevet beskrevet som importen af en fremmed arkitekturmode. Hvælvbyggeriet spredte sig fra klostrene og købstadens kirker til landkir-

Fig 21. De tidlige ribbehvælv i Roskilde domkirkes øvre koromgang. Akvarel af Heinrich Hansen 1871 i Nationalmuseet i København.

kerne ved efterligning, med stifterens personlige kontakter og omrejsende håndværkere. Hvælvet skulle pryde kirkerummet og danne underlag for kalkmalerier.[88]

Den hyppigste tolkning er, at stenhvælvene havde en praktisk funktion ved at beskytte kirkerummet mod ødelæggende brande, der let kunne opstå med brugen af vokslys eller ved lynnedslag. Synspunktet kan vi møde i de fleste oversigtsværker. Som argument fremføres, at kirker som Lunds domkirke og klosterkirkerne i Sorø og Ringsted netop blev overhvælvet efter brandkatastrofer ved midten af 1200-årene.[89]

Elna Møller (1983) har hævdet, at brandsikringen må have været det vigtigste motiv for samtiden. Hun sammenligner således skaderne efter en brand i 1937 i Bjerning kirke nær Haderslev, der havde fladt træloft, og en brand i 1968 i tagværket over hvælvene i Roskilde domkirke. Bjerning kirke udbrændte totalt, mens hvælvene beskyttede domkirkens indre.[90] Hvælvbyggeriet skulle være blevet fremskyndet af beslutningen på det 4 laterankoncilium i 1215 for at beskytte kirkens sakramenter.[91]

Med oprindelse i en antik tradition kan det middelalderlige kirkehvælv opfattes som et ikonisk tegn for himmelhvælvet. Den symbolske betydning fremtræder i betegnelsen, selve udformningen og udsmykningen.[92] Og begreberne hvælv og himmel er blevet anvendt synonymt eller sammen som himmelhvælv. Himlen er blevet beskrevet som et hvælv - og hvælvet som en himmel.[93]

Hvælvets betydning antydes i udformningen som en baldakin over alteret eller koret hvilende på dværgsøjler uden konstruktiv funktion. Ribbernes funktion var ikke blot at centrere hvælvet under opførelsen og dække over sammenføjningen af kapperne. Lige som spidsbuen skulle ribben lede blikket opad mod det himmelske paradis.[94] Hvælvene blev udsmykket med kosmiske motiver og symboler. Kristus tronede i apsishvælvets mandorla. Slutstenens roset, hvirvel eller sol symboliserede Gud og kunne som i Äspinge i Skåne (fig 22) være omgivet af tornekronen, Paradisets løv og vindruer samt himlens stjerner. Kirkegængeren blev også påmindet om himlen, hvor ribberne selv danner en stjerne.[95]

Fig 22. Den kalkmalede udsmykning fra ca 1525-50 på skibets vestre hvælv i Äspinge kirke i Skåne. Solen, tornekronen, vinrankerne og stjernerne repræsenterer Gud og Kristus i Det himmelske Paradis. Foto Bertil Centervall efter konserveringen i 1952, Lunds Universitets Historiska Museum.

Kan udviklingen fra de romanske tøndehvælv og grathvælv til de gotiske ribbehvælv afspejle en ændret opfattelse af himlen? Nej, tilsyneladende ikke. Skriveren har læst om Platon og Aristoteles, om deres betydning for middel-

alderens verdensbillede, om jorden omgivet af de syv himmelske sfærer, uden at finde en overbevisende analogi. Ingen forandring kan her utvunget knyttes til hvælvets buer og ribber. Himmelsfærerne forbliver de samme kupler i den romanske og gotiske periode. Heller ikke litteraturen om Paradiset antyder en sammenhæng.[96]

Vi må nøjes med en jordnær forklaring af hvælvets gradvise udvikling. Utallige små forbedringer ledte langsomt, nærmest tøvende, til noget helt nyt. Af to skærende tøndehvælv dannedes krydshvælvet, hvor graterne blev dækket af dekorative og senere konstruktive ribber. Udvikling kan beskrives som en stadig mere effektiv løsning af problemet at overdække kirkerummet med hvælv. Ribbehvælvet kunne spændes over rum af vidt forskellig størrelse og form. Det betød en stor besparelse i både arbejde og materialer. Hvor de ribbeløse hvælv krævede besværlige forskallinger og støbning fra oversiden, kunne ribbehvælvet opmures fra undersiden med en flytbar skabelon og færre stilladser. Også ribbehvælvenes egen forandring mod stadig enklere udformning, færre sten og tegl i stedet for natursten, betød en besparelse, der tillod en større spredning.[97]

Hvorfor var hvælvbyggeriet da så ujævnt? Allerede i "Byggnadskonsten i Sverige" (1948) knyttede Erik Lundberg forekomsten af en stor kirke med tårn og prægtige hvælv til en hovedgård i sognet. I et afsnit om de gotiske hvælv i Uppland skriver han således, at "Det är därvid uppenbart att 1400-talet i stort sett är ett herremannens århundrade i den meningen att byggenas och utsmyckningens donatorer och tillskyndare äro borgens och herresätets mäktiga och självrådiga herrar. Det blir vid studiet av dessa kyrkor slående klart, i vilken grad unionstiden varit en stormannaätternas ekonomiska högkonjunktur."[98]

Skriveren har i artiklen "Gotiske kirkehvælvinger - et økonomisk perspektiv" (1986) tolket udbredelsen af ribbehvælvene i de danske sognekirker i perioden ca 1275-1550 i lyset af modsætningen mellem ensartede intentioner og ujævne muligheder. Alle sogne havde behov for at brandsikre og pryde kirken med hvælv, men ikke alle havde viljen eller evnen til at gennemføre et byggeri. Udbredelsen af hvælvene skulle således afspejle fordelingen af det økonomiske overskud. Mere konkret kunne hvælvslagningen, der var mest intensiv langs Jyllands østkyst og på Øerne (fig 23), vise bøndernes sociale og økonomiske fremgang under agrarkrisen.[99]

Men hvorfor blev vore kirker egentlig overhvælvet? Vi leder efter en tolkning, som kan forene hvælvets æstetiske former, dets praktiske funktioner som brandsikring og underlag for kalkmalerier samt betydningen som himmelhvælv. Og hvorfor var hvælvbyggeriet så ujævnt i tid og rum? Her må en tolkning tage hensyn til, at hvælv optræder i vidt forskellige kirker og miljøer, både i det ydmyge landkapel og den mægtige katedral, i aristokratens gårdkirke, bøndernes sognekirke, bispens valfartskirke og borgernes købstadskirke. At hvælv er blevet opført gennem hele middelalderen, men med skiftende intensitet. Og at deres udbredelse forblev særdeles ujævn indenfor kirkens mure, tværs over middelalderens Danmark og i Skandinavien. Vi søger således motiver og forudsætninger som sammenbinder Gotland i 1200-årene med Skåne i 1300-årene og Sjælland i 1400-årene, men som næsten savnes i Vestjylland, Småland, Västergötland og Norge.

Hvælvet er langt mere end blot et stentag over kirkerummet. Hvælvets popularitet skyldes, at det forener flere betydninger og funktioner. Det er et vel synligt tegn på det himmelske, som samtidigt løser praktiske problemer. Hvælvet erindrer om det overjordiske, leder blikket op til kalkmalerierne og ribbernes kors, forvandler rummet og beskytter mod ildebrand.

Hvælvslagningen forvandler kirken, efterhånden som de forskellige bygningsdele overdækkes, sjældent på én gang, oftere i etaper. Og hvælvet selv forandres kun langsomt i sin form og teknik fra rundbuen til spidsbuen og fra graten til ribben. De romanske tøndehvælv og grathvælv erstattes af gotiske ribbehvælv, men rundbuen erstattes aldrig helt af spidsbuen i hvælvets skjoldbuer og gjordbuer. Hvælvets form og opbygning ændres ikke revolutionært, men evolutionært, med håndværkernes stadige små forbedringer, hvor

Fig 23. Hvælvslagningen 1275-1550 i de danske sognekirker vest for Øresund. Efter Wienberg 1986b.

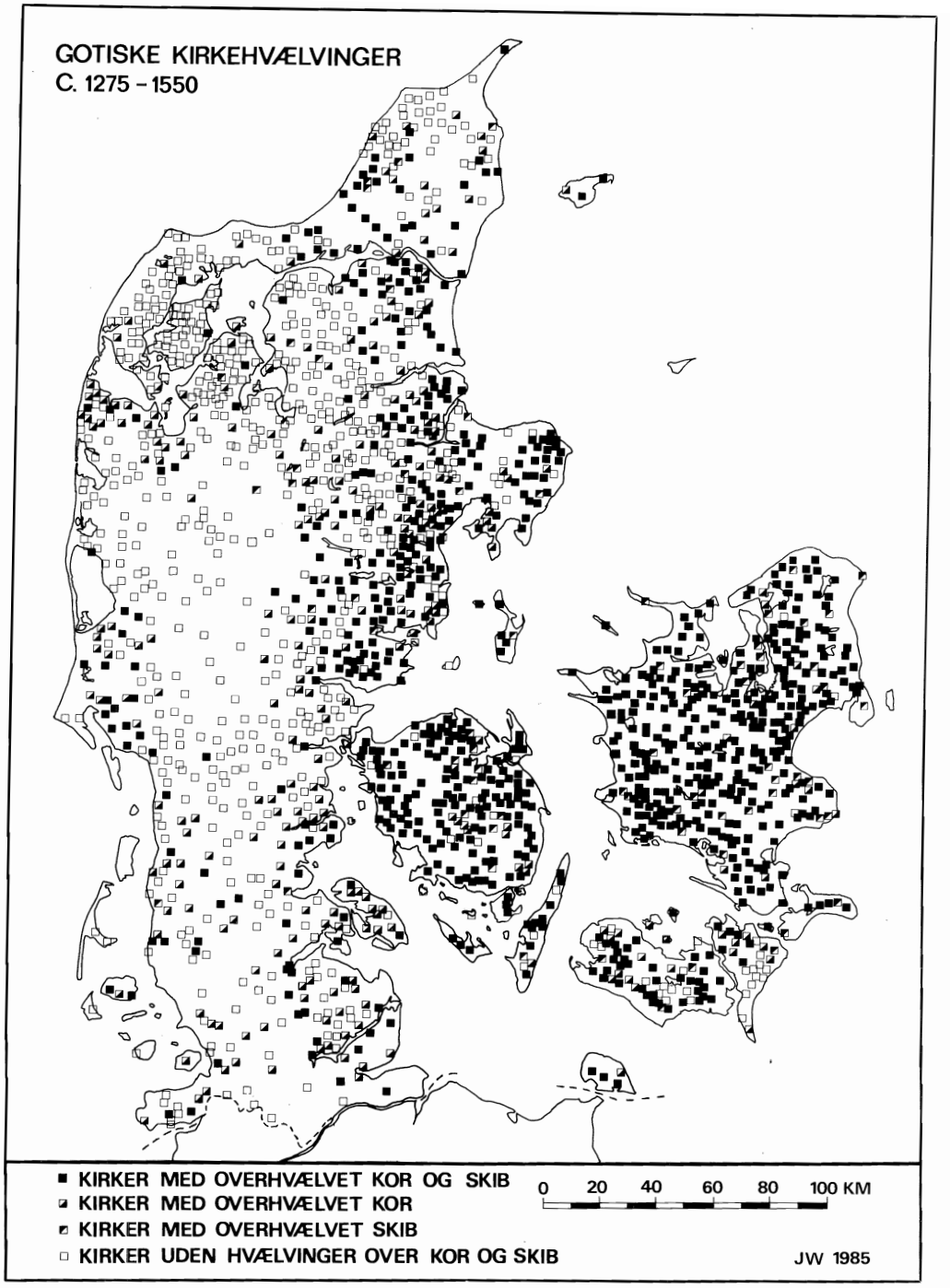
GOTISKE KIRKEHVÆLVINGER
C. 1275 - 1550
KIRKER MED OVERHVÆLVET KOR OG SKIB
KIRKER MED OVERHVÆLVET KOR
KIRKER MED OVERHVÆLVET SKIB
KIRKER UDEN HVÆLVINGER OVER KOR OG SKIB
0 20 40 60 80 100 KM
JW 1985

hensigten var at spare tid, materialer og arbejdskraft, men det væsentlige, hvælvets symbolske hovedbetydning, forblev uændret gennem middelalderen.[100]

Hvælvets optræden gennem hele middelalderen i vidt forskellige kirker og landskaber lader sig kun forklare ved dets symbolske betydning. Vil vi forsøge at forstå hvælvslagningens ujævne kronologi og topografi, er det derfor utilstrækkeligt at henvise til brandsikringen eller sognets formåen. Vi har anakronistisk overbetonet det praktiske og økonomiske. Istedet må vi spørge til behovet for religiøse symboler. Altså, kan hvælvets ujævne optræden afsløre tider og steder, hvor det var nødvendigt at erindre om det himmelske?

Med hvælvet som målestok får vi en første antydning om, at gotiseringen var præget af kontinuitet. At formerne kun blev forandret gradvist, og at funktioner og betydninger ikke blevet ændret væsentligt.

Men endnu opleves forsøget på en tolkning og udnyttelsen af hvælvet som en ledetråd til gotiseringen måske løst underbygget. I to skånske herreder kan vi imidlertid mere konkret undersøge forholdet mellem hvælvslagningen og kirkebyggeriet i tid og rum, lige som vi kan vurdere kirkearkitekturen i forhold til udviklingen i sognet. Her har skriveren deltaget i en detaljeret undersøgelse af kirkerne og kulturlandskabet.

Kirkerne og kulturlandskabet

"Kulturlandskapet under 6000 år; En tvärvetenskaplig studie av människan och landskapet i en sydskånsk bygd" var et projekt ved Lunds Universitet planlagt for årene 1982-88, hvor det i 1986 blev aktuelt at inddrage kirkerne som kilder. Ystadprojektets formål var at beskrive og forklare kulturlandskabets udvikling fra ældre stenalder til nutiden i et repræsentativt område af Sydsverige, hvor Ljunits og Herrestads herreder blev valgt som afgrænsning.[101]

Ystadområdet tilhører Skånes mest frugtbare og kan i et skandinavisk perspektiv utvetydigt beskrives som en centralbygd. Det omfatter 289 km^2 omkring middelalderbyen Ystad og varierer fra sletteområder med lette jorder ved kysten til et skovrigt bakkelandskab med stenede og stive lerjorde inde i landet. Området blev tidligt underlagt ærkesædet og var i middelalderen domineret af sine mange hovedgårde.

Projektets undersøgelser har resulteret i et detaljeret kendskab til både kirkerne og kulturlandskabet. Vi kan vurdere kirkernes forandringer og variationer i forhold til en velbelyst kontekst. Så selv om Ystadområdet hverken er særligt stort, typisk eller viser nogen påfaldende gotisering, kan det anvendes til at formulere hypoteser.

I Ystadområdet ses nu 21 kirker (fig 24). Ingen af kirkerne er, eller har været, identiske. De varierer i placering, størrelse, arkitektur og datering. Indenfor nogle få kilometer finder vi Borrie, St Maria i Ystad og Öja, der kan repræsentere kirkebyggeriets tre hovedperioder, henholdsvis det romanske, gotiske og nygotiske. Det gotiske byggeri er imidlertid ikke fremtrædende, snarere præges områdets kirker af 1800-årene, og af at forskellige perioder er sammenføjet i én bygningskrop.

Kirkers datering er ofte særdeles vanskelig og kan være en afgørende hindring for mere ambitiøse tolkninger. Men netop i Ystadområdet findes gode forudsætninger for en findelt kronologi. Valget og anvendelsen af byggematerialer, forekomsten af sokkel samt ikke mindst hvælvtyperne kan danne udgangspunkt for en relativ kronologi, der forankres i tiden med årstal fra indskrifter samt 168 dendrokronologiske prøver udtaget i 8 landkirker, hvoraf de 86 (51 %) hidtil er blevet dateret.[102]

Ystadområdets moderne kirketopografi er summen af talrige byggefaser ved forskellige tider, af skiftende omfang og karakter. For at kunne overskue byggeriets tendenser er udviklingen fra de første stenkirker til nutiden her sammenfattet i et diagram (fig 25). Oversigten omfatter 18 sognekirker i Ystadområdet udenfor købstaden. Undtaget er da Katslösa, hvis ældre udformning er for usikker. Udeladt er også de forsvundne kirker i Borrsjö, Gussnava og Lilla Tvären samt kapellet i Kabusa.

Kirkebyggeriet i tiden 1050 til 1950 kan opdeles i 9 perioder på hver 100 år. Perioderne er afgrænset under hensyn til både de traditionelle stilepoker og de faktiske muligheder for snævre dateringer. Fra 1600-årene er byggeri ved kir-

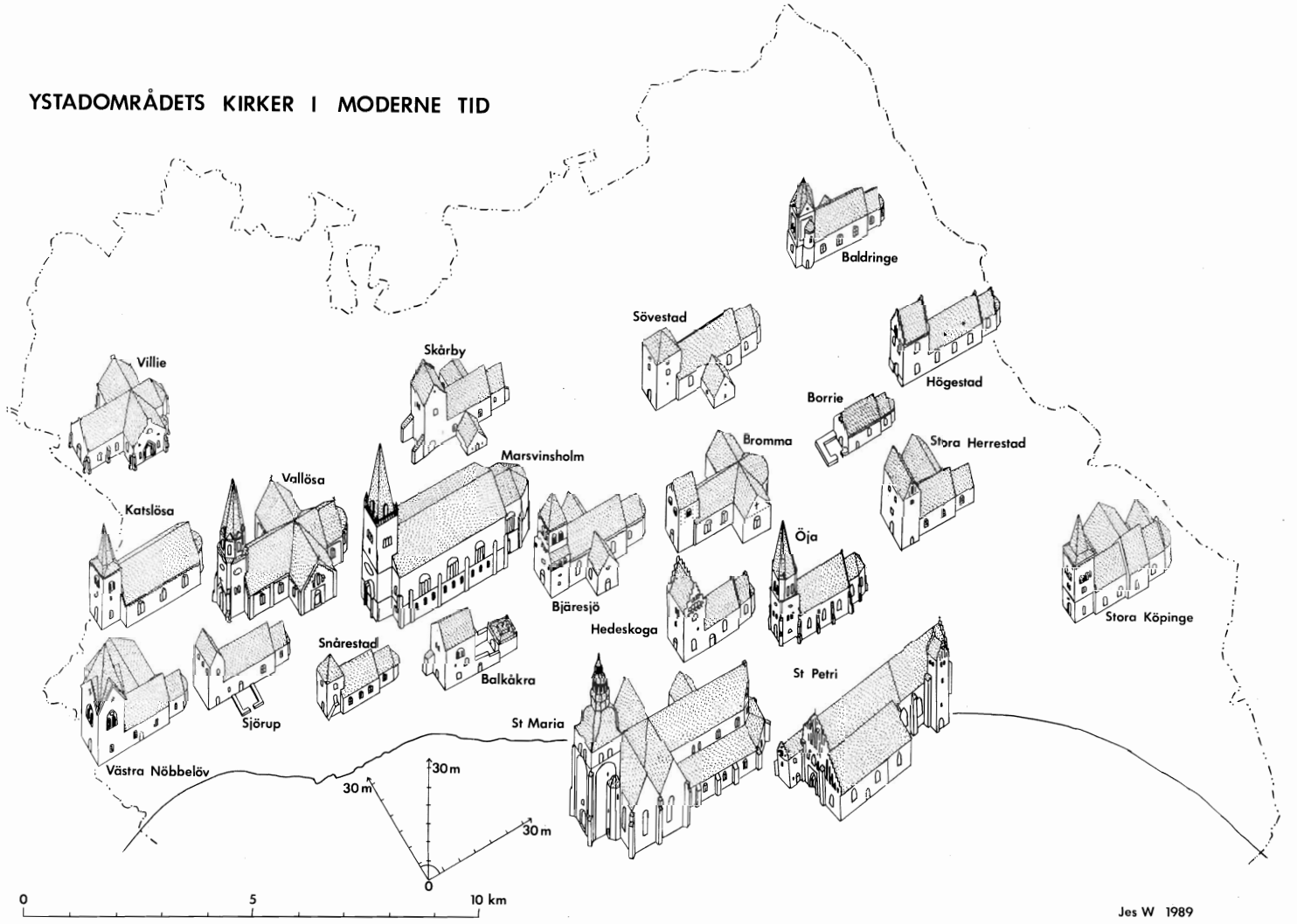

Fig 24. Ystadområdets kirker i moderne tid.

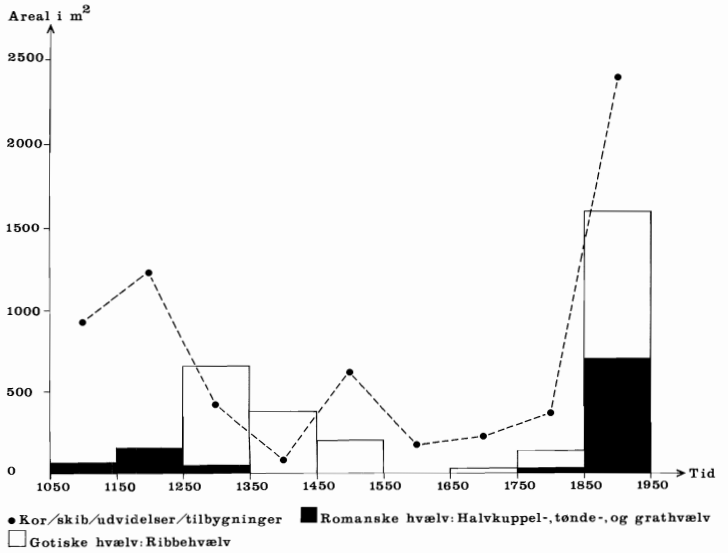

Fig 25. Kirkebyggeriet i Ystadområdet 1050-1950. Oversigten omfatter 18 sognekirker på landet, nemlig kirkerne på fig 24 undtaget Katslösa, St Maria og St Petri i Ystad.

kerne som regel kendt gennem indskrifter, regnskaber eller andre optegnelser, mens ældre faser kan være vanskelige at datere selv indenfor 50 år. Det kan derfor i fremtiden blive aktuelt at omdatere enkelte byggefaser, men tendensen burde være uændret.

Oversigten viser kirkebyggeriet, som det kommer til udtryk i grundarealet. Forsvundne dele, især våbenhuse, hvor planen er usikker, er ikke medtaget. Hvælvslagningen præsenteres i egne stabler med gulvarealet, som de overdækker. En angivelse af bygningsvolumen havde måske været ønskelig, men kilderne tillader sjældent rekonstruktioner af murværkets højde eller tagets udformning i ældre perioder. Med forbehold for selve metoden, endnu ukendte faser og de udeladte våbenhuse kan diagrammet opfattes som en kvantitativ vurdering af byggeintensiteten.[103]

Umiddelbart bekræfter oversigten vort indtryk af tre intensive byggeperioder, der kan beskrives som romansk kirkebyggeri, sengotiske forandringer og nygotiske fornyelser. Men ved en nærgranskning fremtræder påfaldende afvigelser fra det forventede eller "normale" mønster.

Opførelsen af kirker i sten indledes således allerede i slutningen af 1000-årene og fortsætter efter 1250. Byggeriet i den gotiske periode er beskedent og kan deles i to tidsafsnit af en nedgang efter 1350. Der findes ingen korforlængelser, langhuskor, sakristier eller kapeller blandt sognekirkerne på landet. Udvidelser, tilføjelser og hvælv, der skulle være typiske for gotikken, optræder også i andre perioder. Og hvælvene følger ikke helt tendensen i det øvrige byggeri. Hvælvslagningen kulminerer i to perioder, nemlig 1250-1350, eller mere præcist 1300-50, og efter 1850 (frem til 1895), hvor vi ser en utrolig aktivitet. Forholdsvis få hvælv indbygges i århundredet før reformationen.

Overraskende kan vi iagttage en forskel mellem landet og købstaden. Byggeaktiviteten ved landkirkerne og St Maria i Ystad viser næsten modsatte tendenser. St Maria opføres i 1200-årene samtidigt med andre kirker, men den udvides i 1400-årene med et stort omgangskor, der ændrer grundplanen til et langhus. Og omkring 1650, når byggeriet ved landkirkerne næsten har ophørt, udvides skibet mod vest, og et nyt tårn opføres. Endelig gennemlever Mariakirken 1800-årene omtrent uforandret, mens landkirkerne her enten radikalt udvides eller helt fornyes.

Den gotiske periode er hverken markant i landskabet eller diagrammet. Periodens udvidelser og tilbygninger var få og adskiller sig ikke klart fra tidligere eller senere forandringer. Kirkernes former viser heller ingen klare stilbrud. Alene de gotiske ribbehvælv markerer noget nyt.

Romanske former blev anvendt ved udvidelsen af Stora Köpinge kirke, som overraskende er blevet dateret til 1283±5/1292±5. Kirken fik et nyt og større kor med apsis, og skibet blev udvidet med et bredere fag, måske som første led i en fuldstændig fornyelse. Apsiden fik et halvkuppelhvælv, og de smigede vinduer blev rundbuede. Omtrent samtidigt, kun 9 km derfra, blev gråbrødrekirken i Ystad opført i unggotiske former med overgangshvælv, trekløverformede og spidse buer.[104]

Og da Mariakirken i Ystad blev genopbygget efter en orkan i 1648, blev et fag i højkirken overdækket af et tøndehvælv, mens det nye vestparti fik ribbehvælv.[105] Tøndehvælv og ribbehvælv blev også anvendt flittigt ved restau-

reringer og byggeri i 1800-årene, så det er vanskeligt at skelne gammelt og nyt.

Projektets tværvidenskabelige karakter tillod ikke blot bygningsarkæologiske undersøgelser af kirkerne og talrige dendrokronologiske prøver, men også en systematisk registrering af skriftlige kilder om landbebyggelsen før 1700 og studier af udskiftningskortene.[106] Gotiseringen med hvælvet som målestok kan vurderes i forhold til den økonomiske, demografiske og sociale topografi. Skriverens udgangspunkt er her en illustration (fig 26 a-d), som sammenfører landkirkernes udseende ved 1300 og 1550 med oplysninger fra Lund stifts landebog ca 1569 om cathedraticum, altså præsternes årlige afgift til ærkesædet, offeret i kirkerne og antal decimanter eller tiendeydere, der kan antyde folketallet[107], videre med runesten fra vikingetiden og middelalderlige hovedgårde.[108]

Trods markante forskelle og flerårige anstrengelser har det imidlertid været uhyre vanskeligt at påvise statistiske sammenhænge mellem kirkerne og sognene på det økonomiske, demografiske eller sociale område. Optimistisk har skriveren og kolleger i projektet forsøgt at kortlægge baggrunden for hvælvslagningens ujævne kronologi og kvantitet. Men ved nærmere granskning opløses de fleste korrelationer i kaotiske afvigelser.

Præsterne betalte i gennemsnit 15,1 skilling i cathedraticum, offeret var vurderet til 6,6 mark i snit og antal decimanter var i snit 37,1. Men spredningen er stor. Borrie betalte således kun 5 skilling, 3 mark indkom i offer, og tiendeyderne var blot 10. Det lille Borrie sogn var også uden hovedgård. Nabokirken i Stora Herrestad derimod betalte 20 skilling, offeret var 12 mark og antal tiendeydere 50. Og her fandtes en hovedgård ved kirken.

Högestad, Skårby, Villie og Öja, hvor skibet beholdt træloftet eller fik hvælv efter 1400, følger nøje landkirkerne som helhed med i gennemsnit 14,3 skilling i cathedraticum, 6,0 mark i offer og 36,8 decimanter. Og ser vi til byggeriets kvantitet, så er der ingen statistisk sammenhæng mellem på den ene side kirkernes antal gotiske hvælvfag 1300-1550 - og på den anden side oplysninger om cathedraticum, offer eller decimanter.[109]

I Landebogen får vi også detaljerede oplysninger om indtægterne fra kirkernes talrige små besiddelser indenfor og udenfor sognet. De 17 landkirker i Ystadområdet modtog landgilde til fabricaen fra spredte gårde, bønder, fæstere, landboer, agre, enge, gadehuse, smedjer og møller (fig 27). Indtægten kunne variere fra jorden i Öja, der ydede kirken 2 skilling - og til Allevadsmølle, som gav Högestad kirke 15 mark eller 240 skilling årligt. 7 (41 %) af kirkerne havde fabricagods udenfor sognet. Og 12 (16 %) af deres fabricakilder lå udensogns. Omregnet til penge kom 317 skilling (også 16 %) af årligt ialt 2007 skilling udenfor det egne sogn. Ved vurderingen af kirkebyggeriet må vi altså tage hensyn til indtægter og gaver ikke blot fra sognet selv, men også fra nærliggende og undertiden fjernere sogne.[110]

Ved Bjäresjö, Stora Herrestad (fig 28 a-b) og måske Stora Köpinge, har Mats Riddersporres studier af ældre kort afsløret, at kirkerne er blevet opført inde på tofterne til storgårde.[111] Sognekirkerne i Bjäresjö og Stora Herrestad har altså været gårdkirker. Kirkernes økonomi kan da have været en del af gårdenes økonomi. Det betyder, at det romanske kirkebyggeri ikke blot var afhængigt af gaver, tiende og jordegods fra sognet, men også af storgårdens egen økonomi, der kan have strakt langt videre. Og hvor kirken ikke blev opført på en storgård, men som et andelsbyggeri mellem flere gårde, kan den have været direkte integreret i landsbyens økonomi.

Hverken før eller efter, at kirken blev etableret som en egen institution, kan vi forvente, at fabrica eller arkitekturen var en simpel afspejling af sognets ressourcer. Uanset om kirken var en gårdkirke eller en selvstændig sognekirke, kan det økonomiske omland og dermed grundlaget for byggeriet have strakt sig langt udenfor sognet.

Mats Anglert (1989) har hævdet stormændenes indflydelse på kirkebyggeriet i Ystadområdet helt op i 1300-årene. Der skulle være en sammenhæng mellem forekomsten af runesten og romanske tårne, mellem de brede vesttårne og tøndehvælv i koret samt mellem romanske tårne og hvælv fra 1300-årene. Derimod skulle kirkerne, hvor skibet blev overhvælvet efter 1400 eller endog beholdt sit træloft, savne spor efter stormænd.[112]

Men afvigelserne er påfaldende. I Borrie har vi således

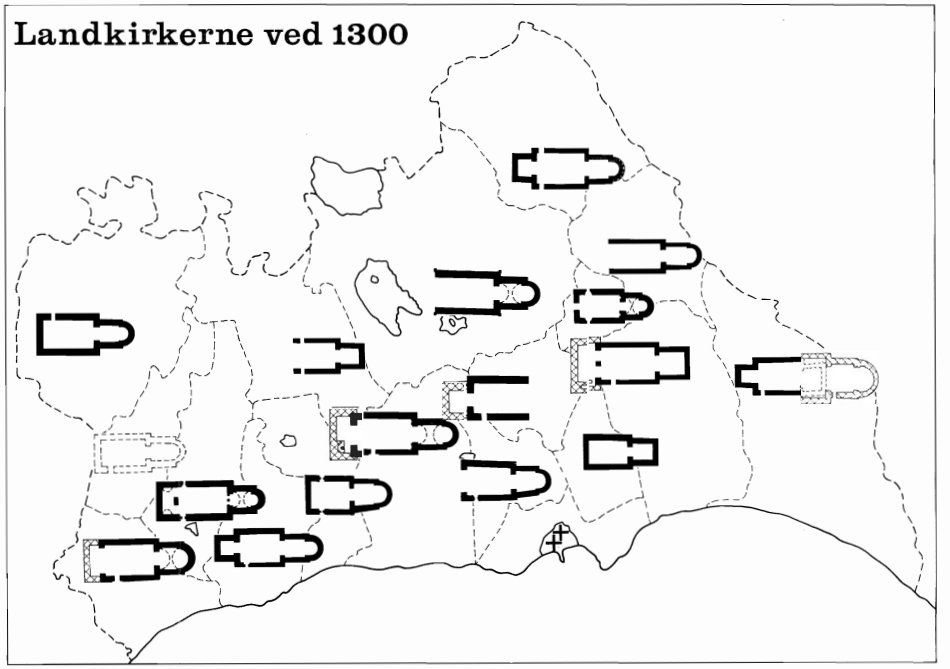

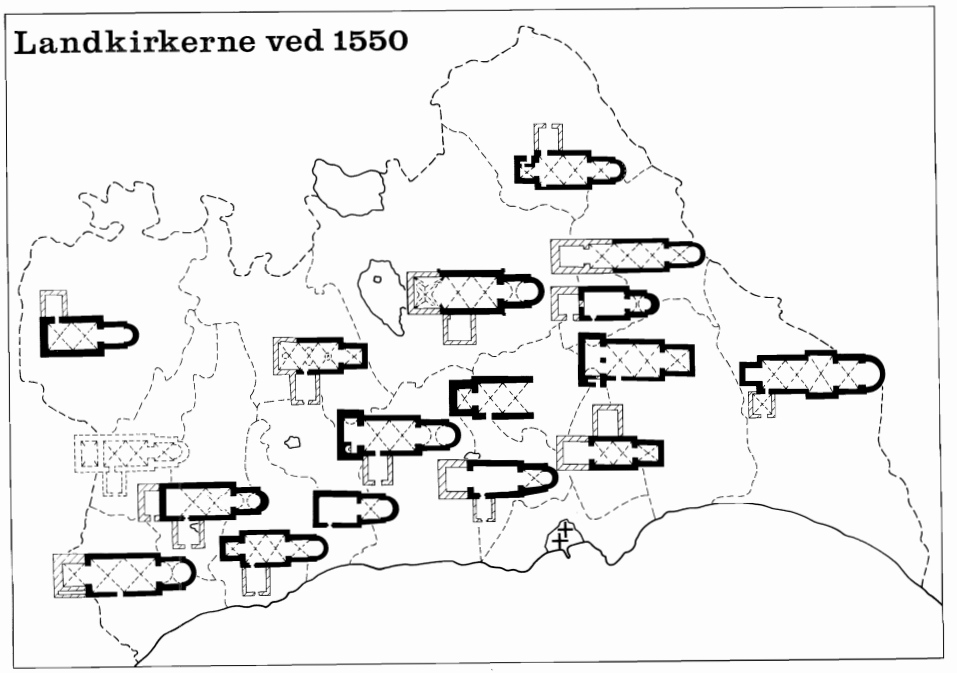

Fig 26 a-d. Landkirkerne i Ystad-området ved 1300 og 1550, cathedraticum og antal decimanter ved 1569 sammen med oplysninger om vikingetidige runesten og middelalderlige hovedgårde. Bemærk at Baldringe, Skårby og Stora Köpinge ikke betalte cathedraticum, da de tilhørte domkapitlet. Grundlaget for figuren er hentet fra Anglert m fl i tryk, Skansjö m fl 1989 samt LSL I-II. Landskabet og sognegrænserne er tegnet efter Carl Petter Hällströms kort over Skåne fra 1812 i Hermelin 1807-18.

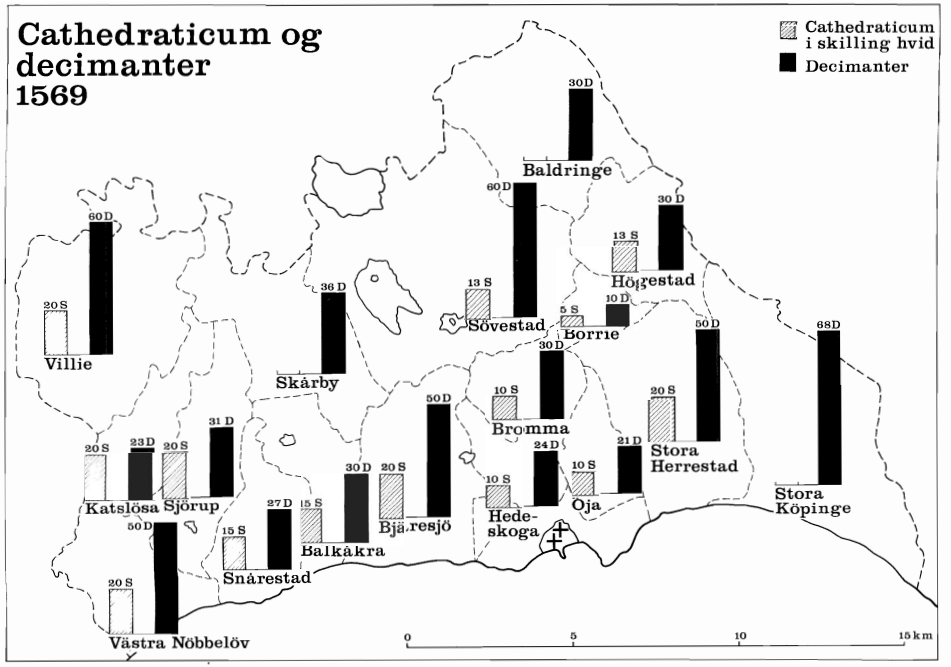
Cathedraticum og decimanter 1569
Cathedraticum i skilling hvid
Decimanter
Baldringe
Högestad
Sövestad
Borrie
Skårby
Villie
Bromma
Stora Herrestad
Stora Köpinge
Katslösa
Sjörup
Bjäresjö
Balkåkra
Snårestad
Hede-skoga
Öja
Västra Nöbbelöv
0
5
10
15 km

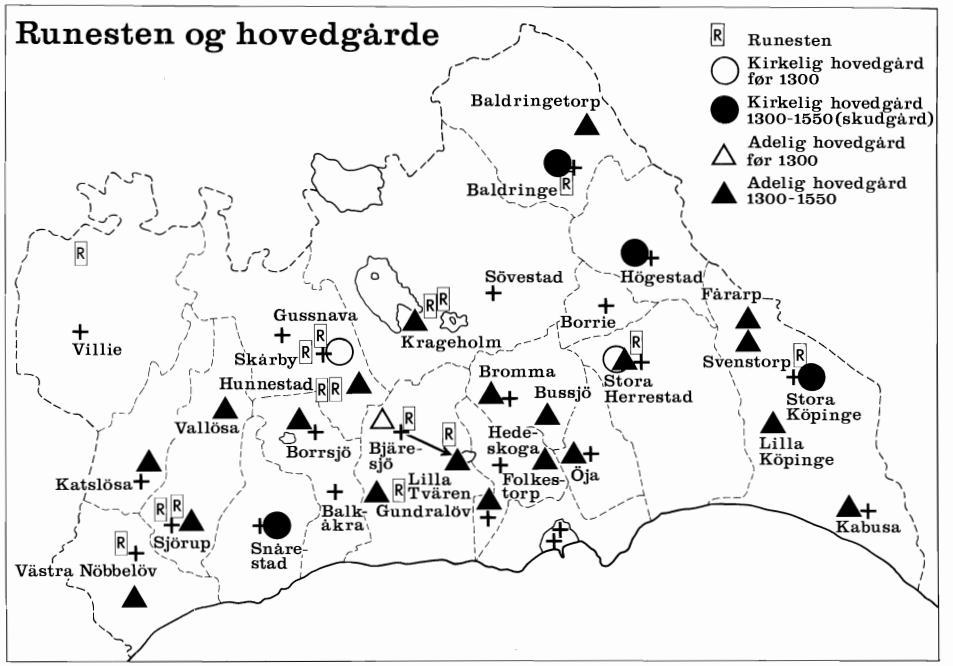
Runesten og hovedgårde
Runesten
Kirkelig hovedgård før 1300
Kirkelig hovedgård 1300-1550(skudgård)
Adelig hovedgård før 1300
Adelig hovedgård 1300-1550
Baldringetorp
Baldringe
Sövestad
Högestad
Fårarp
Gussnava
Borrie
Villie
Skårby
Krageholm
Svenstorp
Stora Herrestad
Hunnestad
Bromma
Bussjö
Stora Köpinge
Vallösa
Borrsjö
Bjäre-sjö
Hede-skoga
Lilla Köpinge
Katslösa
Lilla Tvären
Folkes-torp
Öja
Balk-åkra
Gundralöv
Kabusa
Sjörup
Snåre-stad
Västra Nöbbelöv

spor af et tidligt tårn samt et bevaret tøndehvælv, men savner både runesten og en hovedgård. Omvendt, i Villie sogn kender vi en runesten, men ingen hovedgård, og kirken savner både et romansk tårn og tidlige hvælv. Videre, trælofter og sene hvælv findes i et sogn som Borrie, der i 1583, og måske også tidligere, var domineret af selvejerbønder, i Villie som savnede en hovedgård, men havde omfattende aristokratiske besiddelser, i Hedeskoga, hvor blot selve kirkebyen var uden hovedgård, samt i Högestad og Öja med nærliggende hovedgårde.[113]

Er der istedet en sammenhæng mellem kirkens besiddelser og 1300-årenes hvælvbyggeri? Kilderne tillader os desværre ikke et fuldstændigt overblik over Ystadområdets ejendomsforhold, kun nogle tendenser.[114]

Ærkesædet modtog Ljunits herred som len i 1100-årene og Herrestads herred fra ca 1300. Ifølge Knud den Helliges gavebrev fra 1085 modtog domkirken 8 bol i Stora Herrestad. Ærkebiskop Eskil donerede i 1145 kirken i Skårby med 3 bol og kapellet i Gussnava til domkapitlet. Ærkebiskop Esger af Lund lod i 1322 sin patronatsret til Stora Köpinge kirke overgå til et præbende ved domkirken. Ærkebiskop Karl havde gods tilhørende embedet i Högestad 1331 og ejede ifølge testamentet 1334 vistnok heste i Snårestad. I Paltebogen fra ca 1512-16 optræder Baldringe, Högestad, Snårestad og Stora Köpinge som skudgårde, altså forvaltningsgårde i ærkesædets len, mens domkapitlet ifølge andre kilder besad en hovedgård i Katslösa. Af jordebogen fra 1546-47 fremgår det, at ærkesædet besad alle gårde i Skårby kirkeby, alle gårde i Baldringe, Högestad og Snårestad sogne samt var den største jordbesidder i Stora Köpinge sogn. Endelig kendes Skårby og Store Köpinge som kannikkirker i Landebogen fra ca 1569.[115]

Hvælvene fra 1300-årene, hvor ribberne er retkantede opadtil, spidse nedadtil, og kapperne undertiden er udsmykket

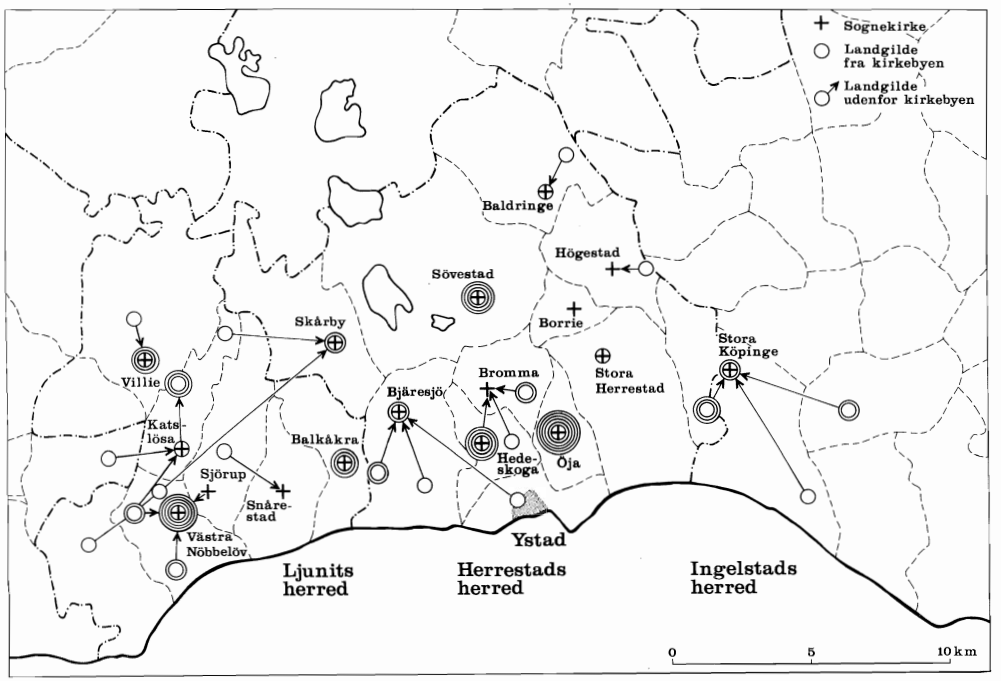

Fig 27. Fabricagodset tilhørende landkirkerne i Ljunits og Herrestads herreder ifølge Lunds stifts landebog fra 1570'erne.

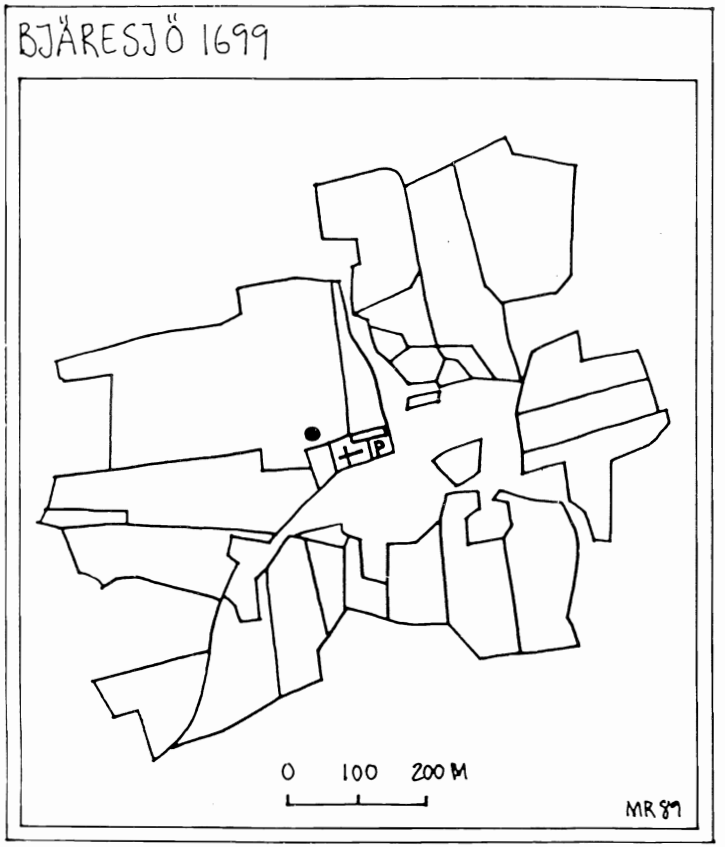

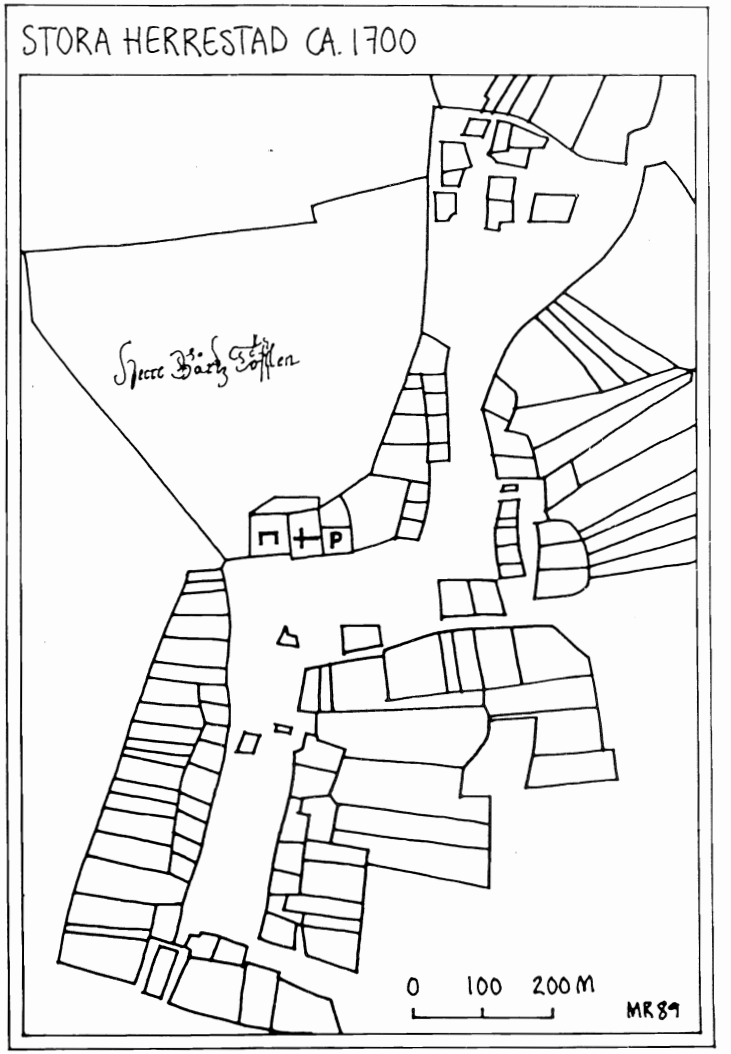

Fig 28 a-b. Bjäresjö i 1699 og Stora Herrestad ca 1700. I begge landsbyer afslører toftestrukturen, at kirkerne oprindelig må være opført på selve storgården, og at både kirkerne og præstegårdene senere er udskilt herfra. I Bjäresjö var storgårdens toft, gård nr 1, endnu landsbyens største. Og i Stora Herrestad lå, og ligger endnu, kirken, præstegården og herregården som en enhed tæt ind til den store "Herre Gårdz Tofften". Kirkerne, præstegårdene, herregården og den udgravede stenkælder er markeret. Skitser af Mats Riddersporre i Skansjö m fl 1989.

med Snårestadsværkstedets kalkmalerier (mærket stjerne), optræder hyppigt i Ystadområdet og ofte, hvor vi kan belægge ærkesædets eller domkapitlets jordegods. De kendes således i Baldringe, Skårby, *Snårestad, *Stora Herrestad og *Stora Köpinge, mens alderen af de forsvundne ribbehvælv i Katslösa er uvis. Hvælvene optræder imidlertid også i adskillige landkirker, hvor Lundekirken ikke besad jordgods, eller blot enkelte gårde, nemlig i Balkåkra, *Bjäresjö, Bromma, Sövestad, *Västra Nöbbelöv og Öja.[116]

I enkelte af Ystadområdets kirker kan vi faktisk indkredse aktørerne i stifterbilleder eller stifterindskrifter. Indskriften med ridderen Holmger og hustruen Katarina samt malede våbenskjolde i klosterkirken St Petri henviser til aristokratiske slægter i købstadens omland. En klerk med tonsur og en person med navnet "Aqvinvs", optræder som stiftere i Stora Köpinge i skibets kalkmalede udsmykning fra slutningen af 1200-årene eller lidt senere. Stifterne kan have været en kannik og måske en forvalter af kirkens ejendom. I Snårestad derimod omtalte korhvælvets forsvundne indskrift fra 1347 (fig 29) antagelig præsten Albert samt kirkeværgerne Hemming og Niels. På samme måde nævner indskriften fra 1480 (eller 1430) på skibets hvælv i Skårby håndværkeren Niels Knudssøn, sognepræsten Olav Jakobssøn samt kirkeværgerne Niels og Anders, hvor to bomærker kan tilhøre værgerne. Endelig kan en ridder i harnisk med lanse og skjold, som er malet i koromgangen af Mariakirken i Ystad, også være en stifter.[117]

De tidlige gotiske ribbehvælv optræder altså på tværs af besiddelsesforholdene. De nødvendige håndværkere og teglsten kan være kommet fra Ystad.[118] Tegl blev jo anvendt til købstadskirken St Maria. Og Ystadområdets allerældste ribbehvælv er overgangshvælvene på dværgsøjler fra 1200-årene i klosterkirken. Indskriften og våbenskjoldene henfører her initiativet til omlandets aristokratiske slægter. Billederne i Stora Köpinge viser et fælles gejstligt og verdsligt initiativ. Indskriften i Snårestad og senere også Skårby omtaler præsten og værgerne som aktører. Men det er vanskeligt at forestille sig præsten og almuen som ene ansvarlige, når skudgården og de 26 landbogårde i Snårestad alle tilhørte ærkesædet lige som også hovedparten af gårdene i Skårby, nemlig hele kirkebyen samt Gussnava. Præsten og værgerne må have handlet på vegne af ærkesædet som kirkepatron og godsherre.

Fig 29. Det forsvundne korhvælv i Snårestads kirke udsmykket med en skildring af Kristi fødsel og en stifterindskrift dateret til 1347. Tegning af Niels Månsson Mandelgren 1875 i Lunds Universitets Folklivsarkiv.

Af kildernes umiddelbart modstridende udsagn fremtræder et billede, hvor hvælvbyggeriet som symbolsk handling kunne gennemføres på initiativ af flere eller snarest alle stænder. Gotikken synes således at være et formsprog fælles for ihvertilfælde gejstlige og aristokrater, måske også borgere og bønder. Men lad os se nærmere på én enkelt velbelyst kirke med gotiske hvælv udsmykket af Snårestadsværkstedet, hvor kirkegodset var ubetydeligt.

Bjäresjö kirke og gård

Indenfor Ystadområdets to herreder kan kirkearkitekturens udvikling og lokale kontekst næppe belyses bedre end i Bjäresjö. Som skånsk landkirke er Bjäresjö langtfra typisk, snarere enestående, men en tolkning af arkitekturen bør også

omfatte det fremragende. Selv det unikke eksempel er en del af helheden og bør således kunne afsløre tidens tendens.

St Laurentius i Bjäresjö (fig 30) giver idag et forvirrende indtryk med sine korsarme og stilblanding fra apsidens sandstenskvadre til tårnets granitkvadre. Efter granskning af måske et halvt hundrede artikler eller bøger, hvor kirken behandles, efter omhyggelige studier i arkiver af ældre opmålinger, fotografier og notater, af murværket udvendigt og indvendigt, nede i kirkerummet og oppe over hvælvene, og efter udtagning af dendrokronologiske prøver i tagstolen, er det muligt at rekonstruere bygningens komplicerede historie i hovedtræk. Bjäresjö er tillige den bedst daterede af Ystadområdets kirker. Og vi kan afdække tankevækkende sammenhænge mellem den rigt udformede sognekirke og den lokale storgård. Netop i Bjäresjö har vi altså mulighed for at indkredse de gotiske forandringer og deres baggrund.[119]

Bjäresjö kirke kunne let udfylde en egen beskrivende monografi. Vi kunne dvæle ved detaljer som apsidens dekorerede hammerbånd, gesimsen med tandsnit og rundbuer, korets kalkmalerier, lydpotter og udskårne takstol, den forsvundne piscina, trappen op til alteret, sporene efter korskranket, døbefontens billeder, det nedrevne tårn med spiraltrappe og herskabsgalleri, de stensatte børnegrave i tårngulvet, triumfkrucifixet, skibets stolestader, lektorieprædikestol og altertavle, Helgo Zettervalls restaurering og de arkæologiske undersøgelser. Men her skal vi alene vurdere hovedlinjen i arkitekturens udvikling, der kort kan beskrives i 10 faser (fig 31):[120]

I) Et byggestop mellem koret og skibet samt tømmer i tagstolen dendrokronologisk dateret til efter 1028 antyder eksistensen af en iøvrigt ukendt trækirke.

II) Apsiden og koret blev opført i sandstenskvadre indtil den ældre trækirke. Tagstolen over koret var oprindeligt åben, og dendrodateringer henfører byggefasen til 1150±5.

III) Koret overdækkes med et tøndehvælv. At dømme efter kalkmalerierne indbygges hvælvet ca 1200-25. Et korskranke i triumfbuen kan tilhøre omtrent samme tid. Videre fuldføres skibet i sandstenskvadre. Det får enten åben tagstol eller eller fladt loft.

IV) Et bredt tårn i kalksten tilføjes i vest. Tårnrummet overdækkes med et tøndehvælv. Og i det andet stokværk indrettes et herskabsgalleri. Dateringen af denne fase er usikker, men bør være i 1200-årene.

V) Skibet overdækkes med to krydsribbehvælv, samtidig som murene forhøjes og nye spidsbuede vinduer indsættes. Måske fjernes også korskranket ved denne tid. Snårestadsværkstedets kalkmalerier daterer forandringerne til ca 1325-50.

VI) Et våbenhus i gråsten og tegl, hvor den fladbuede dør er omgivet af spidsbuede nicher og blændinger, tilbygges ved skibets sydside. Tagstolens tømmer daterer våbenhuset til 1515+5/-4.

VII) Et våbenhus med krydshvælv blev tilføjet ud for skibets nordportal i 1723.

VIII) Våbenhuset i syd omdannes til en korsarm i 1765 ved åbningen af en arkade og overdækkes med et tøndehvælv.

IX) Et nyt våbenhus af gråsten blev tilføjet i syd i 1775, samtidig som det nordre blev omdannet til en korsarm, den såkaldte Husarkirke.

X) Det romanske tårn og nyeste våbenhus blev nedbrudt i 1892. Skibet blev nu forlænget mod vest, et nyt tårn opført i granitkvadre, korsarmen i nord blev sakristi, og korsarmen i syd blev ligkapel.

Bjäresjö kirke, som vi oplever, er altså sammensat af elementer fra vidt forskellige tider. Kildesituationen tillader da blot at præsentere udviklingen i et fåtal hovedfaser. I den efterreformatoriske tid kan vi påvise adskillige små og store ændringer, som antyder en dynamik, der også bør have kendetegnet middelalderen. Med fornyelser i døre, vinduer og inventarer, alle ombygninger og restaureringer, ville antallet af faser blive mangedoblet. Vi ville da kunne iagttage en kirke i kontinuerlig forandring.

Vil vi lede efter en lokal kontekst for sognekirken, er det nærliggende at fokusere på Berghusagård, senere Berghusaholm og Bjersjöholm. Efter Ystadprojektets arkæologiske undersøgelser, bygningsanalyser og arkivstudier kender vi nu hovedlinjerne i gårdens udviklingen fra vikingetiden til nutiden. Johan Callmer lod således i 1983-87 foretage udgravninger af storgården inde i landsbyen. Den udflyttede og befæstede middelaldergård blev påvist i en mindre udgravning

Fig 30. Bjäresjö kirke. Foto Stig Axelsson 1961-65, Lunds Universitets Historiska Museum.

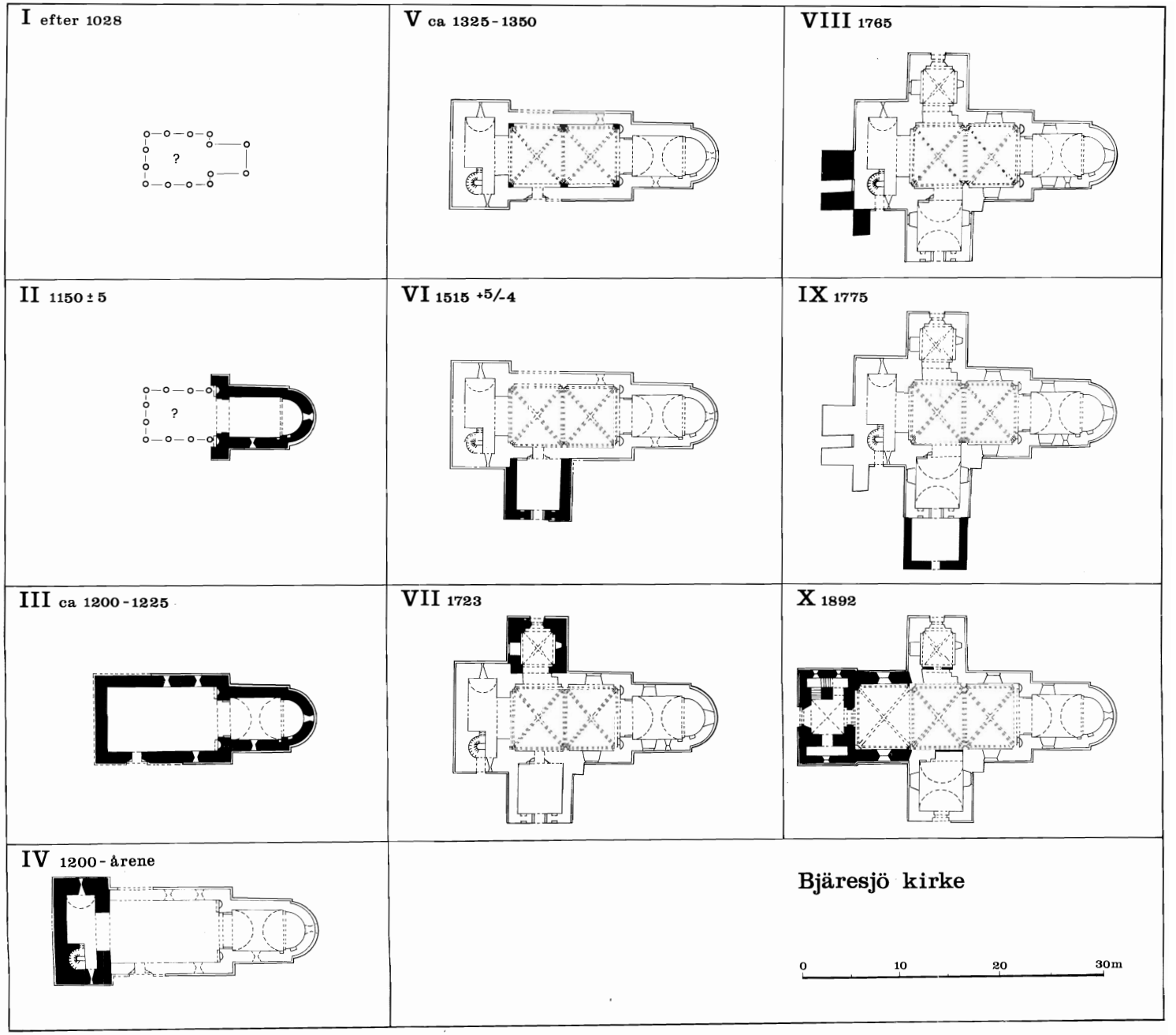

Fig 31. Bjäresjö kirkes planudvikling.

1986. Og renæssancens herregård er blevet undersøgt og dokumenteret siden 1977 som led i anstrengelserne for at bevare de resterende forfaldne bygningsfløje. Lige som kirken kan gårdens udvikling nu følges i adskillige faser:[121]

1) Senest omkring år 1000 etableres en storgård i Bjäresjö på landsbyens højeste punkt tæt nordvest for den nuværende kirke. Gården havde et langhus med buede vægge og jordgravede stolper, altså af Trelleborg-type. Til samme periode hører de tre runesten i sognet, hvoraf de to er rejst over personer med titlen "dreng".

2) Engang i 1100-årene opføres en muret halvkælder med adgang via en bred trappe. Det salslignende rum, der formodentlig har indgået i en større bygning, lå i en afstand af ca 60 m fra den romanske kirke og var opført i samme materiale, nemlig sandstenskvadre.

3) Hen i 1200-årene omdannes kælderen til simpelt forrådsrum og indføjes i en bindingsværkslænge, og et rigt udsmykket teglhus opføres, antagelig tæt vest for kirken og indenfor den nuværende kirkegård. Iøvrigt, når Berghusagård omtales første gang i de skriftlige kilder i 1344 tilhørte den Ingemar Karlsen af slægten Thott, som antagelig var i ærkebispens tjeneste.[122]

4) Teglhuset nedbrydes, og bebyggelsen ændrer helt karakter. Storgårdens toft udnyttes herefter af en almindelig bondegård og henligger ellers ubebygget. De yngste mønter blandt de mange henfører forandringen til Magnus Erikssons regeringstid i Skåne (1332-60). Antagelig blev husene nedrevet mellem 1344 og 1350, da hovedgården skifter navn fra Berghusagård til Berghusaholm.[123] Gården flyttes da ud af landsbyen til en befæstet holm 2 km borte. Her opføres endnu ukendte bygninger i tegl og senere bindingsværk.

5) En pragtfuld herregård i renæssancestil opføres på holmen midt under adelsvældet af lensmanden på Malmöhus, rigsråden Bjørn Nielsen Kaas og hans hustru Christence Nielsdatter Rotfeld. Sydlængen er dateret ved en indskrift til 1576, østfløjen er dendrokronologisk dateret til omkring 1576-77, og byggeriet afsluttes med nordlængen i 1590.

6) Herregården ombygges ca 1790, hvor den nordre længe samt trappetårnet nedrives.

7) Tage Ludvig Sylvan, kapitalist og borgmester i Ystad, lod arkitekten Ferdinand Meldahl opføre et nyt slot 1848-50 i italiensk stil ovenfor det gamle.

8) Omkring 1890 blev det meste af den gamle herregårds sydlænge nedbrudt.

9) Restaurering og opførelse af bygninger i gammel stil i 1923-24.

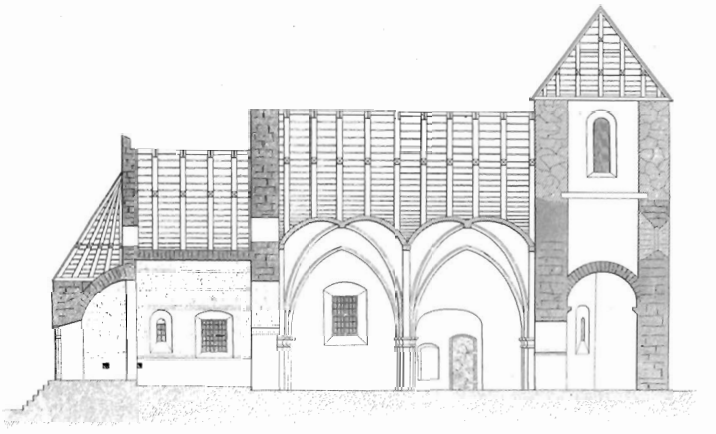

Fig 32. Bjäresjö kirke i længdesnit inden det romanske tårn blev nedbrudt. Efter Mandelgren 1862.

Vi finder her påfaldende sammenhænge mellem kirken og gården i Bjäresjö. Den ældste kirke af træ blev antagelig opført på selve storgården, der havde en tømret halbygning. Den nuværende kirke ligger jo ind til hjørnet af en stor toft, Bjäresjö nr 1, hvor rester af en vikingetids og middelalderlig gård er blevet udgravet med rige fund. Den romanske kirke og gårdens hovedbygning med halvkælder blev begge opført i sandstenkvadre, måske af samme håndværkere. Kirken fik tilbygget et bredt tårn med herskabsgalleri omtrent ved samme tid som en ny hovedbygning i tegl opføres vest for kirken, få meter fra tårnet. Ifølge en tradition nedskrevet i 1510 skulle således en frue tidligere have boet vest for kirken og have haft et alter oppe i "støbelen", altså i tårnet (fig 32).[124] Endelig blev kirkens skib overhvælvet i samme periode, som hovedgården flyttede ud af landsbyen.

Bjäresjö kirke er opført som en del af storgården, altså som en egenkirke, privatkirke eller gårdkirke, afhængigt af

perspektivet. Kirken og gården har udgjort en topografisk, arkitektonisk, social og økonomisk enhed. Forandringer i gården har uundgåeligt betydet forandringer ved kirken. Senest ved udflytningen opløses det direkte bånd mellem kirken og gården. Hovedgårdens nærhed kan derefter fortsat aflæses i adelige gaver og grave. Men større ændringer i hovedgården følges ikke længere af forandringer i kirken. Omkring 1576 sker således intet påfaldende ved Bjäresjö kirke, derimod ved nabokirken Hedeskoga, hvor tårnet får samme blændinger som herregården. Da havde herregården også sit eget kapel. Bygherren Bjørn Kaas blev heller ikke begravet i Bjäresjö, men i Højslev i Jylland, hvor han lod opføre et gravkapel ved sin sognekirke. Men bygfruen Christence Rotfeld, der havde Bjersjöholm som enkesæde, blev begravet i Bjäresjö kirke.[125]

Vi fokuserer på kirken og hovedgården, ikke blot fordi sammenhængen er åbenbar, men også fordi kilderne tillader at belyse netop disse manifeste elementer. Vi ved meget om kirken og hovedgården i Bjäresjö, men iøvrigt næsten ingenting om sognet i middelalderen.

Nærheden i topografi og kronologi samt ligheden i byggematerialer helt frem i 1300-årene antyder, at kirken og hovedgården i Bjäresjö har dannet en arkitektonisk helhed, der nødvendigvis må have præget landsbyen og sognet. Men er sammenhængen mellem kirkens og hovedgårdens byggefaser direkte eller indirekte? Kronologien er usikker. Vi ved ikke mere præcist, hvornår forandringerne fandt sted. Om byggeriet var adskilte af én arbejdssæson, årtier eller generationer. Om analogien er tilfældig eller fremkaldt af ydre fælles årsager. Og før end vi knytter kirkebyggeriet tæt til aristokratiet og hovedgårdene, bør vi betænke, at gotiseringen er påfaldende beskeden i Ystadområdet, og at sammenhængen åbenbart ophører længe inden reformationen.

Vi skal nu vurdere forandringerne i 1300-årene, da kirken i Bjäresjö får ribbehvælv og hovedgården flyttes ud af landsbyen. Er det rimeligt at opfatte forandringen som en gotisering, og er der en sammenhæng med udflytningen?

Forandringen kan med rette kaldes en gotisering, da hvælvene er opmuret på bærende ribber, da skjoldbuerne er svagt spidse, og skibet samtidig får nye spidsbuede vinduer.

Fig 33. Majestas Domini malet i apsiden på Bjäresjö kirke ca 1200-25. Billedet blev ændret ca 1325-50 til en Nådestol ved at tillægge Kristus på korset og Helligåndens due. Kalkmalerierne i apsiden og koret blev afdækket, restaureret og delvist opmalet i 1852 samt hårdt genopmalet i 1892. Foto Stig Axelsson 1961-65, Lunds Universitets Historiska Museum.

Rundbuer ersattes af spidsbuer, tøndehvælv af ribbehvælv og små vinduer af langt større. Dertil har hvælvslagningen betydet, at sidealternicherne blev overdækket, antagelig også at herskabsgalleriets åbninger blev lukket, og at korskranket blev fjernet. Hvælvene blev ledsaget af nye kalkmalede billeder. Og i apsiden blev kirkens måske vigtigste billede "moderniseret" ved en overmaling. Herren i Majestæt blev forvandlet til Nådestolen eller Treenigheden (fig 33) ved at tilføje Kristus på korset og Helligåndens due.[126]

Forandringerne i 1300-årene er blot én af mange i Bjäresjö kirkes bygningshistorie. Men denne gotisering betyder en total forvandling af kirkerummet og formodentlig også af synet på kirken. Men hvad betyder så denne gotisering, og hvad er dens baggrund?

Den gamle kirke var hierarkisk opdelt efter stænderne. De upriviligerede, almuen, de som arbejdede, opholdt sig i skibet. Adskilte herfra ved trappetrin og et korskranke i øst, trapper og et galleri i vest, fandtes de priviligerede. Koret var forbeholdt præsten, altså den lokale repræsentant for de, som beder. I tårnet sad den lokale kirkepatron og herremand som en af rigets krigere. Niveauer, trin, skranke og galleri markerede tydeligt grænserne mellem stænderne. Og kalkmalerierne formidlede et billede af en sejrrig kirke, en dømmende, magtfuld, men retfærdig Gud, helt på linje med gejstlighedens og aristokratiets selvopfattelse.

I den nye kirke var opdelingen mellem stænderne nedtonet. Den strenge hersker var erstattet af Kristus. Offerdøden indgav håb om nåde. Lyset strømmede ind. Hvælvene og deres billeder henviste til Det himmelske Jerusalem.

Gotiseringen skulle i Bjäresjö kunne knyttes til, at også sognets almue får adgang til kirkerummet samt del i kirkens forvaltning. Aristokratiets direkte ejermagt over kirken og landsbyen blev forvandlet til en indirekte ret. Det er næppe tilfældigt, at Bjäresjö sogn, "parochia Berghusa", først optræder som begreb her i 1365.[127]

Udflytningen af gården er blot et blandt flere indicier for en forandring i forholdet mellem aristokratiet og almuen i 1300-årene, der kan være vanskelig at belyse lokalt. Flytningen og befæstningen adskilte aristokratiet fra almuen mere end galleriet nogensinde kunne have gjort. Og når gården flyttede, blev en tidligere stordrift, hvor gårdsæder og landboer gjorde dagsværk, formodentlig afløst af flere jævnstore gårde, en egalisering, hvor fæstebønderne istedet betalte afgifter i penge. Udflytningen betød da sikkert også, at jorden omkring landsbyen blev omreguleret.[128]

Skriveren vil hævde, at gotiseringen markerer et nyt forhold mellem kirken og dens menighed. Ikke at almuen suverænt overtager kirken og dermed betoner skibet, for det kan ikke være jævne bønder som bekoster hvælvene og Snårestadsværkstedets kalkmalerier. Gotiseringen er det materielle udtryk for, at sognekirken omsider bliver en egen institution forvaltet af præsten og værgerne, fri af aristokratiets direkte ejermagt. Den tidligere eksklusive gårdkirke åbnes for sognets almue. Samtidig sker afgørende ændringer i landsbyens struktur, hvor også magten over mennesker og jord antager nye former.

Inden brikkerne alt for let falder på plads, bør det erindres, at dateringen af gotiseringen i Bjäresjö faktisk er usikker. Når forandringerne dateres til ca 1325-50, bygger det alene på årstallet 1347 i Snårestad. Vi er altså henvist til en tvivlsom stilhistorisk rekonstruktion af værkstedets udvikling. Normalt henføres værkstedet til perioden ca 1300-50 med udsmykningen i Ringsted som forbillede eller begyndelse og med Snårestad som et af de sidste.

Endelig, i den nærliggende Stora Herrestad har vi en situation, der minder om Bjäresjö. Kirken er opført på hovedgårdens toft, og den har et romansk tårn med herskabsgalleri. Også her fik kirken gotiske ribbehvælv i 1300-årene, men hovedgården flyttede ikke ud af landsbyen. Gården ligger endnu tæt op ad kirken. Flytningen af gården fra Berghusa til Bjersjöholm kan altså bidrage til at formulere en tolkning, men flytningen i sig selv er ikke tilstrækkelig til at forstå kirkens gotisering. Et sammenfald i tid af hændelser betyder ikke nødvendigvis, at der er en sammenhæng i årsager.

Arkitekturens felt

Middelalderen, kirkerne og gotiseringen i Danmark kan måske synes at være marginale fænomener, men deres udforskning leder uundvigeligt til alméne spørgsmål. Gotiseringen aktualiserer diskussioner som forholdet mellem sprog og virkelighed, den materielle kultur som skabt og skabende, forholdet mellem form, teknik, mening og funktion, forholdet mellem stilen og dens samtid, mellem kategorier som arkitektur, økonomi, social struktur og mentalitet, mellem det tilfældige og det lovmæssige.[129]

Bøgernes harmoniske fortællinger om de danske kirker, om stil, handel, stormænd og fromhed, viser sig at være fuld af sprækker og uløste problemer. Ved nærmere granskning af begreberne, forandringerne og forklaringerne, af forskningens perspektiver, dens formulerede og fraværende spørgsmål, dekonstrueres beretningen. Intet er længere selvklart.

Hvad er egentlig det romanske og gotiske? Begreberne

var jo ukendte for kirkebyggerne og kirkebrugerne. Var stilforandringen en realitet for middelalderens mennesker, når stilen, lige som æstetikken og kunsten, er en omtvistet konstruktion fra 1700-årene? Og hvad får det for konsekvenser, når både arkitekturen og stilen viser sig at være flertydige?

Hvad er stil, og hvordan skal den opfattes? Som en kvalitativ typologi opfanger den individuelle variationer og bringer dem på en ensartet skala. Men stilen løber på tværs af fagdisciplinerne og favner bredt hele spektret af perspektiver på arkitekturen, det formale, tekniske, rumlige og symbolske. Stilen er mindst lige så diskutabel som arkitekturen, den skal beskrive.[130]

At definere vigtige begreber forventes eller endog forlanges som en del af den videnskabelige diskurs. Holdningen læres med ordsproget, at det uklart skrevne er det uklart tænkte. Konfronteret med typologiske ligheder og uligheder har arkæologer og andre selvklart fordret en "logiskt korrekt verbal definition".[131]

Læseren vil imidlertid vente forgæves på skriverens definitioner af det romanske og gotiske. At definere hører sammen med et ideal for videnskab, hvor forskeren stræber efter at være neutral, objektiv og entydig. Den anonyme forsker definerer, analyserer og forklarer. At definere har sin oprindelse i det latinske "definire", som simpelthen betyder at afgrænse. Vi forventes at fastlægge grænserne for anvendelsen af begreberne. Men erfaringerne fra studiet af arkitekturen og stilen, af det romanske og gotiske, er flertydigheden som princip.

Romansk og gotisk har fulgt tiden og forblevet frugtbare, fordi de har kunnet tilpasses vidt forskellige perspektiver. Flertydigheden har gjort dem brugbare i studiet af arkitekturen, som samtidig er form, teknik, rum, mening og funktion. Opfatter vi fortiden som flertydig, må vi også acceptere flertydighed i vor nutid.

Skriveren vil ikke indlede sin undersøgelse med at fastslå, hvordan romansk og gotisk skal defineres. Begreberne kan henvise til en tid eller en stil, til spidsbuer, ribbehvælv eller udvidelser. Betydningen turde alligevel fremgå af konteksten, også i denne tekst. Ribbehvælvet er således ingen defintion på det gotiske. Ribbehvælvet er en ledetråd til det gotiske, en del eller metonymi, som kan repræsentere helheden. Sproget holdes åbent for at kunne opfatte, notere og forstå arkitekturens og begrebernes skiftende mening. Vi skal både granske den "materielle tekst" og senere "oversættelser", altså både kirkerne og sproget.

I vor undersøgelse af den romanske og gotiske stil kan vi også drage nytte af sproget som en metafor. Af den gamle fortællings fragmenter skal vi sammenføje en ny med stilen som et materielt sprog. Fra semiotikkens irgange skal vi hente enkelte iagttagelser.

Vi kan henvise til Ferdinand de Saussures tegnmodel kendt fra hans forelæsninger, "Cours de Linguistique Générale" (posthumt 1916). Tegnet (signe) består af et udtryk (signifiant) og et indhold (signifié), også kaldet henholdsvis form og substans. Forholdet mellem udtrykket og indholdet er vilkårligt eller en kulturel konvention. Et ord kan således have forskellige betydninger. Og samme betydning kan beskrives med forskellige ord. Tegnets mening opstår i forhold til andre tegn og varierer med tiden og stedet. Betydningen afhænger altså af sammenhængen.[132]

Stilen kan opfattes som et materielt sprog, hvor tegnet er sammensat af et udtryk og et indhold. Forandres udtrykket eller indholdet, måske begge samtidigt, da ændres stilen. Både den romanske og den gotiske stil kan da kendetegnes ved buen eller hvælvet som udtryk og himlen som indhold. Ribbehvælvet eller himlen kan derimod ikke kaldes gotiske, hvis de adskilles. 1800-årenes ribbehvælv er således ikke gotiske, da den symbolske betydning er forandret.[133]

Vi bemærker, at overgangen fra romansk til gotisk følger en ændring af udtrykket, men ikke af det i samtiden vigtigste, nemlig betydningen. Opdelingen af middelalderen i to epoker, en romansk i kontrast til en gotisk, har altså sin oprindelse i et formalistisk og anakronistisk syn på arkitekturen og stilen, hvor formens fremtræden er afgørende, ikke dens betydning.

Tegnmodellen åbner for en forståelse af, hvorfor arkitekturen kan tillægges mange forskellige betydninger og betegnelser. Analogien kan også overføres til studiet af kirkebygningens dele. Et tårn kan således rumme forskellige funktioner. Og samme funktion kan optræde i forskellige dele af kirken.

Med henvisning til et semiotisk begrebspar fra Roland Barthes, nemlig denotationer og konnotationer, kan synet på stilens forandring nuanceres. Vi kan skelne mellem hoved- og bibetydninger.[134] Selv om både rundbuen og spidsbuen, tøndehvælvet og ribbehvælvet, betegner himlen kan andre underordnede betydninger være forandret. Og vi kan ved tårnet hierarkisk skelne mellem en symbolsk mening og flere underordnede funktioner, der kunne variere gennem middelalderen. Overgangen fra romansk til gotisk kan da betyde en uændret denotation, men forandret konnotation.

Mens tilhængere af den nye eller processuelle arkæologi er begyndt at studere sprogudvikling, kendetegnes den kontekstuelle eller postprocessuelle arkæologi netop af sproget som metafor. Siden Ian Hodders etnoarkæologiske studium "Symbols in action" (1982) har budskabet fra Cambridge og Lampeter om fortidens aktive symboler og materielle tekster koloniseret selv de yderste afkroge af Norden. Stil og stilspredning er tilbage ved den arkæologiske forskningsfront efter års forvisning, hvor tidligere sociale, økonomiske og økologiske spørgsmål dominerede.[135]

Men at betone menneskers brug af symboler og sammenligne arkitektur og stil med sprog er intet nyt. Kunsthistorien har som bekendt en egen tradition, den ikonografiske eller ikonologiske, som studerer kunstens symbolik.[136] Her finder vi også metaforiske henvisninger til stilen som et "sprog med dialekter" og arkitekturen som en "æstetisk tekst".[137] Inden etableringen af den kontekstuelle arkæologi kan vi finde funderinger om sprog og symboler hos arkæologer.[138] Antropologer, især strukturalister, har anvendt lingvistiske analogier i sine tolkninger, lige som både semiotikere og arkitekturteoretikere har beskrevet arkitekturen som et tegnsystem eller kommunikation.[139]

Heller ikke Saussures tegnmodel repræsenterer noget afgørende nyt, men kan indføjes i en vesterlandsk tanketradition. Hos Platon, Aristoteles og senere Thomas Aquina finder vi således, at menneskets eksistens opstår i foreningen af sjæl og krop, altså form og materie. Og tanken at tolke verden som en tekst, en bog eller et labyrintisk bibliotek, er jævngammel med skriften selv.[140]

Næsten triumferende har kontekstuelle arkæologer hævdet den materielle kulturs meningspluralisme med henvisning til postmodernismens franske fædre. Men ingen, som har læst (eller skimmet) den kunsthistoriske litteratur om de gotiske katedraler, har kunnet betvivle arkitekturens mangetydighed. Side efter side, bog efter bog, præsenteres skiftende, ofte indbyrdes modstridende, tolkninger. Uafbrudt siden katedralernes opførelse har læg og lærd foreslået nye læsninger af murværket. Så utroligt mange tolkninger, at skriveren kun tøvende tillægger nye.

For at overbevise kan vi henvise til eksempler fra vor egen tid, hvor samme arkitekturstil har fået vidt forskellig ideologisk mening. Klassicismen har således symboliseret socialisme (Sovjetunionen) og fascisme (Tyskland). Omvendt er funktionalismen blevet opfattet som både socialistisk (i Tyskland) og kapitalistisk (i Sovjetunionen). Samme former kan altså formidle forskellige idéer. Og samme idéer kan formidles af forskellige former. Men formerne i sig selv savner indhold.[141]

Flertydigheden var også vel etableret i middelalderens firedelte fortolkning af Bibelen og kirkebygningen. Teologer skelnede mellem tekstens umiddelbare historiske mening og dens dybere åndelige mening, der yderligere kunne opdeles. Teksten kunne således opfattes historisk (bogstaveligt), allegorisk (billedlig), tropologisk (moralsk) og anagogisk (mystisk). Med et huskevers oversat fra dominikaneren Augustinus de Dacia: "Bogstaven viser os gerningen, allegorien hvad du skal tro, moralen hvad du skal gøre; slutmålet er anagogien." Jerusalem kunne da betyde selve byen, sjælen, den kæmpende kirke og den triumferende kirke.[142]

En flertydig tolkning af kirkens hvælv har skriveren ikke fundet i middelalderens tekster. Men med indlevelse i tidens teologiske tænkemåde, henvisning til himlens symbolske betydninger og nedslag i enkelte prædikener vil skriveren foreslå fire tolkninger: Kirkehvælvet kunne betyde loftet over menigheden, Edens Have, de retfærdige mennesker og Det himmelske Jerusalem. Og hvælvets måske fire ribber kunne med middelalderens talmagi betyde ikke blot hvælvets støtter, men også Paradisets floder, Evangelisterne og Kristi kors.[143]

Men hvorfor blev da hvælvet som himmelstegn benyttet

med stigende intensitet op mod reformationen? Vi savner her en forståelse af, hvorfor ressourcer blev investeret i netop kirkehvælv. For et moderne sekulariseret menneske må det virke som et unyttigt spild af opsparet kapital. Drivkræfter som klimaet, folketallet og beskatningen yder ingen forklaring. Vi behøver istedet en forståelse af middelalderens mentaliteter.

Hos den franske sociolog Pierre Bourdieu finder vi fordelt på flere bøger og artikler betragtninger og begreber, som skulle kunne overføres til middelalderen. Bourdieu beskriver et socialt felt behersket af to konkurrerende magteliter. Den ene dominerer med sine penge eller økonomiske kapital, den anden med sin uddannelse og kultur, med sin kulturelle (eller symbolske) kapital. De rige kan opnå kulturel kapital ved f eks at investere i galleriernes moderigtige kunst. Og omvendt kan akademikere eller kunstnere med fremgang veksle sin kulturelle kapital til økonomisk kapital.[144]

Mitterands Frankrig kan erstattes af middelalderens Danmark, den franske overklasse med tre danske eliter, aristokratiet, gejstligheden og borgerskabet. Den økonomiske kapital kan opspaltes efter sin oprindelse i *agrar og merkantil kapital*, mens begrebet kulturel kapital bør erstattes af religiøs kapital, kunsten med arkitekturen, billederne og inventarerne. Da har vi en brugbar teori også for kirkearkitekturens felt:

Prestige inden for middelalderens stænder blev opnået ved at opspare religiøs kapital. Rigsråder forvandlede dele af deres indtægter fra forleninger og fæstegårde, altså den agrare kapital, til religiøs kapital ved at stifte klostre, sognekirker, kapeller og altre. Kirken og dens prælater tiltrak og afkrævede kapital fra aristokratiet og borgerskabet og kunne så selv investere i byggeri. Og borgerskabet, der livnærede sig på ilde tålte transaktioner, på långivning og handelsprofit, investerede mere end alle andre af sin merkantile kapital i købstadens kirkelige sfære. Bag kirkernes hvælv og de fromme stiftere afdækker vi en disputation om magt mellem individer og stænder, der blev ført med religiøse tegn.

Pludselig får vi også en forståelse af, hvorfor borgerskabet så flittigt benyttede kirkens tegn, spidsbuen og de højtstræbende gavlblændinger, på sine stenhuse i købstæderne. Det var ikke et spørgsmål om stilmode, men om symboler, der skulle retfærdiggøre købmanden og handelen.

Bourdieus feltteori udspringer måske af personlige erfaringer og er formuleret for det moderne Vesterland. Her optræder betænkelige tendenser til at oversætte kategorier fra markedsøkonomien til det sociale liv med risiko for anakronisme og økonomisme, dertil en ubehagelig determinisme. Men samtidig kan begreberne *økonomisk og religiøs kapital* forbløffende vel bidrage til en forståelse af, hvorfor ressourcer blev investeret i netop kirkerne - og hvorfor investeringerne aftog eller ophørte efter reformationen. Nu forestår det imidlertid at fylde den abstrakte model med et konkret indhold af tidens egne tanker og motiver, dens habitus eller mentaliteter.

For en stund skal vi forlade hypotesernes overdrev og begive os til de 2692 sognekirker. I det følgende skal udviklingen fra romansk til gotisk kortlægges i hele middelalderens Danmark. Vi skal undersøge kirkernes forandringer i et traditionelt arkæologisk perspektiv, hvor byggeriet opspaltes i funktionelle typer, kronologiske faser og topografiske regioner.

Med metodisk konsekvens kunne den empiriske gennemgang afgrænses til hvælvene alene. Men skriveren vil ikke for konsekvensens egen skyld undlade at præsentere den "totale" oversigt, som registreringen har tilladt. Oversigten kan forhåbentlig komme til nytte som et kompendium over "Danmarks middelalderlige kirker". Videre bliver det muligt at vurdere, om hvælvslagningen faktisk kan vise tendensen i gotiseringen, og om Ystadområdets to herreder er typiske for Danmark som helhed. Endelig kan vi nu lede efter en fælles baggrund for udviklingen i kirkernes former og funktioner: Er der således en sammenhæng mellem gotiseringens forandring af kirkens formsprog og dens forvandling af selve kirkerummet gennem udvidelser, tilbygninger og hvælv?

Kirkerne i Danmark

Kirkerne i Danmark

Vore kirker er blevet beskrevet i talrige opslagsværker, afhandlinger og lokalhistoriske årbøger. Men de spredte og ujævne beskrivelser tillader intet overblik. Kortet over sognekirkerne i "Historisk Atlas Danmark" (1988) har hidtil været det eneste, som omfatter middelalderens Danmark.[1] For det nuværende Danmark findes udbredelseskort og statistik over byggematerialer, romanske og gotiske kirker, vestudvidelser, gotiske hvælv og ødekirker.[2] Og på grundlag af Jens Peter Trap's "Danmark" (1953-72) er en statistik udarbejdet for de stående kirker.[3] Men endnu savner vi en systematisk oversigt for hele middelalderens Danmark, som inddrager de ombyggede eller nedlagte kirker.

Hensigten er her hverken at præsentere kirkekatalog eller en ny kunsthistorisk oversigt, men at skabe det nødvendige grundlag for en beskrivelse og tolkning af gotiseringen både i dens dele og dens helhed.

Kirkebygningen, middelalderen og Danmark kan, afhængigt af hvilke principper som anvendes, opdeles i vidt forskellige enheder. Her må vi søge en opdeling, der både er relevant for vore spørgsmål og realistisk i forhold til kildematerialet.

Da Carl Georg Brunius skrev sin "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850) systematiserede han kirkerne efter stilperiode, forekomsten af tårne og altervæggens udformning, altså typologisk efter former og funktioner.[4] Nu opdeles kirkebygningen oftest i en kerne bestående af koret og skibet, udvidelser som østforlængelser af koret eller langhuskor, vestudvidelser af skibet samt udvidelser i bredden, tilbygninger som sakristiet, kapellet, våbenhuset og tårnet. Videre adskilles døre, vinduer, blændinger, nicher, hvælv og andre enkeltheder.

Kilderne tillader os kun at følge kirkebyggeriet i store træk. Det gælder perspektiverne på arkitekturen og naturligvis dateringen, som må være vid. Udviklingen kan følges i de traditionelle stilhistoriske epoker, som den kommer til udtryk i planformen med en kerne, udvidelser, tilføjelser og hvælv. Derimod kan arkitektoniske og tekniske detaljer kun studeres i de dele af landet, som kirkeværkerne har dokumenteret. Undersøgelsen må derfor tage udgangspunkt i grundplanen med hvælvet, som en projektion og forenkling af den arkitektoniske helhed.

Kirkerne i Danmark vil her blive beskrevet på flere niveauer. Først præsenteres kirketallet og kirkesognene med deres varierende størrelse, dernæst de romanske og nye gotiske kirker som yderpunkter for udviklingen. Videre studeres forandringen opdelt på koret, skibet, sakristiet, kapellet, våbenhuset og tårnet. Netop disse enheder er valgt, da de ikke blot anvendes idag, men også var kendte begreber i middelalderen. Opdelingens relevans fremgår også af selve arkitekturen, hvor disse rum er markeret indvendigt ved portaler eller arkader og udvendigt ved egne tag. Siden beskrives hvælvene, som afgrænsede det indre opadtil, men iøvrigt optræder på tværs af enhederne. Byggeriet studeres gennem dets modsætning, nemlig ødekirkerne. Endelig vurderes udviklingen fra romansk til gotisk som helhed.

Kirkernes geografiske særpræg er blevet studeret med anvendelse af de gamle "lande", amter, kreise, län, herreder eller mere tilfældige områder. Her vil de middelalderlige stifter blive udnyttet som afgrænsning. Vi benytter da kategorier fra samtiden, som gennem domkirkens forbillede og forvaltning kan have haft betydning for kirkebyggeriets udvikling. De 8 stifter er heller ikke flere, end vi kan overskue

dem, og rimeligt store for at vise tendenser, omend ikke helt jævnstore.

Stil og datering

Periodiseringen er en forudsætning for at studere såvel variationer som forandringer. Perioden er en metodisk forenkling, der skaber overblik. Den opdeler kirkearkitekturen i lag af "samtidighed", lige som de fremgravede spor af en bebyggelse kan beskrives i faser. Perioden tillader iagttagelse og tolkning af samtidige forskelle blandt kirkerne, af udviklingen gennem tiden og forholdet til omgivelserne. Men den betyder også et valg af perspektiv, da inddelingen kan foretages efter vidt forskellige principper. Her bestemmes det, hvilke elementer som er vigtige og uvigtige, altså hvad der afgrænser ligheder fra uligheder.[5]

I afsavn af præcise dateringer henføres kirkearkitekturen traditionelt til brede stilhistoriske perioder. Arkitekturen opdeles i romansk og gotisk med underperioder som senromansk, ung-, høj- og sengotisk. Kunsthistoriens stilanalyse samt arkæologiens typologi og stratigrafi anvendes for at opbygge en relativ kronologi. Stilperioden fastlægges ved at kombinere formen af grundplanen, proportioner, åbninger og blændinger med byggematerialer, muringsteknik, kalkmalerier og løse inventarer, især døbefonte og triumfkrucifikser.

Og med hjælp af et fåtal nøglemonumenter, hvor byggefaser kan dateres mere nøjagtigt, kan de relative stilperioder omdannes til en absolut kronologi. Dokumenter, indskrifter eller våbenskjolde kan datere et byggeri. Mønter fremgravet i fundamentet, gulvet eller måske en hvælvlomme kan også anvendes til datering. Endelig kan dendrokronologiske prøver af tømmer forbundet med murværket i gunstige situationer, hvor splint og gerne bark er bevaret, bidrage med eksakte dateringer.

Men helt så enkelt er det selvfølgelig ikke at periodisere og datere kirkebyggeriet. Begreber som romansk og gotisk anvendes i litteraturen både som stilbestemmelse og tidsperiode, uden at det altid fremgår, om det ene eller andet er meningen. Ofte er det underforstået, at stilen direkte kan udnyttes til en datering. Stilen er imidlertid en typologisk bestemmelse, som kun med forbehold kan anvendes som kronologi. Lighed betyder ikke altid samtidighed - eller ulighed en tidsforskel. Selve periodebegrebet forudsætter ligheder over en længere årrække. Stilen kunne variere mellem forskellige landsdele, købstaden og landet eller endog nabokirker. Senromanske kirker kan derfor være yngre end unggotiske.

Stilbestemmelsen afhænger også af perspektivet. En kirke fra overgangstiden, hvor både rund- og spidsbuer optræder sammen, kan af forskellige forskere benævnes både som romansk og gotisk. Ønslev kirke på Falster blev i "Danmarks Kirker" (1951) præsenteret som senromansk trods spidse portaler, vinduer og blændinger (fig 34).[6] Og betones arkitekturens proportioner, kan Lolland og Falsters tegelstenskirker tilhøre gotikken trods apsider, rundbuer og dobbelt smigede vinduer.[7] Det bør altså ikke overraske, når afgrænsningen af stilperioderne og især deres underperioder kan variere væsentligt endog indenfor samme bogværk.

Det kan være uklart, hvad et årstal i et brev eller en indskrift egentlig repræsenterer. Henviser årstallet til grundlæggelsen af en forsvunden trækirke, indvielsen af et alter, færdiggørelsen af koret eller hele kirken, en senere ombygning, udvidelse eller tilbygning, en brand af ukendt omfang, blot til kirkens eksistens eller måske dens nedlæggelse? Er brevets kirke genfundet i landskabet? Og er kalkmalerierne samtidige med byggeriet, lidt eller betydeligt senere? Dokumenter, indskrifter og våbenskjolde kan være forfalskede eller gradvist forvrængede ved unøjagtige afskrifter og opmalinger. En lang cirkulationstid, omrodning af gulvlagene og en dårlig udgravning kan svække møntemes værdi ved datering af byggefaser. Sikre dendrokronologiske dateringer er endnu sjældne. Ofte er ældre tømmer kun bevaret i tagværket, der er blevet ændret flere gange og måske savner forbindelse med murene.

Videre kan det være vanskeligt at overføre dateringer fra et fåtal rigt udformede monumenter, ofte domkirker, købstads- og klosterkirker, til de mindre landkirker, der savner typiske stiltræk og måske er ombyggede i nyere tid. Johnny Roosvals (1924) opdeling af byggeriet i det baltiske Norden i

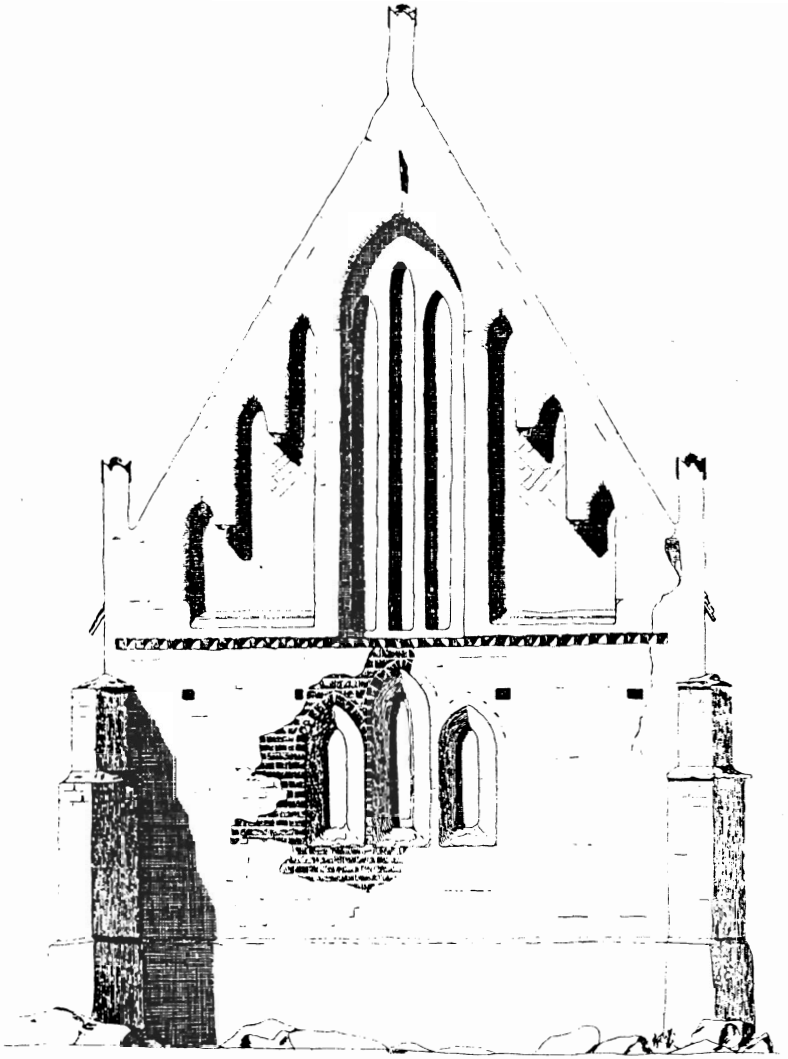

Fig 34. Romansk eller gotisk? Ønslev kirke på Falster, her illustreret med sin korgavl, beskrives trods sine spidsbuede portaler, vinduer og blændinger som senromansk i "Danmarks Kirker". Opmåling ved Eivind Lorenzen 1942 efter DK VIII (1951).

ikke mindre end 12 perioder mellem 1000 og 1540 har således ingen relevans for det store flertal af sognekirker.[8]

Ikke blot arkitekturdetaljer, men også døre og vinduer kunne flyttes ved en udvidelse. Oprindeligt kan døbefonten selv som type være blevet dateret ved hjælp af arkitekturen. Fonten behøver ikke altid være samtidig med opførelsen af den første stenkirke. Den kan have tilhørt en ældre trækirke, være fra en senere tid, da kirken fik dåbsret, eller overført fra en ødekirke i nærheden. Usikkerhederne er talrige og brede marginaler nødvendige. Med en formulering fra "Danmarks Kirker" kan dateringen beskrives som et "almindeligt skøn".[9]

Skriveren er helt afhængig af de eksisterende ujævne og inkonsekvente beskrivelser af kirkearkitekturen. I Trap træffer vi bestemmelser som "gotisk", "sengotisk", "senmiddelalderlige", "reformationstid" og "ca 1530", der skulle kunne gælde samme byggeri. Selv mellem de enkelte bind af Danmarks Kirker kan perioderne veksle. Den højgotiske periode dateres således skiftende til ca 1300-1400, ca 1300-1425 og ca 1300-1450.[10]

Forvirringen tiltager ved kalkmalerierne, som udnyttes til at datere byggeriet. I Niels M Saxtorphs håndbog "Danmarks kalkmalerier" (1986) møder vi følgende stilperioder: Romansk 1100-1250, overgangstid og unggotik 1250-1350, højgotik 1350-1400 og sengotik 1400-1525.[11] Men i serien "Danske Kalkmalerier" (1985-92) finder vi delvist andre betegnelser og dateringer: Romansk 1080-1175, senromansk 1175-1275, tidlig gotik 1275-1375, gotik 1375-1475 og sengotik 1475-1536.[12]

Kirkernes styrke som kildemateriale er således deres store antal og fordeling i landskabet, ikke dateringen. Det kunne måske være ønskeligt at undersøge udviklingen af kirkebyggeriet i hele middelalderens Danmark opdelt i korte tidsperioder lige som i Ystadområdet, men endnu er det umuligt. Selv en tredeling i romansk, overgangstid og gotisk kan kun gennemføres i mindre områder beskrevet af Danmarks Kirker og end ikke for alle dele af byggeriet. De ujævne kilder tillader kun en simpel deling som et mindste fælles mål. Ved skriverens oversigt bliver byggeriet derfor blot delt i to hovedperioder af omtrent samme varighed, nemlig ca 1040-1300 og ca 1300-1550, der i fraværet af bedre betegnelser kaldes henholdsvis romansk og gotisk tid.

Begyndelsen for den romanske periode er fastlagt med opførelsen af St Jørgensbjerg i Roskilde, der er dateret ved et møntoffer i fundamentet.[13] Overgangen mellem den ro-

manske og gotiske tidsperiode, der ofte lægges ved 1250 eller 1275, er her med erfaringerne fra Stora Köpinge sat til 1300. Kirker ældre end 1300 henføres altså til den romanske periode uanset om de kaldes senromanske, unggotiske eller skulle tilhøre overgangsstilen. Endelig afsluttes den gotiske tid traditionelt ved 1550.

For at kunne overskue kirkearkitekturens udvikling er det foreløbigt nødvendigt at benytte samme grove opdeling i romansk og gotisk, som det her er hensigten at omvurdere. Risikoen for metodiske cirkelslutninger er nærliggende, men de talrige rimelige dateringer, må statistisk overskygge de tvivlsomme.

Mange byggefaser kan være placeret på den forkerte side af skilleårene 1300 og 1550. Kirker med romanske træk, der tilhører tiden efter 1300, kan i mangel på sikre holdepunkter være blevet henført til perioden inden 1300. Og omvendt kirker med gotiske træk, som tilhører tiden inden 1300, dateres for sent. Ligeledes kan gotiske forandringer, der tilhører tiden efter 1550, blive placeret i tiden inden - og omvendt. Det stilistiske udgangspunkt for periodiseringen vil betyde en fejlplacering af et ukendt antal romanske byggefaser til den gotiske periode og omvendt. Afvigelserne fra det "normale" og kontinuiteten på tværs af periodegrænserne er altså større, end kilderne umiddelbart antyder.

Kirketal og kirkesogne

Hvor mange sognekirker har eksisteret i middelalderens Danmark? Kirkernes antal og fordeling har tiltrukket opmærksomhed som en kilde og målestok ved rekonstruktioner af befolkningen og bebyggelsen. Spredt i oversigtsværker og afhandlinger finder vi skiftende forslag: Var det totale antal middelalderlige sognekirker måske 2.358, 2.564, 2.689, 2.692 eller 2.798?[14]

Vi får aldrig noget endeligt svar, da vi savner troværdige samtidige optegnelser, og mange af kirkerne forlængst er blevet ombygget til ukendelighed eller lagt øde. Et præcist svar udgør også blot en abstraktion. Tallet sammenfører kirker, som ikke alle har stået samtidigt, og hvor funktionen kan have ændret sig gennem tiden. Alligevel kan kirketallet og ikke mindst kirkernes fordeling i landskabet have interesse ved en vurdering af gotiseringen.

Ofte citeres Adam af Bremen, der skriver i 1070'erne, at "Skåne havde 300 kirker, mens Sjælland kun skal have halvt så mange og Fyn kun en tredjedel".[15] Adam beskriver en situation, hvor langt de fleste kirker endnu var opført i træ. Er oplysningerne pålidelige, havde omtrent hver anden stenkirke en forgænger af træ. Men forholdet mellem kirkernes antal synes lidt anderledes end senere. Vi ser et forholdsvis tidligere eller kraftigere kirkebyggeri i Skåne end på Sjælland og Fyn.

Vigtigere for en vurdering af kirketallet er Knytlingesaga nedskrevet i 1260'erne. Her findes indskudt en beskrivelse af Danmark enten fra 1134-46, Erik Emunes og Erik Lams regeringstid, eller fra 1156-69, Valdemar den Stores tid. Beskrivelsen, der bør kunne knyttes til en omorganisering af ledingen, opregner stiftene med deres antal af kirker og ledingsskibe: Hedeby (Slesvig) 350 kirker, Ribe 324, Århus 210, Viborg 250, Hjørring (Børglum) 150, Odense 300, Roskilde 411 og Lund 353 - ialt 2348 kirker. Optællingen kan imidlertid også benytte storhundreder på 120. Cifrene bliver da: Hedeby (Slesvig) 420 kirker, Ribe 384, Århus 250, Viborg 290, Hjørring (Børglum) 180, Odense 360, Roskilde 491 og Lund 423 - ialt 2798 kirker.[16]

Uanset om vi vælger decimale hundreder eller storhundreder er det dog vanskeligt at få kirketallene til at passe med de senere kendte cifre. Kirketallene for Ribe, Viborg, Odense og Roskilde passer bedst i decimale hundreder, men Børglum bedst i storhundreder. Ifølge Knytlingesaga lå Læsø til bispen i Viborg, Als til Slesvig og Falster til Roskilde. Hverken Blekinge, Femern eller Rygen nævnes. Men selv under hensyn til ændrede stiftsgrænser er det svært at finde lighedspunkter. Slesvig stift får alt for mange kirker, Århus og Lund for få.

Andre optegnelser finder vi i sognelisterne fra 1320'erne i Roskildebispens Jordebog, Slesvigbispens cathedraticumliste 1436, klokkeskatten 1526, landehjælpen 1524-26 og landebøgerne 1567 og 1569.[17] For disse yngre lister finder vi en fuldstændig eller god overenstemmelse med de bevarede og velkendte sognekirker.

Kirketallene er blevet udnyttet statistisk sammen med skriftlige kilder til at rekonstruere befolkningens eller ledingens størrelse i middelalderen. Fra de skriftlige oplysninger i et mindre område generaliseres til helheden via kirkerne som demografisk målestok. De unikke optegnelser om antallet af bønder pr havn i Hallandslisten i Kong Valdemars Jordebog sammenvæves med sognekirkernes formodede antal og senere oplysninger i komplicerede beregninger. En ivrig debat om middelalderens kirke-, sogne- og folketal blev således ført mellem historikere 1880'erne og 90'erne.[18]

Kirkernes antal er også blevet vist kartografisk. Først var Aksel E Christensen, der gennem fordelingen af alle romanske kirkesogne i det nuværende Danmark (fig 35) ville illustrere bebyggelsens og dermed også befolkningens udbredelse og tæthed ved midten af 1200-årene.[19]

Evert Baudou har i artiklen "Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark" (1983) som et blandt flere farverige kort en illustration af sognenes relative størrelse i det nuværende Danmark undtagen Sønderjylland. Kirkernes tæthed - eller sognenes areal - tolkes som et udtryk for befolkningsmængden og dermed det opdyrkede areal omkring 1250. I senere tid havde de små sogne nemlig en højere opdyrkningsgrad end de store sogne.[20]

I "Historisk Atlas Danmark" (1988) har Anemette S Christensen og Olaf Olsen præsenteret et prikkort over de middelalderlige sognekirker i Danmark. Kortet omfatter det nuværende Danmark, Sydslesvig, Femern, Skåne, Halland og Blekinge, men ikke Rygen og vadehavets forsvundne kirker. Kortets 2689 sognekirker udgør den hidtil bedst funderede oversigt. Ved kortets udarbejdelse er således benyttet ikke blot de skriftlige kilder, men også de bevarede og forsvundne kirker, som de kendes fra oversigtsværker og artikler.[21]

Efter omtrent samme kilder har skriveren udarbejdet sin registrering for middelalderens Danmark og nået til tallet 2692. En afvigelse på blot 3 kirker synes ubetydelig. Forskellen er dog større. "Historisk Atlas Danmark" bygger for Skåneland på "Atlas över Sverige" (1967), der atter udnytter den imponerende oversigt af Carl Gustaf Styffe i "Skandinavien under unionstiden" (1911).[22] Styffes arbejde er imidlertid ufuldstændigt. Det danske atlas savner derfor flere skånske ødekirker, både i byerne og på landet.[23] Omvendt vil skriveren pedantisk fjerne nogle af de jyske kirkeprikker, som usikre eller "forkerte", og tillægge enkelte andre.

Fig 35. Aksel E Christensens "Bebyggelseskort for 13. aarhundrede", der viser de romanske kirkesogne i det nuværende Danmark (uden Bornholm). Kirkeprikkerne repræsenterer romanske stenkirker, gotiske kirker med romanske bygningsrester eller en romansk døbefont samt alle nedlagte kirker før reformationen. Efter Christensen 1938.

Altså omtrent 2690 sognekirker i middelaldernes Danmark. Lægger vi hertil de mindst 60 sikre ødekirker i Sles-

vig stift, og de 27 sognekirker på Rygen, kommer vi til ca 2780, hvilket er forbløffende tæt ved Knytlingesagaens antal, når vi regner i storhundreder. Her nærmer vi os et maksimum, der næppe kan ændres andet end marginalt ved opdagelse af hidtil ukendte kirker.

Videre finder vi hos Sven Rosborn (1989) et kort, som antyder kirketætheden i Danmark og dele af Sverige. Tætheden tolkes her som en direkte afspejling af befolkningen, og kortet anvendes til at lokalisere centralbygder, hvoraf den største lå syd for Malmö.[24]

Der findes således enkelte kort over kirkerne og sognene i middelalderens Danmark, men ingen er rigtig brugbare som baggrund for gotiseringen. Enten savnes Slesvig og Skåneland, eller tegnemåden er uheldig. Vi ser en masse alt for små prikker eller blot grove skygger. Og i begge tilfælde savnes statistiske præciseringer. I al beskedenhed vil skriveren derfor præsentere et nyt kort (fig 36), som følger principperne hos Baudou, men omfatter hele landet. Tætheden er her ikke illustreret med punkter eller isaritmer, men med en skravering afhængig af sognets relative størrelse.

Som grundlag er anvendt Samuel Gustaf Hermelins "Geografiska kartor öfver Sverige" (1807-18) og Theodor Gliemanns "Kort over danske Amter" (1824-29).[25] Kortene viser landskabet, sognegrænserne og placeringen af kirkerne før mange ændringer. Og oplysningerne om landets og de enkelte sognes arealer er møjsommeligt hentet fra den første udgave af Jens Peter Traps "Danmark", nemlig "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" (1858-60) og "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig" (1864) samt Carl af Forsell "Socken statistik öfver Sverige" (1834).[26] Med udgangspunkt i forrige århundredes landskab kan arealet af middelalderens Danmark da udregnes til 67.588 km^2.[27] Dividerer vi arealet med skriverens kirketal 2692, får vi et gennemsnit på 25,1 km^2 pr kirke.[28]

Kortet viser nu kirkesognene opdelt på 4 grupper i forhold til gennemsnittet. Sogne med omtrent samme størrelse har altså fået identisk signatur. Forinden er oplysningerne blevet korrigeret under hensyn til nedlagte kirker. Them sogn i Midtjylland, der foruden den bevarede middelalderkirke rummer hele 3 ødekirker, noteres således ikke med sit moderne areal 124,9 km^2, men blot med en fjerdedel, altså 31,2 km^2. Them sogn falder da i kategorien over gennemsnittet for hele Danmark, men under det dobbelte gennemsnit.

De mindste sognearealer finder vi i købstæderne. Blandt de allermindste var St Andreas i Lund, der kort før reformationen omfattede blot 15 tomter eller ca 2 hektar.[29] De største sogne finder vi på marginaljordene. Størst er således Jämshög ved grænsen mellem Skåne og Blekinge med 393,8 km^2. Her falder vore tre indledende eksempelkirker, Sædding, Holmstrup og Tygelsjö, trods uligheder i arkitekturen, i samme gruppe når det gælder sognearealet, nemlig lidt under gennemsnittet med henholdsvis 21,3 km^2, 22,4 km^2 og 13,1 km^2.

Uanset, om kirketætheden skulle afspejle befolkningen, bebyggelsen, opdyrkningen, produktiviteten, muligheden for overskudsproduktion eller intensiteten i det åndelige liv, viser sognekortet tydeligt de kvantitative tyngdepunkter i det romanske kirkebyggeri.[30] Langt hovedparten af sognene tilkom jo før 1300. Og i denne skala kan vi se bort fra variationerne indenfor det romanske byggeri, f eks mellem de større vestjyske og mindre østjyske kirker.

Vi iagttager et intensivt romansk kirkebyggeri i købstæderne, i et bælte fra Thy, Mors og Salling til Østjylland, yderst på Djursland, på dele af Fyn og Lolland, i Sydvestsjælland og Sydvestskåne. Gotiseringen udspiller sig på denne romanske scene.

Romanske kirker

De romanske kirker, der blev bygget i perioden ca 1040-1300, beskrives grundigt i oversigtsværkerne om middelalderens historie, kunst og arkitektur. De behandles også i talrige mere specialiserede afhandlinger. Vi præsenteres for et bredt spektrum af monumenter fra de store domkirker til de små sognekirker, alt fra Lunds domkirke til Sædding.[31]

De romanske kirker kan opdeles i adskillige typer efter planløsningen og opbygningen - den treskibede basilika med og uden tværskib, den toskibede kirke, den enkle ro-

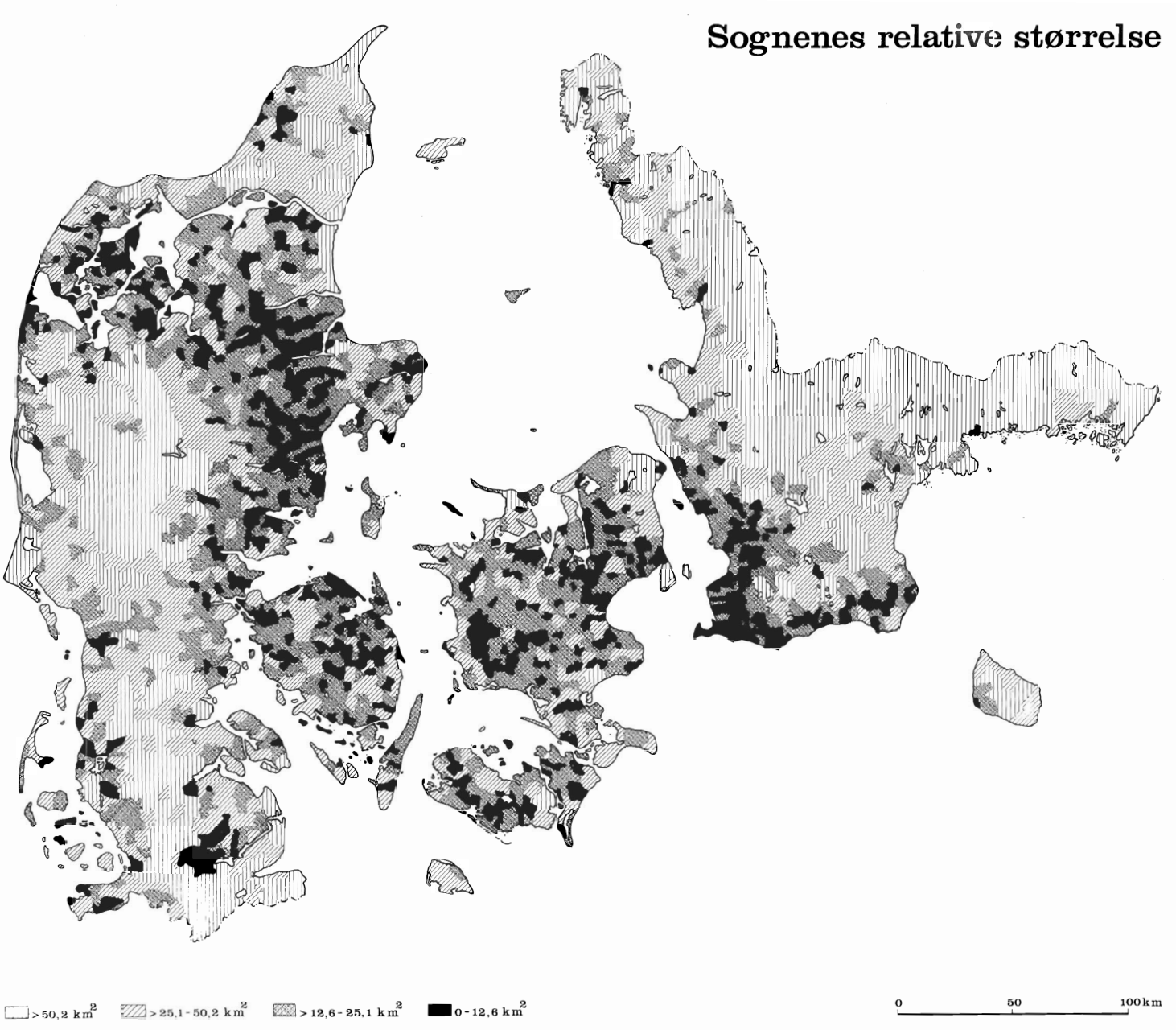
Sognenes relative størrelse
> 50,2 km²
> 25,1 - 50,2 km²
> 12,6 - 25,1 km²
0 - 12,6 km²
0
50
100 km

manske kirke med skib og smallere kor, centralkirken, hvor skibet enten er forsynet med korsarme, kvadratisk, polygonalt eller rundt samt langhuskirken. Kirkerne kan også opdeles efter korets skiftende udformning - med ret, apsidal (udvendig eller indvendig) eller polygonal afslutning. Ofte opdeles kirkerne også efter byggematerialerne - granit, frådsten, kridtsten, kalksten, sandsten, rhinsk tuf og tegl. Dernæst kan kirkerne opdeles efter teknikken, altså efter om stenen er formet til kvadre, blot kløvet eller ubearbejdet.

De romanske sognekirker varierer påfaldende i størrelse og arkitektur, men det store flertal er små og enkle bygninger. Som et snart klassisk eksempel kan nævnes Butterup (fig 37) på Sjælland. Den romanske kirke af rå- og kløvet kamp fra 1100-årene er velkendt gennem arkæologiske undersøgelser. Kirkens romanske kerne består af apsis, kor og skib. Udgravningen i gulvet 1978-79 viste her, som efterhånden i adskillige andre sjællandske kirker, hvordan det indre havde været indrettet. På hver side af triumfbuen fandtes sidealtre. Døbefonten stod oprindeligt på et podium i midten af skibet. I vestenden af skibet fandtes ophøjede siddebænke, antagelig for kirkeejerne. Også langs væggene af både skibet og koret fandtes bænke, der i en senere fase blev udvidet med yderligere rækker. Væggene var udsmykket med kalkmalerier. Og bortset fra apsiden havde den romanske kirke flade bræddelofter.[32]

De fleste romanske kirker er lette at genkende ved brugen af byggematerialer, ved grundplanen og rundbuerne. Hovedparten er også velbevarede. Det romanske kor og skib er blot blevet indkapslet i senere udvidelser og tilbygninger. Rester af romanske kirker kan dog dukke op ved bygningsarkæologiske undersøgelser af gotiske langhuse. Bag pudsen gemmer sig måske et romansk skib, som er blevet udvidet i den gotiske periode. Og ved udgravning af tomter til ødekirker kan vi få kendskab til flere romanske grundplaner. Som helhed kan billedet af de romanske stenkirkers antal, fordeling og typer dog næppe ændres. Billedet må anses for repræsentativt.

Fig 36. Kirkesognenes relative størrelse i middelalderens Danmark. Grundkortet er tegnet efter Hermelin 1807-18 og Gliemann 1824-29. Arealmålene er hentet i Forsell 1834 og Trap 1858-60, 1864.

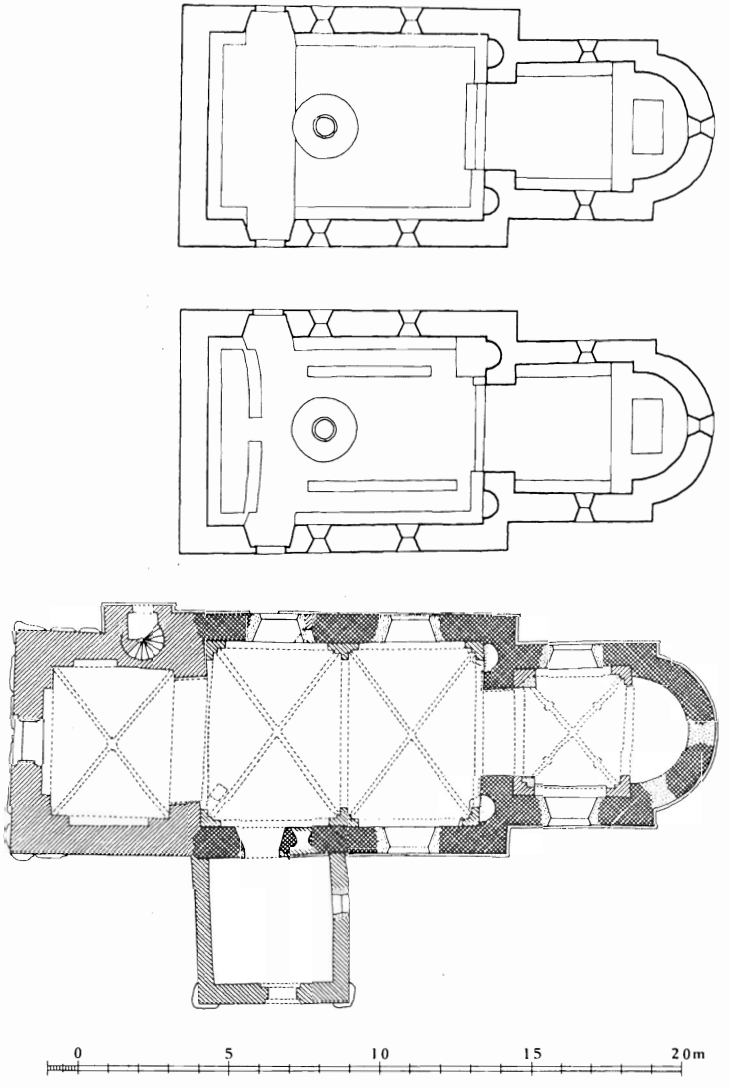

Fig 37. Butterup kirke på Sjælland. Kirkerummets oprindelige indretning er rekonstrueret i to faser, 1100-årene og 1300-årenes begyndelse. Som vestforlængelse fungerer et ikke fuldført gotisk tårn. Våbenhuset blev tilføjet i 1300-årene og ribbehvælvene ca 1450-1500. Opmålt af M Brahde 1959, tegnet af Hugo Johannsen 1979 og rekonstrueret af Morten Aaman Sørensen 1979. Efter DK IV (1979).

Blandt vore 2692 middelalderlige sognekirker kender vi foreløbigt 2391 (89 %) romanske stenkirker (fig 38). Hertil kommer 114 (4 %) kirker, hvor grave eller døbefonte antyder til stedeværelsen af en tidlig trækirke eller måske en forsvundet romansk stenkirke. Langt hovedparten, nemlig mindst 2505 (93 %), af vore middelalderlige sognekirker har altså deres oprindelse i den romanske periode.

På prikkortet er kirkerne blot opdelt i 4 hovedtyper efter forholdet mellem koret og skibet samt efter kirkens størrelse udtrykt ved skibets deling. Af de romanske stenkirker har 2321 (97 %) en enkel romansk plan, når flere usikre henregnes hertil. De øvrige er fordelt på 25 (1 %) flerskibede kirker, 26 (1 %) centralkirker og 19 (0,8 %) langhuskirker.

De romanske kirker har været talrige både i købstaden og på landet. Blandt de 200 købstadskirker finder vi endnu 57 (29 %) romanske kirker, som er helt eller delvist bevarede. Og i 90 (45 %) tilfælde antyder materialer, ofte granitkvadre, fremgravede fundamenter, tidlige grave eller døbefonte eksistensen af en romansk kirke.

Forskningen har fokuseret på de romanske kirkers datering, oprindelige udseende og bygherrer. Videre har de få romanske kirker med en afvigende grundplan eller opbygning været aktuelle i problemfelter som den tidlige kirkeorganisation og det danske riges samling mod ydre og indre fjender. De gådefulde romanske basilikaer udenfor købstæderne i Jylland, som ikke kan knyttes til klostre, er således blevet opfattet som tidlige hovedkirker, bispekirker eller stormandskirker.[33] Og kirkerne med flere stokværk, især de bornholmske rundkirker, er med rette eller urette blevet tolket som fæstningskirker, vendt mod enten hærgende vendere eller oprørske bønder.[34]

Et tilbagevendende spørgsmål har været de romanske kirkers datering. I 1880-90'erne løb en intens debat mellem datidens kirkearkæologer om varigheden af den romanske stil. Kunne det således tænkes, at jyske granitkvaderkirker blev opført ind i 1300-årene?[35]

Når byggeriet ofte henføres til perioden ca 1150-1250 er det Valdemarernes regeringstid 1157-1241, som har afgrænset rammen. Kirkebyggeriet måtte nødvendigvis tilhøre denne danske storhedstid. Det berømte årstal 1140 på Gjellerup kirkes tympanon tilhører imidlertid en fuldt "udviklet" granitkvaderkirke. Og de senere år har flere kirker fået tidlige dateringer, endog til kong Niels regeringstid, skønt netop han har et usselt rygte hos Saxo. Indskrifter, mønter og dendrokronologiske prøver daterer adskillige romanske kirker, men endnu må det anses for usikkert, hvordan byggeriet var fordelt i tid.[36]

De romanske stenkirker lå tæt over hele middelalderens Danmark. Det er et kendt faktum, at størrelsen varierede ikke blot lokalt, men også regionalt. De romanske kirker i Jylland var således gennemgående større i gulvareal end kirkerne på Øerne og i Skåne. Selv om ingen af de romanske kirker var helt identiske, var flertallet dog ganske ensartede. Hen over denne temmelig jævne romanske topografi får vi siden en særdeles ujævn gotisering.

Gotiske kirker

De nye gotiske kirker, som blev opført i perioden 1300-1550, udgør en fåtallig og uensartet flok. I oversigtsværkerne beskrives omhyggeligt de store gotiske kirker én efter én som individuelle bygninger. Vi følger udviklingen i den gotiske arkitektur fra domkirken St Knud i Odense via købstædernes sognekirker til klosterkirkerne og valfartskirkerne. De ydmyge sognekirker udenfor købstæderne derimod afklares på få linjer.[37]

Kirkernes arkitektur opdeles i mindst 6 grundtyper efter planløsningen og opbygningen - den treskibede basilika, pseudobasilikaen, hvor højkirkens mure savner vinduer, hallekirken, hvor sideskibene har omtrent samme højde som midtskibet, det toskibede langhus, enskibede langhus samt den traditionelle romanske type med skib og smallere kor. Videre kan kirkerne opdeles efter korets udformning - med ret, tre- eller flersidet afslutning.

De gotiske sognekirker varierer i størrelse og arkitektur fra den stolte katedral til den beskedne sognekirke. Som ek-

Fig 38. Romanske sognekirker i middelalderens Danmark opdelt i typer efter forholdet mellem koret og skibet samt størrelsen udtrykt ved skibets deling.

Romanske kirker (før 1300)

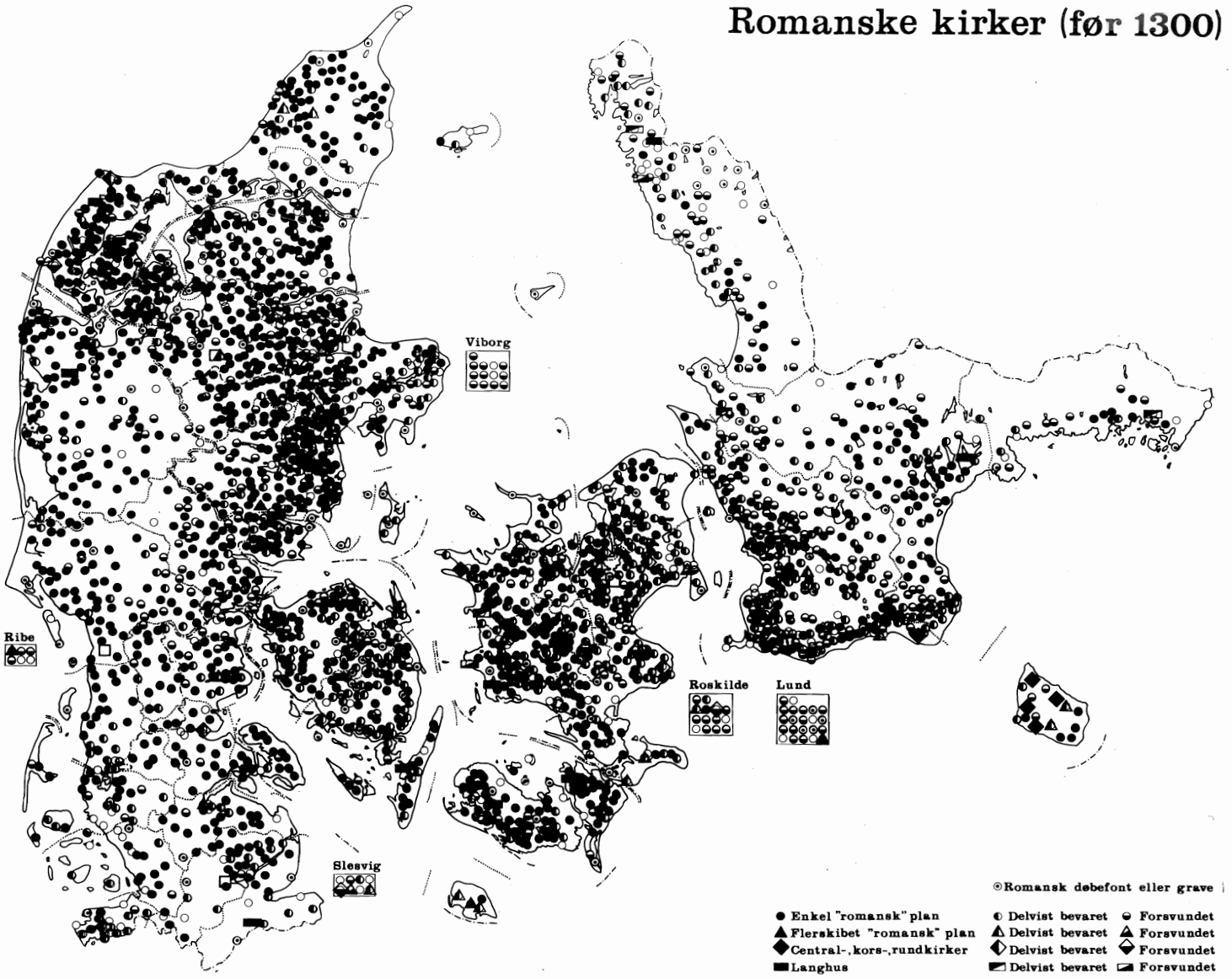

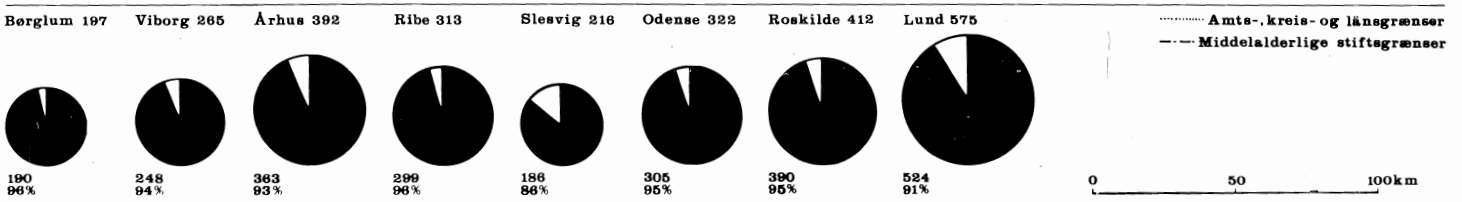

sempler skal her fremdrages to yderpunkter mellem landkirkerne, nemlig St Søren i Holmstrup på Sjælland og Södra Sandby kirke i cykelafstand af Lund.

Valfartskirken St Søren i Holmstrup (fig 39) er fuldført omkring 1492 som en hvælvet kirkehal med tre jævnhøje skibe under et mægtigt fælles tag, omgangskor og en tresidet afslutning. Her finder vi to af stilens traditionelle kendetegn, spidsbuen og ribbehvælvet, men hverken sprængbuen eller stræbepillen. Kirken er velbevaret, dog langtfra typisk. Størrelsen overtræffer de fleste gotiske kirker på landet. Holmstrup er faktisk det eneste flerskibede langhus mellem de nybyggede gotiske sognekirker på landet. Selv i købstaden finder vi sjældent en arkitektur, som er magen til.[38]

Södra Sandby kirke (fig 40) blev længe opfattet som romansk fra begyndelsen af 1200-årene. Byggematerialet er gråsten, koret er kvadratisk, skibet rektangulært og tårnet jævnbredt med skibet. Døbefonten er klart romansk, og det indre bortset fra tårnet savner hvælv. Ved en undersøgelse af murværket i 1986 måtte dateringen imidlertid revideres. Kirken i Södra Sandby er snarere opført i 1400-årene. De fladbuede vinduer er oprindelige, og tegl optræder hyppigt i fugerne. Tårnet var lidt ældre end skibet, mens våbenhuset ikke blot var jævngammelt med skibet, men endog opført samtidigt.[39] Endnu, fire århundreder efter de første kirker blev bygget i sten, stod altså en i hovedsag tømret sognekirke i ærkesædets nærhed.

Langt hovedparten af de gotiske sognekirker er bevaret og velkendte. Undertiden, som i Södra Sandby, er det dog vanskeligt at udskille de nye gotiske kirker blandt de mange romanske. År 1300 udgør jo ingen klar grænse i arkitekturen. Lettest at datere er de store og velkendte bykirker. Mest besværlige er de små landkirker fra perioden 1300-1550, som fastholder den romanske plan med smallere ret afsluttet kor. Blandt kirkerne, som af sædvane tilskrives den romanske periode, kan altså findes flere, som med rette burde tilhøre den gotiske. Især bør hidtil ukendte gotiske kirker kunne opdages i Skåne, Halland og Blekinge, hvor mange kirker endnu ikke er blevet ordentligt beskrevet.

Videre er der en glidende overgang mellem nybyggeriets etaper og de enkeltvise forandringer, der gradvist leder til en helt ny bygning. Og uden nøjere undersøgelse kan det være umuligt at afgøre, om et langhus er nybygget eller består af et romansk skib med en gotisk østudvidelse. På Fyn kan gotiske langhuskirker skjule romansk murværk, så antallet her reduceres.

Antallet af små gotiske kirker med traditionel romansk plan kan øges, og de gotiske langhuse kan blive lidt færre. Derimod ændres næppe antallet af de øvrige kirketyper. Vi kan ikke forvente at finde hidtil ukendte gotiske basilikaer, pseudobasilikaer, hallekirker eller toskibede langhuse. Tendensen for de større gotiske kirker vil altså ikke kunne forandres og næppe heller hovedtendensen for de mindre kirker.

Vi kender ialt 191 (7 %) sognekirker (fig 41), der blev nyopført eller helt fornyet i den gotiske periode. Kirkerne er her opdelt i blot 5 hovedtyper efter to variable, nemlig forholdet mellem koret og skibet samt kirkens størrelse udtrykt ved skibets deling. Af de gotiske kirker har da 81 (42 %) en enkel romansk plan, 5 (3 %) en flerskibet romansk plan, 78 (41 %) et udelt langhus og 21 (11 %) et flerskibet langhus. Hertil kommer 6 (3 %) korskirker.

De gotiske kirker dominerer som bekendt i købstæderne. 47 (24 %) af de 200 bykirker er helt gotiske. Her finder vi de store og velartikulerede bygninger. Men ser vi på landkirkerne eller Danmark som helhed, finder vi, at de små gotiske kirker, som får mindst omtale i de kunsthistoriske håndbøger, er i stort flertal. Langt de fleste er sognekirker med en traditionel romansk grundplan og et udelt langhus. Paradoksalt fremstår da Södra Sandby kirke med sine fladbuede vinduer som mere repræsentativ for den gotiske periode end St Søren i Holmstrup.

Adskillige af de gotiske kirker kan dateres. Årstal kan knyttes til kirkernes grundlæggelse, alterindvielse og færdiggørelse. Men ofte er det vanskeligt at vurdere dateringen i forhold til den langvarige byggekampagne, som var nødvendig for et opføre en gotisk kirke. Tyngdepunktet ligger dog i 1400-årene og begyndelsen af 1500-årene.

Lige som størrelsen, grundplanen og opbygningen varierer, kan vi finde de nye gotiske kirker i vidt forskellige situationer. Gotiske kirker opføres i de dynamiske købstæder, i

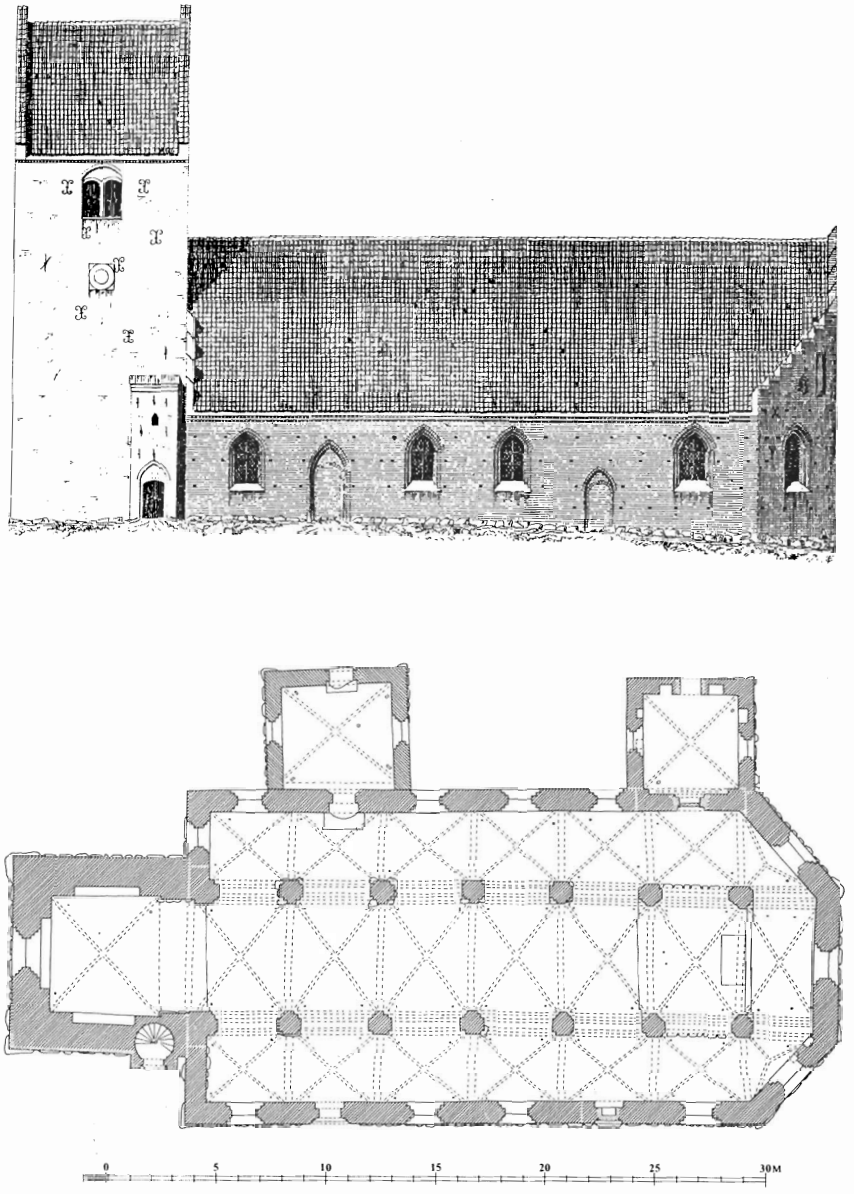

Fig 39. St Søren i Holmstrup. Sydfacaden tegnet af Vilhelm Holck 1880 og grundplanen opmålt af M Brahde 1961. Her efter DK IV (1989).

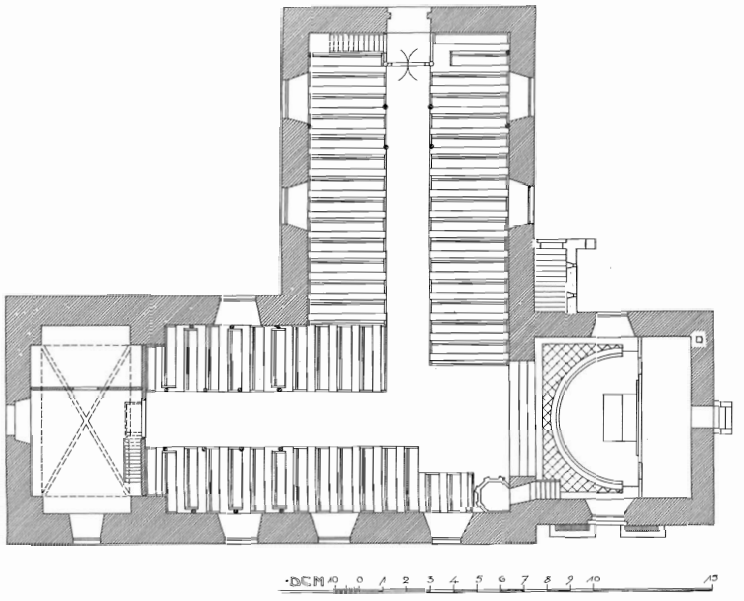

Fig 40. Södra Sandby kirke, der inden restaureringen i 1986 blev opfattet som senromansk fra 1200-årene. Det gotiske tårn med ribbehvælv er kirkens ældste del. Koret og skibet blev opført i 1400-årene lige som et forsvundet våbenhus. Nykirken blev tilføjet i 1847. Opmåling Theodor Wåhlin 1910, Lunds Universitets Historiska Museum.

spæde nyanlagte byer, på både frodige og karrige jorde. Hyppigst optræder de gotiske kirker i købstæderne, på Djursland, Fyn, Sjælland og Lolland. Her blev trækirker omsider afløst af stenkirker, romanske stenkirker erstattet af større gotiske kirker og nye sogne grundlagt. Fælles for de rige købstæder og fattige øer var behovet for nye sognekirker.

Ser vi nu på udviklingen fra de romanske til de gotiske kirker finder vi både forandring og kontinuitet. Forandringen kan påvises i byggematerialerne, arkitekturen og topografien. Hvor natursten helt dominerede det romanske kirkebyggeri, bliver teglsten fremherskende i gotikken. Ingen nye rundkirker opføres. Det nye fremtræder i pseudobasilikaen, hallekirken og især langhuskirken. Påvirket af tiggerklostrenes kirker fjernes nu den ydre markering af overgangen mellem koret og skibet. Endelig, de romanske kirker fandtes udspredt over hele landet, mens de gotiske kirker blev opført i ekspansive områder, altså i købstæderne og skovrige landsogne, eller hvor valfart tildrog pilgrimme.

Men oprindelsen til de gotiske kirketyper kan findes i den romanske periode. Den enkle kirketype med udelt skib og smallere kor fortsætter lige som basilikaen. Den mest almindelige planløsning, når en kirke skal bygges i tiden 1300-1550, er faktisk den enkle romanske. Vi kan heller ikke påvise en gradvis udvikling frem imod en gotisk idealtype. Snarere finder vi, at den gotiske periode opretholder flere muligheder.

Korets udvidelser

Blandt kirkernes anonyme, men let synlige og velbevarede forandringer, hører korets udvidelser. Enten blev koret forlænget mod øst, eller det blev nedbrudt og erstattet af et nyt og større i skibets fulde bredde, så kirken fik form af et langhus.[40]

Korets udvidelser har fået forskellige forklaringer, der ikke udelukker hinanden. Hensigten skulle være at tilpasse kirken til nye arkitektoniske idealer. Forlængelsen fjernede den gamle apside. Og langhuskoret gav tillige sognekirken et udseende som tiggerklostrenes kirker, der savnede den udvendige markering af overgangen mellem koret og skibet. Hensigten kunne være at give lys og plads til de nye fløjaltertavler, som kirkerne købte eller modtog i 1400-årene og frem til reformationen. Samtidigt med udvidelsen blev triumfbuen måske udvidet eller fjernet, så menigheden fik større indsyn til messen. Hvor aristokratiet tidligere var henvist til tårnet eller skibets vestende, tillod udvidelsen nye siddepladser og begravelser i korets vestende nærmere alteret, som det kendes i renæssancen.[41] Endelig, omfattede langhuskoret flere fag, kunne menigheden i skibet også have fået mere plads. Istedet for at udvide kirken mod vest, hvor et tårn måske spærrede, kunne kirken øges mod øst og samtidig tilstræbe et nyt arkitekturideal.[42]

Fig 41. Gotiske sognekirker i middelalderens Danmark opdelt i typer efter forholdet mellem koret og skibet samt størrelsen udtrykt ved skibets deling.

Gotiske kirker (1300–1500) –nybyggede eller helt fornyede

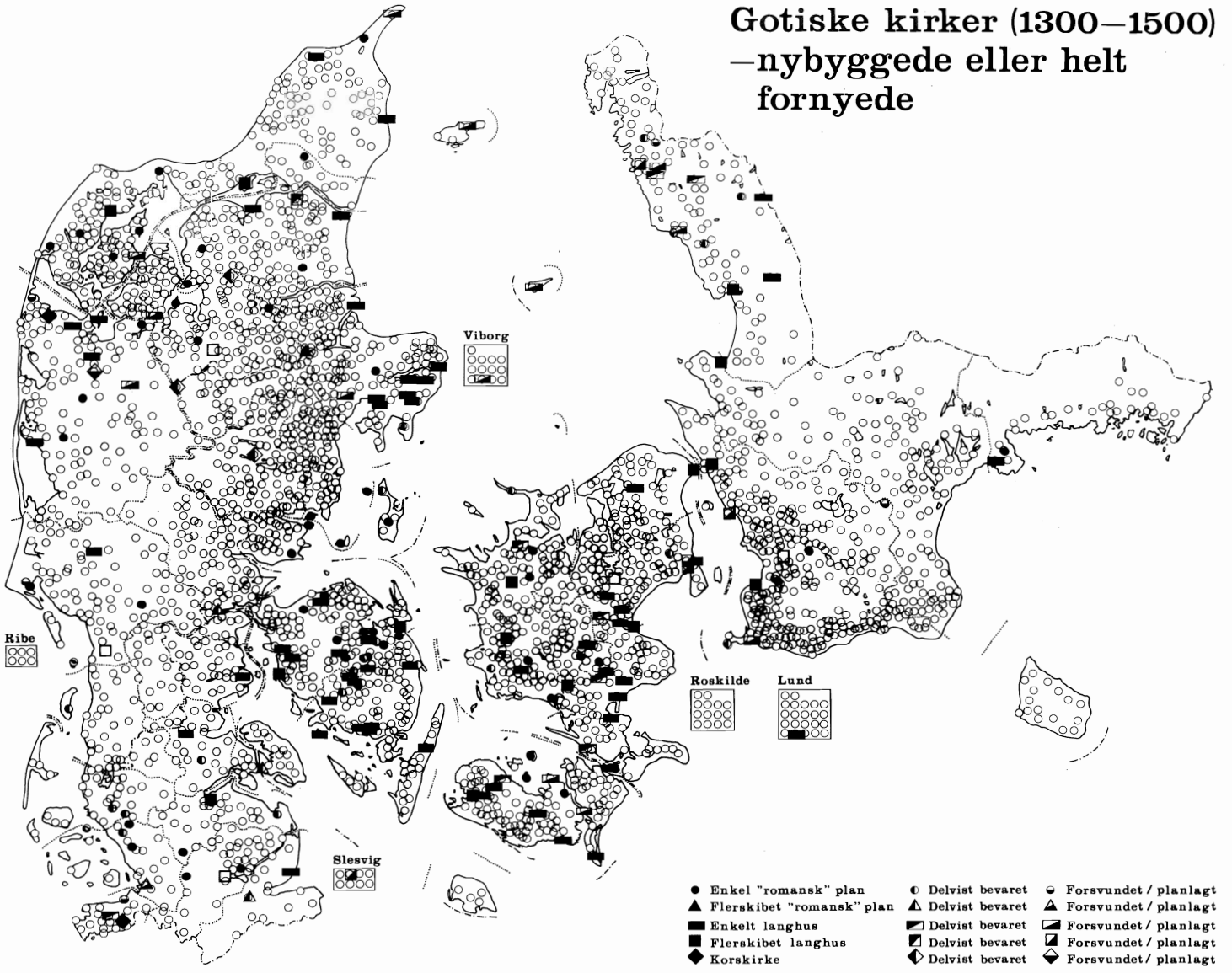

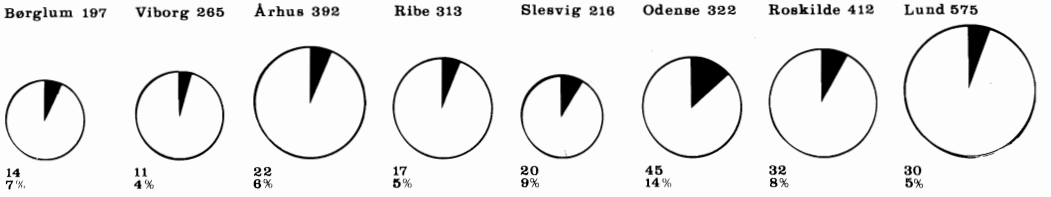

Amts-, kreis- og länsgrænser

Middelalderlige stiftsgrænser

0 50 100 km

Koret blev forlænget mod øst med som regel ét fag. Forlængelsen afsløres ofte af korets langstrakte planform samt en forandring i soklen og byggematerialerne. Er sidemurene ikke blot blevet forlænget, men hele koret blevet genopbygget med en større længde, kan det imidlertid være vanskeligt at påvise forandringen. Også senere skalmuringer kan tilsløre udvidelsen.

Det forlængede gotiske kor kunne minde om det romanske kor. Lige som det gamle kor kunne være med og uden apside, kunne det nye kor have polygonal eller ret afslutning. Alteret blev flyttet og rummet større, men ellers var forskellen ikke påfaldende. Ved Uggeløse kirke på Sjælland finder vi dog, at korforlængelsen allerede i 1200-årene sammenfaldt med en større ombygning. Skibet blev udvidet et par meter mod øst for et lektorium og en korskranke, der hæmmede indsynet til højalteret.[43]

Udvidelsen kunne også rumme et sakristi øst for alteret som i Tamdrup, og undertiden få en tårnoverbygning, et kortårn, som det kendes fra kirker i Haderslevs omegn.

De fleste forlængelser er tydelige og velbevarede. Kun i købstæderne og blandt landkirkerne på især Fyn og Sjælland, hvor kirkernes østdel er blevet fornyet allerede i middelalderen, kan vi have overset nogle korforlængelser. Som i Holmstrup kan kirker med langhuskor tidligere have fået forlængelser. Som helhed må dog vort billede af korets østforlængelser være repræsentativt for middelalderen.

Blandt sognekirkerne fik ialt 199 (7 %) østforlængelser af koret (fig 42). 40 (1 %) fik romanske og 160 (6 %) gotiske østforlængelser. Mange af forlængelserne tilhører tiden omkring 1300. De få forlængelser, som kan dateres mere præcist, tilhører dog overvejende århundredet før reformationen.

De romanske korforlængelser optræder hyppigst i Ribe stift og her især langs kysten syd for Ringkøbing Fjord. De gotiske derimod findes i et bredt bælte fra vadehavet i vest over Øerne til Skåne i øst. By og land viser samme tendens, da forlængelser af koret kendes fra 16 (8 %) af købstadskirkerne.

Vi finder korudvidelser ved kirker knyttet til domkapitler og klostre. Udvidelserne synes at være gennemført både inden og efter, at kirken blev annekteret. Opførelsen af et større kor kanniken værdigt kunne således være både en forudsætning for overdragelsen og dens konsekvens.

I Stora Köpinge, hvor ærkesædet havde en forvaltningsgård for ét af sine len, en såkaldt skudgård, blev kirkens kor og dele af skibet fornyet i 1280'erne. Senere i 1322 blev kirken så inkorporeret til domkapitlet.[44] Ærkesædet besad også skudgårde i Burlöv, Väsby og Västra Sallerup. Her blev kirkerne inkorporeret i 1305-06 og fik korudvidelser og hvælv i 1300-årene (fig 43).[45] Udvidelsen i Västra Sallerup kan ifølge en kalkmalet indskrift dateres til 1303.[46]

Istedet for at blive forlænget mod øst kunne det gamle kor erstattes af et langhuskor, der samlede kor og skib under samme brede tag. Det østligste fag i kirkerummet udgjorde da koret.

Langhuskoret betød, at skibet blev udvidet med oftest ét, men undertiden også to eller endog tre fag. Som eksempler kan nævnes vor kirke i Tygelsjö (fig 44) syd for Malmö, hvor det romanske kor engang omkring 1500 blev udvidet mod øst med 2 overhvælvede fag.

Var kirken toskibet, basilikal eller udformet som en hallekirke, fik langhuskoret samme plan. På Sjælland kendes dertil et stort antal kirker, hvor langhuskoret i øst, indenfor den rette gavl, rummede et langsmalt sakristi. Enkelte langhuskor bevarede et lavere tag end skibet. Korene kunne forblive smallere i den ene side, men jævnbrede med skibet i den anden. Og korets gamle østgavl kunne genanvendes i den nye. Selve afslutningen var oftest retvinklet, men kunne også være polygonal som i Holmstrup og engang også Tygelsjö. Endelig kan nævnes at de fynske langhuskor ved østgavlen kunne prydes af et særpræget messesepir.

Lige som korforlængelserne er langhuskorene lette at påvise. Nogle af de kendte og tilsyneladende helstøbte langhuskirker kan egentlig bestå af ældre skibe, der er blevet udvidet. Men som regel afsløres udbygningen af skift i sok-

Fig 42. Korforlængelser og korfornyelser ved Danmarks middelalderlige sognekirker. Udvidelserne er opdelt i romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

Korets udvidelser —forlængelser og fornyelser

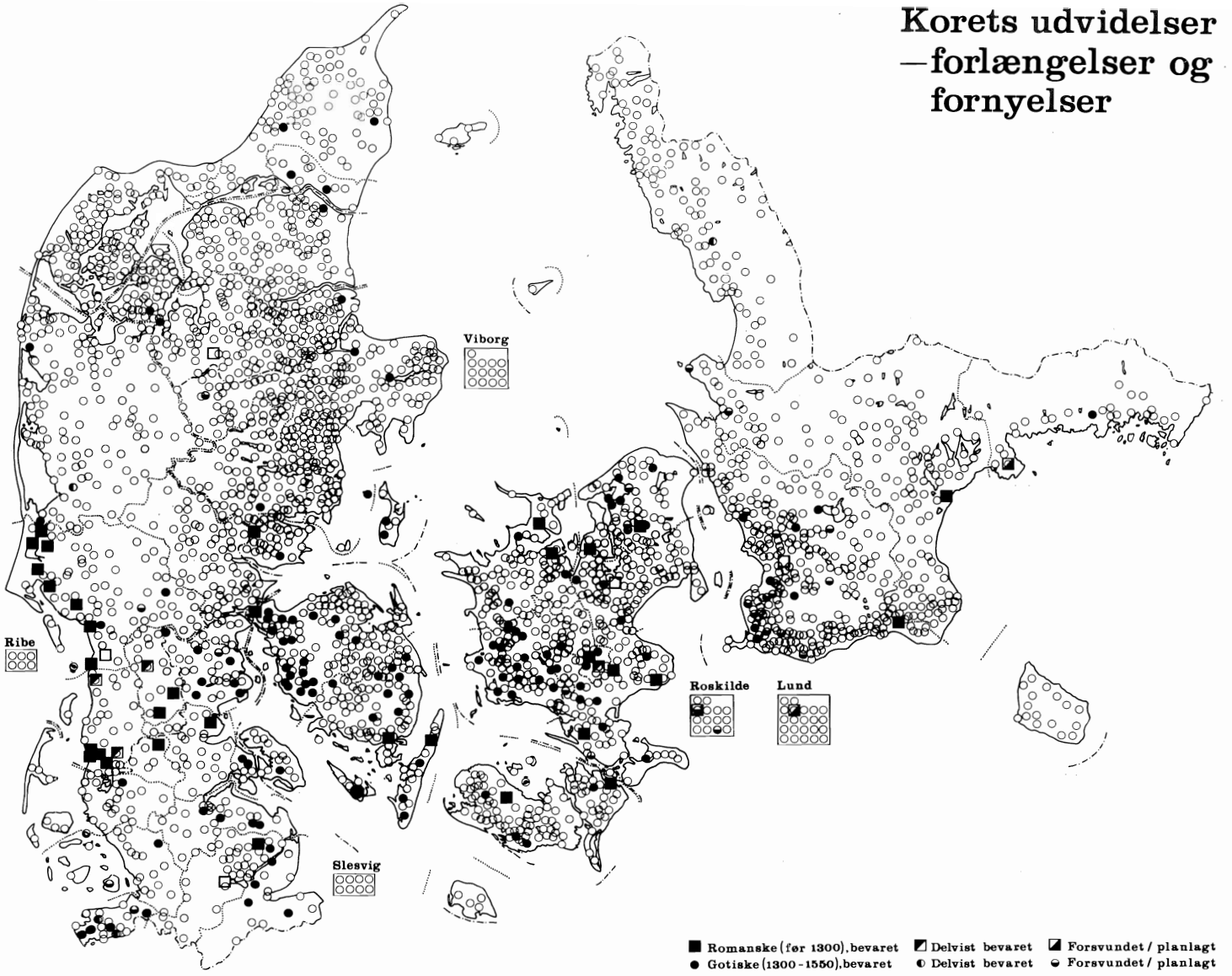

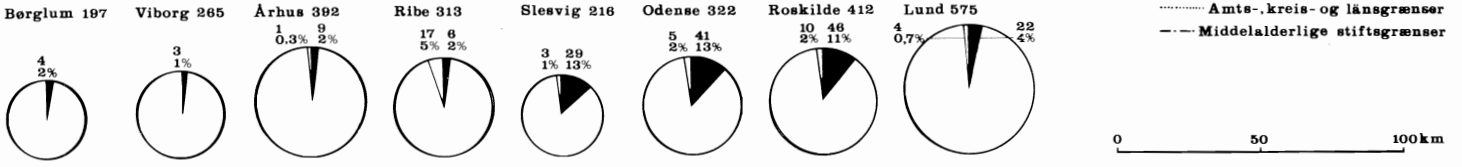

Fig 43. Burlövs gamle kirker med en korforlængelse fra 1300-årene. Foto Theodor Wåhlin 1904, Lunds Universitets Historiska Museum.

Fig 44. Tygelsjö gamle kirke. Den romanske kirke med bredt vesttårn blev udvidet med langhuskor og sakristi omkring 1500. Sakristiet forsvandt, da kirken fik korsarme i 1835. Den gamle kirke blev erstattet af en nygotisk bygning i 1905. Foto Theodor Wåhlin kort før nedrivningen, Lunds Universitets Historiska Museum.

len, af byggematerialerne, hvælvene og måske tagstolen. Kirker, der har fået et langhuskor, er blevet rummelige, så der har sjældent senere været anledning til at fjerne dem før end i nyere tid. Langhuskorene, som vi kender, kan altså repræsentere middelalderens situation.

Af sognekirkerne fik ialt 250 (9 %) et langhuskor (fig 45). 9 (0,3 %) fik romanske og 241 (9 %) gotiske langhuskor. Langhuskorene er således typiske for den gotiske periode. De få østudvidelser af skibet før 1300 tilhørte kirker som samtidigt fik korsarme. Hensigten var da ikke at give kirken form af et langhus. De tidligste egentlige langhuskor findes i købstæderne, netop hvor vi også finder klosterkirkerne, som kan have dannet forbillede. Det ældste, som kan dateres mere præcist, er det usædvanlige kor i St Olof i Skanør fra ca 1440.[47] Næsten uden undtagelse tilhører langhuskorene århundredet før reformationen med et højdepunkt i 1500-årenes første to årtier.

Langhuskorene optræder hyppigst på Djursland, Fyn og Sjælland. Forlængelser af koret kendes fra 25 (13 %) af købstadskirkerne. I byerne finder vi altså ikke blot de ældste langhuskor, men også forholdsvis flere end på landet.

På Fyn, hvor langhuskorene er talrige, var kirkerne fyldte med gotiske højaltertavler. Biskop Jacob Madsens visitatsbog fra slutningen af 1500-årene noterer mindst 140 tavler, hvoraf nu blot 15 er i behold.[48] Men sammenhængen mellem korets udvidelser og altertavlerne er ikke entydig. De 11 fynske kirker som beholdt sine romanske apsider fik også gotiske altertavler. Apsidekirken Sanderum nær Odense har således endnu sin firfløjede altertavle fra Claus Bergs værksted dateret til ca 1520.[49]

Hvor forklaringerne måske er omtrent de samme for forlængelserne og langhuskorene, viser udvidelsernes forskellige arkitektur, kronologi og geografi, at langhuskoret betød noget nyt. Langhuskoret ikke blot udvidede kirkerummet, men borttog den ydre markering af kirkens hierarkiske opdeling. Og mens kor blev forlænget både i den romanske og gotiske periode, kendes det egentlige langhuskor næsten ikke før 1400. Udvidelser i skibets bredde, som samler kirken, koret og skibet under et fælles tag, kendetegner således den gotiske periode og renæssancen.

Skibets udvidelser

Skibets udvidelser fremtræder ikke i middelalderen med egne betegnelser. Yderst sjældent kan udvidelserne knyttes til navngivne stiftere. Og i de kunsthistoriske oversigter får de ingen særlig opmærksomhed. Skibets udvidelser har derimod interesseret historikere, der her fandt en sjælden mulighed for at spore ændringer i middelalderens befolkning. Da skibet skulle rumme sognets beboere, burde udvidelserne kunne afspejle en øgning i folketallet.[50]

I den velkendte artikel "Middelalderlige Kirkeudvidelser" (1927) knyttede Mouritz Mackeprang skibets udvidelser til et stigende folketal. Efter først at have præsenteret en topografisk fortegnelse over udvidelserne konstaterer Mackeprang, at befolkningen var øget på Sjælland og Fyn efter ca 1450, især i de skovrige egne, hvor ny jord kunne opdyrkes. I Jylland derimod, hvor de romanske skibe gennemgående var større, blev kirkerne ikke udvidet i samme omfang.[51]

I artiklen "Danmarks befolkning i middelalderen" (1938) afviste imidlertid en ung Aksel E Christensen, at skibets udvidelser skulle kunne afspejle en øgning af folketallet, da andre kilder viste, at tallet må være stagneret eller faldet. Istedet skulle udvidelserne, sammen med de nye gotiske kirker og ødekirkerne, vise en forskydning af tyngdepunktet "fra vest mod øst, fra Jylland til Sjælland, i hvert fald økonomisk, men maaske ogsaa befolkningsmæssigt".[52] Senere arbejder om agrarkrisen har stadig henvist til kirkernes vidnesbyrd, som de blev fremlagt af Mackeprang og Christensen.[53] Og lokalt, som i Ribe og Ystads omegn, er sammenhænge blevet påvist mellem kirkeskibets gulvareal og udtryk for bebyggelsens størrelse.[54]

Kirkeskibet blev udvidet i alle retninger. Oftest blev skibets sidemure simpelthen forlænget mod vest med et fag og en ny gavl opført. Som eksempel kan nævnes Bonderup kirke i Skåne, hvor rester af et usædvanligt romansk vesttårn er blevet afdækket under vestudvidelsen (fig 46). Et eksisterende tårn var altså ikke nødvendigvis en hindring.

Fig 45. Langhuskor tilføjet Danmarks middelalderlige sognekirker. Udvidelserne er opdelt i romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

Korets udvidelser –langhuskor

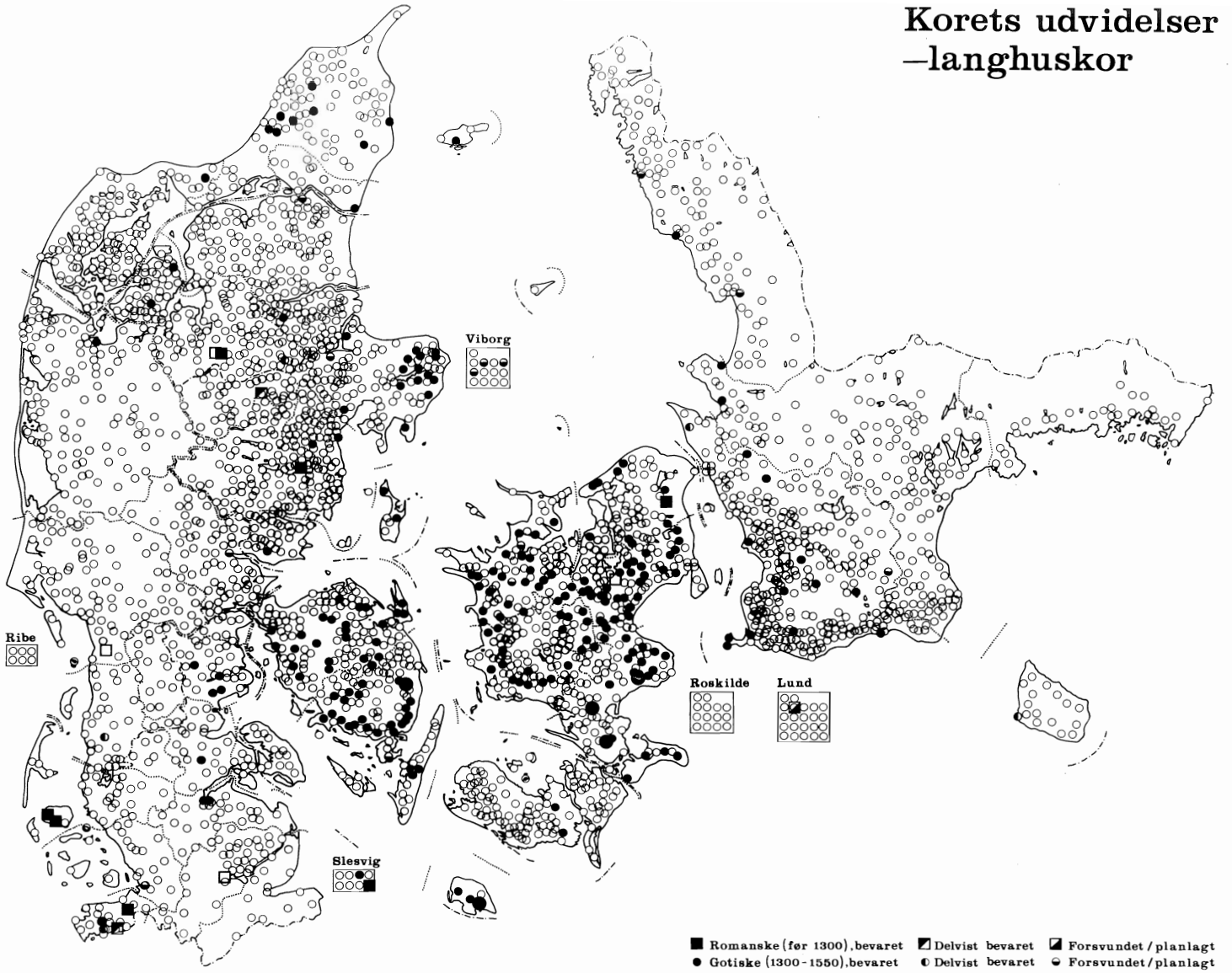

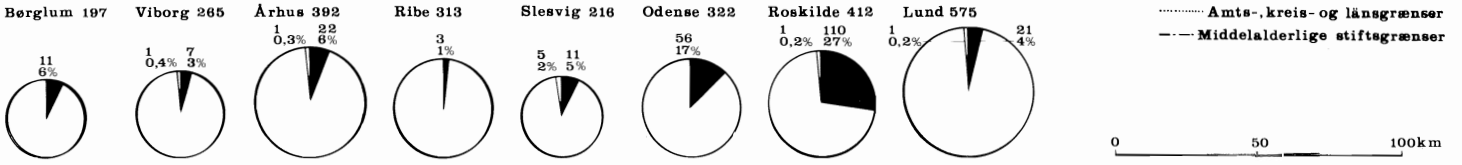

Hensigten med udvidelsen kunne måske netop være at fjerne aristokratens prangende tårn. Udvidelsen kunne lægges vest for tårnet som i Gärds Köpinge i Skåne. Videre kunne skibet udvides mod nord eller syd, hvis et tårn spærrede. Hele kirken blev da gjort bredere, måske toskibet eller endog treskibet, som hallekirke eller basilika.

Hvor overgangen til sten som byggemateriale forløb langsomt, kan vi nu iagttage et romansk kor af kvadersten ind til et gotisk skib opført i teglsten. Det romansk kor har da været benyttet sammen med et ældre tømret skib frem i den gotiske periode. Et nyt og større skib kunne også blive opført vest for det gamle. Det ældre skib blev da indrettet som kor og det tidligere kor måske som sakristi. Et eksempel er valfartskirken St Olof i Skåne, hvor en gotisk kirkehal blev føjet til den romanske kirke.[55]

Endelig kunne murene i et ældre tårn udnyttes. Tårnets overdel blev da nedbrudt til tagfoden og dets østmur fjernet, så det tidligere tårnrum kunne lægges til skibets areal. Denne udvidelse finder vi hyppigst på Sjælland og i Skåne, hvor de tidlige tårne var talrige.

Det kan være vanskeligt at afgøre, både om og hvordan kirken er blevet udvidet. Sporene kan være svage og flertydige. Hvornår ser vi således et langvarigt byggestop, hvornår en egentlig udvidelse og hvornår måske underdelen til et tårn? Vore kategorier for kirkebygningens enkelte dele fremtræder som moderne konstruktioner, når vi vil indpasse udvidelserne i typer. En registrering af skibets udvidelser kræver, at kirken er veldokumenteret og gerne bevaret.

Hvor det romanske skib var opført i kampesten, kan en vestforlængelse have tynde mure i tegl og nye portaler. Ofte er imidlertid murene overpudsede og bredden uændret. Ved de romanske kvaderstenskirker, hvor murenes ydre skal er blevet omsat flere gange, kan sporene være helt udviskede. Et byggestop, en udvidelse eller et nedbrudt tårn antydes måske blot i en forandring af soklen, hvælvene eller tagstolen.

Det er ofte besværligt at adskille vestforlængelser fra underdele af tårne. Et påfaldende bredt fag vest for portalerne kan indicere en oprindelig indretning med bænke for stifterens slægt, et nedskåret tårn eller en forlængelse. På Fyn og Samsø ser vi også tårne med trappeløb, der aldrig blev fuldført efter hensigten. Det ufuldstændige tårn fungerede

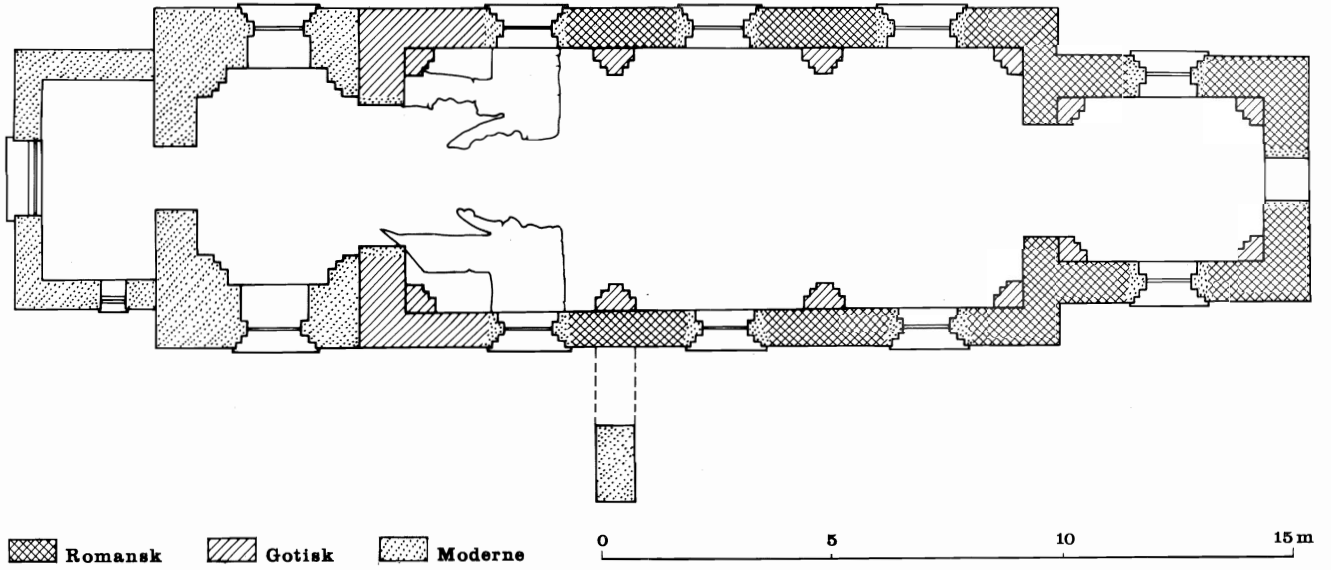

Fig 46. Bonderup kirkes grundplan. Kirken fik en gotisk vestudvidelse hen over sporene af et usædvanligt romansk (tvillinge)tårn. Tegnet efter opmålinger af Theodor Wåhlin 1918 og Karna Jönsson 1989.

som en udvidelse af skibet. Gennem en bred arkade kunne tårnets nederste stokværk også fungere som en del af kirkeskibet. Videre kan det være svært at adskille tilbyggede sideskibe fra flere sammenbyggede kapeller.

Med alle disse forbehold kan vi nu kortlægge skibets udvidelser. Ser vi bort fra eksemplerne, hvor murene i ældre tårne udnyttes, kendes udvidelser af skibet ved ialt 344 (13 %) af sognekirkerne (fig 47). Langt de fleste er vestforlængelser, som kendes fra ca 300 kirker. Men 45 (13 %) af de udvidede kirker ændres enten i bredden, en anelse i øst eller ved opførelsen af et nyt skib. Disse mere usædvanlige udvidelser optræder hyppigere i købstæderne, nemlig ved 12 (52 %) af de ændrede bykirker.

Romanske udvidelser af skibet optræder ved 85 (3 %) af sognekirkerne i Danmark, og gotiske ved 260 (10 %). Fordelingen er omtrent den samme i købstæderne, hvor vi finder udvidelser ved ialt 23 (12 %) af bykirkerne, nemlig 4 romanske og 19 gotiske. Men lige som det er vanskeligt overhovedet at iagttage og beskrive udvidelsen, kan dateringen være usikker. Brugen af byggematerialer, den tekniske udførelse, soklens udformning, portaler, vinduer, hvælv og et senere tårn kan antyde tiden.

Som en advarende eksempel kan nævnes Sønder Omme kirke i Midtjylland. Vestforlængelsen, hvor store grove granitkvadre er anvendt, beskrives i Trap som "vistnok fra reformationstiden", men kan med hjælp af et regnskab dateres så sent som til 1620. Her kender vi også byggeriets trefoldige baggrund, hvor demografien, økonomien og mentaliteten samvirkede: Kirken var for lille. Der var opsparet en formue, som tillod udvidelsen. Og den adelige kirkeværge ønskede et minde over sig selv og sin slægt.[56]

Sammenligner vi nu skriverens oversigt med Christensens ældre og ofte gengivne prikkort, så er tendensen den samme, men detaljerne afviger. Siden Mackeprang og Christensens tid er mange udvidelser blevet omdateret af Danmarks Kirker eller Traps Danmark. Andre kan bestemmes som underdele af tårne. Dertil er principperne delvist forskellige. Skriveren har således ikke blandt skibets udvidelser medtaget kirker, hvor et tilbygget langhuskor omfatter flere fag.

Udvidelser af skibet optræder især på Fyn og Sjælland. Næsten hver femte kirkeskib blev her udvidet gennem middelalderen. I Jylland er de færre og savnes helt i det indre af landet. Dertil er mange af udvidelserne i Århus stift, som sammenhører med styltetårne, kun 1/2 fag i længde, altså temmelig små. Udvidelserne optræder især i områder med tuf, tegl og kamp, så det er sandsynligt, at Jyllands omsatte granitkvadre kan skjule tidlige udvidelser, men næppe mange gotiske. Og nogle af de gotiske forlængelser skal måske omdateres til en senere periode lige som Sønder Omme. Iagttagelsen af en forskydning mod Fyn og Sjælland synes altså ikke blot at bekræftes, men at styrkes.

De få registrerede udvidelser i Skåneland, kan derimod både skyldes de mange tidlige tårne og den dårlige dokumentation. Her kunne skibet udvides ind i et eksisterende bredt vesttårn. Talrige kirker blev også ombygget eller nedbrudt lang tid før arkitekter og kunsthistorikere blev opmærksomme på udvidelsernes betydning som kilde. Det er jo påfaldende, at hovedparten af de kendte udvidelser tilhører bevarede kirker.

Vi finder de fleste udvidelser nær havet eller skoven, hvor der var mulighed for ekspansion. Udvidelserne kan have givet plads for en øget befolkning, når pestens hærgninger var vendt til en ny vækst ind i 1400-årene. Men udvidelserne kan også vise områder, hvor økonomien tillod eller krævede nye altre og byggeri.

Skibets anonyme udvidelser er både besværlige og flertydige som kilder. De er vanskelige at påvise, bestemme og datere. Deres oprindelse og konsekvenser har varieret. Når små romanske gårdskirker fik status af kirke for hele sognet, kan en udvidelse være blevet nødvendig. I lighed med de tilføjede tårne tilkom tidlige vestudvidelser måske også for at indrette bænke for kirkeejerne. Skibets udvidelser kan være fremtvunget af en øget befolkning. Eller måske skulle udvidelsen fungere som dåbskapel. I Saritslöv ødekirke i Skåne er således fundet spor af et (fonte)podium midt for vestmuren i den gotiske forlængelse.[57] Og mens nogle betød en beskeden udvidelse, har andre mere end fordoblet skibets areal. Udvidelserne aktualiserer således spørgsmål om forholdet mellem sognets demografi, økonomi, sociale

Skibets udvidelser

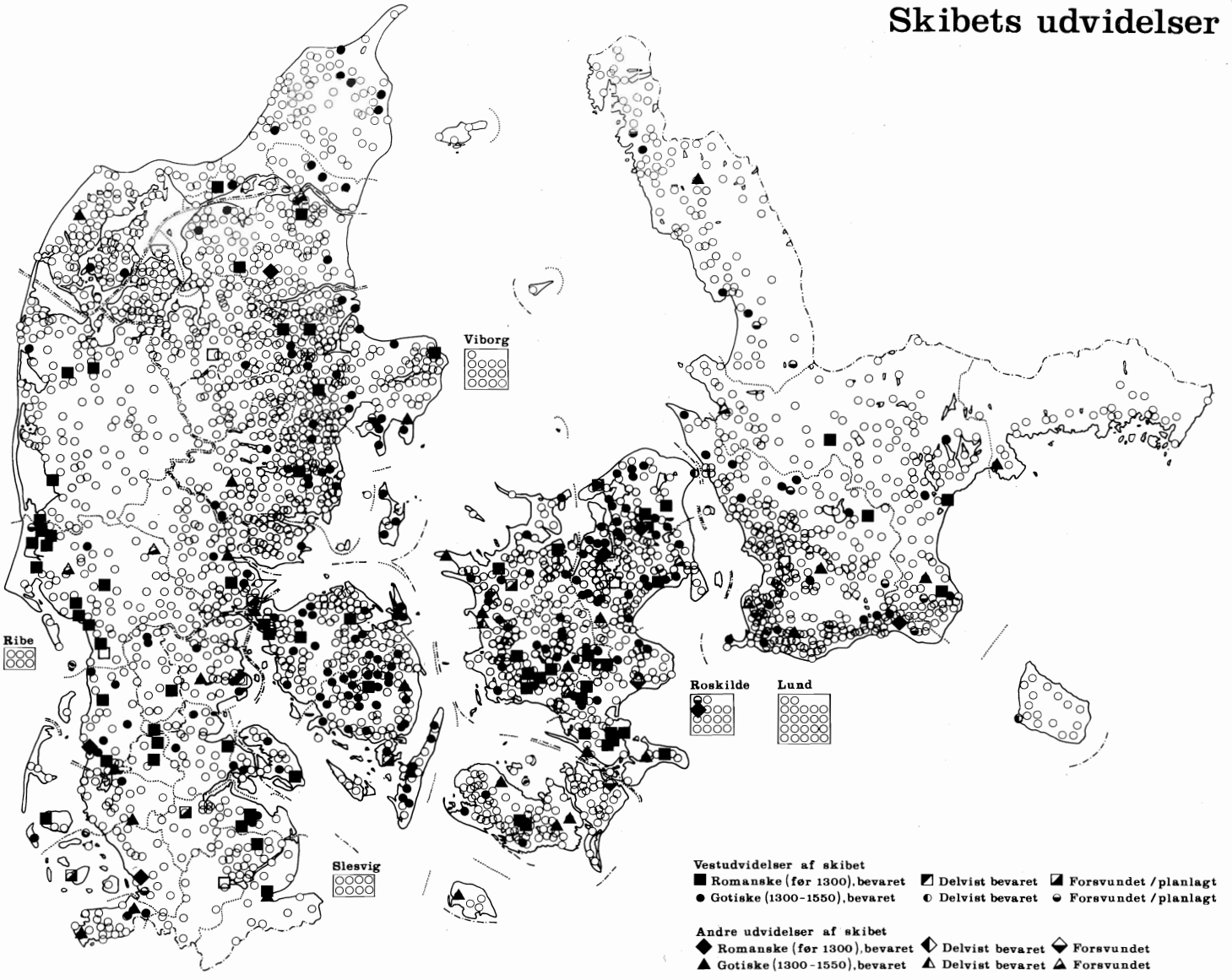

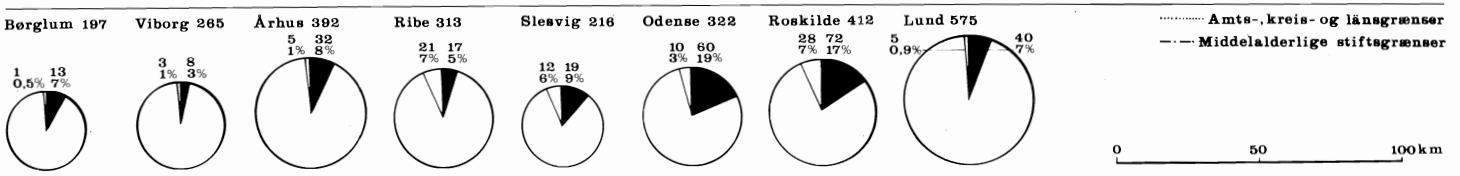

struktur og mentalitet. Som kilde alene til den demografiske udvikling kan skibets udvidelser ikke anvendes.[58]

Vil vi studere gotiseringen, er skibets udvidelser næppe det bedste udgangspunkt. Udvidelserne kendes både i den romanske og gotiske periode såvel som senere. De er temmelig ensartede i begge perioder. Og vi kan ikke påvise afgørende forskelle hverken i udformningen eller funktionen. Først med nykirken og korsarmene anbragt nær prædikestolen får vi en ny udvikling.

Sakristier

Begrebet sakristi er afledt af det latinske ord for helligt "sacra". I kilderne optræder det som "sacrastia", "sacrarium" eller "secretarium". Og undertiden kaldes det skrudhus eller "vestarium", altså stedet for opbevaring af præstens dragt. Som navnet antyder, blev kirkens klenodier opbevaret i sakristiet. Her kunne liturgiske kar, messeklæder, bøger, penge, breve, skøder og testamenter sikres mod ildebrand og tyveknægte. Men rummet kunne desuden anvendes som mødelokale, skole, kapel eller begravelsesplads.[59]

Sakristiet udgjorde oftest en selvstændig bygning ind til korets nordside, hvor det lå nær kirkens hovedalter og ikke var i vejen for sollyset. Rummet var med få undtagelser overhvælvet, vinduerne små, måske med gitre, og indgangen alene ad en jernbeslået dør fra koret. Sakristiet kunne imidlertid også blot være benævnelse af en kiste eller et skab, hvori kirkens skatte blev opbevaret, altså ikke en del af selve bygningen.[60]

Sakristiet er forholdsvis let at identificere som bygning med sin typiske placering og udseende. De fleste er velbevarede og kan dateres med rimelig sikkerhed. Og de få nedrevne har efterladt spor i form af fundamenter, der kan påvises ved udgravning, en tilmuret døråbning i korets mur eller udvendige aftryk af taget og hvælvet. Kun i områder, hvor kirkerne er udvidet mod øst eller helt fornyede efter reformationen, som Sydslesvig, Københavns omegn og Skåneland, kan flere have eksisteret. De kendte sakristier (fig 48) ved 383 (14 %) af vore sognekirker må således være repræsentativ også for middelalderen, både når det gælder fordelingen i tiden og udbredelsen i landskabet.[61]

Fig 47. Udvidelser af skibet ved Danmarks middelalderlige sognekirker. Oversigten viser vestforlængelser, udvidelser i bredden, mindre udvidelser mod øst, kirker hvor koret er romansk, men skibet gotisk, samt kirker hvor et nyt skib blev opført vest for det gamle. Derimod er ikke medtaget udvidelser ind i eksisterende tårne. Udvidelserne er opdelt i romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

Romanske sakristier kendes kun ved 14 (0,5%) af sognekirkerne. I omtrent halvdelen af tilfældene har kirken da også haft funktion enten som domkirke, klosterkirke eller købstadskirke. De fleste tidlige sakristier var indrettet i egne bygninger ind til koret, men afvigelser optræder.

Lunds domkirke har endnu sine sakristier eller pastoforier i hjørnet mellem koret og tværskibet. De forsvundne koranneksер ved kirkerne i Hansted og Fruering kirke, begge i Østjylland, kan have fungeret som sakristier.[62] Og de små rum udsparet i korets murtykkelse i Store Heddinge kan have været sakristier i lighed med eksempler på Gotland, Öland og kysten ved Kalmar.[63]

Gotiske sakristier kendes ved 370 (14 %) middelalderlige sognekirker. Flertallet var selvstændige bygninger ved koret med blændingsgavl og sadeltag. På Nordsjælland kunne sakristiet også være en mindre bygning dækket af halvtag eller indrettet i østenden af langhuskoret som et smalt rum bag alteret. Og især i Nørrejylland blev sakristiet indrettet i den romanske apside, der så blev adskilt fra koret med en tværmur. Det kunne i enkelte tilfælde være indrettet i et eksisterende kor, som i valfartskirken St Olof i Skåne,[64] eller findes i et nybygget rum bag alteret, enten en rektangulær korudvidelse, en apside, polygon eller tårn. Og i Kirke Helsinge på Vestsjælland var sakristiet fraskilt indenfor den treskibede kirkehal med lukkemure under gjordbuerne.[65]

I Sverige og Finland findes adskillige kirker, hvor sakristiet er den ældste bygningsdel. Det er blevet opført af sten ind til en nu forsvundet trækirke.[66] I Danmark derimod, hvor romanske stenkirker er det normale, er sakristiet enten samtidig med en forandring af koret eller en senere tilføjelse. En fornyelse af sakristiet selv, som ved Holmstrup kirke, var en sjælden undtagelse.[67]

Sakristier

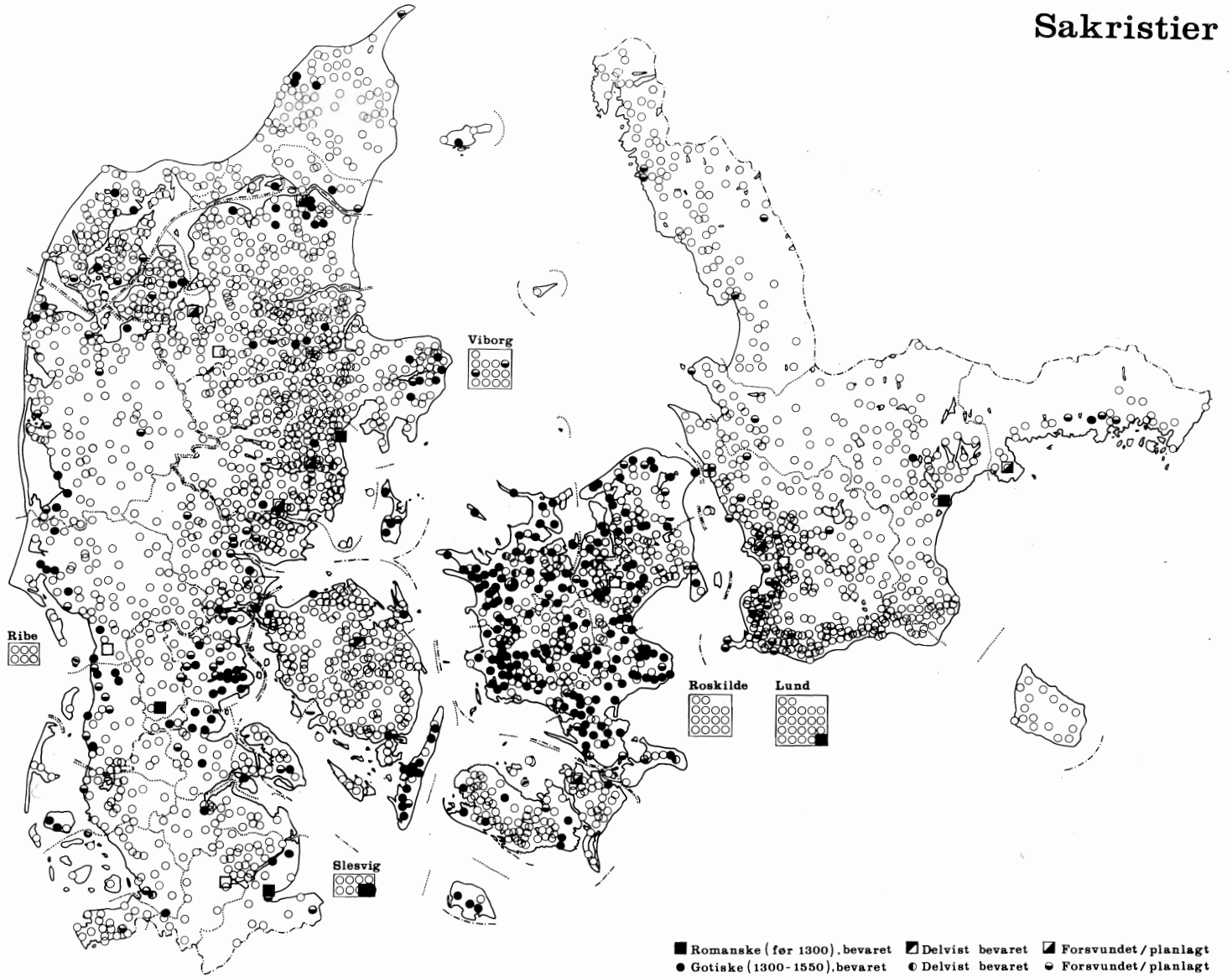
Viborg
Ribe
Roskilde
Lund
Slesvig
■ Romanske (før 1300), bevaret
● Gotiske (1300-1550), bevaret
◪ Delvist bevaret
◐ Delvist bevaret
◪ Forsvundet/planlagt
◒ Forsvundet/planlagt

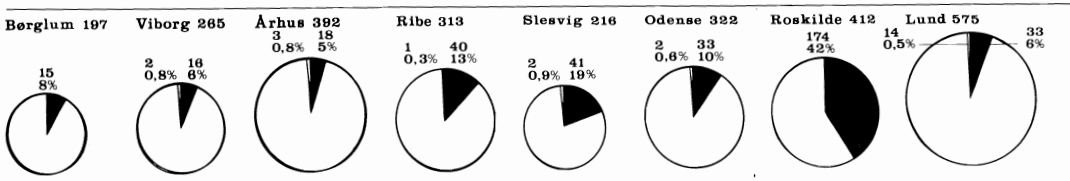
Børglum 197
15
8%
Viborg 265
2
0,8%
16
6%
Århus 392
3
0,8%
18
5%
Ribe 313
1
0,3%
40
13%
Slesvig 216
2
0,9%
41
19%
Odense 322
2
0,6%
33
10%
Roskilde 412
174
42%
Lund 575
14
0,5%
33
6%

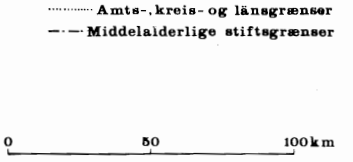
Amts-, kreis- og länsgrænser
Middelalderlige stiftsgrænser
0
50
100 km

Flertallet af de kendte sakristier synes opført i årtierne umiddelbart inden reformationen. Og sakristierne findes hyppigt ved købstadens kirker, nemlig ved 57 (29 %), langs Jyllands vestkyst, på Djursland, på Samsø, omkring Haderslev, på Langeland, Sjælland og vestkysten af Skåne.

Sakristiets eksistens er blevet knyttet til behovet for beskyttelse af kirkens kostbarheder og præsten selv i udsatte områder, til det 4 laterankonciliums beslutning i 1215 om at beskytte sakramenterne bedre end hidtil og dermed også til kirkeværgernes rolle. Brandsikre hvælv skulle således have gjort sakristier overflødige. Sakristierne er også blevet knyttet til behovet for et mødelokale i den kirkelige administration.[68]

Men sakristier savnes netop på det udsatte Bornholm. De kendes inden det 4 laterankoncilium og kirkeværgernes første optræden, og flertallet blev opført næsten 300 år senere. Sakristierne findes ofte ved kirker med hvælv over både koret og skibet. Og hver anden sjællandsk kirke kan ikke have været anvendt til præstemøder.

Sakristier findes ved domkirker, klostre, købstads- og valfartskirker. De findes ved sognekirker, som var inkorporerede eller sæde for sysselprovsten.[69] Både de romanske og gotiske sakristier optræder også påfaldende ofte sammen med fornyelser af koret og ved kirker med en egen indgang for præsten i koret.[70] Som eksempel kan nævnes Tikøb kirke i Nordsjælland, der blev annekteret i 1489 til Esrum kloster og i 1517 fik tilføjet et sakristi (fig 49) foran den oprindelige præstedør i nord.[71]

Sakristierne fandtes ved kirker med flere altre og præster eller med præster af højere dignitet. Samtidig viser kirkerne i Odense stift, at gejstligheden lokalt har søgt andre løsninger. Her findes mange gotiske langhuskor og kapeller, men sakristier er sjældne bortset fra Langeland. Nogle kan måske være blevet nedbrudt, når koret blev fornyet.

Fig 48. Sakristier ved Danmarks middelalderlige sognekirker. Oversigten omfatter alle kendte sakristier, som har været indrettet i en egen bygning. Udeladt er sakristier, der blev placeret i ældre apsider eller kor. Nedbrudte sakristier, der har haft hvælv, er markeret som gotiske, mens flere usikre er udeladt, især i Skåne. Sakristierne er opdelt på henholdvis romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

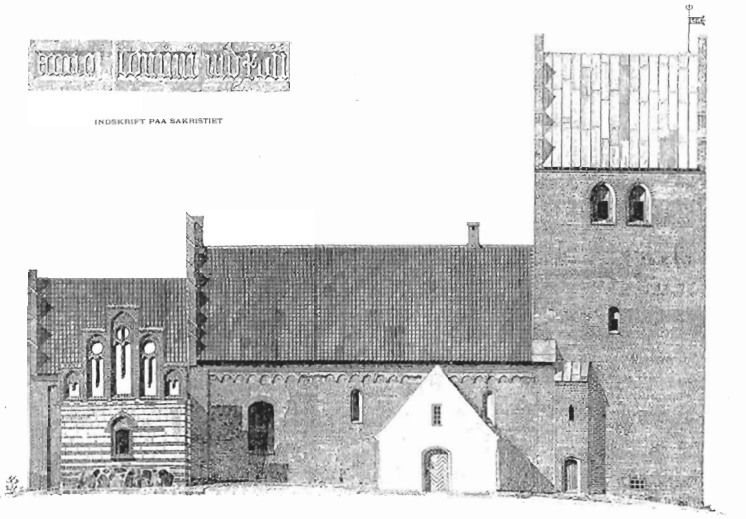

Fig 49. Tikøb romanske teglstenskirke, der fik tilføjet sengotisk tårn og sakristi. Indskrift i kridtsten, "anno domini mdxvii", daterer opførelsen af sakristiet til 1517. Kirken blev annekteret af Esrum kloster i 1489. Tegning af Valdemar Koch 1892-93, efter Storck & Clemmesen 1918.

Sakristiets symbolske hovedfunktion at værne det hellige, som udtrykkes i selve begrebet, var uændret gennem middelalderen. I både den romanske og gotiske periode kunne det være en integreret del af kirken eller placeret i en egen bygning. Og initiativet havde samme gejstlige oprindelse. Sakristiet viser således kontinuitet i funktioner og arkitektur fra de romanske domkirker til reformationstidens sognekirker på tværs af stilperioderne. Kun antallet blev stadig forøget.

Kapeller

Betegnelsen kapel kommer af det latinske "capella", som betyder "lille kappe". Kapellet var oprindeligt det oratorium i paladset i Aachen, hvor de frankiske konger opbevarede St Martins kappe. I grevinde Ingerd af Regensteins testamente 1257 blev hendes alterudstyr omtalt som "Capella".[72] Senere kom begrebet til at omfatte ikke blot alteret

med dets udrustning, jordegods og betjening, men også selve bygningen. Både større og mindre kirker blev benævnt kapel, hvis de savnede nogle af sognekirkens rettigheder og funktioner. Kapellet kunne også være indrettet i et særligt rum ved sognekirken, enten i en afskærmet del af skibet, i tårnet eller en egen tilbygning. Endelig kunne det findes i en verdslige bygning, en borg eller et palads. Begrebet kapel blev således anvendt flertydigt i middelalderen, men synes at markere en underordnet position i forhold til en sognekirke eller et hovedalter. Og kapellet kunne antage vidt forskellige arkitektoniske former. Her skal vi opholde os ved de kapeller, der blev tilføjet kirkerne.[73]

Den sociale spændvidde blandt kapelstiftere kan vises med tre eksempler: St Anna kapel ligger ind til Vittskövle kirke i Skåne. Breve, en gravsten, kalkmalede våbenskjolde og nærheden til Vittskövle hovedgård knytter opførelsen i 1420'erne til rigsråden og ridderen Axel Pedersen Brahe og hans hustru Holgerd Holgersdatter Krognos.[74] Det prægtige Helligtrekongers kapel ved Roskilde domkirke blev stiftet i 1459 af Kristian 1 og dronning Dorothea. Nederst var selve kapellet med tre altre samt gravsteder for stifterne og nogle af deres efterkommere. Ovenover var indrettet en riddersal, som mødested for kongens nye broderskab, der blev spiren til Elefantordenen.[75] Endelig kan nævnes Skomagerkapellet (fig 50) ved St Maria (tidligere St Nicolai) i Åhus. Ifølge et afladsbrev blev et alter indviet her i 1510 af ærkebiskop Birger Gunnersen under tilstrømning af store menneskemængder. Formodentlig var kapellet blevet opført få år forinden på bekostning af købstadens skomagergilde.[76] Flertallet af vore kapeller er dog mere beskedne bygninger, hvor vi hverken kender værnehelgenen, dateringen eller stifterne.

Kapellet tillod flere altre og gravpladser inde i kirken. Det blev betjent af vikarer og bekostet af rigets fyrster, aristokrater, prælater og borgmestre, men også af gilder, som lejersted for stifterne og deres slægt.[77] Ved alteret skulle sjælemesser hjælpe de døde gennem skærsilden. Kapellet kunne være bekostet af valfarten til en lokal helgen eller helligkilde i nærheden. Og døbefonten kunne få sin plads her. Den fynske biskop Jacob Madsen noterede således i sin visitatsbog fra 1588-1604, at fonten i 12 tilfælde af 130 stod i særlige kapeller.[78]

Både det romanske og gotiske kapel blev udformet som en selvstændig bygning ind til skibet. Det var oftest overhvælvet fra begyndelsen og forbundet med skibet ved en rund- eller spidsbuet arkade. Kapeller kunne placeres på hver sin side af skibet, så kirkens grundplan blev korsformet. Flere kunne danne kapelrækker eller sideskibe, hvor hvert kapel var markeret udvendigt med et eget sadeltag. Det kunne være sammenbygget med våbenhuset. Og i enkelte tilfælde kunne kapellet have en overétage indrettet til beboelse, mødesal eller arkiv.

Kapeltilbygningen kan identificeres ved placeringen, arkitekturen, alteret og forbindelse med skibet. Er bygningen overpudset, omdannet eller endog nedbrudt, kan det være vanskeligt at datere og måske skelne fra et våbenhus eller en nykirke. Et forsvundne kapel afsløres af fremgravede fundamenter og en tilmuret arkade ind til skibet. Men de fleste kapeller er velbevarede, da de også efter middelalderen har fundet anvendelse som gravkapel eller er blevet udnyttede som siddepladser for en stadig større menighed. De kendte kapeltilbygninger (fig 51) ved ialt 239 (9 %) af sognekirkerne, må således være repræsentative for middelalderen både ved deres datering og udbredelse.

Romanske kapeltilbygninger kendes kun ved 11 (0,4 %) af sognekirkerne, mens gotiske kendes ved 229 (9 %). Med få undtagelser optræder de romanske kapeltilbygninger parvist som korsarme. De gotiske derimod kendes enkeltvis, parvis eller i større antal. Ejsing kirke ved Limfjorden blev således helt forandret ved tilbygningen af hele 5 kapeller.[79]

Kapeltilbygningerne blev tilsyneladende opført gennem middelalderen med et højdepunkt i årtierne inden reformationen. Da er det lettere at belyse kapellets ujævne topografi. Kapellerne optræder ofte ved de større kirker i byerne. 48 (24 %) af købstadskirkerne fik således et eller flere kapeller. Men de findes også ved landkirkerne i et bælte fra Aalborg til Ringkøbing, langs Jyllands østkyst, talrigt på Fyn og Langeland, men især i Sydvestsjælland. Omvendt er de få nord for Limfjorden, i det indre af Jylland, i Sydslesvig, på øerne syd for Sjælland og i Skånelandene.

Fig 50. Skomagerkapellet (i forgrunden) ved Åhus kirke, hvor et alter blev indviet i 1510. Foto Theodor Wåhlin 1902, Lunds Universitets Historiska Museum.

Kapeller

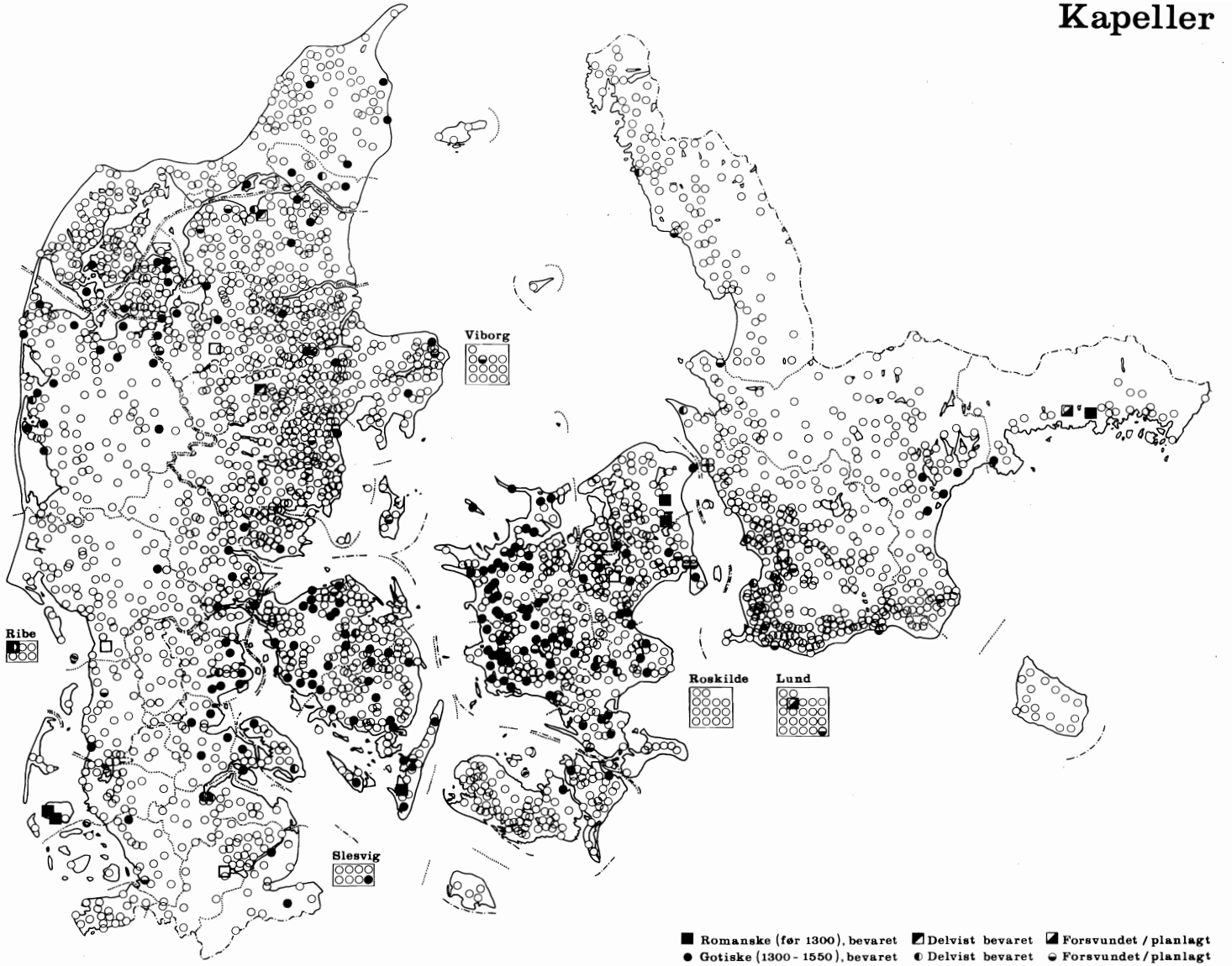
Viborg
Ribe
Roskilde
Lund
Slesvig
■ Romanske (før 1300), bevaret
◪ Delvist bevaret
◪ Forsvundet / planlagt
● Gotiske (1300 - 1550), bevaret
◐ Delvist bevaret
◒ Forsvundet / planlagt

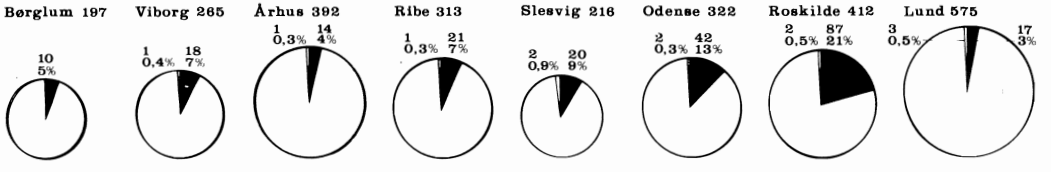
Børglum 197
10 5%
Viborg 265
1 0,4%
18 7%
Århus 392
1 0,3%
14 4%
Ribe 313
1 0,3%
21 7%
Slesvig 216
2 0,9%
20 9%
Odense 322
2 0,3%
42 13%
Roskilde 412
2 0,5%
87 21%
Lund 575
3 0,5%
17 3%

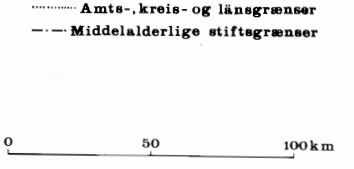
Amts-, kreis- og länsgrænser
Middelalderlige stiftsgrænser
0
50
100 km

Opførelsen af talrige kapeller gennem middelalderen viser et behov for flere sidealtre og gravpladser inde i kirkerne. Her kunne helgener tilbedes og private sjælemesser gennemføres. Men tilbygningen er en eksklusiv løsning. Langt oftere kunne et nyt alter få plads i den eksisterende kirke. Eller man søgte et hvilested i et nærliggende kloster. Kapeller findes således ved kirker, der blev søgt og foretrukket som gravsted af rige enkeltpersoner eller grupper, der sammen kunne bekoste et byggeri. De fleste findes derfor enten i købstæderne eller i nærheden af hovedgårde og da ofte i områder fjernt fra tiggerklostrenes kirker. Men opførelsen af et kapel var ikke blot et økonomisk spørgsmål. Skikken blandt rigets priviligerede at stifte kapeller blev efterlignet af andre, som ville markere sin egen og slægtens fromhed og måske nyvundne position.

Mens begrebet kapel kunne anvendes om både alterudstyr og store kirker, ligner de romanske og gotiske kapeltilbygninger hinanden i funktioner og arkitektur. Traditionen fra den romanske kirkes sidealtre, korsarme, tårnkapel og stiftergrave videreføres i den gotiske tilbygning med dens alter og gravplads. Der er ingen afgørende forskel mellem de oprindelige korsarme, som optræder ved både romanske og gotiske kirker, og de tilbyggede kapeller.

Reformationen bryder med troen på skærsilden, og sjælemesserne ophører. Jordegods som sikrede gudstjenesten, går tilbage til slægten eller konfiskeres, men selve kapeltraditionen overlever. De gamle tilbygninger fortsætter som adelige gravkapeller, mens sidealtrene erstattes af epitafier.

Våbenhuse

Våbenhuset har tidligere haft flere navne, lige som det har haft adskillige, nu omstridte, funktioner. Blev våbenhuset således opført først og fremmest som et liturgisk forrum, våbendepot, udkigssted, mødelokale, vindfang eller som en modesag? Meningerne er delte, da arkitekturen er flertydig, og de fleste funktioner først kan belægges i skriftlige kilder efter reformationen.[80]

Fig 51. Kapeltilbygninger ved Danmarks middelalderlige sognekirker opdelt i romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

Flere tolkningsmuligheder fremtræder allerede ved Å kirkes romanske våbenhus (fig 52) fra ca 1200-25. St Johannes i Åkirkeby på Bornholm tilhørte Lunds domkapitel. Bænkene langs væggene kan have været anvendt af bodfærdige eller ved øens landsting. Ærkebispen skænkede i 1376 et skydevåben til kirken, og tårnet har spor af befæstning. Våbenhusets oprindelige kuppelhvælv kan være led i kirkens befæstning. Eller snarere markerer hvælvet blot rummet som et kapel, da der i hjørnet er et muret alterbord.[81]

Våbenhusets hovedfunktion afsløres i de latinske benævnelser "atrium" og "porticus". Som forhus til kirken kunne det forene flere aspekter ved overgangen mellem den jordiske verden og Guds rige. For kirkegængeren markerede forhuset rituelt overgangen mellem det profane og hellige. Her kunne våben fralægges, og møder holdes, som præsterne måske kan have fordrevet fra selve kirken. Og forhuset holdt kulde og træk borte fra kirkerummet, hvilket må være blevet mere aktuelt, da prædikener blev almindelige.

Fra regnskaber kendes benævnelser som "forhus", "indgangshus" eller "dørrehuset", hvilket kan hentyde til funktionen som overgangssted mellem det jordiske og himmelske. Primsigning af de udøbte, trolovning og djævelsuddrivning kunne finde sted her. De "urene" barselskoner måtte afvente præstens indlæsning i våbenhuset inden den første kirkegang efter fødslen. Kirkebod kunne også ske ved indgangen. En svensk tidebog fra 1525 nævner, at præsten under messen ikke blot henvendte sig til dem som stod i selve Herrens Hus, men også til dem som stod i Guds "wapen huss". Den jyske benævnelse "screfsen" eller "skrøvs", viser at skriftemål blev holdt i våbenhuset, inden synderen blev indladt i selve kirken. Endelig henviser de frisiske betegnelser "kalfaster" og "karrinhus" for våbenhuset netop til bod og faste.[82]

Betegnelsen våbenhus, som er udbredt i Norden kendes første gang 1377, da en donation bevidnes i St Godehard i Lund i kirkens "armario".[83] Og på folkesproget kendes våbenhuset 1431 som "wabnhuset" i gavebogen for St Ped-

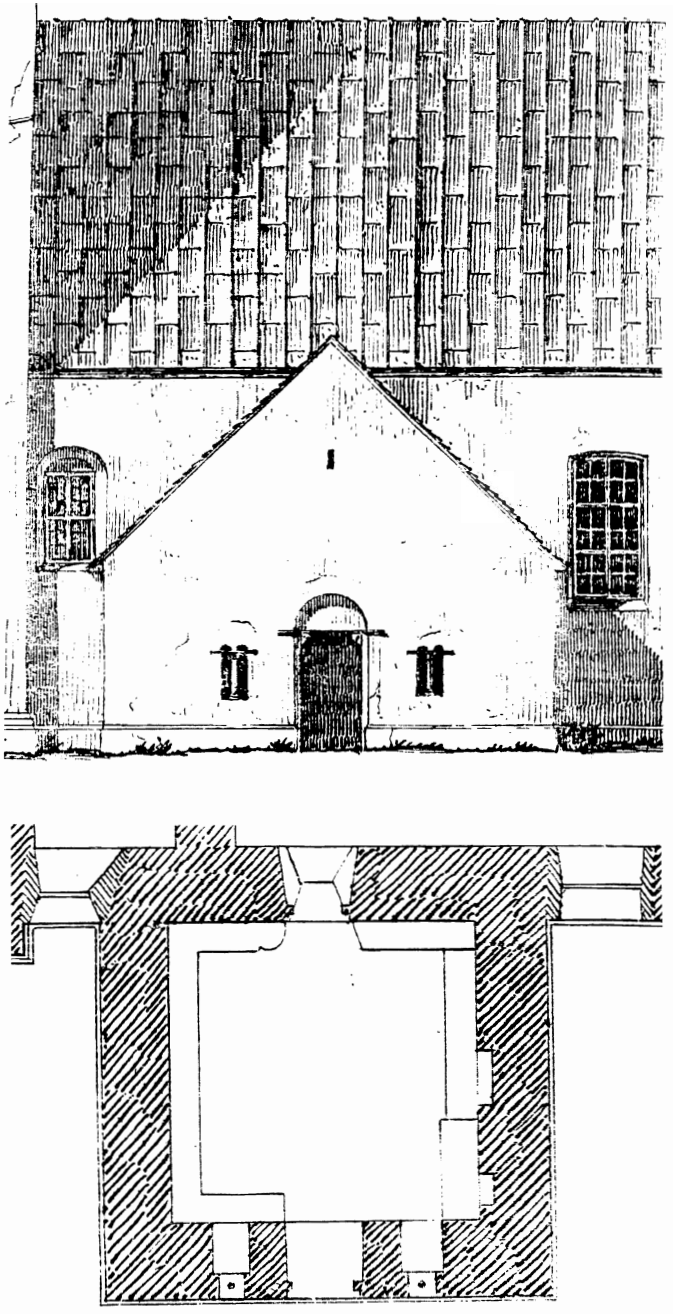

Fig 52. Det romanske våbenhus ved St Johannes kirke i Åkirkeby på Bornholm. Tegning af Blichfeldt 1874, her efter Holm 1878.

er i Næstved.[84] At våbenhuset faktisk blev brugt til opbevaring af våben bekræftes af den svenske ærkebiskop Olaus Magnus i "Historia de gentibus septentrionalibus" (1555), hvor det hedder at bønderne gik bevæbnede til kirken, men lagde våbnene foran kirkedøren eller i forhuset, "atrio Ecclesiae".[85]

Våbenhuset er også mere håndfast blevet opfattet som et vedvarende arsenal for landeværnets våben, som det vides at have været i 1600-årene og senere, da et geværskab kunne hænge her.[86] Og begrebet "vaknhus" er blevet tolket således, at våbenhuset ikke blot blev udnyttet som våbendepot, men tillige var en udkigspost for sogneboerne i urolige tider.[87]

Men det er tvivlsomt, om bygningen normalt blev opført som et våbendepot med tanke på flere forbud mod at bønderne bar våben. Forekomsten af flere våbenhuse ved samme kirke, altså både ved mændenes indgang i syd og kvindedøren i nord, taler også herimod. Olaus Magnus forklaring kan således være en efterrationalisering.[88] Og våbenhusets egen arkitektur, en lav bygning ved kirkens ene side med ingen eller små lysåbninger, gør det absolut uegnet som vagtpost.

Da mange våbenhuse har, eller har haft, murede bænke, er det blevet foreslået, at rummet blev anvendt ved kirkestævnet. Våbenhusets bænke kunne da tænkes at have erstattet bænkene i skibet, der forsvandt ved omtrent samme tid.[89]

Våbenhuset kan have været et samlingssted, men vi véd ikke for hvilke møder. Rummet var mørkt og pladsen begrænset. Og hvorfor da opføre to bygninger. Vi ved heller ikke, om våbenhusets bænke faktisk erstattede de mere rummelige i selve kirken. Bænkene kan istedet have været for de bodfærdige.[90]

Funktionen som vindfang var og er en realitet, men kan ikke forklare et så bekosteligt byggeri. Et vindfang af træ havde været tilstrækkeligt for at skærme kirkerummet mod kulde og træk. Og hvorfor er våbenhuse da så sjældne i Norge og savnes på den vindblæste ø Gotland?

Våbenhuset fik også andre funktioner. Alterborde, alternicher, hvælv, kalkmalerier og asymmetrisk anbragte ind-

gangsdøre viser, at en del har fungeret som kapel og således være vanskelige at adskille fra de egentlige kapeltilbygninger. Sjælland, men måske især Sverige og Finland, havde bygninger, der forenede våbenhuset og kapellet.

Våbenhuset var ikke opført som lagerplads, men det kunne i tillæg få denne anvendelse. Det sønderjyske navn "karnhus", af tysk "Karner" dvs benhus, viser at våbenhuset kunne anvendes til lagring af de opgravede knogler fra kirkegården. Rummet blev anvendt til opbevaring af ligbåren, byggematerialer og meget andet. Styrtrumsloftet kunne anvendes som magasin for tiendekornet. Og våbenhuset kunne udnyttes som garderobe og ved bogsalg. Murede kaminer især i Sønderjylland minder om, at våbenhuset har tjent som skolestue. De kunne også tjene til blysmeltning ved tagets omlægning. Ildsteder viser at en regulær overetage kunne anvendes som herberg, måske for løbepræster eller pilgrimme. Tårnoverbygninger kunne udnyttes ikke blot som klokkerum, men også som arkiv for dokumenter og bøger, måske endog som gilde- eller rådssal.[91] Endelig kendes eksempler fra Sverige og Finland på våbenhusets anvendelse ved udendørs prædikener.[92]

Våbenhuset var som regel en beskeden rektangulær bygning foran kirkens sydportal. Bygningen var opført af træ, bindingsværk, sten eller tegl, og den var med enkelte undtagelser en senere tilføjelse. Døren var i gavlen over for kirkens indgang. Det indre blev sparsomt belyst af få og små vinduer, undertiden blot lysspræk ker. Langs indervæggene fandtes ofte lave murede bænke. Et fladt bjælkeloft eller en åben tagstol var almindeligt. Og gavlen kunne være udsmykket med blændinger.

En del våbenhuse afviger fra denne standard. Lå bebyggelsen nord for kirken, kunne våbenhuset også findes her, og et mindre antal har, eller har haft, våbenhuse ved både nord- og syddøren. Enkelte ligger ud for tårnet, endog ved dets vestside, ved en korsarm eller et kapel. Alle var tilbygninger, men fortandinger findes dog ved enkelte sene kirker. Våbenhuset kan være overhvælvet. Det kunne være forhøjet eller oprindeligt have haft to etager, som det især kendes fra Århus stift. Eller være forenet med en tårnoverbygning.

Våbenhuset er let at genkende ved sin placering og enkle udformning. Men samtidigt har våbenhuset været mere udsat for ændringer end nogen anden bygningsdel. Alle, eller næsten alle, kirker fik et eller endog to, våbenhuse inden reformationen, men hovedparten er blevet ombygget til ukendelighed, fornyet fra grunden eller helt fjernet. Vi kender dem fra kirkeregnskaber, ældre tegninger og opmålinger. Måske er fundamenterne fundet på kirkegården ved dræning, eller gavlens aftryk har været synlig ved en ompudsning af kirkens murværk.

Århundrederne efter reformationen var hårde ved de gamle våbenhuse, der byggeteknisk ofte var ringere end resten af kirken. Våbenhuse af træ eller bindingsværk, der må have været almindelige, er forlængst borte. Også mange murede våbenhuse blev fornyede eller nedbrudt, når indgange blev flyttet til vesttårnet. I Sverige udgik der således et kongeligt brev 1764, hvor menighederne opfordres til at fjerne våbenhusene, da de blev anset for unødvendige samt dyre at bygge og vedligeholde.[93] Enkelte overlevede ved at blive omdannet til gravkapel eller bidrog til kirkerummets udvidelse som en korsarm.

Sammenlagt er 1051 våbenhuse helt eller delvist bevarede ved 1017 (38 %) af sognekirkerne (fig 53). To våbenhuse ved samme kirke har tidligere ikke været et usædvanligt syn og er endnu tilfældet ved 32 kirker, de fleste på på Sjælland. Ved tre af disse er det ene da romansk.

Våbenhusene kendes ikke blot ved sognekirkerne, men også ved domkirkerne, klostrene og kapellerne. Flest våbenhuse havde således Roskilde domkirke, der ikke var sognekirke. Det havde hele 3 våbenhuse, hvoraf det fornemste ved højkoret, opført på initiativ af ærkedegnen senere biskop Oluf Mortensen i 1440'erne, var forbeholdt gejstligheden.[94]

Romanske våbenhuse kendes blot fra 34 (1 %) af sognekirkerne, alle i Østdanmark, hvoraf de 17 (0,6 %) nu er helt eller delvist bevarede. De 19 er på Sjælland, 1 på Lolland, 9 i Skåne, 1 i Blekinge og 4 på Bornholm. Påfaldende mange lå ved nordportalen, og de fleste var fornemme teglbygninger fra 1200-årene. Og omtrent halvdelen fandtes

Våbenhuse

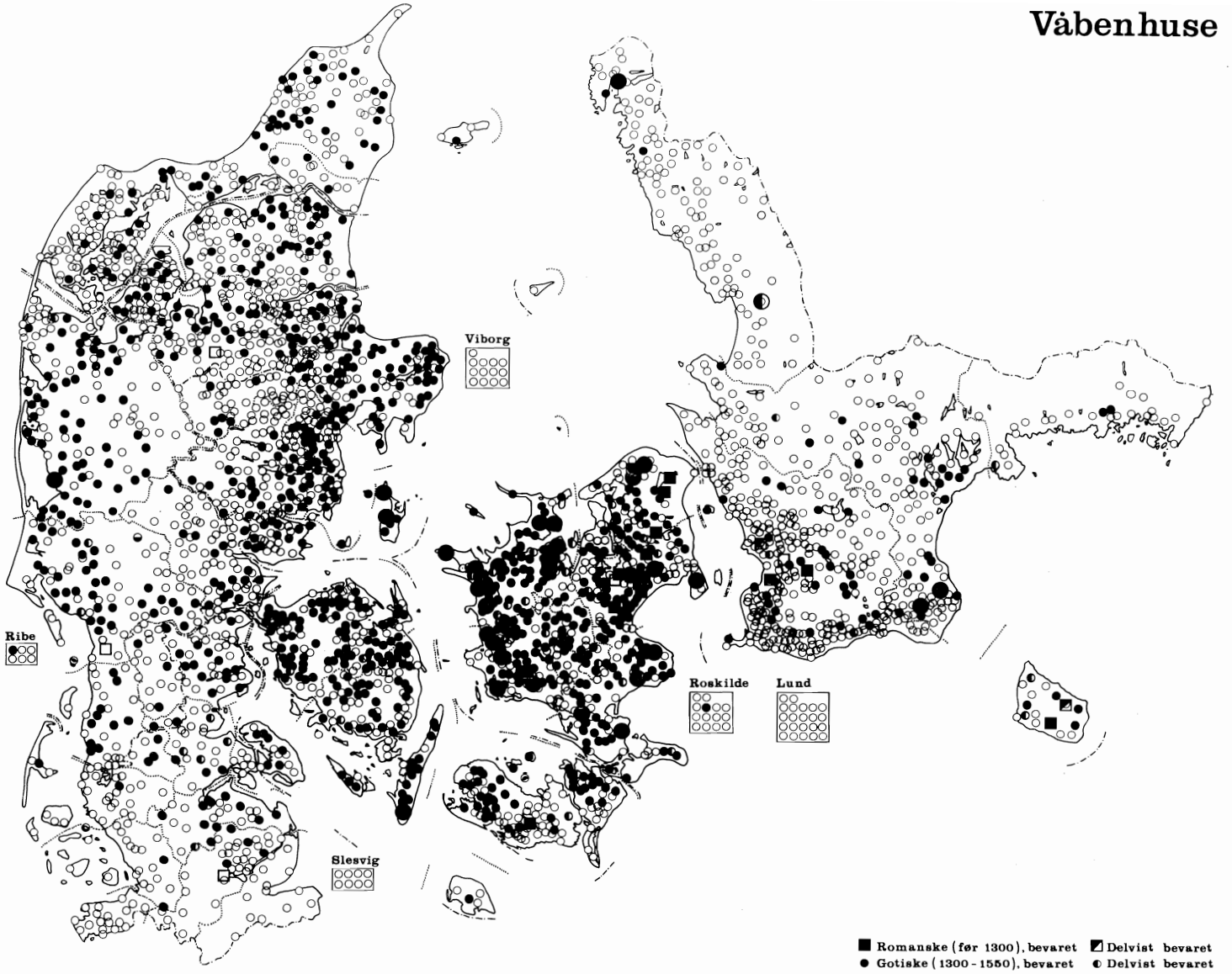
Viborg
Ribe
Roskilde
Lund
Slesvig
■ Romanske (før 1300), bevaret
● Gotiske (1300 - 1550), bevaret
◪ Delvist bevaret
◐ Delvist bevaret
Børglum 197
55
28%
Viborg 265
82
31%
Århus 392
174
44%
Ribe 313
127
41%
Slesvig 216
44
20%
Odense 322
1
0,3%
179
56%
Roskilde 412
11
3%
268
65%
Lund 575
5
0,9%
71
12%
Amts-, kreis- og länsgrænser
Middelalderlige stiftsgrænser
0
50
100 km

ved kirker, som vides at have tilhørt, ved opførelsen eller senere, domkapitlet, Københavns kollegiatkapitel eller et kloster. Med tanke på bevaringssituationen og dokumentationen må dog flere tidlige våbenhuse have eksisteret, vel især i Lund stift.

Gotiske våbenhuse er mere eller mindre bevarede ved 1000 (37 %) af sognekirkerne. Bortset fra formen af åbninger og blændinger minder de gotiske om de romanske. De er måske mere spartanske, men adskiller sig ikke afgørende hverken i arkitektur eller i funktioner.

Våbenhuse kan være vanskelige at tidsbestemme. Byggematerialerne, muringsteknikken, åbningerne og blændingerne kan vejlede, men ofte savnes typiske træk. De fleste i Danmark, som i Sverige og Finland, synes at tilhøre tiden ca 1450-1550.

En bygningsindskrift kendes alene fra våbenhuset ved St Hans i Landskrona, der nu er nedbrudt. Teksten var udformet som et kridtstensbånd på ydermurene. Indskriften opregnede købstadens borgmestre, rådmændene, præsten, måske to riddere og brødre samt kirkeværgerne og daterede bygningen til 1515.[95]

De helt eller delvist bevarede våbenhuse er udbredt i alle landsdele, men er relativt flest i Østjylland og på Øerne. Færrest findes nu i købstæderne, hvor våbenhuse blot er bevaret ved 27 (14 %) af sognekirkerne, i Thy, Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge. Som nævnt må dog oprindeligt alle, eller næsten alle, kirker have haft et våbenhus ved reformationen. Hverken de bevarede eller kendte våbenhuse er således repræsentative for det oprindelige antal. Deres fordeling viser snarere i hvilken udstrækning kirkerne har været udsat for senere forandringer.

Våbenhuset havde sin oprindelse i den romanske periode, hvor enkelte opførtes i Østdanmark, men blev almindeligt i hele landet med 1400-årene. Det viderefører en tradition fra den romanske portal at symbolsk og reelt markere indgangen til kirkerummet. Våbenhuset var et overgangssted, der skulle rense kirkegængeren. Dets popularitet eller nødvendighed kan derfor have fulgt tanken om skærsilden som et stadium mellem livet på jorden og saligheden i himlen. Men byggeriet fortsatte efter reformationen, der ikke fjernede behovet for et vindfang og et liturgisk forrum.

Fig 53. Helt eller delvist bevarede våbenhuse ved Danmarks middelalderlige sognekirker opdelt i romanske og gotiske med en grænse ved ca 1300.

Tårne

Af kirkearkitekturen har tårnet fået allerstørst opmærksomhed. Håndbøgerne kan overse udvidelser, tilbygninger og hvælv, men undlader aldrig at nævne tårnene. Talrige afhandlinger og artikler behandler tårntyper eller enkelte tårne.[96]

Kirketårnenes påtrængende synlighed har fascineret. Selv om de var liturgisk unødvendige og kostbare at opføre, blev de rejst over hele landet. Ofte er deres eksistens blevet knyttet til mere verdslige behov. De romanske tårne skulle således være en nøgle til kirkebyggerne og den sociale struktur.[97]

Begrebet tårn, på latin "turris", er som det eneste af kirkens elementer fælles for den verdslige og gejstlige sfære. Kirketårnet er let genkendelig ved lige som et borgtårn at rejse sig over resten af bygningen. Tårnets symbolske hovedfunktion er således at være synlig.[98]

Kirketårnet er flertydigt og flerfunktionelt. Tårnet kunne være et symbol på Det himmelske Jerusalem, men også på kirkens aristokratiske ejer eller patron. Og i vor egen tid er det blevet et symbol og vartegn på kirken som institution. Kirketårnet er blevet en metonym for kirken som helhed.

Bestiger vi tårnet fra gulv til tag, kan vi undervejs registrere forskellige funktioner. I tårnet afdækkes undertiden stensatte grave, som ved deres markante beliggenhed må tolkes som grave for kirkeejeren eller tårnstifteren. Tårnet kunne altså fungere som gravkapel.[99]

Tårnets nedre stokværk kunne fungere som en forhal med en indgang i vest. Her kunne være ophøjede siddepladser for kirkeejerne. Døbefonten kunne stå i tårnet, så det fik funktion som dåbskapel. Og tårnrummet kunne fungere som kapel med et eget alter.

I de tidlige tårne var det 2 stokværk ofte indrettet som

herskabsgalleri. Herfra kunne kirkens ejere eller patroner følge gudstjenesten hævet over og dermed adskilt fra resten af menigheden. Og oppe i galleriet kunne være et særligt alter for patronerne.

De øvrige stokværk kunne imidlertid også anvendes som magasin for tiendekornet eller varer. Svenske eksempler som Bjälbo i Östergötland viser, at romanske tårne tillige kunne fungere som boligtårne. Jarlen havde her ladet opføre et mægtigt kirketårn, som forenede funktionerne af borg, magasin, og palads.[100]

Og tårnet kunne anvendes som fæstning. De udpegede forsvarstårne er utvivlsomt for mange. Men eksempler på romanske tårne med krenelering, Västra Klagstorp syd for Malmö og Å kirke på Bornholm, viser, at forsvaret ikke kan helt afvises som funktion. Også det kraftige tårn i Tranebjerg på Samsø fra 1530'erne, har entydige spor af at kunne forsvares med skoldehuller og skydeskår, måske under Grevefejdens uroligheder.[101]

I en forordning fra 1342 udstedt af biskop Svend af Århus bandlyses "alle, hver og en, som med væbnede mænd eller bueskytter befæster, besætter og bemægtiger sig kirketårne eller kirker for at gøre dem til fæstninger og forsvarsværker uden deres prælaters og kapitlers bemyndigelse, billigelse og samtykke".[102] Tårne og kirker kunne altså anvendes som fæstninger, blot kirkens samtykke var opnået.

Endelig kunne tårnet anvendes til ophængning af klokker. De små romanske klokker fik vel plads i de tidlige tårne, mens de større gotiske krævede svingrum og derfor undertiden måtte ophænges i tømrede eller murede klokkehuse eller klokkestabler.[103]

Fra den romanske til den gotiske periode ses ændringer i funktionerne. Hvor det romanske tårn kunne være indrettet som gravkapel med herskabsgalleri, var det gotiske tårn dåbskapel og magasin. Nu flyttes døbefonten, og galleriets åbninger tilmures. Hvor adgangen til de øvre etager i den romanske periode havde været ad en indvendig dør og trappe i murlivet, bliver den nu ad en udvendig dør, en udvendig stige eller et trappehus. Forskydningen ses tydeligt i de såkaldte styltetårne, der næsten kun kendes fra Århus

Fig 54. Veng klosterkirke fra omkring 1100. Den romanske kirkes tårn er nedskåret til tagfoden. Ovenpå den søndre korsarm blev istedet rejst et gotisk tårn i 1400-årene. Målt og tegnet af Valdemar Koch 1890-91, her efter DK XVI (1989).

stift. Styltetårnet er et rendyrket klokketårn. Bortset fra det øvre rum til klokkerne er tårnet helt åbent udadtil.

Udviklingen fra den romanske til gotiske periode er dog ikke entydig. Allerede det romanske tårn kunne være indrettet som dåbskapel, som fund antyder i Søndbjerg på Thyholm.[104] Og hen imod reformationen opføres tårne med romanske former og funktioner. I Århus stift får således adskillige tårne rundbuede dobbelte glamhuller. Og i Malling syd for Århus, kendt for sin befæstning af kirkegården, indrettes endog en herskabstribune i tårnet fra 1400-årene.[105]

Tårnets betydninger og funktioner kan genfindes i andre dele af kirken. Stiftergraven, døbefonten, alteret og siddepladsen kunne alle findes i skibet. Skibets loft kunne fungere som magasin, og præsten bo over koret. Endelig kunne klokken placeres i udenfor tårnet. Det særegne ved tårnet er

Fig 55. Romanske tårne (før 1300) ved Danmarks middelalderlige sognekirker.

Romanske tårne (før 1300)

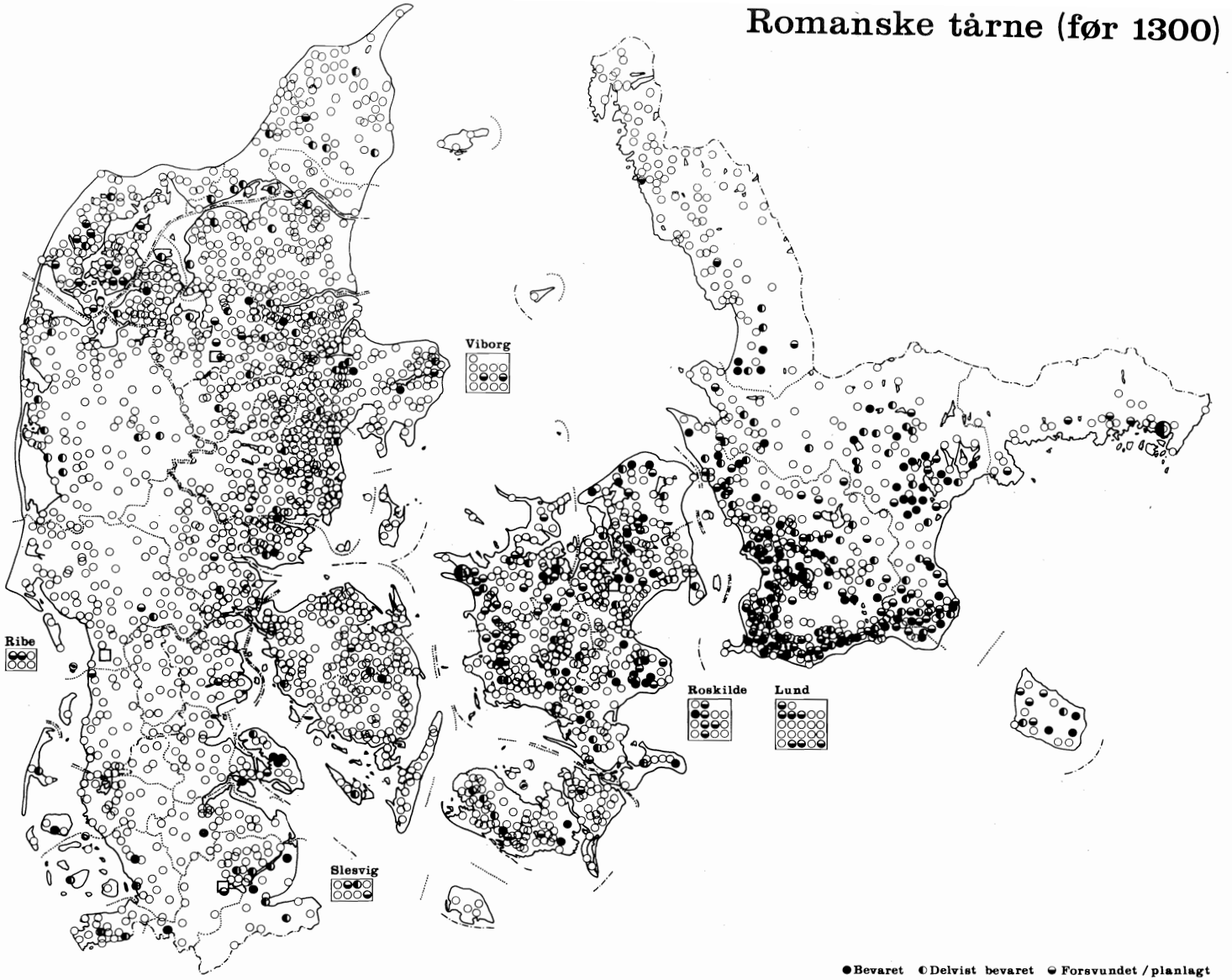

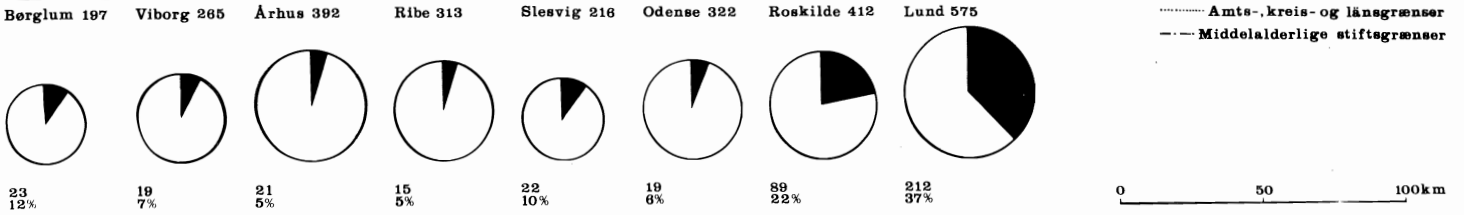

altså ikke dets skiftende indhold af betydninger og funktioner. Det karakteristiske for tårnet er udtrykket. Tårnet rejser sig markant over resten af kirkebygningen.

Som eksempel på en atypisk kirke, der samtidigt kan illustrere det romanske og det gotiske tårnbyggeri, kan nævnes Veng klosterkirke (fig 54) i Midtjylland. Frådstenskirken blev opført omkring 1100 til et benediktinerkloster. Et oprindeligt vesttårn var indrettet med herskabsgalleri og alterniche, der endnu kan iagttages på loftet. Her må Valdemar den Stores slægtning fru Margrethe have fulgt gudstjenesten. Hun gjorde livet surt for cistercienserne i 1160'erne ved at modsætte sig deres etablering i Veng. Margrethe må have opfattet kirken som sin ejendom. Ifølge munkenes partiske krønikør lod hun således "røve" en messehagel og andre prydelser fra kirken.[106]

Efter at cistercienserne var kommet i besiddelse af kirken, blev den omdannet til almindelig sognekirke. I 1400-årene fik kirken gotiske hvælv, vesttårnet blev nedskåret til tagfoden, og et nyt klokketårn blev opført over den søndre korsarm. Underdelen af det romanske tårn er dog klart synligt udvendigt ved trappeopgangen og de afkortede lisener.[107]

Lige som tårnet har haft skiftende betydninger og funktioner, findes en stor variation i dets placering og udformning. Tårnet ligger som regel vest for skibet, men kan også være opført over skibets vestende, over et sakristi, kapel eller våbenhus. Tårnet kan ligge i øst over koret, over en korsskæring eller stå frit på kirkegården.

Tårnets grundplan kan være rektangulær, kvadratisk eller rund. Tårnet kan således være bredere, jævnbred med eller smallere end skibet. Og tårnet kan være opbygget med samme bredde hele vejen op, delt i tvillingetårne, have et smallere midtparti eller en polygonal overdel. Antallet af stokværk kan variere. Det nederste rum kan have fladt loft eller være overhvælvet, og et fåtal tårne har, eller har haft, hvælv i øvre stokværk. De romanske tårne kendes med og uden gallerier. Og elementer som døre, trapper, vinduer og glugger varierede selvfølgelig også.[108]

De fleste middelalderlige kirketårne er bevarede, let synlige ved deres højde og karakteristisk ved deres gavlblændinger. Men tårne kan også være nedskåret til tagfoden og omdannet til en vestudvidelser. Og tårne kan være fornyet eller helt nedbrudt. I Veng er det romanske tårn endnu tydelig, men ofte kan det være vanskeligt at adskille en tårnunderdel fra en forlængelse af skibet. Kraftige mure, trappeløb og spor af hvælv kan afsløre tårne. Men murtykkelsen kan være den samme som i skibet, og trappen kan blot lede til loftet. Og når tårnet er nedskåret eller ombygget, og det er ofte tilfældet, kan det være vanskeligt at afgøre, om det tilhører den romanske, gotiske eller efterreformatoriske periode. I Skåne afsløres eksistensen af et romansk tårn nu ofte kun af runde tårnbuer eller de karakteristiske små søjler, som har udsmykket glamhullerne.[109]

Selv om de bevarede og kendte tårne i hovedtræk bør være repræsentative i antal og fordeling, må vi forvente, at flere især tidlige tårne vil blive opdaget. I Jylland kan overtallige granitkvadre erindre om forsvundne tårne. Granitkirker kan have for mange hjørnekvadre eller kvadre fra åbninger. Og på Sjælland er romanske tårne blevet opdaget ved udgravninger i gulvet og undersøgelser af murværket. På samme måde kan tidlige tårne dukke op i andre landskaber, måske især på Fyn.

Middelalderlige tårne kan påvises ved 1795 (67 %) af vore sognekirker. Adskillige kirker har da lige som Veng fået både romanske og gotiske tårne, eller det romanske tårn er blevet forhøjet eller ombygget i den gotiske periode. Tårnet kan også været blevet fornyet flere gange i løbet af den romanske periode. I Åkirkeby blev et tidligt rundt tårn antagelig afløst af et bredt vesttårn, der så blev udvidet til dobbelt størrelse og indrettet næsten som et tårnpalads.[110]

Vi kender romanske tårne (fig 55) ved 420 (16 %) af sognekirkerne. De tidlige tårne optræder ved 37 (19 %) af købstadskirkerne, men af disse er blot 3 velbevarede. Gotiske tårne (fig 56) kendes ved 1514 (56 %) af sognekirkerne. Og 84 (42 %) af sognekirkerne i byerne fik gotiske tårne. Af disse er derimod 62 bevarede helt eller delvist.

De romanske er både flest og størst i Østdanmark. Især er

Fig 56. Gotiske tårne (1300-1550) ved Danmarks middelalderlige sognekirker.

Gotiske tårne (1300–1550)

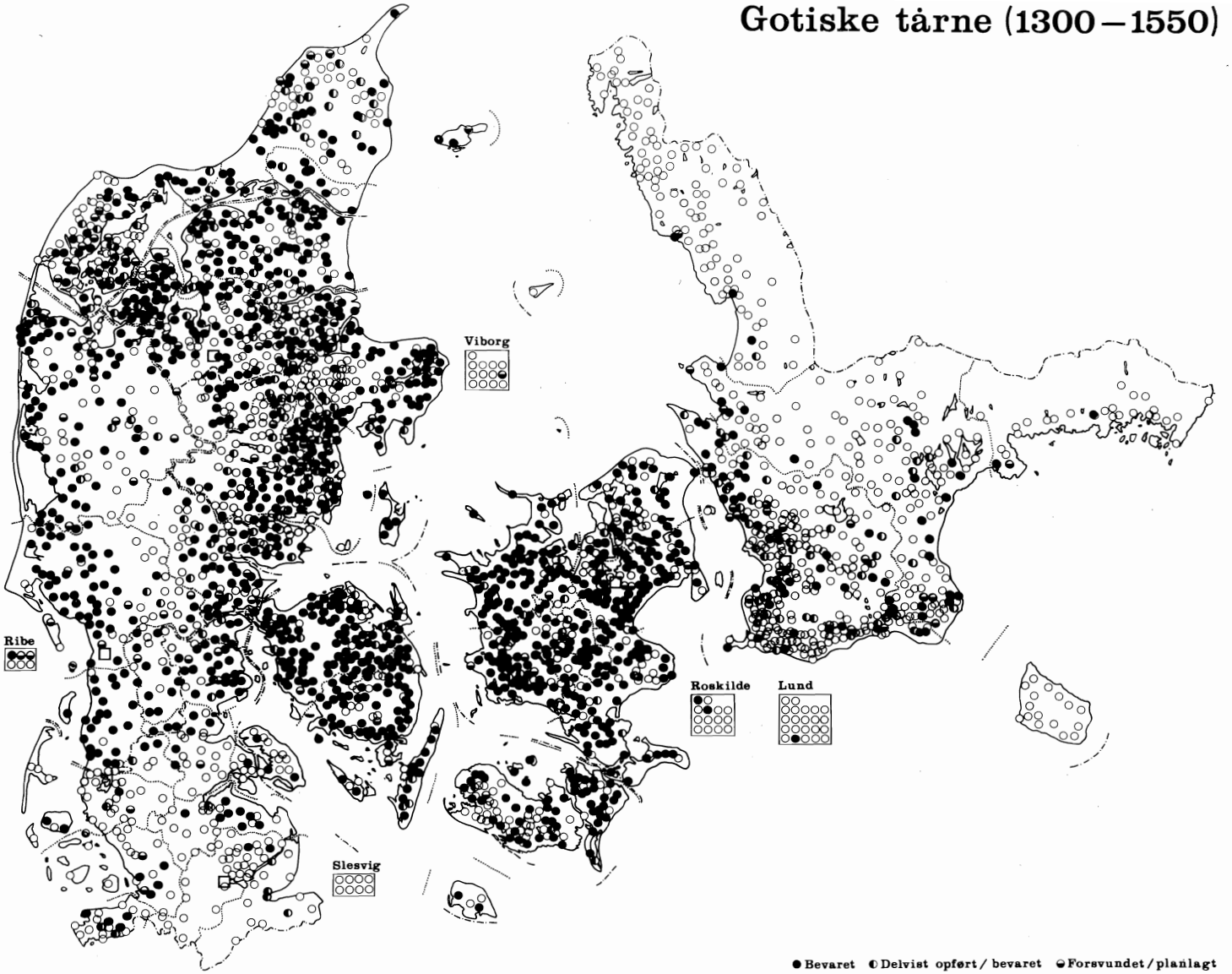

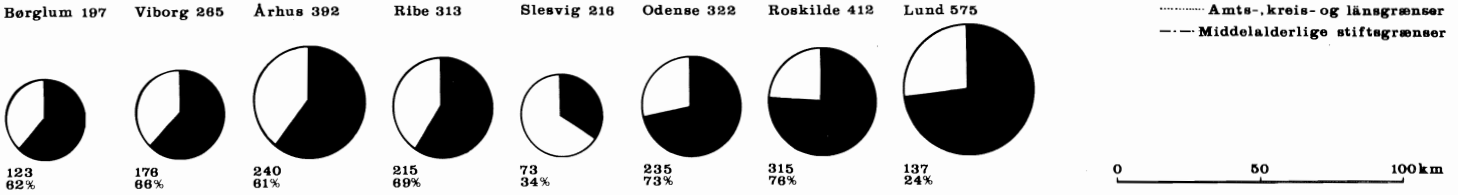

de tidlige tårne talrige på Sjælland, i Skåne og på Bornholm. De gotiske tårne derimod er hyppige i Jylland og på Øerne, men få i Skåne og på Bornholm. Hvor de fleste kirker allerede havde fået et tårn i den romanske periode, var det tilsyneladende ikke nødvendigt at opføre nye gotiske tårne.

Opførelsen af de romanske tårne er omdiskuteret. Var fordelingen et udtryk for tilfældige modestrømninger, for økonomiske ressourcer, for sociale eller politiske behov for at manifestere fromhed eller magt? De gotiske tårne har derimod ikke fået nogen opmærksomhed. Deres opførelse opfattes som selvklar, skønt også de har været kostbare.

Og tårne opføres gennem hele middelalderen ind i vor egen tid. De bygges samtidig med resten af kirken, senere, og som en undtagelse tilsyneladende også ind til en ældre trækirke. Det tidligste eksempel er St Jørgensbjerg i Roskilde fra omkring 1040. Tårnbyggeriet synes at kulminere i den romanske og sengotiske periode, i 11-1200-årene og årtierne omkring 1500, men tendensen er vanskelig at belægge. Endnu kan kun et fåtal tårne dateres ved møntfund, indskrifter og dendrokronologi.

Meget er allerede skrevet om tårnene, og mere kunne skrives: Om tårnenes symbolik, funktioner, opbygning, udbredelse, datering og kontinuitet. Her må vi nøjes med nogle sider, der placerer tårnene blandt kirkernes forandringer, inden vi fortsætter til vor ledetråd, til hvælvet.

Hvælv

Middelalderkirkernes hvælv beskrives i samtidens indskrifter og breve som "testudines". Den latinske betegnelse betyder også skildpadde og skildpaddeskjold. Ordet hvælve, på oldnordisk "hvelfa", tysk "wölben", er beslægtet med det græske "kolpos" for barm eller bugt. Både på latin og folksproget har arkitekturen altså fået navn efter former i naturen.[111]

Hvælvet er et buet tag, der beskytter kirkens indre, lige som skildpaddens skjold skærmer kroppen. Hvælvet kan symbolisere himlen med dets hellige mænd og kvinder, som gennem forbønner beskytter de udsatte mennesker på jorden. Himlen beskrives således som et hvælv. Hvælvet kan også beskytte kirkerummets indre mod naturens kræfter, mod regn og indfygende sne, samt virkningerne af ildebrand. Og hvælvets kapper kan udsmykkes med belærende kalkmalerier. Hvælvet er således flertydigt og flerfunktionelt som symbol og praktisk foranstaltning.[112]

Hvælv kunne opføres over alle dele af kirken, men de enkelte rum blev prioriteret i forskellige grad. Apsiden og sakristiet fik med få undtagelser altid hvælv. De optræder også hyppigt i koret og kapellet, noget mindre i skibet og tårnet samt sjældent i våbenhuset. Sene tårne uden adgang til skibet fik aldrig hvælv. Hvælv optræder altså fortrinsvis, hvor det hellige blev opbevaret og fremvist, alterbordets relikvier, brødet, vinen og de liturgiske kar. Og var kirken for bred til en enkelt hvælvrække, kunne hvælvene opdele rummet i to eller tre skibe.[113]

Hvælvene viser en ganske karakteristisk udvikling fra de rundbuede romanske hvælv til de spidsbuede gotiske ribbehvælv, samtidig som der forekom en stor variation af former og tekniske løsninger. De romanske hvælv var overvejende ribbeløse hvælv, nemlig halvkuppelhvælv (over apsiden), kuppelhvælv, tøndehvælv, ringhvælv (i de bornholmske rundkirker) og grathvælv. Her kendes sjældne former som de massive hvælv (Sydøstskåne og Bornholm), der forener hvælv og tag.

Fra slutningen af 1100-årene optræder de første ribbehvælv, såkaldte kubehvælv eller overgangshvælv, hvor de profilerede ribber udspringer fra konsoller eller dværgsøjler. Hvælvet er delt af ribberne i oftest 4 eller 6 kapper. Og hvælvet er opmuret som et helstenshvælv, altså med kapper tykke som længden af en teglsten. Men endnu er ribberne blot dekorative og symbolske. Ribberne bærer ikke kapperne. Og kappernes fødselslinjer er markeret af rundstave ved overgangen til muren.

Gennem 13-1400-årene erstattes helstenshvælvet gradvist af lettere halvstenshvælv, hvor kappens tykkelse reduceres til bredden af en teglsten. Ribberne bliver enklere, først spidse nederst og retkantede øverst, dernæst retkantede som enden af en teglsten. Kapperne bliver opmuret fra de konstruktive ribber og mere puklede. Dværgsøjlerne og

Fig 57. Gotiske ribbehvælv i Skårby kirke nær Ystad. Skibets særprægede stjernehvælv kan dateres ved en stifterindskrift til 1430 eller snarere 1480. Foto Mats Anglert 1986, Lunds Universitets Historiska Museum.

rundstavene forsvinder. De fleste hvælv er delt af ribberne i 4 kapper, men også 6 eller 8 kapper kan iagttages.[114]

Fra omkring 1420, hvor St Petri i Malmö er det tidligste eksempel, opmures dertil stjernehvælv, hvælv med komplicerede ribbenet og lokale varianter (fig 57). Stjernehvælvet, der er vidt udbredt i Sverige (Svealand og Norrland) og Finland, optræder kun i 148 (5 %) af de danske sognekirker. Stjernehvælvene findes i lokalgrupper, der antyder omrejsende murermestre og forbilleder i klostre som Børglum og Maribo.[115]

Hvælvene er forholdsvis lette at genkende, beskrive og datere med deres tidstypiske og lokale særpræg. Langt hovedparten af middelalderens hvælv er bevarede og fungerer endnu som loft over kirkerummet. Dele af hvælvene kan være nedstyrtet og repareret. De kan være helt fornyet i gammel stil. Eller hvælvene kan være udskiftet allerede i middelalderen, hvilket først afsløres ved udgravning i gulvet eller afbankning af vægpudsen. Det kan være vanskeligt at vurdere, om forlæg i murværket, ofte i jyske tårne, er spor af hvælv, som forlængst er nedbrudt, eller efter hvælv, som aldrig blev udført. Men som regel kan kirkearkæologen nede fra gulvet eller oppe på loftet bedømme hvælvets forekomst, type, alder og bevaring.

De bevarede hvælv turde være repræsentative for reformationstiden i antal, typer og fordeling, ihvertilfælde på landet. Der er ingen anledning til at tro, at de nedrevne kirker i Midtjylland og købstæderne skulle have afveget i hvælvslagning fra nabosognene. Og i Skåne, hvor mange hvælv er fjernet eller fornyet gennem 1800-årene, kan den tidligere hvælvtopografi rekonstrueres fra ældre tegninger og beskrivelser. Kun i Nørrehalland, Vestslesvig og de kirkerige stiftsbyer Viborg, Ribe, Roskilde og Lund er kildesituationen dårlig. Her kender vi sjældent hvælvslagningen. Formodentlig har de fleste kirker i Halland helt savnet hvælv. Som helhed udgør kirkehvælvene imidlertid et særdeles velegnet kildemateriale til studier af gotiseringens kronologiske og topografiske udvikling.

Ser vi bort fra apsiderne kendes romanske hvælv, altså hvælv ældre end 1300, i 210 (8 %) af vore sognekirker (fig 58). De romanske hvælv optræder ved 31 (16 %) af købstadskirkerne og 179 (7 %) af landkirkerne. De fleste tidlige hvælv findes over koret eller i tårnet. Kun i et fåtal navnkundige tårnkirker er kirkerummet helt overhvælvet fra begyndelsen. Antallet af romanske hvælvfag varierer fra blot 1 fag, hvilket er det sædvanlige, til Lund domkirkes 74 fag (ved 1300 mindst 77 fag). Fordelingen har et klart topografisk tyngdepunkt i Østdanmark, nemlig på Sjælland, i

Romanske hvælv (før 1300)

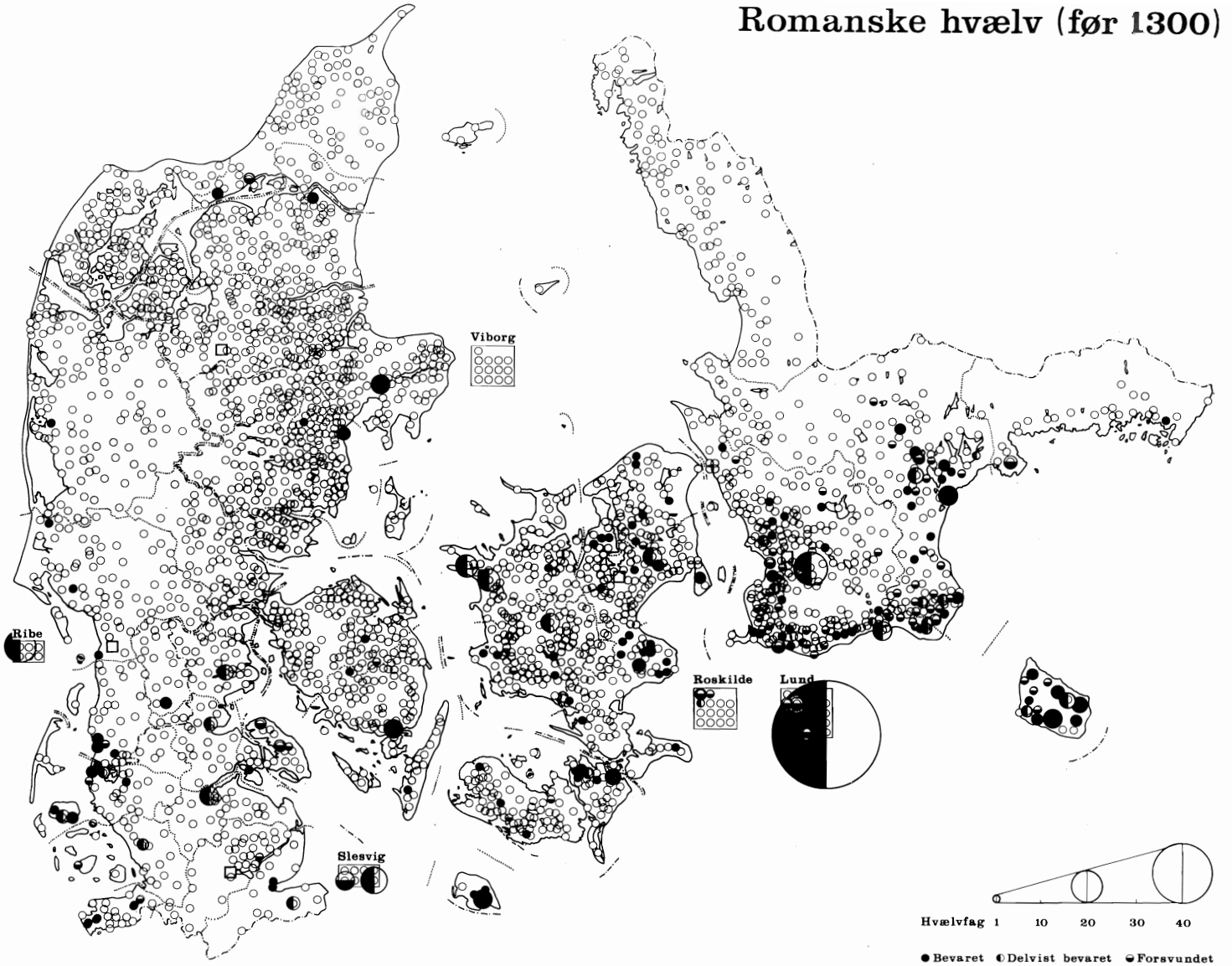

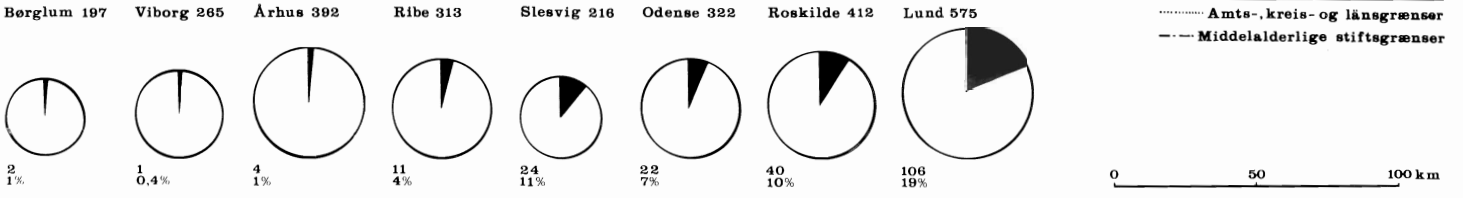

Skåne og på Bornholm, med en mindre enklave i Vestslesvig nær Tønder.

Gotiske hvælv, altså hvælv fra perioden ca 1300-1550, kendes fra 1733 (64 %) af vore sognekirker (fig 59). De gotiske hvælv optræder ved 94 (47 %, eller 90 %, hvis vi bortser fra de usikre) af købstadskirkerne, og 1640 (66 %) af landkirkerne. De optræder over alle dele af kirken og over hele landet, men ganske ujævnt.

Den stiftsvise hyppighed af hvælvene kan beskrives på flere måder. Vi kan opregne andelen af kirker med eller måske uden hvælv. I hele middelalderens Danmark savnede således 486 (18 %) af sognekirkerne gotiske hvælv. Men den regionale variation er stor fra Børglum stift, hvor 93 (47 %) var uden gotiske hvælv, til Roskilde stift, hvor 2 (0,5 %) var uden. Vi kan vise, hvor store andele af kirkerne, som aldrig fik hvælv over koret og skibet, alene hvælv over koret, alene hvælv over skibet, eller hvælv over både koret og skibet.[116]

Her og i det følgende skal hvælvslagningen beskrives med hvælvfaget som målestok. Antallet varierer langs en skala fra 0 eller ofte 1 hvælvfag til St Petri i Malmö med 42 fag og Århus domkirke med hele 43 fag. Ser vi på gennemsnittet af gotiske hvælvfag, varierer det klart mellem stiftene fra blot 1,5 fag i Viborg til 5,8 fag i Roskilde med et gennemsnit for hele landet på 3,3 fag.[117] Fordelingen har således et topografisk tyngdepunkt i Midtdanmark, i Østjylland, på Øerne og i Vestskåne. Og hvælvene er især talrige i de større købstadskirker.

Hvælv kan lettere dateres end andre dele af kirkebyggeriet. På forekomsten af pilastre lader det sig som regel afgøre, om hvælvet er oprindeligt eller indbygget senere. Hvælvets egen formale og tekniske udvikling er brugbar ved en tidsbestemmelse. Hvælvenes buer, ribbernes profiler og mønstre, dværgsøjlerne, pilastrene, rundstavene og kappernes opmuring, alle elementer bidrager til en relativ datering. Den hyppige optræden af stilbestemte kalkmalerier er en afgørende hjælp. Skriftlige kilder, indskrifter og malede årstal samt våbenskjolde kan afsløre det nærmere tidspunkt.

Fig 58. Romanske hvælv ved Danmarks middelalderlige sognekirker. Antallet af hvælvfag er antydet ved cirklernes størrelse.

Enkelte gange kan også møntfund ovenpå hvælvet, oppe i hvælvlommerne, bidrage til dateringen. Og stadig oftere kan dendrokronologiske undersøgelser af tagværket udnyttes til at datere netop hvælvslagningen.[118]

Det foreløbige indtryk fra skriverens læsning af kirkelitteraturen, fra registreringen, kalkmalerierne og de få daterede hvælv er, at byggeriets kvantitative tyngdepunkter varierer regionalt. De romanske hvælv kan endnu ikke placeres nøjere end til 11-1200-årene. I 1300-årene optræder hvælvbyggeri næsten kun på Sjælland og i Skåne. Og i perioden ca 1425-1525, århundredet omtrent op til reformationen, ses så et utroligt hvælvbyggeri over hele Danmark.

Hvælvene er blevet beskrevet, altså opdelt i typer, dateret og samlet i lokalgrupper omkring hovedmonumenter eller murermestre. Sporadisk i litteraturen læses også enkelte linjer om byggeriets ujævne kronologi og topografi. Udviklingen er blevet opfattet som et spørgsmål om spredningen af en mode og rationel teknik. Stadig bedre, lettere og billigere hvælv er blevet udbredt som en "modesag" over landet fra domkirkerne til sognekirkerne, fra købstæderne til landet. At hvælvene blev lettere at opmure, krævede mindre arbejdskraft og færre materialer, og dermed også blev relativt billigere, er fuldt rimeligt. Men hvad var da behovet ud over trangen til at efterligne naboen?

I al korthed og forhåbentlig uden for mange gentagelser: Hvælvene er blevet tolket som symboler på himmelhvælvet, men langt overvejende som praktiske stentag, der skulle beskytte kirken mod ildebrand. Når kirkerne alligevel kunne savne hvælv, skulle det skyldes, at lofterne blev anvendt til opbevaring af tiendekornet. Skriveren har tidligere forklaret hvælvets ujævne topografi med skiftende økonomiske forudsætninger. Og hvælvene er blevet knyttet til den sociale sfære som manifestationer for stormænd og menigheder.[119]

Her vil skriveren som bekendt tolke kirkehvælvene som himmelsymboler med flere bibetydninger og praktiske funktioner. En forståelse af udviklingen i tid og rum bør da først og fremmest knyttes til behovet for at slå hvælv, altså behovet for at anvende hvælvet som symbol.

Afsluttende, kan vi konstatere at hvælvslagningen viser

Gotiske hvælv (1300–1550)

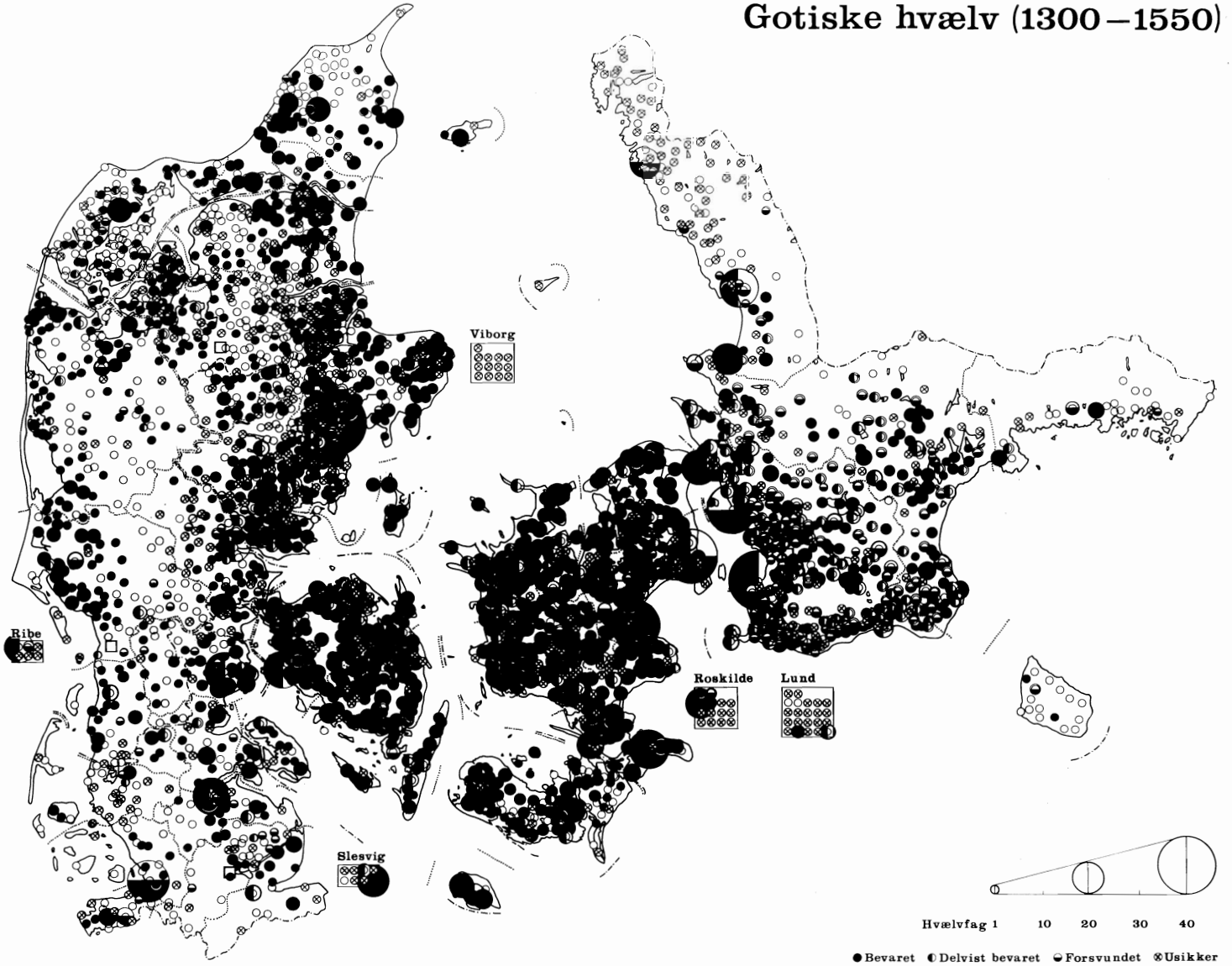

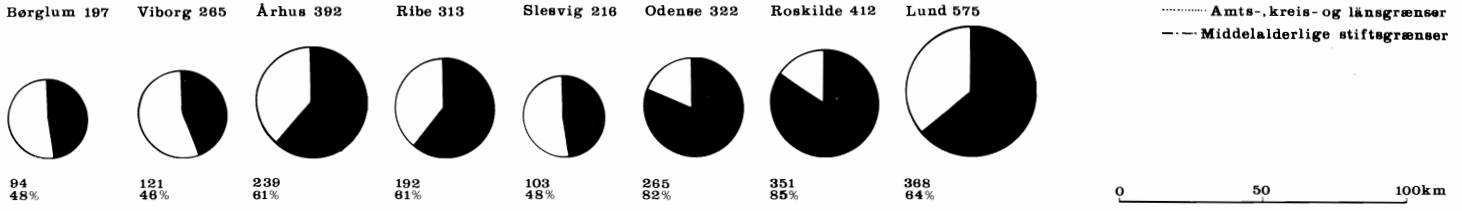

både kontinuitet og diskontinuitet. Hvælv opføres under hele middelalderen og senere, selv om de fleste tilkommer i den gotiske periode. Den formale og tekniske udvikling er entydig, men kun langsom og uden skarpe brud. I topografien sker imidlertid en markant forskydning af tyngdepunktet fra Østdanmark til Midtdanmark. Her ser vi diskontinuiteten.

Ødekirker

Ødekirkerne har fascineret både læg og lærd. Tomterne og ruinerne har tiltrukket folkesagn, lokalhistoriske studier og forskningsprojekter. Den omfattende og spredte litteratur kender beskrivelser af enkelte ødekirker, regionale undersøgelser, påbegyndte registreringer, historiske analyser, men ingen oversigt for hele middelalderens Danmark.[120]

De nedlagte kirker har især interesseret som vidnesbyrd om ændringer i befolkningen. Aksel E Christensen (1938) knyttede således ødekirkerne til en nedgang i befolkningen, der kan iagttages allerede i 1320'erne at dømme efter "Ribe Oldemoder".[121] Og året efter forklarede Hugo Matthiessen (1939) de jyske ødekirker med en tilbagegang i folketallet. Efter den sorte død sank kirkerne i ruiner, og agrene sprang i lyng.[122]

Ødekirkerne er flere gange kommet i fokus i undersøgelser af den senmiddelalderlige agrarkrise, ikke mindst i det nordiske ødegårdsprojekt. Ødekirkerne er også blevet aktualiseret som kilder med en tendens til at vurdere demografien som en afgørende forklaringsfaktor i den historiske udvikling.[123]

At gentagne pestepidemier kan have halveret befolkningen fra 1350 til 1400 er nylig blevet dokumenteret også i Danmark.[124] Da kan adskillige hundrede kirker være lagt øde, men kun midlertidigt. Det vil forklare de overraskende høje tal på ødelagte kirker, som omtales i samtiden. Senere, da folketallet steg og økonomien blev forbedret, kom talrige atter i anvendelse. Ødekirkerne, som vi nu kender, udgør da blot de permanente nedlæggelser blandt oprindeligt mange flere, altså sogne hvor epidemierne og agrarkrisen ramte hårdest.

Kirkenedlæggelser omtales ved flere tilfælde i middelalderen. Ifølge en proces ført af Erik af Pommeren 1424 skulle krig og stridigheder under holstervældet (1326-40) have ødelagt 100 kirker i Jylland og lige så mange i resten af riget.[125] Sjællandske Krønike beretter, at Valdemar Atterdag 1357 nedlagde 11 kirker omkring Randers for at anvende materialerne til en borg i købstaden.[126] Og over 200 (svarende til 35 %) kirker skulle have været lagt øde i Lunds stift før ca 1380.[127] At disse store tal ikke behøver at være partiske overdrivelser, fremgår af iagttagelser i Ribe stift.

Håndskriftet Ribe Oldemoder indeholder en fortegnelse over stiftets sognekirker og deres afgifter i 1320'erne. I 1500-årenes første årtier, antagelig før 1512, er efter 14 kirkenavne tilføjet et "desolata", altså øde, mens én beskrives som "submersa", oversvømmet.[128]

Hvor stiftets kirker i gennemsnit betalte 4,5 skilling, er de 15 ødekirker noteret for i snit 3,4 skilling. Ikke uventet har ødekirkerne altså været noget fattigere end flertallet. Mere interessant er det måske, at tre kirker overlevede trods betegnelsen øde. Ullerup kirke (4 skilling) forsvandt først ved anlæggelsen af fæstningsbyen Frederiksodde (Fredericia) i 1650'erne. Vejrup (4 skilling) står endnu med spor af en mærkelig sengotisk ombygning. St Bartholomæus i Ovtrup (8 skilling) (fig 60) er uden spor af nogen ødetid. Også Vind kirke synes at have stået øde en tid, selv om det ikke nævnes i listen, for så at blive genopbygget på initiativ af præsten ca 1520.[129]

Omvendt kender vi i Ribe stift ikke mindre end 7 ødekirker, som overhovedet ikke nævnes i Ribe Oldemoder eller ældre tekster.[130] Mindst 1/3 af de middelalderlige ødekirker kan altså være forsvundet før 1320'erne - inden epidemierne og agrarkrisen.

Hovedparten forblev øde, nogle blev atter taget i brug efter måske at have forfaldet en årrække, mens andre overlevede uden varige skader. Med øde kan altså menes, at kirkens gudstjeneste var ophørt. Måske savnede sognet en

Fig 59. Gotiske hvælv ved Danmarks middelalderlige sognekirker. Antallet af hvælvfag er antydet ved cirklernes størrelse. Og kirker, hvor antallet af fag er ukendt eller (for) usikkert, er markeret med et kryds.

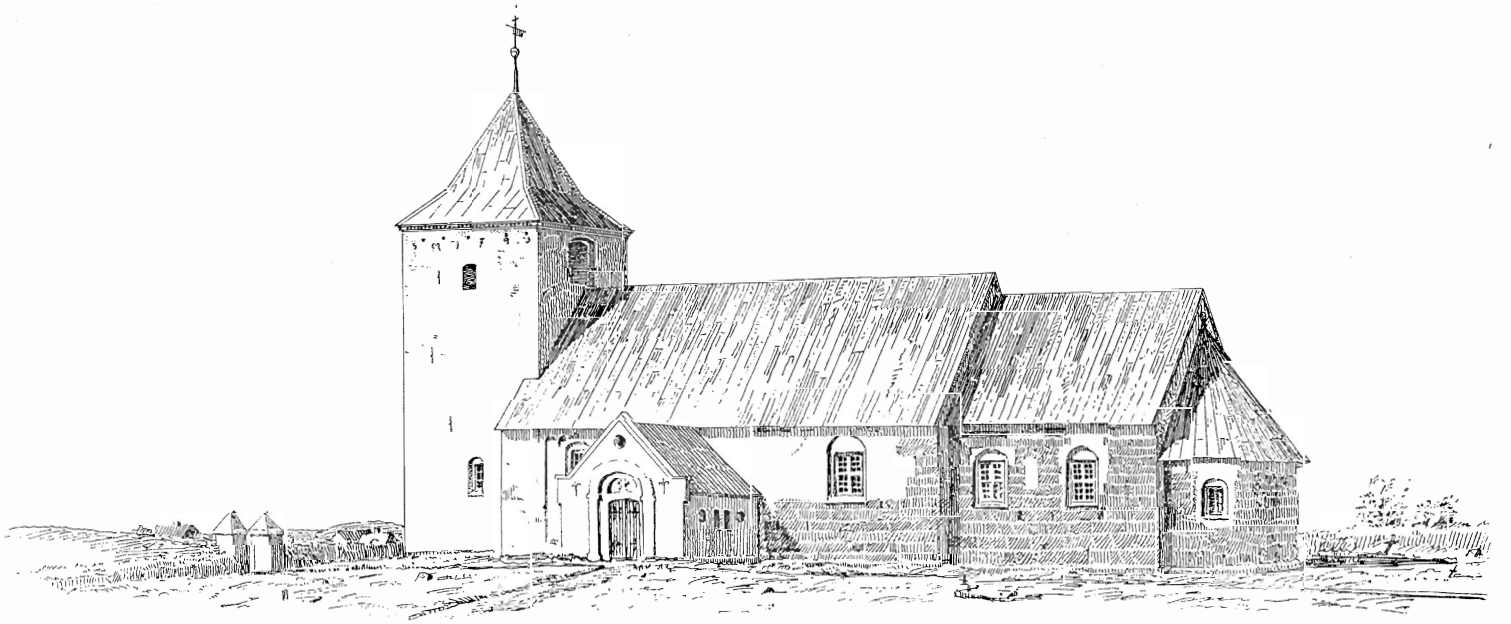

Fig 60. Ovtrup kirke, der betegnes som øde, "desolata", i Ribe Oldemoder. Tegning af V Ahlmann 1886 efter Helms 1894.

præst eller formåede ikke at betale sin afgift. Kirken ventede på bedre tider og kunne atter tages i brug. Adskillige kirker kan have været øde en tid, uden at vi kan aflæse det i bygningen. Da fremstår heller ikke samtidens store tal på ødekirker som urimelige for urolige kortere perioder.[131]

Også i andre områder kender vi ødekirker, som Tirup udenfor Horsens og Borrsjö i Ystadområdet, der aldrig optræder i middelalderens kilder, men har sat spor som marknavne eller tomter på udskiftningskortene.[132] For at få et overblik over ødekirkerne er det altså nødvendigt at kombinere flere kildetyper.

Mange ødekirker kendes ved, at de optræder i fortegnelser kort før reformationen, som Ribe Oldemoder, landehjælpen 1524-26 og klokkeskatten 1526, men siden forsvinder ud af kilderne.[133] Andre ødekirker kendes fra lokale traditioner, endnu synlige tomter, genanvendte granitkvadre eller overtallige døbefonte. Adskillige er udgravet, hvor dog dokumentation kan være særdeles ujævn fra egentlige arkæologiske undersøgelser til sjuskede afdækninger af grundsten. Enkelte, som den romanske Tirup stenkirke og en anonym trækirke nær Drotten i Lund, er blevet opdaget ved rene tilfældigheder.[134] Vi kan altså formode, at antallet vil blive forøget de kommende år.

Ødekirker kan skyldes, at landsbyerne i visse egne flyttede helt frem til 1300-årene, som Gundslev på Falster.[135] Og aristokratiske gårdkirker kan være forsvundet sammen med hovedgårdene i 1300-årene, eller ændrede status til kapel. Nærliggende kirker kan tænkes ikke at have afløst hinanden, men eksisteret samtidigt som i Karlstrup og Stenløse på Sjælland samt Löddeköpinge udenfor Lund.[136] Steder forbundet med kirkesagn eller gravpladser, der ifølge den lokale tradition skyldes pesten eller svenskekrigene, kan altså skjule middelalderlige ødekirker.[137]

Fig 61. Ødekirker blandt de Danmarks middelalderlige sognekirker før 1550.

Ødekirker (før 1550)

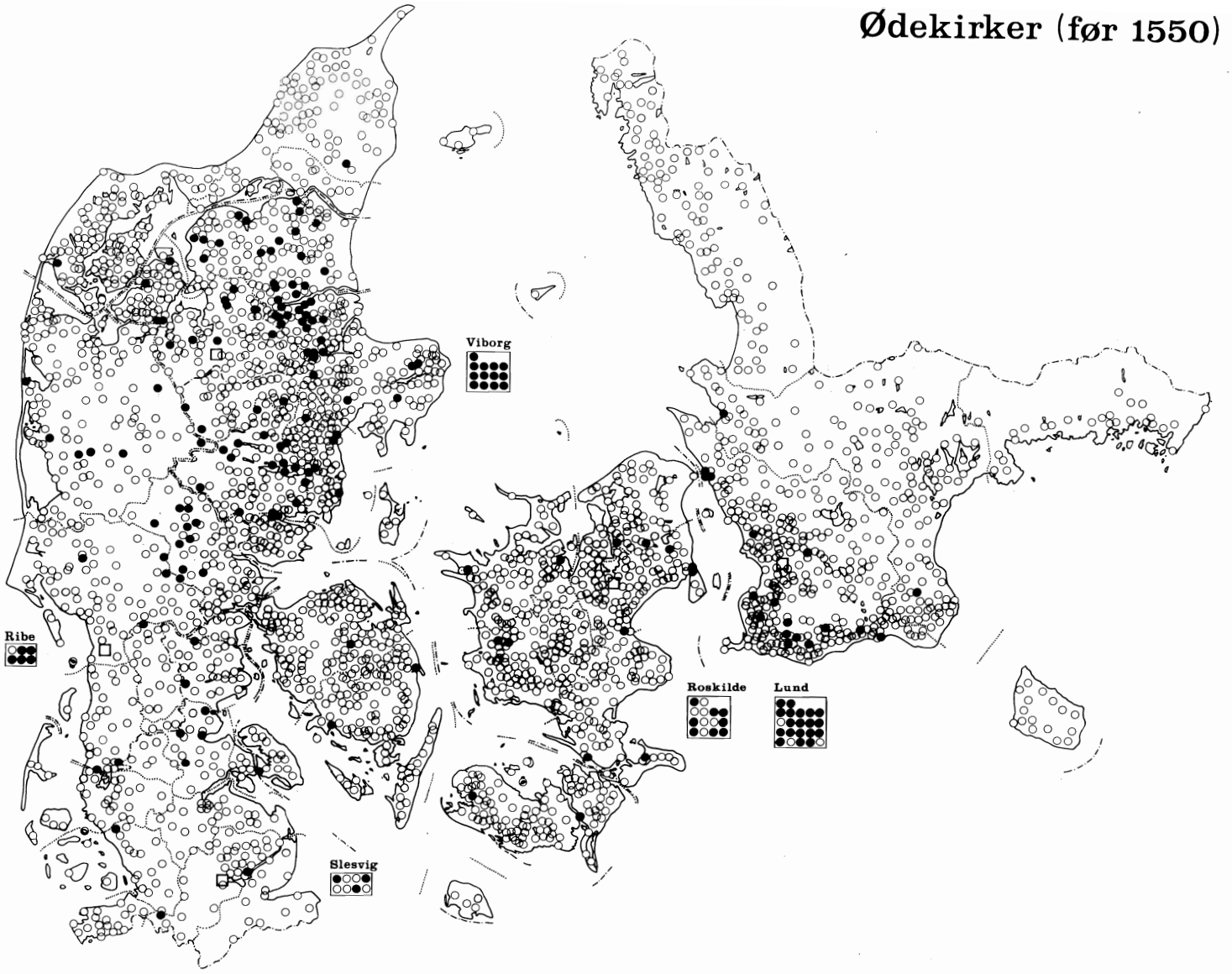

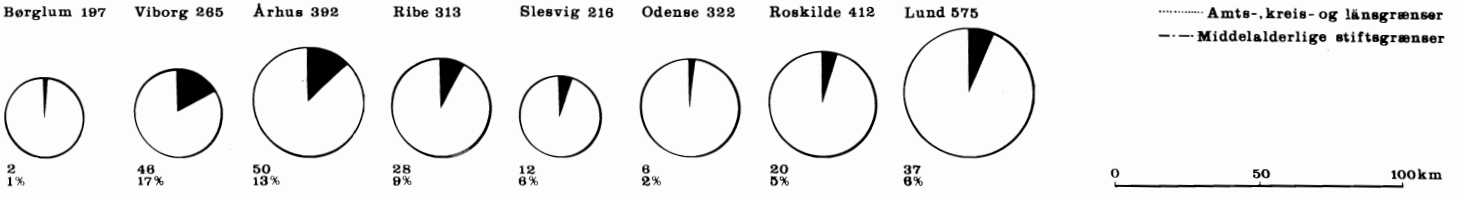

Foreløbigt kender vi 201 (7 %) formodede sognekirker (fig 61), der er blevet nedlagt før 1550, og da er ikke medtaget kirker, der blot lå øde nogle år, eller tomter, der måske, måske ikke, er blevet afløst af senere stenkirker.

77 (39 %) af bykirkerne blev lagt øde. De fleste forsvandt ved reformationen. I de kirkerige stiftsbyer Viborg, Ribe, Roskilde og Lund blev således næsten alle små sognekirker nedbrudt i løbet af årtiet 1529-39. Her overtog domkirken og enkelte klosterkirker funktionen som sognekirke for hele købstaden.[138]

Og 124 (5 %) af landkirkerne forsvandt. De fleste lå i Nørrejylland, især i Viborg og Århus stifter. I det kirketætte Ommersyssel med 4 herreder mellem Mariager Fjord og Randers Fjord var ødelæggelsen værst. Af 62 sognekirker blev her 19 (31 %) nedlagt før 1550. Alene i Onsild herred forsvandt 7 (41 %) af kirkerne. Også på skriverens hjemegn, langs Hærvejen i overgangen mellem Vestjyllands magre sandjorde og Østjyllands tunge lerjorde, er de nedlagte kirker mange. Endelig finder vi enkelte ødekirker på den skånske lerslette, mens Øerne praktisk taget savner nedlæggelser udenfor købstæderne.

Et eget problemfelt udgør de talrige kirker i Vestslesvig, som blev lagt øde ved stormfloder. Kong Valdemars Jordebog fra 1231 optegner således fem herreder på øen Nordstrand.[139] Og 1442 henviser et afladsbrev til "Oversvømmelser, ved hvilke 60 Kirkesogne, der udredede mere end Halvdelen af Domkirkens Indtægter, desværre vare opslugte af det salte Hav".[140] Især stormfloderne 1362 og 1634 var katastrofale for de lavtliggende områder. Omfanget af det tabte antydes af Johannes Mejers kort fra 1652, der rekonstruerede situationen før 1240 og 1634 efter samtidens lokale traditioner (fig 62). Mejers kort er blevet betragtet med skepsis. Men at kortet ikke blot er fabel og

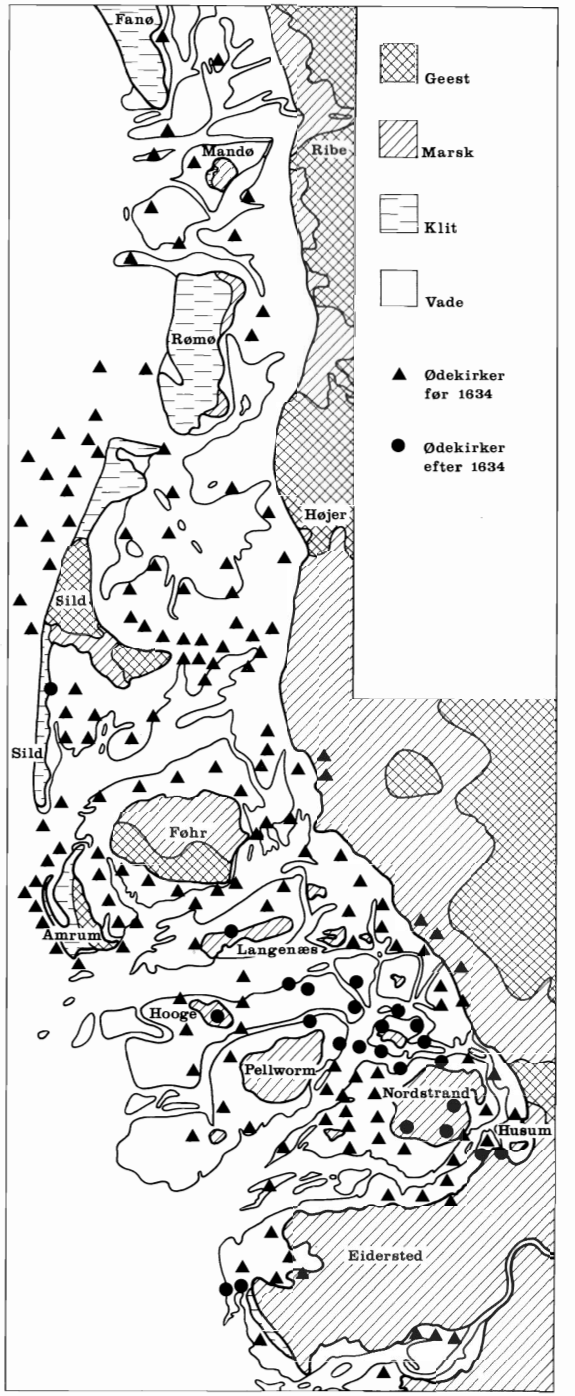

Fig 62. De forsvundne kirker i vadehavet. Kirkerne forsvundet før 1634 er tegnet efter Johannes Mejers kort fra 1652. Lokaliseringen bygger på lokale traditioner i Mejers samtid, så antallet kan være overdrevet og placeringen usikker. Omtegnet efter Lund-Jensen & Schrøder 1976.

opspind, turde fremgå af middelalderfundene fra det oversvømmede værft Rungholt, der blot er ét af de 28 sogne, som Mejer angiver ødelagt på Nordstrand.[141]

Endelig bør det nævnes, at vi kender enkelte tilfælde, hvor pest, fattigdom, brand eller reformation ikke ledte til nedlæggelse af sognekirken, men dog en vedvarende formindskning af selve bygningen.[142]

Nedlæggelsen af kirkerne kan ikke klart opdeles før og efter 1300, da dateringerne ofte er usikre, men tendenser kan antydes. Før både pesten og agrarkrisen i 1300-årene kan fattige eller overtallige kirker være blevet nedlagt, når levedygtige sogne skulle afgrænses, eller landsbyer flyttede. Enkelte som Stenløse kunne overleve degraderet til kapel.

At dømme efter Ribe stift kan de tidlige nedlæggelser have udgjort mindst 1/3 af ødekirkerne på landet. I kirketætte områder kan næsten hver hovedgård eller landsby have haft en egen kirke. Kirkerne kan altså have været betydeligt flere, måske især de tidlige trækirker. Situationen har da mindet om den, vi kender i Västergötland. Her tillod paven allerede i 1234 bispen i Skara at sammenlægge kapeller, hvor præsternes indtægter var utilstrækkelige.[143]

I 13-1400-årene forsvandt så 2/3 af ødekirkerne på landet. Faldende tiende og landgilde, nedgang i folketallet med gentagne pestbølger samt krigshandlinger lagde kirker øde især på de jyske marginaljorde, altså hvor kirketætheden var stor udenfor brunjorden. Ødekirkerne fulgte tendensen af nedlagte hovedgårde og landsbyer. Men nogle kom atter i brug i bedre tider. I samme periode forsvandt også mere end 60 kirker i Vestslesvig ved stormfloder, altså af naturlige årsager. Et stort antal kirker blev nedlagt i de kirketætte købstæder ved reformationen. Og senere med klemmebrevene 1555 fulgte forsøg til regulering blandt især annekskirkerne på landet. Sogne skulle nu sammenlægges over hele riget for at forbedre kirkernes og præsternes økonomi. Præsterne skulle nu forsørge en familie.[144]

Selve begrebet øde var flertydigt. Men gennem hele middelalderen og senere finder vi nedlæggelser af kirker. De nedlagte kirker savnede de nødvendige midler eller var overtallige i forhold til behovet, men de konkrete årsager kunne variere mellem by og land og fra periode til periode. Ødekirkerne præges altså af både kontinuitet eller diskontinuitet afhængigt af perspektivet.

Fra romansk til gotisk

I en ulykkelig trang til at systematisere, få orden i tingene og danne et helhedsbillede, har skriveren opdelt de danske sognekirker i arkitektoniske dele, i kronologiske faser og regionale områder. Kirkerne i Danmark med deres forandringer fra romansk til gotisk er blevet studeret i en skala, hvor monumenter reduceres til signaturer på et kort. Men det er let hændt, at den efterstræbte helhed forsvinder i mængden af prikker, cifre, procenter og eksempler.

For at genvinde overblikket skal gennemgangen af sognekirkerne summeres i et landskabsdiagram (fig 63), der for middelalderens Danmark, de enkelte stifter og købstæderne viser andelen af kirker, som blev forandret. Diagrammet gør det muligt at vurdere forholdet mellem de enkelte bygningsdele, mellem de enkelte stifter, mellem købstaden og landet samt mellem den romanske og gotiske periode.

Her fremtræder gotiseringens prioriteringer. Den hyppigste forandring af den romanske kirke er indbygningen af hvælv. Herefter følger de gotiske tårne, våbenhuse, sakristier, udvidelser af skibet, kapeltilbygninger, langhuskor og sidst udvidelser af koret. Våbenhusene har været flere og kan således nærme sig hvælvene i hyppighed. Rækkefølgen er ellers omtrent ens for alle landets stifter. Børglum afviger imidlertid, da de gotiske tårne her er hyppigere end hvælvene. Vi iagttager, hvordan Odense og Roskilde stift ligger over gennemsnittet i næsten alle aspekter. Købstæderne tegner en egen profil, hvor de gotiske kapeller er påfaldende talrige. Endelig kan vi konstatere, at forandringerne optræder både i den romanske og gotiske periode, men at tyngdepunktet utvetydigt ligger i den gotiske periode. Her afviger alene udvidelserne i Ribe stift og tårnene i Lund stift. Men endnu savnes måske et klart overblik over gotiseringen.

I "Vore Landsbykirker" (1920) hævdede Mouritz Mackeprang, at skellet mellem den romanske og den gotiske stil løb ved hvælvslagningen, langhuskoret og spidsbuen.[145]

Kirkerne i forandring

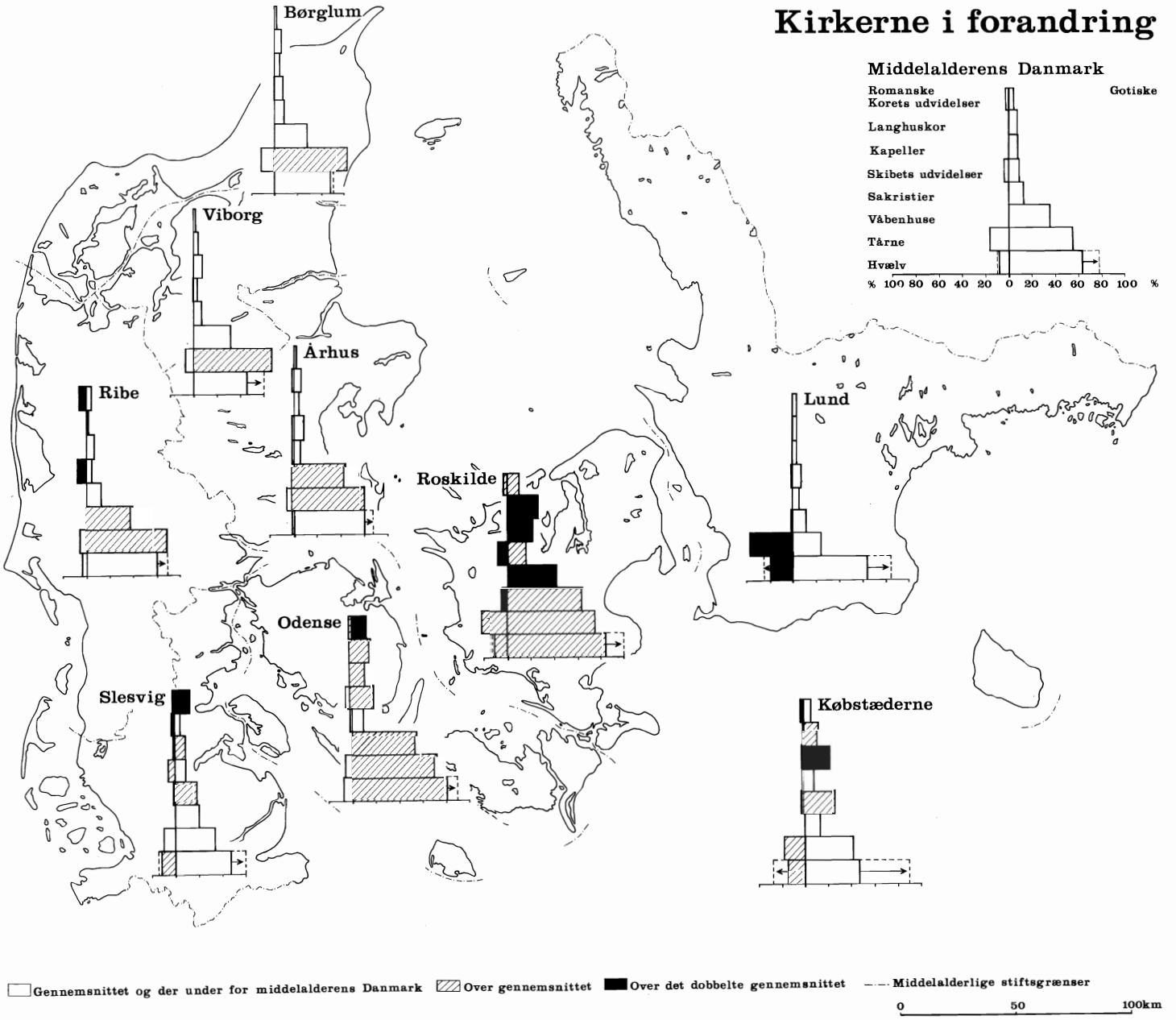

Skriverens oversigter tillader ingen vurdering af, i hvilken udstrækning rundbuen fortrænges af spidsbuen. Og kun et fåtal af sognekirkerne havde ved middelalderens udgang opnået grundplanen med et langhus, enten ved nybyggeri eller udvidelse. Tilbage er da hvælvet som ledetråd.

Gotiseringens topografi skal nu sammenfattes i et oversigtskort (fig 64), der viser hvælvslagningen efter antal fag. Gennemsnittet af gotiske hvælv er 3,3 fag. Med udgangspunkt i sognene er nu markeret, om kirkens hvælv er under det halve gennemsnit (0-1 fag), blot under gennemsnittet (2-3 fag), over gennemsnittet (4-6) eller endog over det dobbelte gennemsnit (7 fag eller flere).

Selvfølgelig er det muligt at formulere kildekritiske indvendinger. Hvælvet er blot én blandt flere af gotikkens forandringer. Og hvælvet er ingen absolut målestok i moderne forstand. Hvælvene varierer i størrelse med rummet, som de skal overdække. Samme antal hvælvfag kan have skiftende konsekvenser for interiøret afhængigt af kirkens størrelse. Tre fag kan betyde, at en lille kirke bliver helt overhvælvet, men at en stor kirke med udvidelser og tilføjelser forbliver uden hvælv i koret og skibet. Adskillige hvælv er forsvundet, når kirken blev lagt øde, ombygget eller fornyet. Endelig det kan det være vanskeligt at afgøre, om et hvælv faktisk tilhører den gotiske periode ca 1300-1550.

Hertil vil skriveren svare: Af sognekirkernes gotiske forandringer er hvælvet både den hyppigste og den vigtigste. Hvælvslagningen betyder en radikal omkalfatring af kirkens interiør og oftest også eksteriør. Hvælvet ledsager som regel de øvrige forandringer, så det netop fungerer som en målestok for gotiseringen som helhed. Hvælvfaget er middelalderens egen enhed, mens tendensen til at vurdere byggeriet i areal og volumen tilhører vor egen tid. Matematiske mål kan heller ikke anvendes med den nuværende dokumentation af kirkerne. Nok varierer størrelsen, men ikke urimeligt. Og variationen vil forsvinde i mængden af hvælvfag. I forhold til udvidelserne og ødekirkerne er de metodiske problemer beskedne. Hvælvene er relevante, veldokumenterede, talrige og lettere at datere end de fleste andre elementer i arkitekturen. Som en både kvantitativ og kvalitativ målestok burde hvælvet kunne modstå de kildekritiske kommentarer.

Fig 63. Kirkerne i forandring. Figuren viser andelen af sognekirker, som fik udvidelser, tilbygninger og hvælv i henholdsvis den romanske og gotiske periode. Oversigter findes for middelalderens Danmark som helhed, for de enkelte stifter og for købstæderne. Landkirkerne følger nøje tendensen for Danmark som helhed.

Vi kan nu iagttage, hvorledes gotiseringen målt, ved hvælvslagningen, var mest intensiv i købstæderne, ved de berømte helligkilder, i Østjylland, på Øerne og i Nordvestskåne. Især fremtræder Fyn og Sjælland som kraftigt gotiserede. Gotiseringen er altså intensiv, hvor de romanske kirker var talrige og forholdsvis små. Hvor flertallet af de tidlige trækirker (ifølge Adam af Bremen), romanske våbenhuse og tårne lå i Østdanmark, forskydes tyngden nu til Midtdanmark. I den gotiske periode forvandles Skåneland til en periferi.

Fyn fremhæves undertiden som en "fællesnævner" og et statistisk "landsgennemsnit" for Danmark. Iagttagelser især på det agrare område er blevet overført fra Fyn til landet som helhed.[146] Men vi kan konstatere, at når det gælder den gotiske kirkearkitektur, ligger øen klart over gennemsnittet.

Tyngdepunktet ligger dog på Sjælland. Det er i Vest- og Sydsjælland, at kirkerne udvides til ukendelighed. Enkle og ofte små romanske kirker som Borup, Kirke Helsinge og Drøsselbjerg udvides til gotiske to- eller treskibede hallekirker.[147] Alene her finder vi danske landkirker, der fornyes, udvides, tilbygges og får hvælv i samme kolossale omfang som kirkerne på Gotland.

De tre typekirker, som indledte vor rejse, illustrerer vidt forskellige tendenser. Sædding fik ingen hvælv lige som talrige andre kirker i Vestjylland. Holmstrup med sine 28 gotiske hvælvfag ligger langt over gennemsnittet som et eksempel på en valfartskirke på Sjælland i en egn, hvor kirkebyggeriet er omfattende. Tygelsjö med 5 gotiske hvælv lå blot noget over gennemsnittet lige som andre kirker i Skåne. Ser vi endelig til Ystadområdet, til Ljunits og Herrestads herreder, kan vi konstatere, at gotiseringen af

Gotiseringen–hvælvslagningen 1300–1550

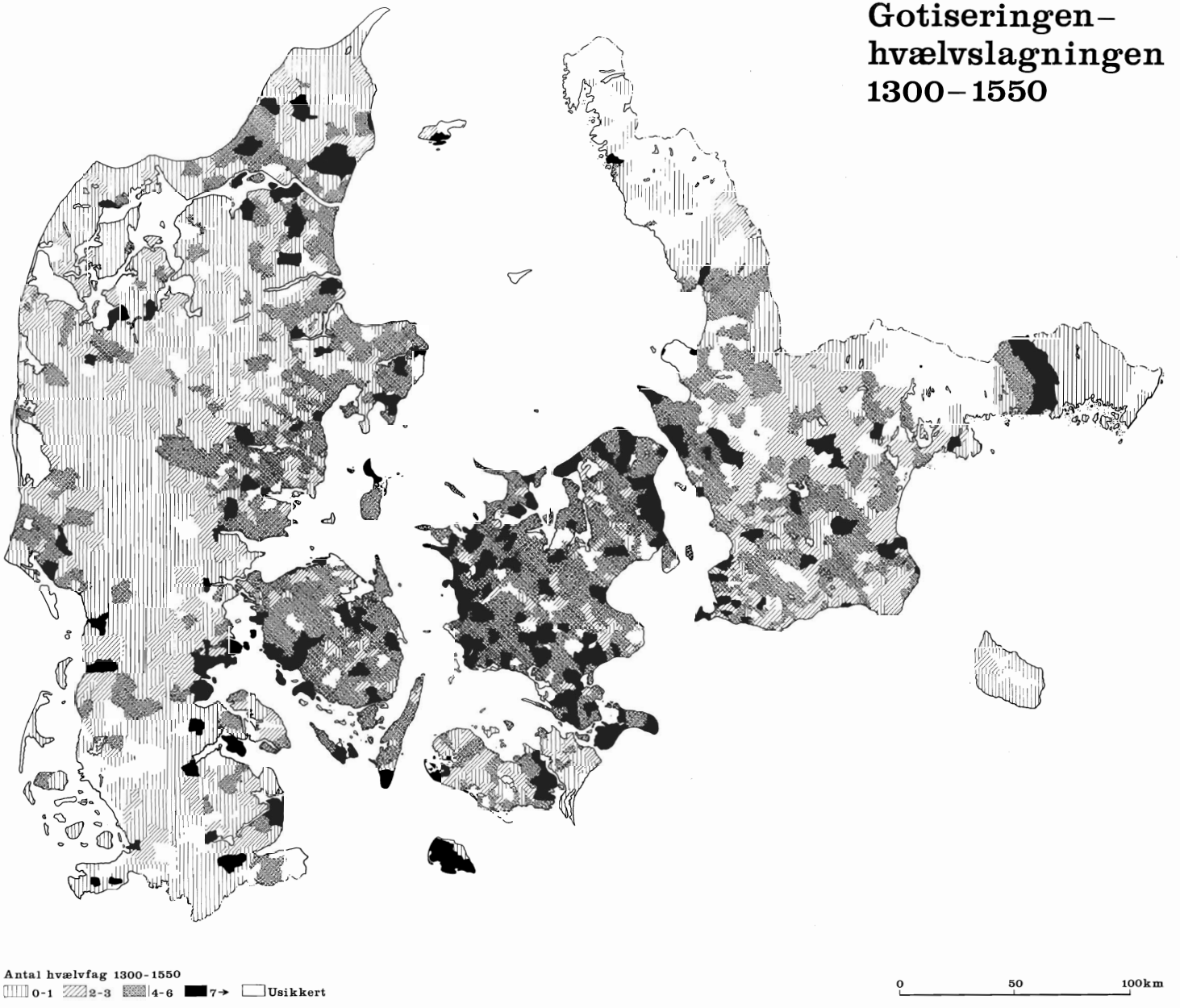

sognekirker her nøjagtig følger tendensen for Danmark som helhed med 3,3 hvælvfag.

Kirkernes styrke som kilder er rummet, ikke tiden. Vi kan kortlægge den middelalderlige kirketopografi med stor præcision. Men den kronologiske udvikling udgør et alvorligt problem. De brede stilhistoriske dateringer og alt for få årstal hæmmer eller endog hindrer kirkernes brug som kilder.

Hvælvtypernes ujævne optræden antyder den kronologiske udvikling. Der kan således ikke råde tvivl om, at de fleste hvælv tilhører den sengotiske periode. Men så længe mange blot beskrives som gotiske krydshvælv, er det umuligt at anvende hvælvene til at konstruere en kirkebyggeriets kronologi.

Undervejs i registreringen af Danmarks middelalderlige sognekirker har skriveren truffet på adskillige årstal, som kan datere byggefaser. Traditioner om kirkebyggeriet er blevet nedtegnet i topografiske værker fra 16-1700-årene. Årstal findes også prentet på samtidens pergament, indhugget i kirkens sten, indskåret på inventarer af træ og malet på væggene. Og nye årstal tilkommer hvert år med hjælp af møntfund og især dendrokronologi. De spredte årstal viser, at gotiseringen kulminerer i 1400-årene og de første årtier af 1500-årene. Men indskrifterne og dateringerne er selv tidstypiske udtryk. Og endnu har vi kun få dendrokronologiske holdepunkter.

Alene kalkmalerierne tillader en vurdering af gotiseringens udvikling. Kalkmalerierne er veldokumenterede og kan tilsyneladende henføres til snævre kunsthistoriske perioder ved deres stil og indskrifter. De er malet på væggen og hvælvet, som vi vil datere. Og som metodisk afgørende synes maleriet ofte at følge umiddelbart efter selve opførelsen. Det var både praktisk og hensigtsmæssigt at udsmykke kirkerummet, mens stilladserne endnu var oppe. Kalkmalerierne bør derfor indirekte kunne datere byggeriet og især hvælvslagningen.

Fig 64. Gotiseringen målt ved antallet af gotiske hvælvfag ca 1300-1550 i sognekirkerne. Skraveringen følger sognearealerne og viser byggeriet i forhold til gennemsnittet for hele landet, som er 3,3 gotiske hvælvfag. Kortet viser, om sognekirkens hvælv er under det halve gennemsnit (0-1 fag), blot under gennemsnittet (2-3 fag), over gennemsnittet (4-6) eller endog over det dobbelte gennemsnit (7 fag eller flere).

De romanske kalkmalerier blev længe anset for malet "al secco", altså på den tørre puds. Billederne blev dateret en generation senere end bygningen. Forsinkelsen skulle skyldes dårlig økonomi. Men siden Ulla Haastrups (1972) omdatering af udsmykningen i Råsted kirke nær Randers og opdagelsen af de for fresker så karakteristiske stødfuger over hvælvet i Soderup kirke i 1978, har stadig flere romanske billeder fået tidligere dateringer. De romanske kalkmalerier er malet "al fresco" på den endnu våde puds. Endnu er det dog både usikkert og omstridt, i hvilken udstrækning de romanske billeder er samtidige med kirkebyggeriet.[148]

Noget enkelt svar findes næppe. I Bjäresjö kunne vi således konstatere, at de romanske billeder ikke tilhører tiden for det ældste stenkor fra 1150±5, men er et halvt århundrede yngre, nemlig fra ca 1200-25. Kirken fik altså først sine kalkmalerier, da koret blev overhvælvet og skibet fuldført i sten.

Det er også rimeligt, at mange, eller måske de fleste, gotiske kalkmalerier tilkom straks efter, at hvælvene var opmuret. Det gælder ihvertilfælde de dekorative udsmykninger af ribberne og spredte ornamenter, der blev udført af murerne, som opførte hvælvene. Men mindre flytbare stilladser, der dækkede en kappe ad gangen, kan også være benyttet. Udsmykninger med egentligt billedprogram kan således være senere end hvælvslagningen.[149]

Skriveren har nu tegnet et diagram (fig 65), som viser kalkmaleriets kronologi både for landet som helhed og stiftsvis. Oversigten bygger på Knud Banning "A Catalouge of Wall-Paintnings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland and Blekinge" (1976-82), som omfatter alle kendte kalkmalerier i Skåneland uanset bevaring og placering, samt Niels M Saxtorph "Danmarks kalkmalerier" (1986), der præsenterer kalkmalerier i det nuværende Danmark, som er synlige i kirkerummet.[150]

Oversigten omfatter sognekirkerne i middelalderens Danmark undtagen Sydslesvig og Femern. Kalkmalerierne er

Kalkmaleriets kronologi

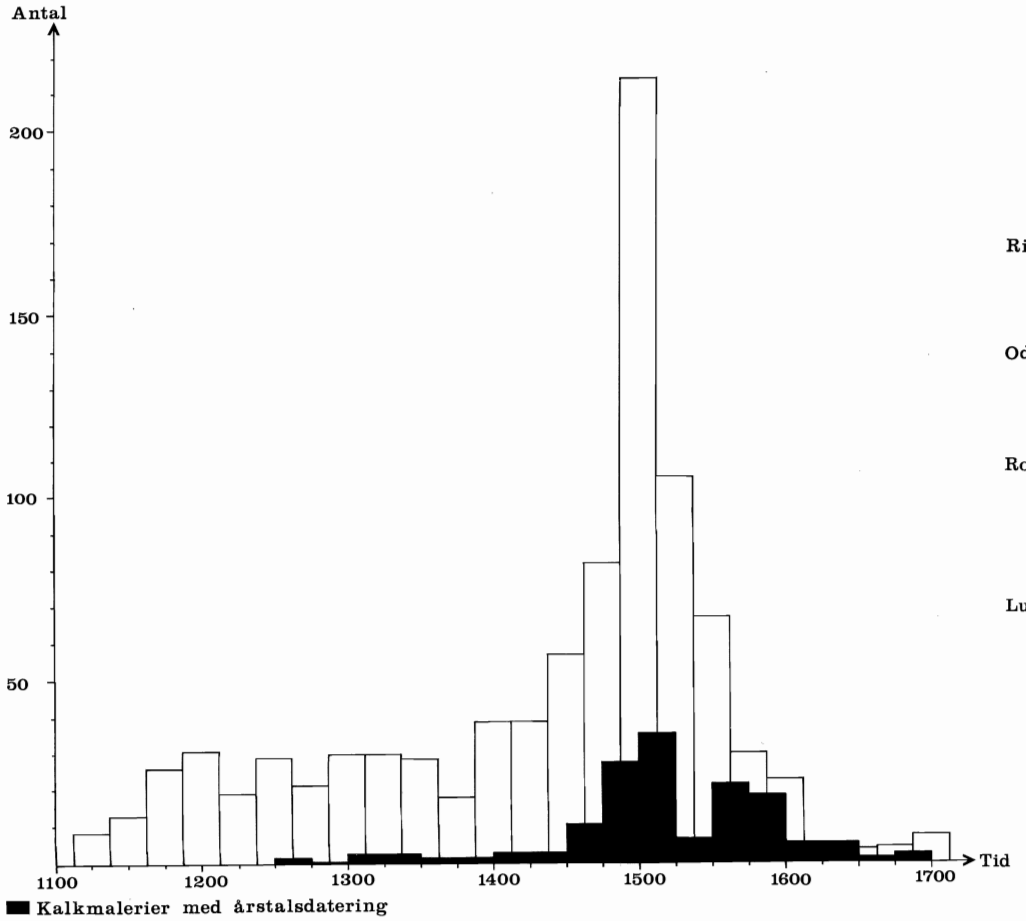

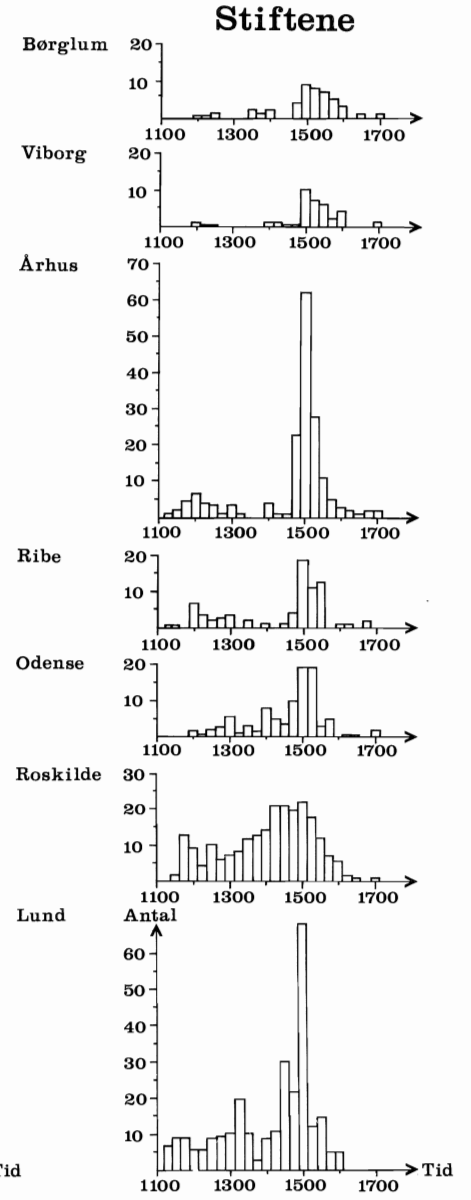

regnet, så hver kampagne af udsmykning med en egen datering tæller som én "fase" uanset omfang. Og udviklingen er siden opdelt i perioder omkring hvert 25 år fra 1100 til 1700.[151] Diagrammet viser da ikke mindre end 928 faser i 663 sognekirker. Derudover er tegnet egne stabler for de 141 faser, som kan dateres eksakt ved malede årstal.[152] Antallet af kalkmalerier og kirker er så højt, at de kvantitative tendenser skulle være troværdige, dog med forbehold for pålideligheden i de stilhistoriske dateringer. Og med forbehold for, at antallet af romanske udsmykninger kan være undervurderet. De romanske kalkmalerier kan være dækket af gotiske billeder og hvælv.

Kalkmaleriets kronologi afslører nu utvetydigt, at gotiseringen kulminerer omkring 1500. Udsmykningen øges i 1100-årene, holder et jævnt niveau gennem 12-1300-årene, øges så kraftigt i 1400-årene for at nå et absolut højdepunkt omkring 1500. Herefter aftager udsmykningen hastigt ned gennem 1500-årene og holder et lavt niveau i 1600-årene.

Betragter vi de enkelte stifter, kan tankevækkende regionale tendenser noteres. Kalkmaleriets kvantitative tyngdepunkt i Østdanmark fremtræder klart. Overalt når udsmykningen et højdepunkt omkring 1500, men hvor Århus og Lund tegner et markant maksimum, viser Roskilde en mere jævn udvikling. Og 1300-årenes agrarkrise er især tydelig i Jylland, hvor maleriet næsten ophører. Sjælland viser derimod en stabil vækst gennem 1300-årene og Skåneland kun en mere kortvarig tilbagegang. Her nærmer vi os et indblik i krisens regionale tendenser og konsekvenser, som knapt andre kilder tillader os at skue.[153]

Kalkmaleriernes kronologiske tendens genfinder vi i kirkernes faste og løse inventarer. De 13 jernbundne døre på Fyn, der kan dateres ved smedede årstal, falder således i perioden 1465-1533 med tyngdepunkt i 1500-årenes første to årtier.[154] Samme tendens finder vi også ved de ca 1750 middelalderlige kirkeklokker i Danmark og Sverige. Lars Anderssons oversigt i "Pilgrimsmärken och vallfart" (1989) viser, at nyanskaffelsen (eller omsmeltningen) af klokkerne øges kraftigt gennem 1400-årene, har et utvetydigt højdepunkt ca 1500-20, og derefter aftager brat.[155] Endelig antyder de stilhistoriske dateringer af Skånes omkring 300 bevarede træskulpturer omtrent samme udvikling som stiftets kalkmalerier: Få er fra 1100-årene, flere fra 1200-årene, atter få fra 1300-årene og de allerfleste tilhører 1400-årene og begyndelsen af 1500-årene.[156]

Vi opdager samme kronologi uanset perspektivet. Bygningen, billederne og inventarerne er indbyrdes forbundne i gotiseringen af kirken. De jernbundne døre hører vel sammen med opførelsen af våbenhuse. Klokkerne kan være blevet fornyet, når det romanskt tårn blev ombygget, eller når et nyt gotisk tårn blev rejst. Og træskulpturene kan være blevet fornyet samtidig med kirkens interiør. Et fremragende eksempel er gotiseringen af domkirken i Århus, hvor hvælvslagningen (1477), Bernt Notkes altertavle (gave 1479, men opstillet 1482) og malmfonten (1481) kom i hurtig takt med biskop Jens Iversen Lange som stifter.[157]

Jan Steenberg havde til hensigt at skrive den forsømte danske gotiks historie. Som det fremgår af forordet til "Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i det 13. Aarhundrede" (1935) fandt han det imidlertid nødvendigt at behandle den tidlige overgang fra romansk til gotisk stil.[158]

I denne afhandling udbreder skriveren sig over hele middelalderen, men vil dog fokusere på den sene overgang fra romansk til gotisk. Uanset om valget falder på spidsbuen, langhusplanen eller ribbehvælvet, optræder de første gotiske spor allerede i 11-1200-årene, men den både kvalitativt og kvantitativt fuldstændig dominerende forandring af kirkerne skete langt senere. Vi skal forsøge at forstå det kolossale byggeri, der kulminerer i købstæderne og på Øerne omkring 1500. Følger kirkebyggeriets topografi og kronologi her blot strømmen af penge?

Fig 65. Kalkmaleriets kronologi i Danmarks middelalderlige sognekirker. Udviklingen er opdelt i perioder omkring hvert 25 år fra 1100 til 1700. Og hver af de 928 faser i 663 sognekirker repræsenterer en udsmykning med egen datering. Udeladt er sognekirkerne i Sydslesvig og på Femern. Tegnet på grundlag af oplysninger i Banning 1976-82 og Saxtorph 1986.

Jorden og pengene

Middelalderens økonomier

Fra vor materialistiske samtid projiceres økonomien tilbage på fortiden som altings målestok og forklaring. Arkæologien, fra stenalderens bopladser til middelalderens kirker, invaderes af økonomiens begreber. Fortiden omskrives til en kamp mellem mål og begrænsede midler, som vi så let genkender. Dertil anvender den økonomiske arkæologi i sin iver efter at måle fortiden gerne cifre, beregninger og statistik. Det økonomiske perspektiv har været så ekspansivt, at den uoverskuelige litteratur fra de seneste årtier efterlader spørgsmålet - hvad er ikke økonomi?

Økonomi er ikke et moderne begreb. I middelalderen kunne således titlen på en kirkelig forvalter være "yconomus". Begrebet kommer via latin fra det græske "oiko'nomos", der betød hushold. Økonomisere opfattes i vor hverdag netop som at "husholde" med begrænsede ressourcer. Leder vi derimod efter en mere præcis betydning, kan vi i litteraturen finde talrige både snævre og vide definitioner, knyttet til forskellige traditioner.

Vil vi nærme os middelalderens økonomier, kan vi følge én af to hovedlinjer, der betoner enten formen eller indholdet. Vi kan beskrive middelalderen med begreber hentet enten fra studiet af vor egen vesterlandske tid som i formalismen - eller fra studiet af fremmede såkaldte førindustrielle samfund som i substantivismen.[1]

I den formalistiske tradition defineres økonomi som forholdet mellem mål og knappe midler. Formalismen er knyttet til en liberal nationaløkonomi, hvor fænomener som "homo economicus", altså det egennyttige menneske, knaphed og maksimering samt prisdannelse i forhold til udbud og efterspørgsel anses for universelle. Vor egen tids begreber skulle være brugbare i en analyse også af ikke-kapitalistiske økonomier.

Substantivismen finder vore moderne begreber som priser, profit og handel uegnede til at beskrive ældre eller såkaldte primitive samfund, hvor økonomien helt var integreret i den sociale sfære. I substantivismen defineres økonomien som forsyningen af materielle goder for at tilfredsstille biologiske og sociale behov.

Et vigtigt aspekt i forståelsen af middelalderen er gaveudvekslingen. Allerede hos Vilhelm Grønbech i "Vor Folkeæt i Oldtiden" (1909-12) finder vi betragtninger om "klenodier" eller gaver, giftemål og gæstebud i skabelsen af både alliance og afhængighed. Gaven forpligter og etablerer derfor netværk mellem mennesker og slægter. Siden har Marcel Mauss i "Essai sur le don" (1925) betonet betydningen af gensidige gaver i arkaiske samfund. Det er en pligt at give, at modtage og at gengælde. Gennem at optræde gavmildt opnåes prestige. Gaven er således en social handling, mere end en økonomisk transaktion. Og gaveinstitutionen er blevet benyttet af Aron Gurevitj i hans kætterske studier af den europæiske feudalisme og middelalder.[2]

Nu var middelalderen hverken moderne, primitiv eller arkaisk. Middelalderen var en mellemtid, der både kendte markedsøkonomien og gaveøkonomien. Varen og gaven cirkulerede i forskellige økonomiske sfærer. Vi finder tendenser til masseproduktion af varer rettet mod et anonymt marked. Vi finder også talrige eksempler på gaver og gengaver op gennem middelalderen, ikke blot bevidnet i sagaerne, men også i tidens breve, gavebøger og jordebøger. Endelig blev både naturalier og mønter brugt som betaling.[3]

Middelalderen kendetegnes først og fremmest som økonomisk periode af den feudale afgift. Middelalderen kan beskrives som en langvarig økonomisk struktur, den feudale epoke, hvor bønder og håndværkere tvinges til at afstå en del af produktionen til kongen, kirken og aristokratiet for sit værn. Gradvist og ikke uden strid blev de engang frivillige gaver til høvdinge og præster forvandlet til årlige faste afgifter og skatter, som de øvre stænder modtog. Den største omsætning var således hverken i hallen eller på markedet, men ved gården og dækkede de daglige behov.[4]

Med typologiske begreber af substantivisten Karl Polanyi kan vi nu hævde, at middelalderen samtidig kendte tre former for udveksling af et overskud, nemlig gensidighed (reciprocitet), omfordeling (redistribution) og markedshandel.[5]

Fra disse abstraktioner er det tid at vende tilbage til vore middelalderkirker. Baggrunden for kirkebyggeriet skal søges i en økonomi, der tillod såvel gensidige gaver, som afgifter at omfordele og varer at udbyde på et marked. Kirken modtog generøse sjælegaver af velhavere, modtog årligt tiende af alle i sognet og kunne i købstaden eller ved kildemarkedet få del i handelen. Byggeriet var således afhængigt af både hændelser og konjunkturer indenfor en langvarig økonomisk struktur.

Middelalderens kirker og økonomi var forbundne ad flere stier. Kirken var et resultat af den materielle produktion og selv en vigtig økonomisk institution. Kirken overførte pengegaver og agrare afgifter til markedssfæren. Vi kan derfor anvende kirkerne som kilder ved rekonstruktion af middelalderens økonomier - og omvendt forsøge at tolke byggeriet på baggrund af økonomien. Kan vi da også med et økonomisk perspektiv forklare gotiseringens kronologiske udvikling og regionale variation?

Vi finder talrige eksempler på et økonomisk perspektiv i litteraturen om kirkerne. Det er dog først fra slutningen af 1970'erne, at økonomien bliver hovedsagen. Forholdet mellem kirkearkitekturen og oplysninger om økonomien undersøges. Og kirkerne anvendes nu også som en målestok for middelalderens økonomi. Kirkernes kvantitative muligheder er blevet deres fornemste kvalitet som kilder. Men synet på økonomien er ensidigt formalistisk. Forskerne forventer, at kirkebyggeriet afspejler de lokale knappe ressourcer og følger de økonomiske konjunkturer.

Allerede hos Carl Georg Brunius i "Skånes Konsthistoria för medeltiden" (1850) opdager vi en vurdering af en pengegave i forhold til arkitekturen og tidens økonomi. Efter branden 1234 i Lunds domkirke skænkede ærkebiskop Uffe Thrugotsson 100 mark penge til hver af de større hvælv, 200 mark penge til vinduerne og 13 mark guld til en prædikestol. Da domkirken fik 10 store hvælv, kan Brunius beregne denne del af gaven til 1000 mark penge, svarende til værdien af ikke mindre end 8000 tønder rug.[6]

Den økonomiske kirkearkæologi kan her videre repræsenteres af udvalgte eksempler fra England, Uppland, Gotland, Danmark og Finland, der behandler kirkernes alder, antal, størrelse, materialer, ombygninger og hvælv.

Richard Morris har i "Cathedrals and Abbeys of England and Wales" (1979) forbundet de mange middelalderlige byggekampagner med de økonomiske konjunkturer. Og senere i den massive "Churches in the Landscape" (1989) påviser Morris, at bykirkerne, som et indeks over befolkningens størrelse og rigdom, kan anvendes for at rangordne de engelske købstæder.[7]

Ann Catherine Bonnier har i artiklen "Uppland under medeltiden - kulturlandskapets utveckling og det konsthistoriska materialet" (1981) knyttet kirkebyggeriets hovedfaser til den økonomiske udvikling: "När stenkyrkan är etablerad kommer ett senare befolkningsmässigt tryck eller en ekonomisk uppblomstring enligt modellen att resultera i en utvidgning av kyrkorummet respektive en modernisering."[8]

I artiklen "Om de gotländska kyrkornas ålder" (1980) hævder Lena Thunmark-Nylén, at de tidlige kirker, og især stenkirkerne, optrådte, hvor sognet betalte en forholdsvis høj afgift. Der skulle altså ikke uventet være en sammenhæng på Gotland mellem tidspunktet for opførelsen af kirken, byggematerialet og den økonomiske situation.[9]

Videre har Sven-Olof Lindquist i artiklerne "Sextio marker silver vart år..." (1984) og "Ökonomische Grundlagen des gotländischen Landkirchenbaus im Mittelalter" (1988) forklaret det kolossale kirkebyggeri på Gotland (fig 66) med et handelsoverskud i kombination med en be-

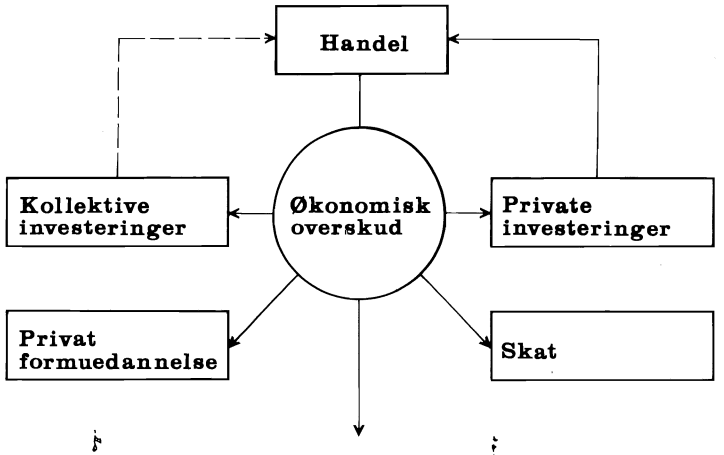

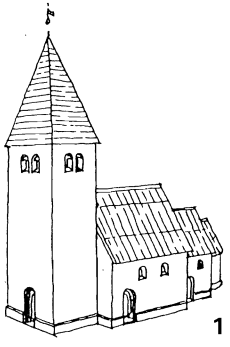

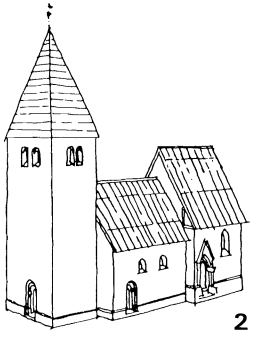

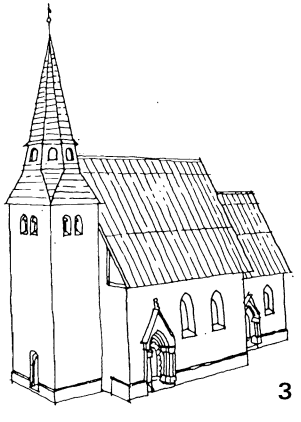

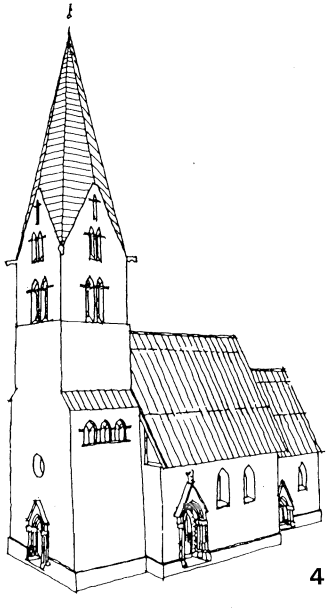

Fig 66. Økonomien og kirkebyggeriet på Gotland i middelalderen. Modellen viser, hvorledes det økonomiske overskud blev skabt og investeret. En del af overskuddet fra handelen blev anvendt til at forny kirkerne. Omtegnet efter Lindquist 1988.

tydeligt lavere beskatning end på det svenske fastland. Kapitalen, som kunne investeres i kirkerne, var større på Gotland end i andre områder frem til 1412, da Erik af Pommeren lod opføre Visborg og omtrent tidoblede skatterne. Det høje skattetryk hindrede handelsbøndernes formuesamling og dermed nye kollektive investeringer i såvel havne og skibe som i kirker.

Lindquist påviser en klar sammenhæng mellem kirkernes volumen og antallet af gårde i sognene. Udvidelserne, der blev stadig større med tiden, var således nøje tilpasset sognets økonomiske muligheder. Hver byggefase krævede en langvarig opsparing. Mangel på arbejdskraft og højere reallønninger efter sortedøden kan have fordyret udvidelserne. Og senere hindrede skattetrykket alt byggeri. Derfor skulle så mange af Gotlands kirker forblive ufuldbyrdede.[10]

Anders Andrén har i disputatsen "Den urbana scenen" (1985) udnyttet kirkerne og klostrene som en økonomisk målestok for urbaniseringen i middelalderens Danmark. De romanske kirkers antal både i byerne og på landet skulle repræsentere et "socialt möjligt överskott". Og de gotiske bykirkers gulvareal samt byklostrenes antal skulle afspejle de senmiddelalderlige købstæders økonomi. Antagelsen styrkes med skriftlige oplysninger fra 1500-årene om befolkningen og skattekraften. Kirkernes vidt forskellige antal og størrelse samt klostrenes fordeling kan derfor anvendes til at vurdere købstædernes indbyrdes rang (fig 67).[11]

Skriveren har selv i artiklen "Gotiske kirkehvælvinger - et økonomisk perspektiv" (1986) tolket det påfaldende ujævne hvælvbyggeri i Danmark som et udtryk for varierede lokale forudsætninger. Alle sogne havde ikke økonomisk evne til at overhvælve både koret og skibet. Udbredelsen af hvælvene både over tid og geografisk skulle således afspejle sognenes overskud og bøndernes fremgang under agrarkrisen.[12]

Endelig fastslår Knut Drake i artiklen "Medeltidskyrkor i sydvästra Finland" (1987) som et aksiom, at stenkirker altid

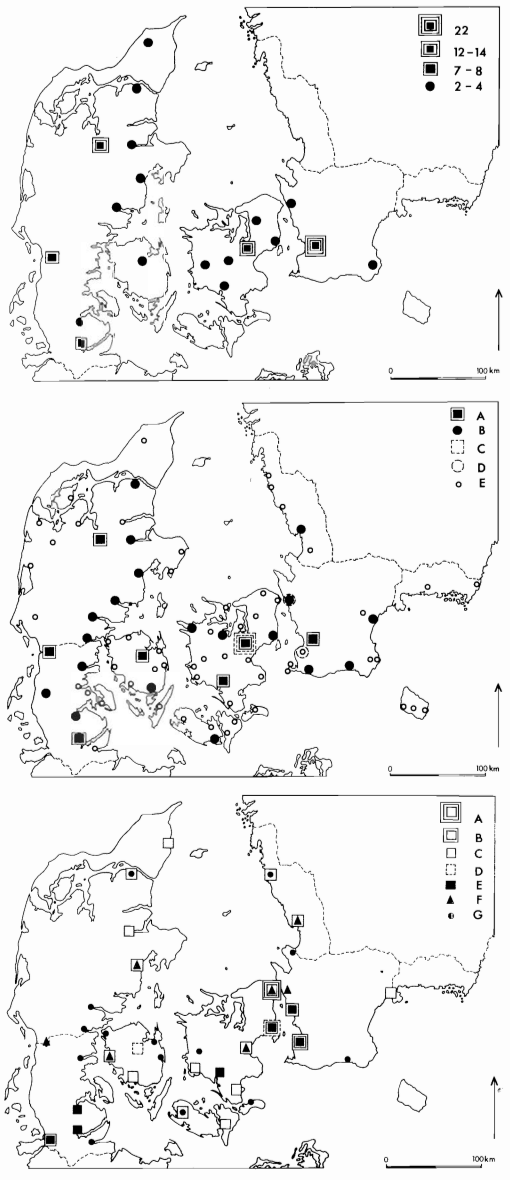

Fig 67. Urbaniseringen i middelalderens Danmark : a Byerne 1000-1200 rangordnet efter deres kirketal; b Byerne 1200-1350 rangordnet efter deres antal af tiggerkonventer; c Ekspansionen 1350-1550 rangordnet efter bykirkernes gulvareal. Efter Andrén 1985.

er "ett tecken på en förhållandevis positiv ekonomisk utveckling inom ett område". Kirkebyggeriets skiftende perioder og geografiske tyngdepunkter i Finland viser et overskud fra handel og dermed fordelingen af økonomisk velfærd.[13]

Den økonomiske kirkearkæologi benytter formalismens moderne begreber og modeller. Vi genfinder metaforer som "blomstring", "bærekraft" og "velfærd", der er hentet fra biologien, fysikken og den politiske retorik. Skriveren har i artiklen om de gotiske hvælv netop benyttet begreber som "sogneøkonomi", "overskud", "agrarkrise" og "fremgang". Og inspireret af et formalistisk perspektiv tolker skriveren hvælvenes ujævne geografi som et resultat af ubegrænsede behov, men knappe midler.

Men overskud, krise og fremgang i forhold til hvad og hvem? Skyldes byggeriet rigdom hos kirken selv, de gejstlige, aristokratiet, borgerne eller bønderne? Og hvorfor investeres et eventuelt overskud netop i kirkerne?

Vi savner her en kirkearkæologi, som tager hensyn til kritikken af den økonomiske formalisme. Kirkekassen og byggeriet var ikke nødvendigvis en passiv afspejling af sognets eget økonomiske overskud. Byggeriet kunne afhænge af mere tilfældige gaver og indkomster udenfor sognet.

I litteraturen optræder både eksempler, der forudsætter en sammenhæng mellem økonomien og byggeriet, og eksempler som empirisk påviser en korrelation. Undersøgelserne fra især Gotland og de danske købstæder peger således på en snæver sammenhæng mellem kirkebyggeriets kvantitet og de økonomiske udgangspunkter. Men det er næsten alt for let at formulere kritiske indvendinger. Kilderne tillader jo kun tilfældige glimt af forholdet mellem kirkerne og økonomien. Og selve måden at sammenligne bygninger og tekster er diskutabel.[14]

Kan vi forvente, at kirkernes antal, areal, volumen, fag og faser ligeligt skal vise byernes og sognenes økonomi uanset periode, landsdel, kirketype og arkitektoniske ideal? Forvrænges korrelationerne ikke af afstanden i tid mellem indtægterne, byggeriet og de skriftlige kilder? Vil en sammenligning af de danske købstadskirker med andre skriftlige kilder lede til et andet resultat? Kan de økonomiske

kilder til kirkebyggeriet ikke have varieret afgørende mellem de tidlige store stiftsbyer og de sene små købstæder? Afspejler kirkernes kvantitet overhovedet den økonomiske indsats ved byggeriet? Og hvilke kvantiteter er da relevante?

Det er også enkelt at etablere en cirkelargumentation. Kirkebyggeriets intensitet gennem tiden viser os de økonomiske konjunkturer. Derefter kan det konstateres, at byggeriet netop optræder ved de kendte højkonjunkturer. Vi behøver altså studier ud over abstraktioner som sogneøkonomi og økonomiske konjunkturer. Vi behøver undersøgelser, der konkret klarlægger forholdet mellem kirkerne og deres økonomiske omland.

Kilderne tillader os ikke at vurdere udviklingen gennem middelalderen. Vi savner endnu præcise dateringer af kirkerne og tekster, der kan benyttes til at belyse den økonomiske udvikling. Derimod kan kirkebyggeriet vurderes i forhold til lokale variationer i jord og beskatning, som de kendes fra geologiske kort og et fåtal skriftlige kilder.

Hensigten må være at fokusere på de ydmyge og hidtil oversete landkirker. Vi bør da så vidt muligt vurdere byggeriet i forhold til optegnelser, der varierer i oprindelse og indhold, er udspredte i tid og knyttet til geografisk afvigende områder, for at få belyst problemfeltet så alsidigt som muligt.

Kirkekassen og kirkebygningen

Kirkernes opførelse, vedligeholdelse, udvidelser og tilbygninger krævede en økonomisk indsats. Det var nødvendigt med naturressourcer, arbejdskraft og kapital. Til byggepladsen måtte skaffes materialer, folk og redskaber. Marksten, grus, kalk, ler, tømmer og bly skulle transporteres til pladsen. Sten skulle tilhugges, ler æltes, formes, tørres og brændes, mørtel tildannes, stilladser opsættes og materialer ophejses. Muringen skulle udføres, tagstolen sættes på plads, blypladerne støbes og fastsættes, samt væggen pudses og bemales. Håndværkerne behøvede husly, penge, mad og drikke. Sogneboerne måtte også hjælpe til med kørsler.

Hvordan blev kirkebyggeriet så finansieret? Kom de nødvendige midler fra enkeltpersoner eller sogneboerne som kollektiv, fra det egne sogn alene eller også udefra? Var de faste indkomster eller gaverne vigtigst? Var de økonomiske kilder til opførelsen, vedligeholdelsen, udvidelsen og tilbygningen identiske? Hvad kostede faktisk byggeriet? Og kunne kirkebyggeriet ikke blot betyde udgifter, men også indtægter?

Kirkens vigtigste indkomster var tiende, rente af jordegods og offer. Dertil kunne kirken modtage testamentariske gaver, afgifter fra kirkelige handlinger, bøder for forseelser, indtægter fra salg af aflad og arbejdspræstationer. Men kirken havde også udgifter til sognepræstens underhold, til bygningens opførelse, vedligehold og fornyelse, til messeklæder og andre inventarer, til nadvervin, oblater, vokslys og røgelse. Og kirken måtte betale Peterspenge til paven, cathedraticum og gæsteri til bispen og andre afgifter, samt måske kongelige ekstraskatter.[15]

Adskillige danske kirker kan have været en del af en storgård som i Bjäresjö, eller delt blandt flere mindre gårde, og dermed ikke adskilt fra gårdens eller landsbyens økonomi. På Island grundlagde og besad kirkebonden sognekirken. Han modtog kirkens indtægter fra tiende, gaver og afgifter mod at underholde bygningen og præsten. Da kirken var skattefri, og præsten kun modtog en ringe løn, kunne byggeriet her repræsentere ikke blot en udgift, men en god investering.[16]

At kirkerne kunne give et overskud fremgår også af alle lån og forsøg på konfiskation af formuen samt af ordningen med inkorporationer. Et domkapitel eller kloster overtog da sognepræstens pligter og indtægter mod at indsætte en billig vikar.[17]

Som led i kirkens stræben efter at løsrive sig fra verdslig indflydelse blev dens formue efterhånden opdelt mellem "fabrica" og "mensa", altså mellem kirken og præsten. Fabrica, der betyder "bygning", skulle bidrage til kirkens opførelse, vedligehold og ombygninger, til anskaffelser af nye inventarer og det nødvendige i liturgien. Og mensa, som betyder "bord", skulle aflønne sognepræsten. Til kirken var således afsat omtrent den halve formue, der med lov var beskyttet mod "alienatio", altså mod afhændelse. Var ikke

fabrica tilstrækkelig, havde kirkens patroner eller sogneboerne pligt til at hjælpe. Og andre kirker kunne bidrage.[18]

Da sognekirken blev udskilt som en egen juridisk og økonomisk enhed, fremstod også en ukanonisk ordning med to eller tre kirkeværger, "ombudsmænd", "juratores" eller "tutores". Kirkeværgerne kendes i Danmark fra 1200-årene og kan følges ind i vor tid.[19]

Kirkeværgerne skulle sammen med præsten tilse bygningen, inventarerne, kirkegården, formuen, indtægterne og udgifterne. For at åbne kirkens kiste var det således nødvendigt med tre nøgler. Kirkeværgerne var valgt i sognet og skulle årligt fremlægge regnskab for den visiterende biskop, provst eller official. På denne måde kunne lægmænd sikre, at kirkens formue ikke blev reduceret eller gled over på præstens hænder. Det blev dog gentagne gange indskærpet, at værgerne ikke selv måtte iværksætte byggeri og indkøb uden stiftets tilladelse.[20]

Men nu til kirkens vigtigste indkomst - tienden. Knud den Hellige forsøgte forgæves i 1080'erne at indføre tienden i Danmark.[21] Den optræder her første gang i 1135,[22] men kan være indført allerede med etableringen af ærkesædet i 1104 eller måske efter ca 1120. Tienden skulle, som navnet antyder, netop udgøre en tiendedel af sognets høstudbytte. Dertil blev den med vekslende fremgang afkrævet af kvægavl, biavl og sildefangst. Alene kirken selv var fritaget for tienden, dertil hovedgårdene fra 1527. Tienden blev tredelt i Danmark. En tredjedel skulle tilfalde præsten (mensa), en tredjedel kirken (fabrica), eller oprindeligt kirkeejeren, og en tredjedel bispen (efter 1536 kronen). Modsat mange andre lande forblev de fattige altså uden egen andel.[23]

Tienden var en tung byrde for sognefolket fra 1100-årene og helt frem til afløsningen i 1908-18. Af regnskaber fra 15-1600-årene fremgår det entydigt, at tienden da var blevet sognekirkens vigtigste indkomst. Der var imidlertid ingen direkte proportionalitet mellem sognets produktion og kirkens indtægter.

I praksis varierede opkrævningen af tienden gennem middelalderen og geografisk mellem landsdele og endog sogne. Tienden skulle ydes i kærven, altså med hvert tiende neg på marken, men kunne også betales i korn, eller forpagtes bort mod en fast pengeafgift.[24] På Lolland og Falster var kirkerne funderet så rigt, at sogneboerne slap for at betale kirketiende. Dele af kirkens tiende kunne betales som afgift ved indsætning af en ny biskop eller beslaglægges af kronen. Ved annektering overgik præstetienden til modtageren. Og bisperne skænkede tidligt deres andel i tienden til domkapitler og klostre. Den fulde bispetienden blev gennemført i Roskilde og Lund stifter i årene efter 1171 og i Slesvig stift 1188. Men bisperne i Nørrejylland og på Fyn måtte nøjes med en biskopsgave. Først i 1527 lykkedes det her kirken at gennemdrive den fulde bispetiende.[25]

Sognekirkens vigtigste indkomst efter tienden var landgilde fra dens jordegods. Før kirken kunne indvies af bispen, måtte den doteres med jord, ofte ét bol, til underhold af præsten. Videre modtog kirken jord som sjælegaver, eventuelt ved testamenter, mod gengaver efter døden i form af begravelse, vigilier og messer. Der var dog grænser for, hvor stor andel kirken kunne modtage. Ifølge Skånske Kirkelov var det på dødlejet tilladt at bortgive et halvt hovedlod svarende til en datters arveandel.[26]

Fra 1200-årene blev større gaver sjældne. Istedet modtog sognekirken en lille ager, et engstykke, en ko eller måske penge, der blev fordelt på fabrica og mensa, mod gravsted og sjælemesser. Anparterne lå oftest spredt i markerne indenfor sognet og var små. Ved Ribe ved vi således at indtægterne fra kirkejorden udgjorde under halvdelen af tienden, oftest mindre end 1/4.[27] Sammen med domkirkernes og klostrenes besiddelser fik kirken dog gennem middelalderen et betydeligt jordegods. Kort før reformationen var kirken således i besiddelse af omtrent 1/3 af landets jord.[28]

De tidlige gaver til kirken kan opfattes som gaver til kirkeejeren selv. Sålænge kirken ikke udgjorde en egen enhed, tilfaldt gaverne ejeren eller ejerne af jorden, som kirken stod på. Ved siden af fromhed kan et motiv for giveren have været at opnå skattefrihed for jorden. Og selv om jorden var skænket til kirken, beholdt giveren rettigheder over jorden. Og gaven kunne opfattes som tidsbegrænset. I strid med kanoniske regler kunne giveren eller arvinger kræve at få jorden tilbage. Opslidende stridigheder med arvinger gennem flere generationer kunne forløbe, før kirken omsid-

er kunne få herredømmet over en gave. Det er da i jordebøgernes fortegnelser over indkomster, vi finder oplysninger om kirkegodset.[29]

I Danmark finder vi ikke jordebøger af samme kvalitet som biskop Eysteins "Rødebog", der tillader et enestående indblik i sognekirkernes besiddelser i Oslo stift ved ca 1400.[30] De omstridte sognelister fra ca 1320 i Roskildebispens Jordebog noterer for de sjællandske kirker et plovtal, der er blevet tolket som enten fabrica eller mensa.[31] Og i Lunds stifts landebog fra 1570'erne får vi som allerede påvist oplysninger om indtægterne fra kirkernes talrige små besiddelser indenfor og udenfor sognet. Ved vurderingen af kirkebyggeriet må vi altså tage hensyn til indtægter og gaver ikke blot fra sognet selv, men også fra nærliggende og undertiden fjernere sogne.[32]

Jorden til præstegården blev brugt af præsten selv, mens de mange mindre anparter fortsat blev dyrket af giveren eller dennes landbo. Gaven kunne omfatte retten til jorden eller efterhånden blot landgilden. I lighed med aristokratiets gårde, kan vi opfatte kirkerne med deres præstegårde som små hovedgårde, fritaget for beskatning, med både egen jord og strøgods i sognet og længere borte.

Kirken modtog også "frivillige" offergaver og afgifter. Adam af Bremen beskriver i 1070'erne, inden tiendens indførelse, hvordan præsterne med griskhed tog sig betalt for sine tjenester i Danmark og Norge.[33] Afgifter blev betalt gennem hele middelalderen ved kollekt og kirkelige handlinger som dåb, vielse, skrifte, begravelse og sjælemesser. Bispen i Odense bestemte således i 1335 i anledning af kobberpengenes forringelse, at hver husfader på Lolland skulle ofre 3 sterlinge på årets 12 højtidsdage, ved begravelse 3 sterlinge for hver dødsmesse, ved bryllup 1 mark voks med 2 sterlinge for hvert lys, videre kirkegangskonerne 1 mark voks og 2 sterlinge.[34] Og efter tysk skik fik kirken "helligåndspenge", når en handel var indgået. Offerets faktiske eller forventede størrelse blev noteret i enkelte regnskaber og Lunds stifts landebog.[35] Sporene af offeret ser vi endnu i de bevarede offerstokke og mange tabte småmønter i gulvet, som afsløres ved soldning eller arkæologisk udgravning.[36]

Fig 68. Rejser til valfartskirken og markedet i Gettorp 1486-1532, hvor hver streg angiver en rejse. Efter Poulsen 1989.

Indtægterne fra offeret var normalt beskedne, men kunne forøges, hvis kirken tiltrak pilgrimme. Kirker knyttet til en lokal helgen, et undergørende krucifix eller måske en helligkilde kunne blive mål for valfart fra fjerne egne. Kirken modtog da ikke blot offer fra messer, men kunne sælge pilgrimsmærker. Fundstederne for mærkerne kan nu antyde, hvor pilgrimmene kom fra.[37]

Ved valfartskirken i Gettorp får vi oplysninger fra regnskaber 1486-1532 om det årlige salg af pilgrimsmærker og dermed indirekte om besøgernes mindste antal. I 1486 kom 950 købere, i 1498 hele 1800, derefter omtrent 1500 årligt til 1525, hvorefter antallet svandt ind. I 1532 blev de sidste 100 pilgrimsmærker solgt. Folk havde da valfartet til Gettorp kirke og marked fra store dele af Sydslesvig (fig 68).[38]

At valfarten medførte mange besøgere og rige indtægter bevidnes også af de pengebeløb, som kirkerne kunne give eller blev tvunget at afgive i lån. St Søren i Holmstrup kun-

ne således i 1506 udlåne 100 mark danske mod pant i en gård.[39] Og Vor Frue i Kippinge på Falster afgav store lån til Christian II i 1516-18 og 1523, til biskop Jens Andersen Beldenak i 1527 og Fru Barbara Eriksdatter Blaa til Berritsgård i 1530.[40]

Kirken kunne også tiltrække flere besøgere ved at være i besiddelse af et eller flere afladsprivilegier. Gennem Kristi og helgenernes gode gerninger forvaltede kirken en mægtig opsparet kapital, som syndere kunne få del i ved en from gerning, en passende gave eller køb af et afladsbrev. Paven kardinalerne, bisperne og særlige legater kunne give aflad til personer, eller som et privilegium til kirker og klostre. Mod betaling fik folk et skriftligt bevis på, at tiden i skærsilden blev afkortet med måske 40 eller 100 dage. Men behovet var umætteligt, for ingen dødelig kendte varigheden af skærsildens plager. Skikken med afladsbreve kom til Norden sammmen med tanken om skærsilden i 1200-årene og ophørte lige så brat med reformationen.[41]

Afladsbrevene kan hjælpe ved dateringen af kirkerne, da de ofte blev udstedt for at støtte finansieringen af byggekampagner.[42] Mange breve er fra Fyn i 13-1400-årene, hvor gotiseringen var mest intensiv. Afladsbreve fra 1307 og 1308 er således direkte knyttet til fornyelsen i tegl af Allerup kirke nær Odense.[43] Og vi kender breve fra Håstrup kirke nær Fåborg. Den besøgende mødte her en jernbeslået dør med en plattysk indskrift fra ca 1475, der lover, at den, som hjælper til kirkens bygning, vil Gud og Vor Frue belønne.[44]

Endelig bør vi ikke undervurdere arbejdet udført af sogneboerne selv. De ældste kirker kan være udført af indkaldte håndværkere sammen med lokale folk. En runeindskrift i Anga kirke på Gotland fra ca 1286 opregner således de af sognets bønder, som deltog med dagsværk og trækdyr ved hvælvslagningen.[45] Og i de svenske landskabslove, f eks Upplandsloven nedskrevet kort før 1296, bestemmes, at jordejerne i sognet skulle yde dagsværk til kirkebyggeriet efter folketal og kørsler efter jordens størrelse.[46]

Selv om vi savner lignende love for Danmark, kan byggeriet have været organiseret på samme måde. Biskop Absalon opfordrede i 1170'erne bønderne i nogle nordsjællandske sogne til at hjælpe med at køre sten til fundamentet ved Æbelholt klosterkirke.[47] Og når kirken på Alrø i 1617 fik hvælv over koret havde de 6 indkaldte murere hjælp af 24 pligtsfolk.[48] Langt ind i 1800-årene kan vi læse om sogneboernes kørsler ved kirkebyggeriet.

Med kirkeværgernes forvaltning fulgte krav fra stiftet om aflæggelse af skriftligt regnskab. De få regnskaber, som er bevaret efter 1395, tillader os konkret at afdække forholdet mellem kirkens enkelte indtægter og udgifter.[49]

En gennemgang af regnskaberne fra Funbo i Uppland og valfartskirken Kumla i Närke viser, at tienden og landskylden midt i 1400-årene udgjorde ca 85 % af indkomsterne. Dertil fik kirkerne stokpenge, testamentariske gaver, lejeafgifter og indtægter fra udlån. Kirkerne havde regelmæssige udgifter til voks, vin, røgelse, oblater og afgifter som cathedraticum. Dertil kom betydeligt mere ujævne udgifter til indkøb af inventarer og byggearbejder. Over en 15 års periode udgjorde andelen til byggeri og underhold 21 % i Kumla og 40 % i Funbo af udgifterne totalt. Ved en udvidelse 1478-81 lånte Kumla trods sin rigdom fra andre kirker. Og ombygningen af højkoret i Funbo 1483 kostede mindst 51 mark, hvor årets indkomst var ca 40 mark.[50]

Blandt de svenske eksempler bør også nævnes sognekirken Stöde i det fjerne Medelpad, hvor regnskabsbogen oplyser, at hvælv ("hvalwydh") blev bygget i 1514 til en pris af 40 mark. Hvælvene er desværre ukendte, men deres antal har dog næppe oversteget tre fag at dømme efter kirkens beskedne mål og andre kirker på egnen. Prisen for hvælv svarede til små 3 års indtægter eller "overskuddet" fra 4 år. Ingen umulig udgift![51]

Middelalderens Danmark kan vist opvise 12 kirkeregnskaber, hvor imidlertid næsten alle endnu henligger utrykte. Hovedparten af regnskaberne er fra det økonomisk avancerede Slesvig stift.[52]

I Ribe ærkedegns regnskabsbog fra 1526-33 oplyses om bykirkernes mange små indkomster fra jordstykker, såkaldte jernkøer (evigt i leje) og en livlig långivning. Indtægterne kom fra sognet. En undtagelse er Hellig Gravs kirke, der var knyttet til et hospital, hvor også omegnens sogne bidrog.[53]

Vil vi undersøge finansieringen af kirkebyggeriet, tving-

es vi til at udnytte yngre regnskaber. Fra St Olai i Helsingør er således bevaret en regnskabsbog for 1557-61. Bogen rummer detaljerede oplysninger om indtægterne og udgifterne ved opførelsen af tre nye hvælvfag og en forhøjelse af tårnet i 1559. Til byggeriet modtog kirken gaver og indtægter både lokalt og fra et stort omland: Købstadens borgmestre, byens råd, borgere og andre skænkede penge, men også naturalier, som kirken solgte. Krogens slotsskriver gav en vogn og trillebør, abbeden i Esrum mursten og mel, borgmesteren og hans slægt klenodier fra et alter, andre sølvskeer eller en okse. Kong Frederik II, byen København, skånske og tyske byer samt fremmede skippere skænkede penge. Kirken modtog også renter af udlånte penge, jordskyld, indtægter fra begravelser og klokkeringning, samt salg af ligsten, tagsten og et af kirkens huse.[54]

Kirken i Hover i Jylland fik i 1614 indbygget et krydshvælv over koret, der ifølge Trap burde tilhøre "sengotisk tid". Regnskabet viser, at 3640 teglsten samt 44 1/2 tønde kalk blev brugt ved opførelsen af hvælvet. 1000 sten kostede 6 daler og kalken 16 daler. Murmesteren modtog 48 daler for sit arbejde med hvælvet og for at kalke kirken indvendigt. Den samlede udgift til hvælvet blev således højst 86 daler. Kirkens indtægt samme år fra forpagtningen af korntienden var ca 30 daler. Udgiften til hvælvet svarede således til mindre end 3 års indtægter. Igen en rimelig indsats.[55]

Regnskaberne fra Jelling syssel oplyser os også om udvidelsen af Sønder Omme kirke 1615-20. Kirken var for lille til sogneboerne, den adelige værge Anne Grubbe ønskede at sætte sig og slægten et minde, og der var opsparet en formue, som gjorde byggeriet muligt. Kirkens faste indtægter 1614-20 svingede mellem 44 og 63 slettedaler, dertil kom en gave fra kirkeværgen på 125 daler. Murermesteren modtog som løn for vestforlængelsen 110 daler i mønt, 1 tønde rug, 1 tønde malt, 2 sider flæsk og 1 pund smør. Senere fik han tillige 14 daler for at opføre et tårn. Og en tømrer blev betalt 10 1/2 daler. Når byggeriet var afsluttet var formuen forbrugt, og kirken skyldte sin værge 82 daler.[56] De 134 1/2 daler i arbejdsløn oversteg gaven, men svarede atter til mindre end 3 års indtægter.

Eksemplerne afslører, at gotiske hvælv egentlig var billige at bygge. Udgifterne til et hvælv kunne dækkes af få års indtægter eller overskud. Byggeriet var ikke uoverkommeligt. Når alligevel mange kirker forblev uden hvælv i ét eller flere rum, så kan sognets fattigdom næppe have været hele forklaringen.

Og opførelsen af vore sognekirker betød ikke blot udgifter, men fremtidige indtægter og måske et overskud for stifteren, som fik del i tienden. Kirkebyggeriet var således en investering, som kunne følges af andet end fromme motiver.

De fåtallige kilder og eksempler viser også, at baggrunden for kirkebyggeriet kunne variere mellem kirketyper, gennem midelalderen og geografisk. Spørgsmålet om kirkebyggeriets finansiering har således intet entydigt svar.

Domkirken, klosterkirken, valfartskirken og købstadskirken havde et økonomisk omland, som strakte langt udenfor sognet. Også sognekirker kunne modtage fjerne indtægter. Men de fleste kirker modtog indtægter blot fra det egne sogn gennem tiende, landgilde, offer og gaver. Midler tilflød kirkerne både fra enkeltpersoner og sogneboerne som kollektiv. Vedligeholdelsen kunne bekostes af byggekassens sædvanlige indtægter, mens større byggekampagner krævede ekstra indkomster fra gaver eller aflad, samt måske lån fra mere velhavende kirker. Trods forbud mod åger blev kirken flittigt benyttet som sognets bank.[57]

Byggeriet afhang af en økonomisk udvikling, som kirken selv fremskyndede. Ved at modsætte sig verdslig indflydelse, tage imod gaver fra individer og ikke slægter, indkræve afgifter i mønter og ikke naturalier, ved stadig at forøge sin formue og udlåne mod pant og rentekøb bidrog kirken til markedsøkonomiens senere herrevælde. Dertil er vore vigtigste kilder til kirkernes økonomi, regnskaberne og jordebøgerne, også et udtryk for en økonomi i forandring, hvor det er let at undervurdere betydningen af gaverne.

Kirkebyggeriets talrige etaper og geografiske variationer kan ikke overraske med tanke på den uberegnelige og ujævne finansiering. Tidsforskellene mellem opførelsen af koret, skibet, tårnet og de enkelte hvælv kan finde en forklaring i den ujævne pengetilførsel. Byggekassen var både afhængig af tilfældige gaver og af de faste indtægter. Var kirkeejeren mæg-

tig eller rig, var gaven stor eller sognet rigt, da kunne byggeriet gennemføres uden afbrydelser efter en fast plan, men det var sjældent tilfældet.[58]

Kirkebyggeriet var forbundet med naturtilgange, mennesker og kapital, indtægter og udgifter, naturalier, jord, ting og penge. På tværs af denne labyrint ser vi dog, at de fleste kirker økonomisk var tæt knyttet til deres eget sogn. Vi bør derfor kunne vurdere gotiseringen i forhold til de faste indtægter fra sognet. Hvor gotiseringen afviger fra det forventede, kan kirken have haft et økonomisk omland, som var større end sognet.

Kirkerne i landskabet

I forskningsfeltet mellem arkæologien, geografien og historien hævdes naturens herrevælde over kulturen. Landskabets scenografi, økologien og det træge klima tilskrives her afgørende vægt som uafhængige variabler. For naturen er let tilgængelig. Landskabet ligger der endnu eller kan rekonstrueres i laboratorierne og på tegnebordet, mens de sociale og mentale strukturer forlængst har eroderet.

Vi møder således terrænet, jordarterne, klimaet og vegetationen i litteraturen om oldtidens og middelalderens bebyggelse. Topografien og jordbunden skal have påvirket lokaliseringen af vejene, enkeltgårdene, landsbyerne, borgene og købstæderne. Klimaet kan have indvirket både på urbaniseringen og agrarkrisen. Og kirken kan læses som en håndbog, hvor stenmuren beretter om egnens geologi. Blev da også hovedlinjerne i gotiseringen fastlagt, allerede da isen formede landskabet?

Den romanske Sædding kirke ligger på en flad bakkeø i overgangen mellem sandjord og lerjord, hvor tidligere heden herskede. Den gotiske Holmstrup kirke ligger i et skovrigt bakkelandskab, selv på moræneler, men i et sogn domineret af sand og grus. Og den nygotiske Tygelsjö kirke ligger på slettens kalkrige moræneler. Her mere end antydes en sammenhæng mellem landskabet og kirkearkitekturens udvikling.

At naturen har formet vore kirker kan ikke blot iagttages i valget af byggematerialer, men også i kirkernes skiftende antal og størrelse. Landskabet har indirekte præget kirkerne gennem folketallets variationer. Historikere og arkæologer har således forklaret forskelle i det danske kirkebyggeri, især mellem Jylland og Øerne samt indenfor Jylland, med variationer i landskabet.

Kirkernes udvidelser på Fyn og Sjælland blev af Mouritz Mackeprang (1927) knyttet til befolkningens vækst, hvor gammel skov blev opdyrket.[59] Den jyske højderyg, hvor Hærvejen løber, tegner et skarpt skel i kirkernes tæthed mellem det magre Vestjylland og det frodige Østjylland. Aksel E Christensen (1938) forklarede forskellen med befolkningens ujævne fordeling.[60] Hugo Matthiessen (1939) påpegede, at mange jyske kirke- og kapeltomter lå, hvor lyngheden (fig 69) havde bredt sig efter "den sorte død".[61] Senere har Evert Baudou (1983) vist, at kirkerne blev nedlagt, ikke på selve heden, men hvor sognene var for små udenfor brunjorden, altså på den sure jyske podsoljord med lav bonitet.[62]

Ebbe Nyborg (1986) har i undersøgelsen af Ribeegnen vist, at kirkerne ved den frugtbare marsk var ældre, større, rigere i arkitektur, mere varierede og fik flere udvidelser end kirkerne i det magre indland.[63] Endelig har Hans V Gregersen i "Det skæve Sønderjylland" (1990), en udløber af "Det nordiske Ødegårdsprojekt", påpeget en forskydning i bebyggelsen og kirkebyggeriet efter 1350. Ødekirkerne ligger på sandjorden vest for israndslinjen, mens udvidelserne og tilbygningerne findes på lerjorden i øst.[64]

Med erfaringen fra disse studier burde vi også kunne forvente en nær sammenhæng mellem landskabets geologi og gotiseringen i hele middelalderens Danmark. Med brug af hvælvene som målestok kan vi nu undersøge, om gotiseringen faktisk var mest intensiv på lerjorden.

Den frugtbare lerjord optræder især i morænen fra sidste istid. Udbredelsen af moræneleret er her vist sammen med kirkerne, som fik flere gotiske hvælv 1300-1550 end gennemsnittet, altså 4 fag og derover (fig 70). Moræneleret optræder ved vestenden af Limfjorden, i et bælte langs Jyllands østkyst, på Øerne og i det sydvestlige Skåne. De mange hvælv findes i samme områder.

Tendensen er tydelig, men også afvigelserne. Vi må tage hensyn til den lerholdige hævede havbund i Vendsyssel og

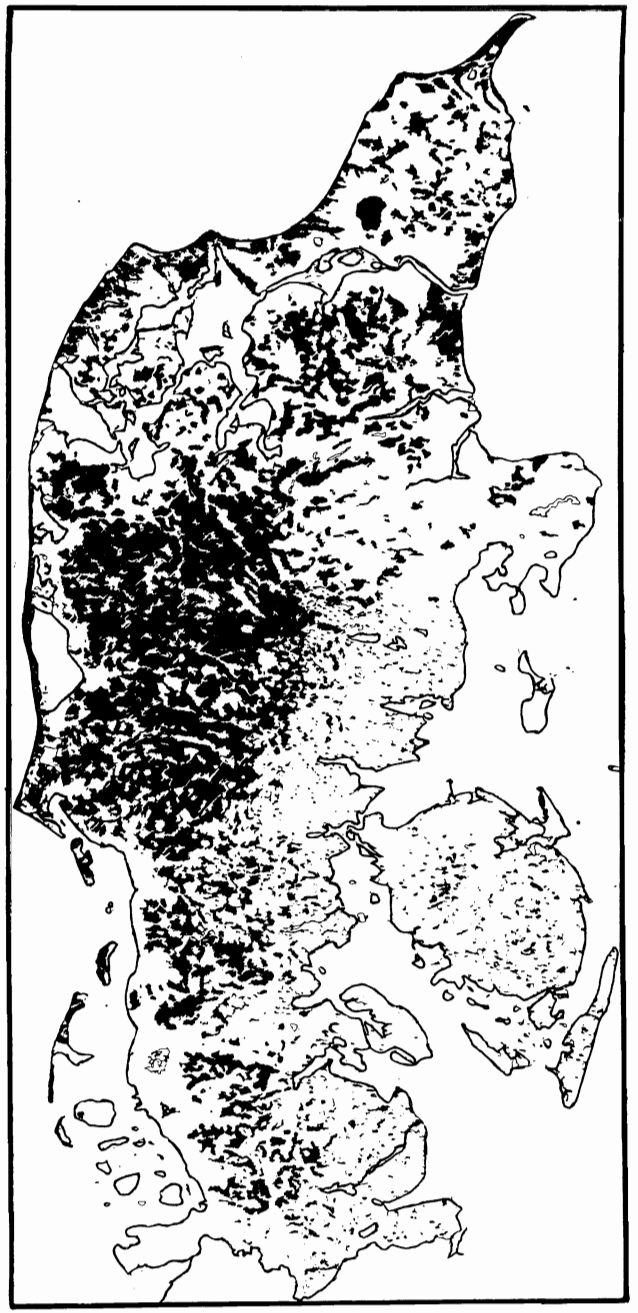

Fig 69. Det sorte Jylland. Lynghedens udbredelse ved 1800 ifølge Videnskabernes Selskabs Kort. Omtegnet efter Matthiessen 1939.

til Vadehavets marsk. Og en del prikker, som har forvildet sig udenfor morænen markerer købstæder eller klostre. Men hvorfor savnes hvælv næsten helt på lerjorden i Thy, på Mors, i Salling og på Bornholm? Burde hvælvene ikke have været flere på Lolland og Falster og ikke mindst i Østslesvig - i Angel, på Svans og i Jernved? Og hvorfor er der så mange hvælv i Nordøstskåne?

Vi kan undersøge forholdet mellem landskabet og kirkerne mere detaljeret i Skåne. Netop Skåne udgør et Danmark i miniature med sine markante forskelle i både geologien og hvælvbyggeriet.

Grundfjeldet tvedeler Skåne langs en linje fra Bjärehalvøen til Österlen, der omtrent følger grænsen mellem Malmöhus og Kristianstad län. Vi genfinder denne skånske højderyg i jordarternes mosaik, lige som i bygderne, bebyggelsen og udskiftningen. Men ude i terrænet afsløres de geologiske kort som grove forenklinger. Jorden varierer lokalt indenfor sognet og endog marken. For lettere at kunne sammenligne landskabet og kirkerne, skal vi imidlertid her arbejde med større regioner efter morænejordens indhold (fig 71).[65]

Kirkehvælvene er velbelyste gennem Monica Rydbecks "Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor" (1943).[66] Hvælvbyggeriet var omfattende, men ujævnt fordelt (fig 72). Hvælv før 1300 kendes fra ikke mindre end 91 (21 %) sognekirker. Og 340 (77 %) af kirkerne fik hvælv 1300-1550, mange tidligt i perioden. Kun 17 (4 %) kirker fik aldrig noget gotisk hvælv. Endelig er hele 82 (19 %) kirker usikre. Flest gotiske hvælvfag fik købstadskirkerne op langs Øresundskysten, St Petri i Malmö, St Hans i Landskrona og St Maria i Helsingborg, med henholdsvis 42, 34 og 29 fag, videre St Maria i Båstad med 21 fag. Flest blandt landkirkerne fik Hässlunda øst for Helsingborg og valfartskirken St Olof på Österlen med hver 9 fag. I gennemsnit fik de 357 kirker, hvor arkitekturen er kendt, hver 4,2 gotiske hvælvfag.

Fig 70. Danmarks moræneler og hvælvbyggeriet 1300-1550. Kun kirker med flere end gennemsnittets 3,3 hvælvfag er medtaget. Jordbunden sammentegnet efter Schou 1949, Lundqvist 1958, Schott 1958 og Emanuelsson m fl 1985.

Landskabet og gotiseringen

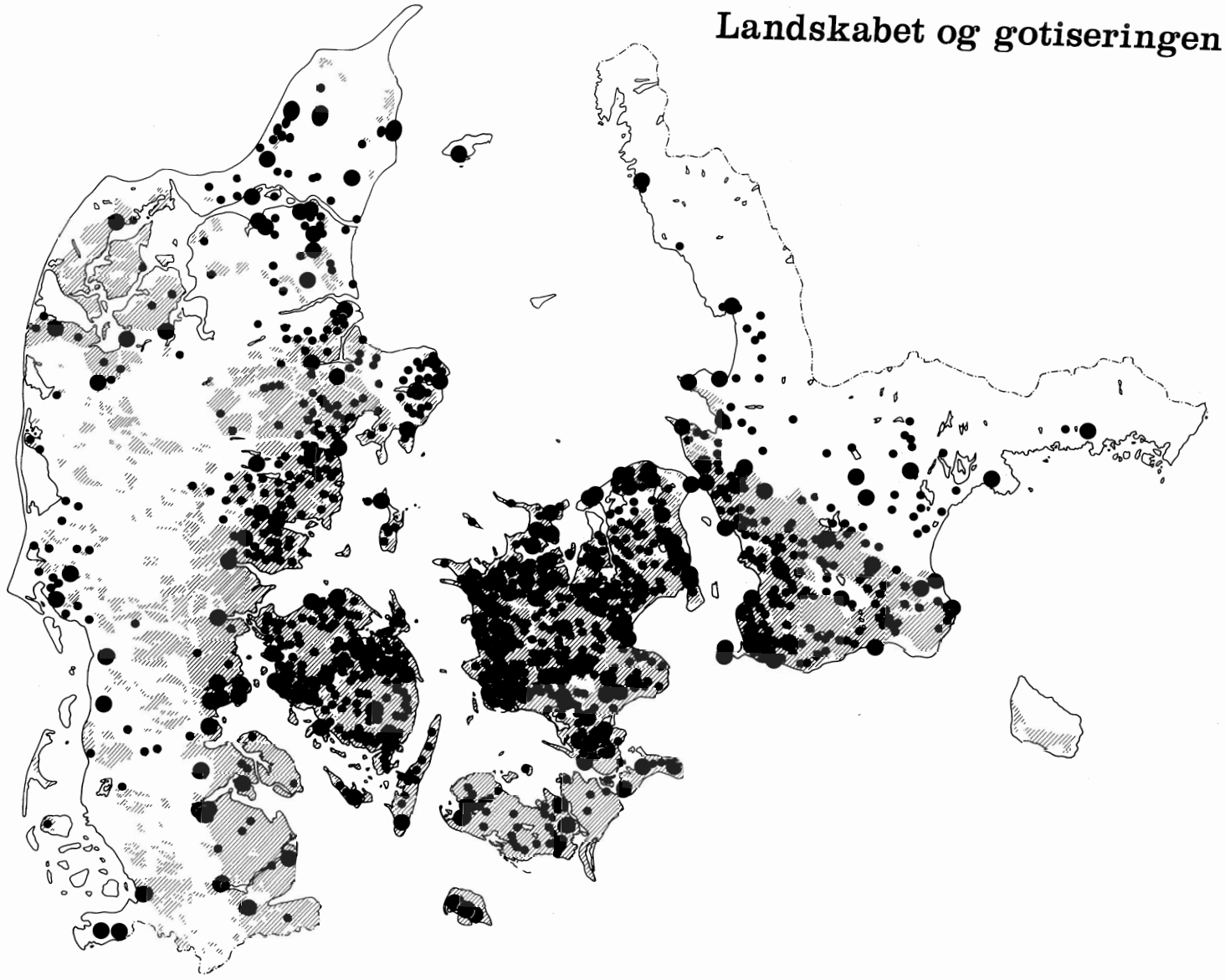

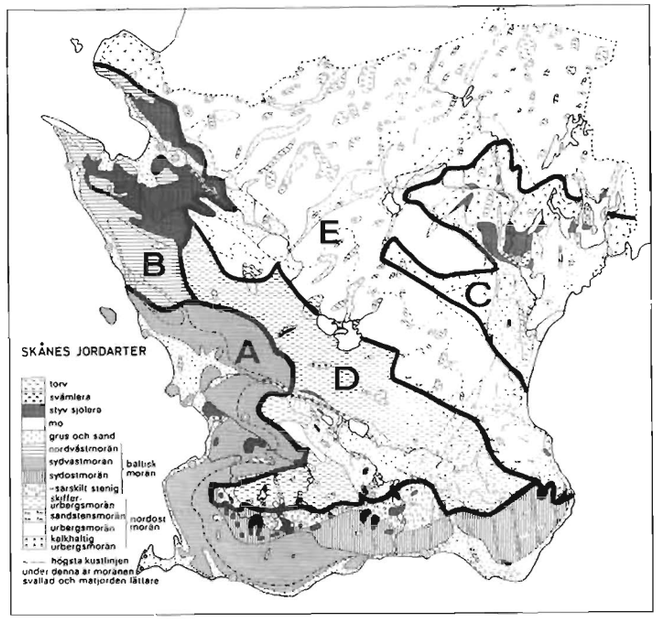

Fig 71. Skånes jordarter: A Den baltiske moræne, overvejende ler; B Den baltiske moræne, lerholdig; C Nordøstmorænen, kalkrig grundfjeldsmoræne; D Nordøstmorænen, lerholdig skiffermoræne; E Nordøstmorænen, lerfri grundfjeldsmoræne. Efter Emanuelsson m fl 1985.

Forholdet mellem jordbunden og hvælvene var imidlertid ikke, som skriveren havde forventet. Ser vi bort fra købstadskirkerne var forskellene nemlig små mellem de geologiske regioner i Skåne. Hvælvfagene var flest på den baltiske moræne nord for Landskrona, 5,0 fag i gennemsnit. Herefter fulgte den kalkrige nordøstmoræne med 3,8 fag og den lerholdige skiffermoræne med 3,7 fag. Den baltiske lermoræne mellem Landskrona og Simrishamn, der nu er kendt for sin frodighed, havde kun 3,6 fag. Og færrest hvælv blev opført på den lerfri grundfjeldsmoræne, nemlig i snit blot 3,1 fag.

Kirkerne lå tættest på den frugtbare moræneler langs kysten.[67] Her var de romanske hvælv også hyppige. De forholdsvis få gotiske hvælv på kystsletten kan altså skyldes, at kirkerne allerede tidligere var blevet overhvælvet. Men befolkningstætheden kan også have hæmmet det gotiske hvælvbyggeri. I et lille sogn på sletten var fortsat agrar ekspansion umulig. De middelalderlige ødekirker i Skåne ligger således næsten alle på sletten. Endelig var de tunge lerjorde vanskelig at pløje. De skånske lersletter kunne henligge som græsgange langt ind i 1800-årene. Hvor derimod jorden var både let og god, som i ris- eller skovbygdens større sogne, fandtes muligheder for at opdyrke nye marker eller udnytte andre ressourcer.

Forskellen kan illustreres med to nabokirker i Ystadområdet. Borrie og Sövestads kirker lå begge på en stenet moræne i det ydre bakkeland, men hvor Borries sogn tilhørte Skånes mindste og vel har været helt opdyrket, var Sövestads stort og skovrigt. Begge kirker fik et romansk tøndehvælv over koret. Men hvor skibet i Borrie aldrig blev overhvælvet, fik Sövestad en vestudvidelse og tre gotiske hvælv.

Det er altså nødvendigt at kende landskabet for at forstå gotiseringens topografi. Udbredelsen af den frugtbare moræneler i middelalderens Danmark viser et klart sammenfald med det gotiske hvælvbyggeri. Og i det øvrige Skandinavien genfinder vi moræneleret ved Falköping, Alvastra, på Öland og Gotland samt ved Siljan, altså ikke afsides, men i bygder med arkitektonisk og historisk tyngde.

Alligevel er istidens jordbund ikke tilstrækkelig som forklaring. Forholdet mellem det romanske og gotiske kirkebyggeri, sognets størrelse og andre ressourcer end den dyrkede jord var af betydning. I vor undersøgelse bliver landskabets vigtigste funktion måske at henlede opmærksomheden på afvigelsen fra det forventede, hvor gotiske hvælv synes fåtallige, som ved Limfjorden, i Slesvig, på Falster og Bornholm.

Ribe Oldemoder

I Ribe stift i Vestjylland kan det gotiske kirkebyggeri vurderes i forhold til både et varieret landskab og en skriftlig kilde fra Christoffer II's urolige regeringsår. Omfanget af gotiseringen målt ved hvælvbyggeriet kan sammenlignes med afgifterne i Ribe Oldemoders kirkeliste.

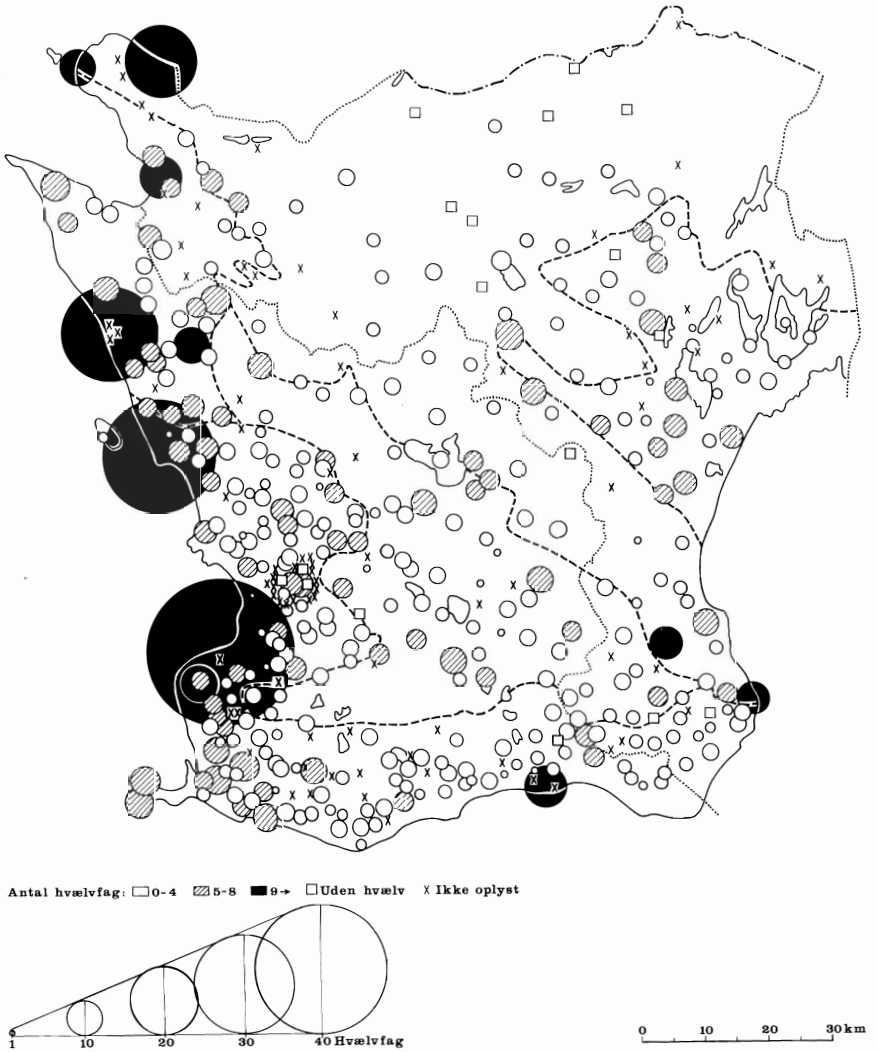

Fig 72. Skånes moræneområder og hvælvbyggeri 1300-1550. De skraverede cirkler viser hvælvtal over gennemsnittet for landskabet og de sorte cirkler hvælvtal over det dobbelte gennemsnit.

Håndskriftet "Ribe Oldemoder" (latiniseret "Avia Ripensis") opbevares i Danmarks Rigsarkiv og er udgivet 1869. Håndskriftet blev i 1492 kaldt "Træbogen" efter sin daværende indbindning, mens betydningen af det senere navn er usikker. Ribe Oldemoder blev antagelig anlagt i 1291, som en kopibog med afskrifter eller regester af bispesædets og domkapitlets privilegier, skøder og vedtægter samt fortegnelser over ejendomme, indtægter og inventarer. Omtrent 2/3 af teksten er skrevet af kanniken og kirkeværgen, magister Astratus frem til dennes død 1323. Den sidste indførsel er fra 1518.[68]

Mellem Astratus fortegnelser over domkirkens jordegods og inventarer, findes en liste over stiftets sognekirker. Kirkerne er ordnet efter stiftets forvaltning i ærkedekanatet, kantoratet og 4 sysselprovstier - og indenfor disse herredsvis. De enkelte kirkenavne ledsages af en afgift i skilling sølv, der blev erlagt i forbindelse med bispens eller provstens årlige gæsteri.[69] Kirkelisten er desværre udateret, men formodes nu at være nedskrevet 1380-1410 efter et ældre forlæg fra 1321-30 og med tillæg om stiftets ødekirker i 1500-årenes første årtier, antagelig før 1512.[70]

De 296 sognekirker opregnet i listen betalte mellem 1 og 10 skilling hver efter en enkel skala, i gennemsnit 4,5 skilling (fig 73). Mindst betalte bykirken i Lemvig og mest bykirkerne i Ringkøbing[71] og Tønder. Ser vi bort fra købstæderne, betalte landkirkerne ved marsken, på morænejordene og de lerede bakkeøer de største afgifter. Mindst betalte indlandets kirker på de sandede hedesletter. Ved 14 af kirkerne er tilføjet et "desolata", altså øde, enten for at betegne, at kirken var nedlagt og/eller ikke kunne betale sin afgift. Endelig beskrives kirken i Anflod nær Tønder som "submersa", altså overskyllet af havet.

I hovedtræk synes afgifterne at overensstemme med de naturtopografiske forudsætninger. Vi må formode, at afgifterne blev fastsat efter en vurdering af kirkernes økonomiske bærekraft målt ved deres faste indtægter. Svend Aakjær (1945) har da også ved inddragelse af senere kilder hævdet en sammenhæng mellem afgifterne, tienden og kornarealet.[72]

Hvælvbyggeriet i stiftet var beskedent og ujævnt fordelt (fig 74). Blot 11 (4 %) af sognekirkerne fik hvælv inden 1300 og 192 (61 %) i tiden 1300-1550, flest i årtierne omkring 1500. Hele 82 (26 %) fik aldrig gotiske hvælv, mens 41 (13 %) er usikre. Flest gotiske hvælv fik købstadskirkerne i Kolding og Vejle med henholdsvis 16 og 22 fag samt selve domkirken med 20 fag. I gennemsnit fik de 273 kirker, hvor arkitekturen er kendt, kun 1,7 gotiske hvælvfag hver.

Er der en sammenhæng mellem hvælvbyggeriet og afgifterne? Kirkerne som fik hvælv inden 1300 betalte i gennemsnit 7,4 skilling, altså langt mere end hovedparten. Og ser vi bort fra købstæderne, lå kirkerne med tidlige hvælv med én enkelt undtagelse altid på herredets højeste afgiftsniveau. Men afvigelserne er også påfaldende. St Laurentius i Sædding, der som bekendt forblev uden hvælv, og St Nicolaus i Vejle med hele 22 hvælvfag betalte således samme afgift, nemlig 4 skilling.

Ved de 266 kirker i stiftet, hvor vi kan vurdere antallet af hvælvfag 1300-1550 i forhold til afgiften i Ribe Oldemoder, finder vi ingen statistisk sammenhæng.[73] Købstadskirkerne alene viser heller ingen korrelation mellem antallet af gotiske hvælvfag og størrelsen af afgiften (fig 75). Flere af bykirkerne betalte forbløffende lave beløb. Men afgifterne kan være blevet fastlagt i et tidligt stadium af urbaniseringen, måske endog inden, eller være beregnet efter korntienden.

Ser vi alene på landkirkerne og opdeler dem i grupper efter stigende antal hvælvfag kan en sammenhæng imidlertid påvises. Afgiften for alle kirker, som havde samme antal hvælvfag, er da blevet sammenregnet til et gennemsnit. De 80 kirker uden gotiske hvælv betalte således i snit 4,1 skilling, de 11 kirker med 3 hvælvfag betalte i snit 5,5 skilling og de 3 kirker med 7 fag betalte i snit 7,0 skilling. Altså, des flere hvælv i kirkerne, jo højere afgift.[74]

Vi kan således påvise en korrelation mellem sognekir-

Fig 73. Kirkernes årlige afgift til bispen eller provsten ifølge Ribe Oldemoder ca 1325. De skraverede cirkler viser afgifter over gennemsnittet for stiftet og de sorte cirkler afgifter over det dobbelte gennemsnit.

Fig 74. Hvælvbyggeriet i Ribe stift 1300-1550. De skraverede cirkler viser hvælvtal over gennemsnittet for stiftet og de sorte cirkler hvælvtal over det dobbelte gennemsnit.

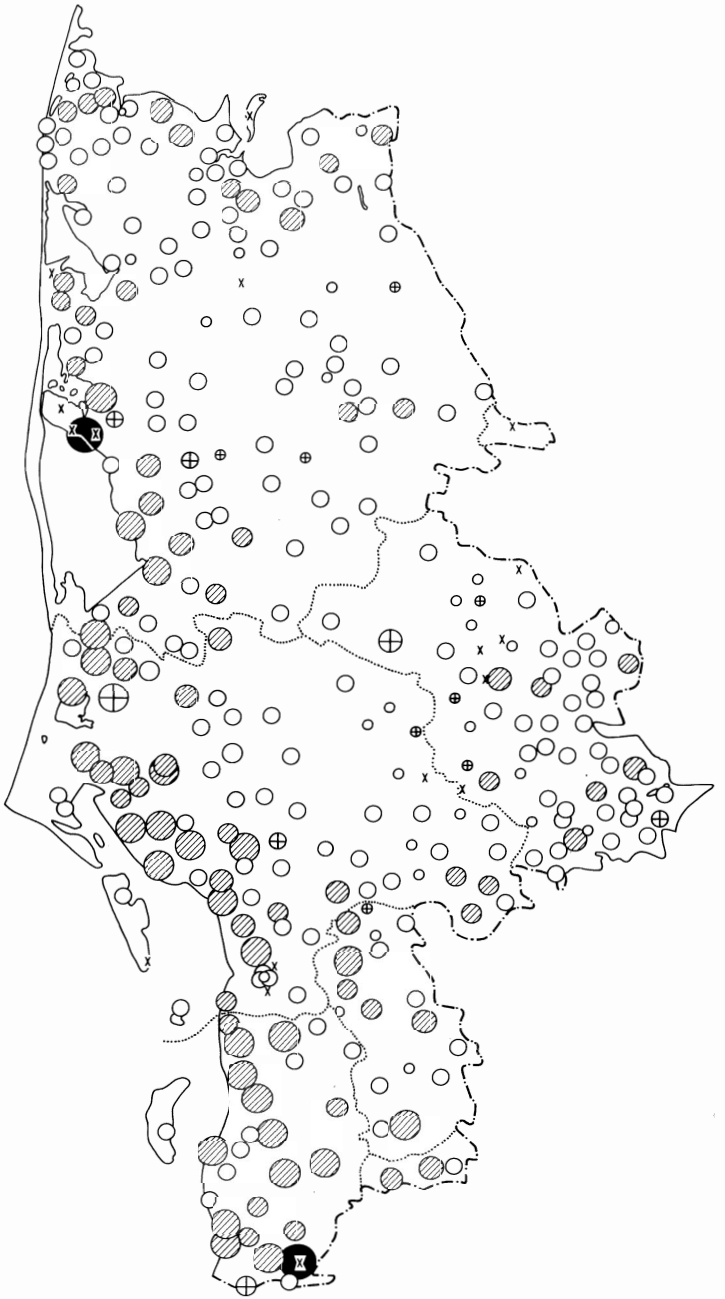

Afgifter i skilling: □1-4 ▨5-8 ■9→ ⊕"Øde" X Ikke oplyst

1 5 10 Skilling

0 10 20 30km

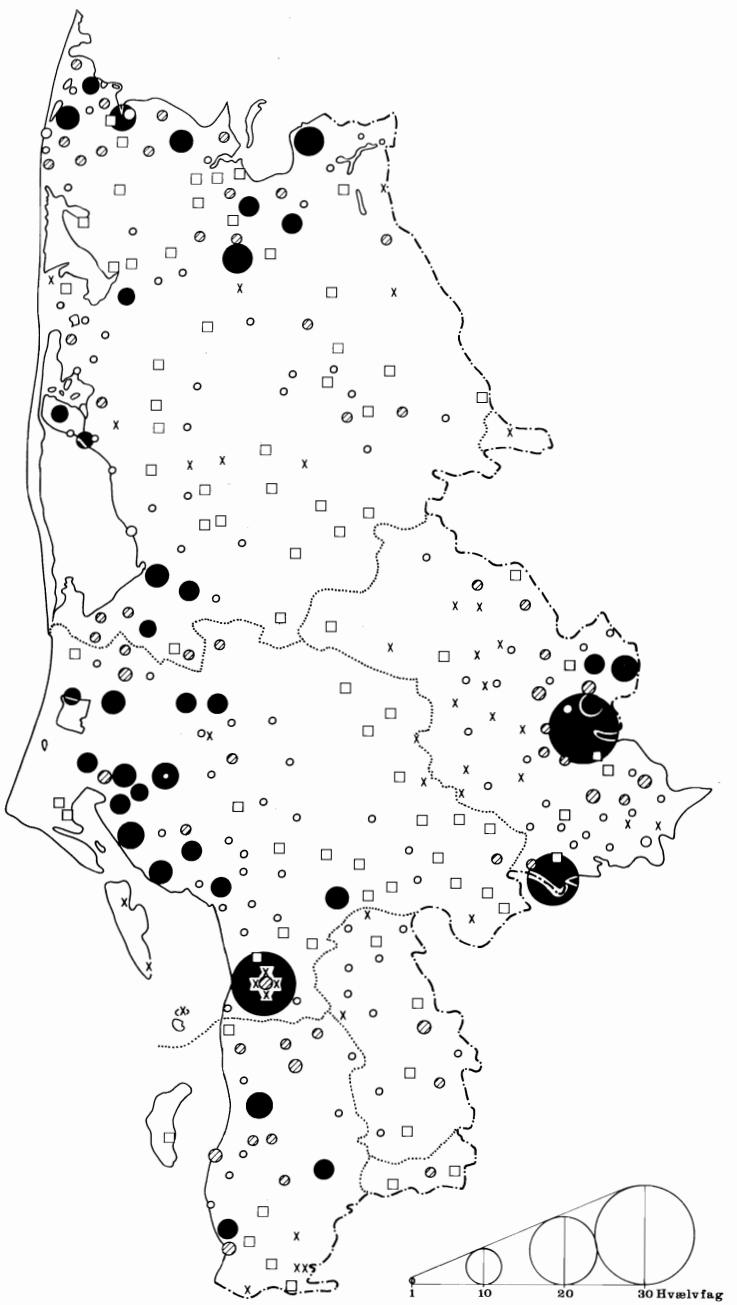

Antal hvælvfag: □1 ▨2-3 ■4→ □Uden hvælv X Ikke oplyst

1 10 20 30 Hvælvfag

0 10 20 30km

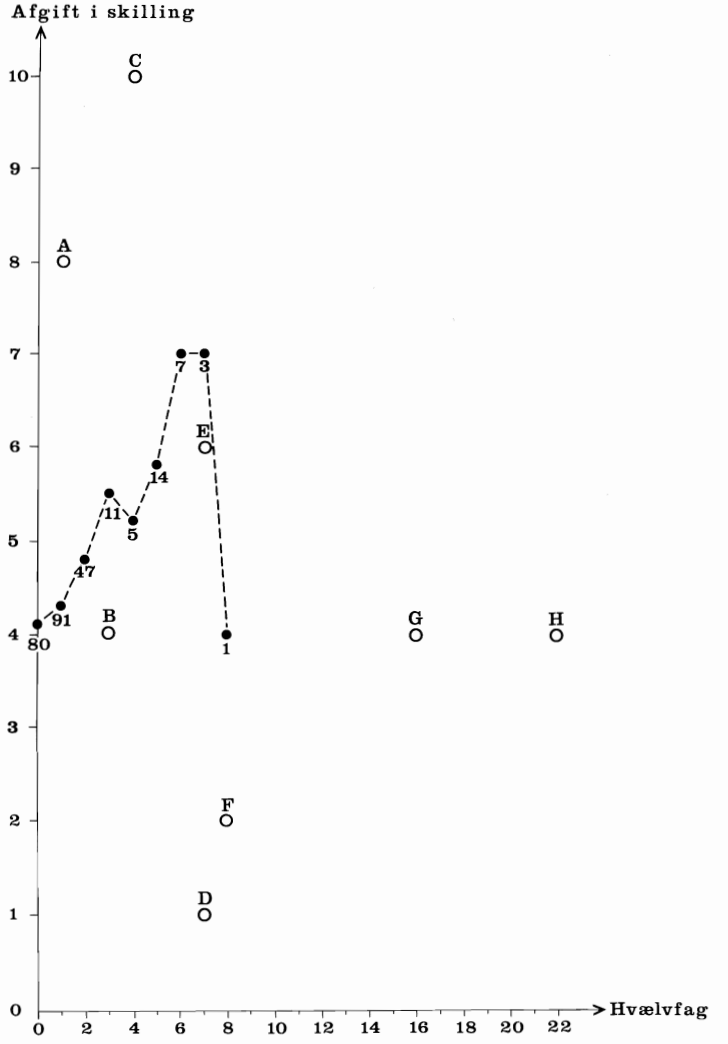

● Landkirkernes afgift i gennemsnit
○ Købstadskirkerne: A Varde St Jacob B Ribe St Clemens C Ringkøbing D Lemvig E Varde St Nicolai F Holstebro G Kolding H Vejle

Fig 75. Forholdet mellem hvælvbyggeriet 1300-1550 i Ribe stift och kirkeafgiften i Ribe Oldemoder ca 1325.

kernes antal hvælvfag og deres skatteevne, som den vurderes i en samtidig kilde. Men sammenhængen er statistisk og kan kun afsløres på et niveau over det enkelte sogn.

Landehjælpen

Fra Ribe stift og Ribe Oldemoder i 1320'erne forflytter vi os til Odense stift og landehjælpen 1524-26. Efter Vestjyllands vindpinte bakkeøer, karrige hedesletter og trælofter møder vi nu Fyns frodige lerjorde og talrige kirkehvælv. Fra Christoffer II's ydmygelser er vi fremme ved Christian II's landflygtighed. Vi rejser fra kongerigets til unionens opløsning. Er det muligt her, i et andet landskab og 200 år senere, at påvise sammenhænge mellem gotiseringen og økonomien, mellem hvælvslagningen og en ekstraskat pålagt sognekirkerne?

På Herredagen i København juli 1524, mens den afsatte konge Christian II samlede knægte og ryttere syd for grænsen, Blekinge var besat af den svenske kong Gustav Vasa, og Gotland blev holdt af søkrigeren Søren Nordby, bevilgede rigsrådet den nykårede danske konge Frederik I en ekstraskat. Også Frederik I samlede tropper og behøvede penge.

Herredagen tillod en "Kongeskat" eller "Landehjælp", der skulle indbringe 100.000 gylden. Alle stænder måtte betale. 20 bønder eller fæstere skulle således give 30 mark danske, købstæderne den dobbelte byskat, lensmændene 1/3 af den årlige indtægt, bisperne 1/4 af bispegodsets årlige indkomst og hver sognekirke, som havde korntiende eller anden fast indtægt, 15 mark.[75] Vi kender indkomsterne fra en foliant i svineskind, "Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524-1526", der opbevares i Rigsarkivet i København. I bogen er beløbene omhyggeligt noteret og kvitteret.[76]

Mange, men ikke alle, kirker betalte netop 15 mark. For hele Århus stift, dele af Ribe og Odense stifter samt mere summarisk Børglum og Viborg stifter finder vi beløb varierende mellem 2,5 og 40 mark. Skatten er noteret for den enkelte kirke eller herredsvis, blot nogle sognekirker i købstæderne savnes. Landehjælpen tillader således en glimrende oversigt over kirkerne og deres økonomiske bærekraft,

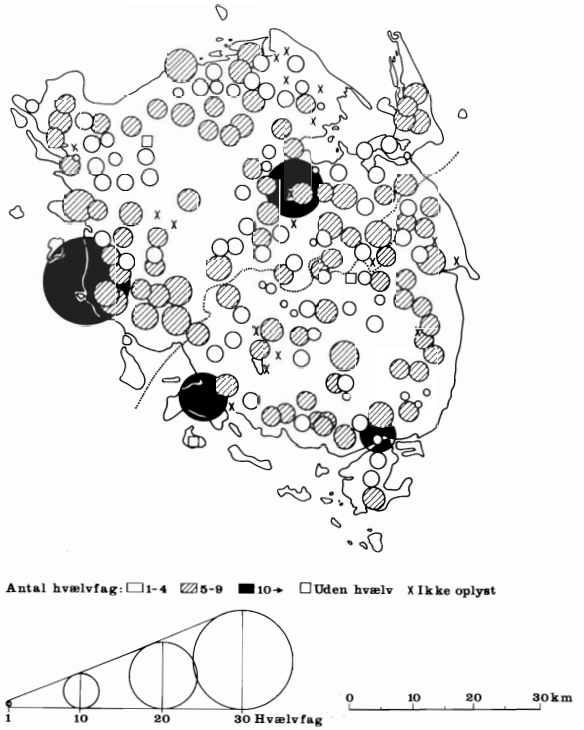

Fig 76. Kirkernes landehjælp 1524-26 på Fyn og Tåsinge. De skraverede cirkler viser afgifter over gennemsnittet for området og de sorte cirkler afgifter over det dobbelte gennemsnit.

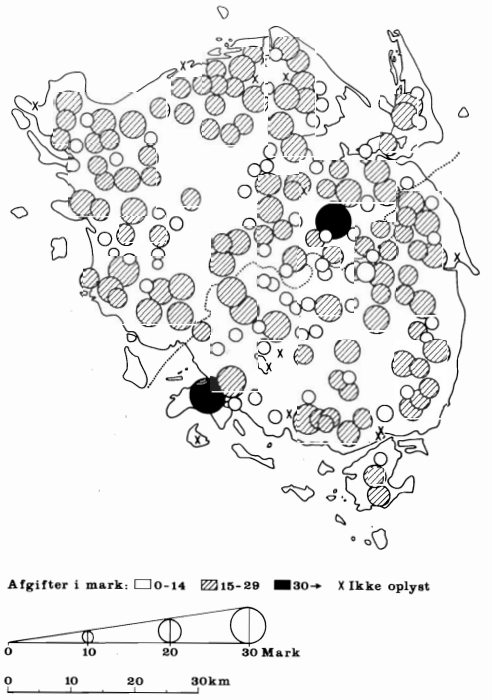

Fig 77. Hvælvbyggeriet på Fyn og Tåsinge 1300-1550. De skraverede cirkler viser hvælvtal over gennemsnittet for området og de sorte cirkler hvælvtal over det dobbelte gennemsnit.

som den blev vurderet kort før reformationen, alligevel er den sjældent blev udnyttet.

Regnskabsbogen oplyser imidlertid ikke, hvordan kirkernes faktiske skat blev fastlagt. Landehjælpen kan være blevet bestemt i forhold til korntienden, der udgjorde 1/3 af den fulde tiende og burde være 1/30 af sognets høstudbytte. På Fyn omtales, at skatten blev oppebåret af "officialer" altså lokalprovster, som må have haft et godt kendskab til økonomien fra de årlige visitationer af kirkernes indtægter og udgifter.[77]

De 173 opregnede sognekirker på Fyn og Tåsinge betalte hver mellem 6 og 30 mark med et gennemsnit på netop 15,0 mark (fig 76). Størsteparten betalte enten 10, 15 eller 20 mark. Og ingen kirker beskrives som øde. Laveste afgift betalte Holevad og Søllested, begge nær Assens, og højeste Fraugde udenfor Odense samt den tilbyggede rundkirke i Horne. Små og store beløb findes ved siden af hinanden og danner et jævnt mønster hen over øen.

Kender vi nu de fynske sognekirkers antal og afgift, så er deres arkitektur mere problematisk. Kirkeværket har endnu ikke været her, teksten i Trap kan være vel summarisk, og materialet i Nationalmuseets arkiv er beskedent. Manglerne opvejes dog af biskop Jacob Madsens Visitatsbog, hvor vi finder korte, men pålidelige, beskrivelser af kirkerne ledsaget af små skitser fra 1588-89. Og ofte noteres antallet af hvælv.[78]

Hvælvbyggeriet på Fyn og Tåsinge var omfattende, men noget ujævnt fordelt (fig 77). Blot i 4 (2 %) sognekirker kender vi hvælv ældre end 1300. Derimod fik 166 (89 %) hvælv i tiden 1300-1550. Kun 3 (2 %) kirker forblev helt uden hvælv, nemlig kirkerne i Harndrup syd for Bogense, Søllinge mellem Odense og Nyborg samt Lyø. Flest fik by-

kirkerne Vor Frue i Assens, St Hans i Odense, St Nicolai og Vor Frue i Svendborg med henholdsvis 28, 17, 14 (medregnet 12 fag før 1300) og 10 fag - samt landkirken i Horne med 14 fag, der dog er usædvanlig små. I gennemsnit fik de 169 kirker, hvor arkitekturen er kendt, hver 4,8 gotiske hvælvfag.

Hvad er så forholdet mellem hvælvslagningen og landehjælpen? Kirkerne med hvælv før 1300 afveg ikke fra gennemsnittet. 3 af de 4 kirker med tidlige hvælv betalte nemlig henholdsvis 10, 15 og 20 mark. Samtidig er spredningen slående. Søllinge, der helt savnede hvælv, betalte således 14 mark, hvor Holevad og Søllested, som begge havde 5 hvælvfag, blot betalte 6 mark. Og kirker med 5 gotiske hvælvfag kunne betale fra 6 til 22 mark.

Ved de 158 kirker på Fyn og Tåsinge, hvor vi kender både antallet af gotiske hvælv 1300-1550 og landehjælpens afgift 1524-26, finder vi ingen statistisk sammenhæng.[79] De 3 købstadskirker, Herrestad, Vor Frue i Odense og Vor Frue i Assens, hvor vi samtidigt kender antallet af hvælv og afgiften, viser heller ingen korrelation (fig 78). Men har korntienden dannet grundlag for beskatningen også ved sognekirkerne i købstæderne, kunne en korrelation næppe heller forventes.

Hvis vi som tidligere kun ser på landkirkerne og opdeler dem i grupper efter stigende antal hvælvfag, kan en nydelig sammenhæng imidlertid påvises. De 2 kirker uden gotiske hvælv betalte således i gennemsnit 12,0 mark skilling, de 44 kirker med 4 hvælvfag betalte i snit 14,4 mark, de 5 kirker med 8 fag betalte i snit 19,2 mark, og endelig betalte kirken i Horne med 14 fag hele 30 mark. Med et stigende antal hvælv, vokser også skatten.[80]

Atter har vi kunnet påvise en sammenhæng mellem sognekirkernes antal hvælv og deres økonomiske bærekraft, som den vurderes i en samtidig kilde. Men igen, sammenhængen er blot statistisk og afsløres først på et niveau over den enkelte sognekirke.

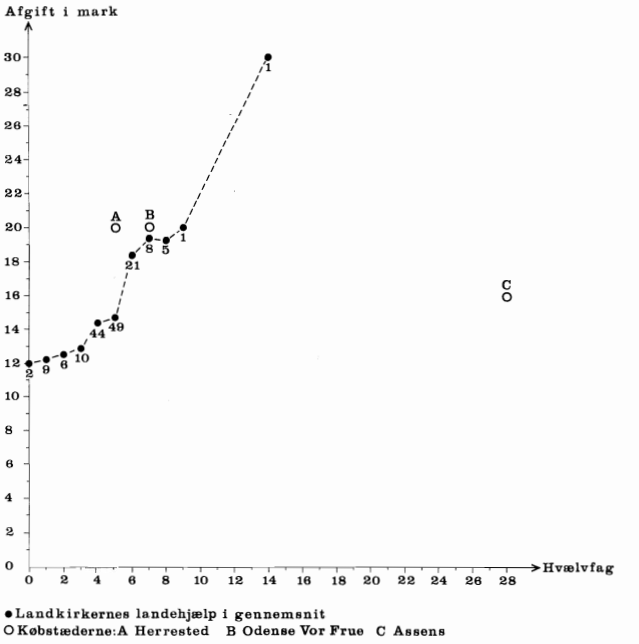

Fig 78. Forholdet mellem hvælvbyggeriet 1300-1550 på Fyn og Tåsinge og landehjælpen 1524-26.

Christian V's matrikel

Danmark var blevet forarmet op gennem 1600-årene i krigene med det stærkere Sverige. De rige skånske provinser havde gået tabt. Efter freden i Lund 1679 var den unge enevælde i akut behov for indkomster, der kunne betale krigsgælden og statens underskud.

Svenske erfaringer af effektiv beskatning skulle nu komme til nytte. Knud Thott til Gavnø, der havde ledet opmålingen af Skånes erobrede jord, udarbejdede et forslag. Kammerkollegiet valgte at skatlægge ikke blot efter jordens areal, men også efter dens "godhed". Kommissioner bestående af landmålere, konduktører og skrivere, som blev assisteret af amtmænd, retsbetjente, præster, kyndige bønder og kædedrenge, opmålte og takserede agerjorden.

Hver eneste landsby, gård og hovedgård blev besøgt 1681-83 i Jylland ned til Kongeåen og på Øerne undtaget Bornholm. Besidderne, antallet af gårde og huse, agrenes størrelse, bonitet og brug, værdien af enge, overdrev, skove og andre herligheder blev noteret. Agrene blev målt i alen, hvor 14.000 alen^2 udgjorde en tønde land (tdr l). Boniteten eller ydeevnen blev målt i hartkorn (htk), der betyder "hårdt

korn", altså rug eller byg. 1 tdr htk kunne således modsvare 1 tdr l af "god" jord, 3 tdr l af "middelmådig" jord eller måske 9 tdr l af "ond" jord. Oplysningerne blev noteret, omregnet, justeret og sammenfattet i talrige markbøger, modelbøger og matrikler, der nu opbevares i Rigsarkivet. Allerede i 1688 var arbejdet afsluttet og kunne da anvendes til beskatning helt frem til 1844.[81]

Christian den V's matrikel er en enestående statistisk kilde, som ofte er blevet benyttet af historikere, geografer og arkæologer. Matriklen med dens forarbejder og et tidskrævende tabelværk udarbejdet af Henrik Pedersen (1928) har ligget til grund for oversigter og studier over bebyggelsen, landbruget og sognene.[82]

Som et tidligt, detaljeret og i hovedlinjerne troværdigt billede af det agrare Danmark er det fristende at inddrage Christian V's matrikel i vor undersøgelse. Trods tidsforskellen bør matriklens oplysninger også kunne repræsentere landbruget i middelalderen, ihvertilfælde på Øerne.[83]

Alene et overfladisk blik antyder sammenhænge mellem landskabet, 1680'ernes bebyggelse, dyrkningsmåde og bonitet - og så gotiseringen. Hvælvbyggeriet optræder især i regioner med frugtbare lerjorde, hvor landsbyer og vangebrug dominerer. Et sådant område er Roskilde stift.

På Sjælland og Møns morænejord var bebyggelsen tæt i 1680'erne. Trevangsbruget dominerede, og afkastningen var god. Det samlede hartkorn blev vurderet til 114.057 tdr med et gennemsnit for de 374 sogne på 305 tdr htk. Det laveste tal, nemlig 35 tdr htk, finder vi i det skovklædte Nødebo sogn ved Esrum Sø, og det højeste, 1090 tdr htk, i det store Stege sogn på Møn. På et oversigtskort (fig 79) er variationen markant. Små og store tal optræder side om side. Da jordbunden er forholdsvis ensartet, synes hartkornets størrelse at afspejle sognets størrelse og opdyrkning.

Hvælvslagningen på Sjælland og Møn (fig 80) er velbelyst gennem "Danmarks Kirker". Hvælv før 1300 kendes fra ikke mindre end 40 (10 %) sognekirker. Og 351 (85 %) af kirkerne fik hvælv i tiden 1300-1550. Blot én (0,2 %) kirke, nemlig Skævinge syd for Arresø, bevarede sit flade loft. Flest hvælvfag fik købstadskirkerne Vor Frue i København, St Nicolai i Køge, St Hans i Stege, St Olai i Helsingør og St

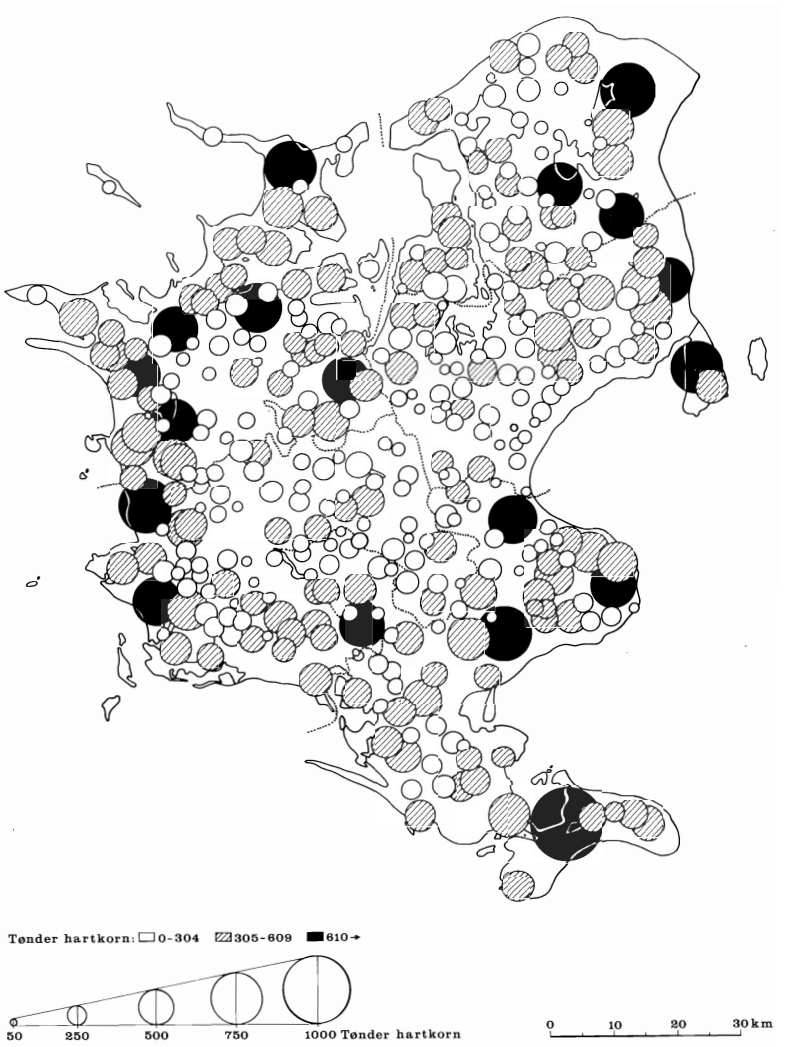

Fig 79. Tønder hartkorn i sognene på Sjælland og Møn ifølge Christian V's matrikel 1688. De skraverede cirkler viser hartkorn over gennemsnittet for området og de sorte cirkler hartkorn over det dobbelte gennemsnit.

Peder i Næstved med henholdsvis 36, 34, 28, 24 og ligeledes 24. Tæt i hælene følger så vor valfartskirke St Søren i Holmstrup også med 24 fag. I gennemsnittet fik de 351 kirker, hvor arkitekturen er kendt, hver 5,8 gotiske hvælvfag.

Vi kan nu undersøge forholdet mellem hvælvbyggeriet

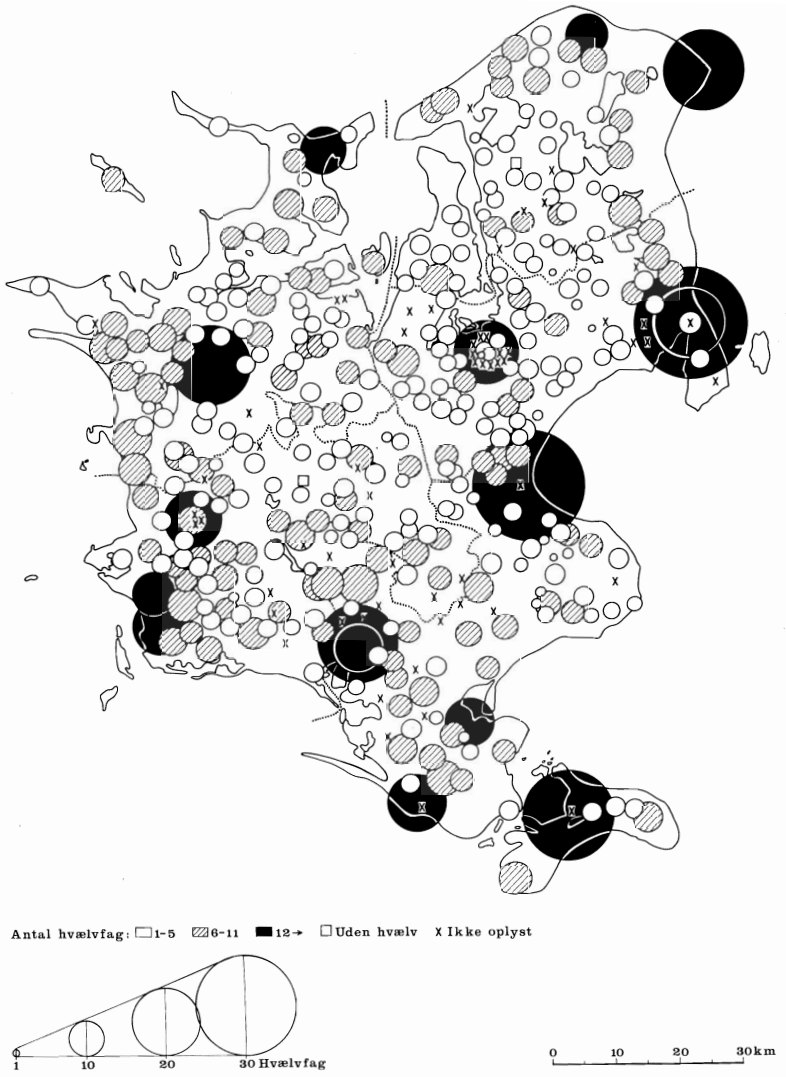

Fig 80. Hvælvbyggeriet 1300-1550 på Sjælland og Møn, dvs i Roskilde stift undtaget Rügen. De skraverede cirkler viser hvælvtal over gennemsnittet for området og de sorte cirkler hvælvtal over det dobbelte gennemsnit.

og hartkornet på Sjælland og Møn. Sognene, hvor kirkerne fik hvælv før 1300, havde i gennemsnit 353 tdr htk, altså lidt mere end gennemsnittet for hele området. Netop som udtryk for det typiske optræder kirken i Kirkerup ved Roskilde Fjord med sine 6 gotiske hvælv og et sogn takseret til 305 tdr htk. Men mest påfaldende er afvigelserne. Nødebo med det laveste hartkorn havde således 4 hvælvfag, mens Skævinge uden hvælv blev vurderet til 216 tdr htk.

Ved de 339 kirker i stiftet, hvor vi kan vurdere antallet af gotiske hvælvfag 1300-1550 i forhold til hartkornet i sognet ifølge Christian V's matrikel 1688, finder vi ingen statistisk korrelation.[84] Opdeler vi landkirkerne i grupper efter antal hvælvfag kan en sammenhæng imidlertid påvises (fig 81). De 2 sogne, hvor kirken var uden gotiske hvælv, blev således vurderet til 212 tdr htk i gennemsnit, de 80 sogne med 4 hvælvfag i snit til 238 tdr htk, de 13 sogne med 8 fag i snit til 482 tdr htk og Boeslunde, hvor kirken havde 12 gotiske hvælvfag, blev vurderet til 707 tdr htk. Altså des flere hvælv i kirkerne, jo højere bonitet i sognet. Længst ude i diagrammet og klart afvigende finder vi én enkelt kirke, nemlig valfartskirken i Holmstrup med 24 hvælvfag, men blot 167 tdr htk.[85]

I Holmstrup, lige som i købstæderne, kunne landbruget langtfra forklare kirkebyggeriets omfang. De fleste bykirker falder da også udenfor denne undersøgelse, da deres små sogne har savnet landbrug og derfor ikke er blevet takseret.

Opmuntret af de hidtidige iagttagelser kan vi nu undersøge forholdet mellem hvælvslagningen 1300-1550 og hartkornet i hele området, som blev opmålt og vurderet i 1680'erne. Vi kan sammenligne det totale antal gotiske hvælvfag med det totale hartkorn opdelt på 6 middelalderlige stifter (fig 82). Fraregnes skal dele af Ribe stift syd for Ribe, videre Ærø, Als og Femern i Odense stift, som lå udenfor kongeriget, samt Anholt der tilhørte Lunds stift. Området omfatter da ialt 5133 hvælvfag og 357.564 tdr htk, hvor tendensen er utvetydig. Hvælvbyggeriet øges med hartkornet.[86]

Vi kan også vurdere hvælvslagningen i forhold til hartkornet, for at afsløre, hvor kirkerne kunne mobilisere ressourcer ud over sognets faste afgifter. I gennemsnit resulterede 100 tdr htk således i 1,4 hvælvfag. I Børglum og Viborg er hvælvslagningen pr 100 tdr htk betydeligt lavere, nemlig blot 0,8 og 1,0 fag. Lidt under gennemsnittet ligger Odense stift med 1,3 fag. Og betydeligt over finder vi Århus stift med 1,7 fag og Roskilde stift med 1,8 fag. I Århus og Roskilde stifter må andet end de faste afgifter fra landbruget have været afgørende for byggeriets omfang.

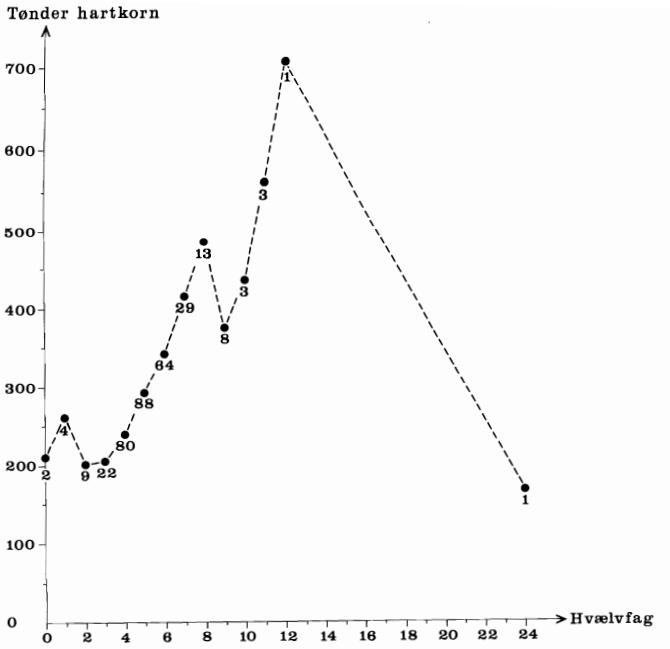

Fig 81. Forholdet mellem hvælvbyggeriet 1300-1550 og hartkornet 1688 i kirkerne og sognene på Sjælland og Møn

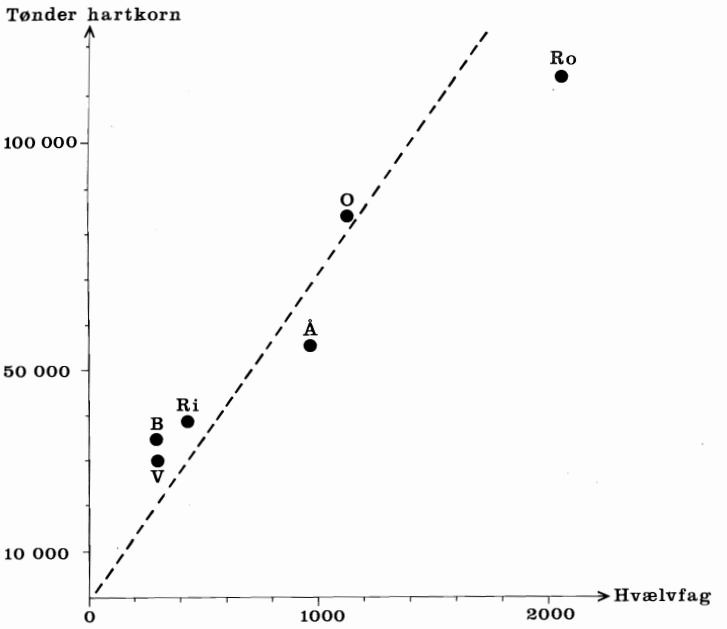

Fig 82. Forholdet mellem hvælvbyggeriet 1300-1550 opdelt på stifterne og oplysningerne i Christian V's matrikel 1688 om tønder hartkorn. V Viborg; B Børglum; Ri Ribe; Å Århus; O Odense; Ro Roskilde.

Vi kan nu gennemrejse kongeriget sogn for sogn. Vi kan vurdere forholdet mellem hvælvslagningen og landbruget på lokalt niveau ved at beregne forskellen mellem den faktiske og den "forventede" hvælvslagning. Hvert hvælvfag repræsenterer i gennemsnit 70 tdr htk. Den forventede hvælvslagning er da udregnet således, at kirken for hver 70 tdr htk i sognet burde få 1 hvælvfag.

Sædding i Vestjylland, hvor kirken aldrig fik noget gotisk hvælv, blev vurderet til 91 tdr htk og burde således have fået mindst 1 fag. Valfartskirken Holmstrup på Sjælland derimod fik 24 hvælvfag, men burde kun have fået 2 fag på grundlag af sognets blot 167 tdr htk. Kirken med de mange forandringer i Ølsemagle har 7 hvælvfag, men burde kun have fået 2 fag at dømme efter sognets 205 tdr htk. Og købstæderne fremtræder selvfølgelig med langt flere hvælv end landbruget tillod.

Undersøgelsen viser, at hvælvfattige områder ofte er "normale" i forhold til deres økonomiske evne. Vi kan konstatere at store dele af Vest- og Nordjylland havde så mange, eller rettere få, hvælv, som økonomien fra landbruget tillod. Thy, Salling og Mors har hidtil overrasket med sine få gotiske hvælv, men gode lerjorde. Her ser vi, at hvælvslagningen faktisk er tilpasset landbruget. Sognene har snarest været for små og uden muligheder for ekspansion.

Igen har vi påvist en sammehæng mellem gotiseringen og økonomien, nemlig mellem sognekirkernes antal hvælv 1300-1550 og landbrugets ydeevne, som det vurderes langt senere i Christian V's matrikel. Sammenhængen er kun statistisk og afhænger af det valgte analyseniveau. Kommer vi fra stiftene ned til amtet, herredet eller de enkelte sogne, opløses billedet i uforudsigelige afvigelser. Det lokale landbrug var ikke altid tilstrækkelig for at forstå det faktiske byggeri. Gennem jorde-

gods, valfart, handel og fiskeri, kunne kirkens økonomiske omland række langt udenfor sognet. Og gaver fra velhavere i eller udenfor sognet kunne afgørende bestemme kirkebyggeriets omfang.

Jorden og pengene

Hvad er så forholdet mellem middelalderens kirker og økonomier? Kan økonomien forklare kirkebyggeriets udvikling og variation? Kan økonomien forklare den arkitektoniske forskel mellem Sædding, Holmstrup og Tygelsjö, forklare det intensive byggeri i købstæderne, i Østjylland, på Fyn, Øerne og i Skåne i århundredet inden reformationen?

På vejen mod et svar, har skriveren passeret emner som økonomisk teori, økonomisk kirkearkæologi, sognekirkens forvaltning, landskabet, Ribe Oldemoder, Landehjælpen og Matriklen. Vi har vandret fra Istiden til Enevælden, fra Gettorp i syd til Stöde i nord og således hentet argumenter også udenfor Danmark.

Rejsens erfaringer viser, at kirkerne og økonomien var tæt sammenvævede, men at byggeriet ikke kan reduceres til en afspejling af alene sognets agrare produktion. Opførelsen og de senere byggekampagner krævede generøse gaver, mens den årlige vedligeholdelse blev finansieret af især tienden og jordegodset. Den ujævne gotisering, som vi har kortlagt med hvælvet som målestok, afdækker et samspil mellem gaver, afgifter og varer. Uden gaver ville hvælvslagningen ikke være gennemført, og uden tilstrækkelige afgifter ville kirken snart ligge øde og hvælvet nedfalde.

I hovedtræk følger den økonomiske topografi landbrugets muligheder. Hvor landsognene var små i forhold jordens ressourcer, eller direkte fattige som i Vestjylland, i Halland, Blekinge og på Bornholm, blev omsætningen beskeden. I købstæderne og de store sogne med frugtbare og måske skovklædte jorde, som langs Jyllands østkyst, på Fyn, Langeland, Sjælland og delvist i Skåne, der blev omsætningen størst.

Topografien af de gotiske hvælv kan bidrage til forståelse af urbaniseringens tendenser. De ekspanderende købstæder 1350-1550 lå i områder, hvor også landkirkerne blev gotiseret. Vi ser her byerne som omsætningspladser for omlandets agrare overskud. Undtagelser er Husum ved Vadehavet og købstæderne langs Øresund, hvor søhandelen må have været afgørende.

Som en hovedtendens kan den mest omfattende gotisering knyttes til pladser, sogne og regioner præget af et intensivt varebytte. En gotiseret kirke lå sjældent langt fra en hovedgård, et kildemarked, et sildemarked eller et bytorv. Gotiseringen optrådte hvor afgrøder, dyr, redskaber og penge skiftede ejere. Hele Gotland med Visby, gårdene og havnene kan opfattes som et marked, hvor indtægterne fra handelen, ikke fra landbruget, var afgørende for kirkebyggeriet.

Er gotiseringens geografi nøje forbundet med de regionale økonomiske muligheder, så er gotiseringens udvikling ikke blot en afspejling af det økonomiske overskuds konjunktur. Kirkens største indtægter var tienden og landgilden. Reformationen afskaffede ikke sognekirkens tiende, og jordegodset blev ikke konfiskeret. Alligevel aftog eller ophørte byggeriet helt. Gaverne og gavementaliteten må altså have været afgørende for det gotiske byggeri i århundredet før reformationen.

Skriverens formalistiske analyser har påvist kaos på sognets niveau, men orden på stiftets niveau i forholdet mellem kirkebyggeriet og teksternes udsagn om de faste indtægter. Forskellen mellem sognet og stiftet, mellem det faktiske og det forventede byggeri, bliver argumenter for betydningen af gaverne og handelen hen over sognegrænsen.

Afsluttende, det økonomiske perspektiv er nødvendigt for at forstå gotiseringen, men langt fra tilstrækkeligt. De små og store afvigelser fra de lineære økonomiske korrelationer afslører byggeriets menneskelige og mentale baggrund. Med erfaringerne fra hvælvenes og økonomiens geografi og konjunkturer kan vi imidlertid formulere mere præcise spørgsmål om aktørerne og deres intentioner. Gennem muligheden kan vi indirekte nærme os viljen og behovet.

Enkeltmennesker og fællesskaber

Middelalderens mennesker

Et dansk folkesagn gendigtet af Adam Oehlenschläger i "De tvende Kirketaarne" (1811) beretter, at da Asser Rig i Fjenneslev skulle drage i leding i Sverige, bad han ved afskeden sin hustru Inge, at hun skulle bygge en kirke. Hvis hun fødte ham en søn, mens han var borte, skulle hun sætte et tårn på kirken. Og hvis det blev en datter, skulle hun sætte et spir. Da han kom tilbage, så han fra bakken (fig 83), at kirken stod med to tårne for tvillingerne Absalon og Esbern Snare.[1]

Fjenneslev fremhæves som eksempel, hver gang spørgsmålet om kirkernes stiftere diskuteres. Fjenneslev omtales som en gårdkirke opført af historisk velkendte personer, et ægtepar, der tilhørte rigets mægtigste, fosterforældre til Valdemar den Store. Men da tårnene blev tilføjet, havde kirken stået mindst én generation. Og de berømte brødre var slet ikke tvillinger. Var Asser og Inge med gårdkirken i Fjenneslev typiske for opførelsen af de danske sognekirker? Og hvem initierede det senere byggeri, gotiseringen, hvor kirken fik våbenhus og hvælv?

Skriveren vil her fokusere på tre delspørgsmål, som kilderne forhåbentlig kan belyse, nemlig stiftemes antal, køn og stand. Altså blev byggeriet iværksat af én enkelt stifter, af et fåtal i fællesskab eller måske af sogneboerne som helhed? Hvordan var fordelingen mellem mænd og kvinder? Og tilhørte stifterne gejstligheden, aristokratiet, bondestanden eller borgerskabet?

Antallet af stiftere kan synes uproblematisk. Men optræder navngivne stifterne som enkeltindivider, på vegne af slægten, landsbyen, gildet, sognet eller måske tinget?

Og det kan være meningsfyldt, at foruden manden og kvinden udskille jomfruen og enken. Ugifte kvinder var umyndige og behøvede en værge. En gift kvinde kunne med mandens samtykke skænke kirken en sjælegave. Den barnløse gifte kvinde kunne bortgive sin halve hovedlod. Enken derimod havde frihed omtrent som slægtens mandlige overhovede. Middelalderkvindens sociale livsløb fra jomfru til moder og enke, med forskellige muligheder for at disponere over ejendom, bør således have haft betydning for deres rolle som stiftere.[2]

Stænderne er heller ikke selvklare til at opdele middelalderens mennesker. Fra det feudale Vesterland kender vi en hierarkisk og funktionel inddeling i tre stænder, nemlig *oratores*, *bellatores* og *laboratores* - altså de som beder, kæmper og arbejder. Gennem en opsplitning af den økonomiske funktion tilføjes senere *mercatores* - de som handler.[3]

Også under vore himmelstrøg udvikles stænder med særlige betegnelser, funktioner og privilegier. Gennem overføring af jord etableres domkapitler, klostre og hospitaler, som var fritaget for leding og under egen ret. Og af hirden, ledingens styresmænd og de mægtigste bønder udskilles omkring 1200 herremændene, altså "herrens mænd", der mod personlig krigstjeneste eller troskabsed fik adgang til embeder og fritagelse for skat. Vi får således en både gejstlig og verdslig herrestand.[4]

Men lige som det er omstridt at flytte den franske feudalisme til den danske jord, er det svært at overføre stænderne til vore sociale forhold. Vi læser om stænderne i historiske oversigtsværker, hvor de symboliseres ved korset, sværdet, ploven og vægten. Men kun sjældent genfinder vi standslærens funktionelle geometri i samtidens kilder.

Fig 83. Asser Rigs hjemkomst til Fjenneslev. Lorens Frølichs illustration fra 1844 til Adam Oehlenschlägers "De tvende Kirketaarne". Efter Olrik 1901.

Valdemar den Stores privilegiebrev til Knudsgildet i 1177 omtaler indirekte tre stænder, hvor vi dog savner kirkens folk: "Men ligesom Gud, alles styresmand, har skabt forskellige lemmer under eet hoved og givet dem et forskelligt virkefelt, har han på samme måde efter forholdenes og tidernes vekslen fastlagt, hvad folk har at gøre. Derfor skylder vi i faderlig kærlighed alle en ligelig afbalanceret ret, hvad enten de giver sig af med handelsanliggender eller slider med markarbejder eller glimrer med ridderbælte".[5]

Det ældste forfatningsmæssige vidnesbyrd om de fire stænder i Danmark skulle være Christoffer II's håndfæstning 1320: Her redegøres først for gejstligheden og aristokratiets skattefriheder og andre rettigheder, dernæst for borgernes næringsrettigheder og sidst for bønderne, der ikke må tynges mod lov og ret. Men de fire stænder nævnes ikke direkte, og ind blandt deres rettigheder behandles andre spørgsmål. Snarere kan vi fremhæve, at håndfæstningen var udformet af "rigets bedste mænd og almuen" (regni melioribus una cum popularibus"), og at teksten skelner mellem bisper og prælater af lavere rang samt mellem riddere og væbnere.[6]

Gennem hele middelalderen forløb det afgørende skel mellem de "velbyrdige" og de "vanbyrdige", de priviligerede og de upriviligerede, tributtagere og tributgivere.[7] Allerede i Knud den Helliges gavebrev til domkirken i Lund fra 1085 (eller 1145) skelnes således mellem "nobiles" og "ignobiles", de af ædel og uædel byrd.[8] På den ene side fandtes gejstligheden og aristokratiet - og på den anden side bønderne og borgerne. Men store forskelle optræder også indenfor og på tværs af stænderne.[9]

Der var en himmelvid forskel mellem højgejstlighedens bisper, kanniker og abbeder - og så lavgejstlighedens sognepræster og løbepræster. På Island kunne præsten endog være træl hos kirkebonden.[10] Også i Danmark kunne kirkens folk behøve kongens eller de mægtiges værn i kristendommens første århundreder.[11]

På samme måde var der enorme forskelle mellem højaristokratiets riddere, der besad flere hovedgårde, politiske embeder og len - og så lavaristokratiets væbnere og titelløse medlemmer, der ikke adskilte sig væsentligt i ejendom og levevis fra bønderne.[12]

Almuens arbejdere kan opdeles både efter grader af frihed og efter deres forhold til jorden. Her fandtes bryder (villici), landboere (coloni), gårdsæder (inqvilini) og trælle (servi), senere selvejere og fæstere, dertil tyende og fledføringer.[13]

Endelig finder vi indenfor købstæderne betydelige forskelle mellem et rådsaristokrati af købmænd, der besad de vigtige embeder - og så andre borgere, håndværkere og daglejere uden politisk indflydelse.

Stændernes uklare konturer afsløres i samtidens og vore vaklende betegnelser. Vi ser skillelinjer på tværs af stænderne. Hertil kommer alle problemer med at anvende stænderne til at opdele mennesker, når individer og slægter kunne skifte stand og grænserne var uklare.[14] For middelalderen er således "adel" et anakronistisk begreb. Først med Frederik I's håndfæstning fra 1523 nævnes adelen. Og i 1526 påbød kongen så de "frie og frelste" at have faste tilnavne og våbenmærker.[15]

Afgørende uanset antal, køn og stand var rådigheden over økonomisk kapital, altså jord og penge. Kirken

krævede en byggegrund, dotering af jord til bygningen og præsten, yderligere gaver og indkomster. Hvem som faktisk kunne opføre og forandre kirkerne, må altså have været afhængig af de økonomiske muligheder. Adgang til egne eller kirkens midler var således nødvendig for at kunne optræde som kirkestifter.

Spørgsmålet om menneskene bag kirkebyggeriet leder således uvægerligt til middelalderens omtvistede ejendomsforhold. Historikere har gennem de sidste 100 år fremlagt forskellige rekonstruktioner af jordbesiddelsen på grundlag af breve, jordebøger og landskabelove. Var den romanske epoke således egalitær eller elitær? Ingen betvivler, at der både fandtes storgods og selvejere, men i hvilket forhold? Vurderingen har her varieret med historikernes egen samtid.[16]

Kristian Erslev konkluderer i "Valdemarernes Storhedstid" (1898), at i "Valdemarstiden har endnu mindst to Trediedele af al Jorden tilhørt Bønderne selv. Smaa Driftsenheder og smaa Ejendomsbesiddere har været det karakteristiske for hele Landbruget."[17] Og Erik Arup antager i "Danmarks Historie" (1925), at "endnu i midten af 13. årh. var halvdelen af de danske bønderbrug i selveje".[18]

Poul Nørlund kunne i artiklen "Jorddrotter paa Valdemarstiden" (1927) overraskende påvise store jordejendomme i sin hjemstavn på Midtsjælland. Med hjælp af Sorø klosters gavebog fra 1440'erne kunne han rekonstruere Hvideslægtens enorme besiddelser i især Alsted herred. Hviderne besad over halvdelen af jorden, de selvejende bønder højst en fjerdedel. Nørlund mente, at storgods skulle have præget hele Sjælland. Alene Sune Ebbesen til Bjernede og Knardrup besad mindst ca 350 bol eller snarere 4-500 bol, hvilket kan have modsvaret 1000-1500 gårde.[19]

Men hvor repræsentativ var den sjællandske aristokrat Sune Ebbesen, der ifølge abbed Vilhelm af Æbelholt var "en mand af indsigt, mægtig i virke og tale", men langt senere blev beskrevet som "en jordpotentat af uhyggelige dimensioner"?[20] Og hvordan var forholdet mellem aristokrater og bønder udenfor det velbelyste Sjælland, altså i Jylland, på Fyn og i Skåne?[21]

Siden følger spørgsmålet om jordfordelingen i gotiseringens epoke. Vi kender ikke besiddelsesforholdene i hele landet, men i nogle områder. I Viborg stift besad adelen således 38 % af gårdene og kirken 39 % i 1524. På Fyn formodes adelen kort før reformationen at have været i besiddelse af ca 50 % af gårdene og kirken af 25-30 %. Og i Skåne var de tilsvarende tal umiddelbart efter reformationen henholdsvis ca 40 % og over 35 %.[22]

Besiddelsen bør vurderes i forhold til stændernes indbyrdes størrelse. Ved 1500 besad kongen alene omkring 20 % af landets jord. De gejstlige udgjorde få %, men kirken ejede 30-40 % af jorden. Aristokratiet udgjorde mindre end 1 % af befolkningen, men ejede 40 % af jorden. Endelig udgjorde bønderne 80 % og borgerne 10-12 % af befolkningen. Og af bønderne var måske 10-15 % selvejere.[23]

Alene disse tal over fordelingen af middelalderens agrare kapital antyder, hvor vi bør søge initiativet til kirkernes gotisering. Hos kongen, gejstligheden og aristokratiet fandtes den nødvendige økonomiske kapital - og måske også de tvingende motiver.

Enkeltmænd og fællesskaber

Hvem lod bygge og ombygge vore kirker? Halvdelen af spørgsmålet, nemlig hvem som lod opføre vore romanske stenkirker, finder vi behandlet i næsten alle historiske, kunsthistoriske og arkitekturhistoriske oversigtsværker. Emnet berøres også i den stadig voksende litteratur om sognedannelsen, hvor kirkerne placeres i forskellige kategorier afhængig af hvem og for hvem, de blev opført. Det vrimler med indbyrdes uklare betegnelser, som kun delvist har oprindelse i samtidens tekster. Her optræder andelskirker, annekskirker, dåbskirker, egenkirker, fylkeskirker, gårdkirker, herredskirker, hovedkirker, kongskirker, menighedskirker, patronatskirker, privatkirker, sognekirker samt stormandskirker - for blot at nævne nogle.[24]

Opførelsen indenfor 100 år af omkring 1500 stenkirker, eller snarere 200 år og 2400 kirker, har vakt beundring og nysgerrighed. Blev vore kirker opført af mægtige enkeltmænd, konger, bisper og herremænd som egenkirker - eller af fællesskabets bønder som menighedskirker?

A D Jørgensen konstaterede i "Den nordiske Kirkes

Grundlæggelse og første Udvikling" (1874-78): "Forholdet var kendt overalt, også i de gammel-kristelige lande, kirker og klostre tilhørte enkelte mænd eller hele slægter tilligemed de gårde, på hvis grund de stod, de gik i arv efter sædvanlige love og havde derfor ofte flere samejere;" Og "Mangfoldige sognekirker i Danmark havde langt ned i middelalderen karakteren af gårdkirker, hvad enten det nu var kongsgårde, bispegårde eller enkelte stor-ættede mænd, som ejede dem."[25]

Siden har svaret varieret med skiftende opfattelser af middelalderen som enten aristokratisk eller demokratisk. Men kun et fåtal har egenhændigt bearbejdet kilderne og dermed fornyet debatten:

I "Vore Landsbykirker" (1920) af Mouritz Mackeprang præsenteres de fleste metoder og kilder, som fortsat er aktuelle, når kirkernes stiftere skal indkredses. Mackeprang nævner de få indskrifter, der udpeger stormænd som kirkestiftere, krøniker fra samtiden, som omtaler kongers kirkebyggeri, og love, der indrømmer bønderne ret til at vælge præst. Videre de sene oplysninger om især kongelig patronatsret og folkesagn som udpeger herremænd, fruer og jomfruer. Endelig omtrent 30 kirkers påfaldende nærhed til enligt liggende herregårde, som skulle antyde, at stifterne var herremænd, samt tårngallerier der kan have tjent disse gårdes herskab. I den 2 udgave (1944) tilføjes, at kalkmalede billeder kan vise enkeltmænd som kirkestiftere, men konklusionen forbliver den samme: De romanske kirker blev opført af såvel konger, herremænd og gejstlige som af bylagets bønder.[26]

Hal Koch fremførte i "Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder" (1936), at hovedparten af kirkerne var opført af sognefolket i fællesskab. Kongerne var simpelthen ikke i besiddelse af de nødvendige ressourcer og stormændene ikke tilstrækkeligt talrige til at kunne opføre så mange stenkirker. Et fåtal kirker kunne henføres til kongen og blot 5-6 kirker til navngivne stormænd. Argumenter for sin tese fandt Koch i inkorporationsbrevene, hvor bisper overførte kirkers mensa til domkapitler og klostre. Overdragelsen med sogneboernes erklærede samtykke tolker han som et udtryk for, at menigheden havde grundlagt kirkerne og derfor endnu var i besiddelse af patronatet, altså retten til at vælge præst. De fleste danske sognekirker skulle således være opført af frie selvejerbønder i fællesskab. Men gradvist gennem middelalderen blev bønderne tvunget til at overlade sine rettigheder og jord til ekspansive stormænd og kirkelige institutioner.[27]

I opposition mod Kochs "ensidige doktrin" formulerede Poul Nørlund få år senere en anden tese. I pragtværket "Danmarks romanske kalkmalerier" (1944) hævdede Nørlund, at nok kunne flertallet af sognekirkerne være opført af bønderne for tienden, men mange og især de tidlige frådstenskirker var opført af landets konger, bisper og herremænd. Nørlund mente, at kunne påvise langt flere stormandskirker end de få, som Koch medgav. Holdepunkter fandt Nørlund i kalkmalerier, hvor stormænd fremstod som stiftere bærende en kirkemodel, udsmykninger på initiativ af stormænd samt herskabsgallerier. Han kunne således vise, at de romanske kalkmalerier hyppigt blev afdækket i sogne, hvor kongen, Skjalm Hvides ætlinge eller andre aristokrater havde besiddet jordegods.[28]

Koch er også blevet imødegået af Ebbe Nyborg i artiklen "Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri" (1979). Mange tidlige og fornemme kirker blev opført af mægtige enkeltmænd. Hovedparten skulle dog være bygget i et samarbejde mellem ejerne af flere større gårde. Opførelsen skete da ikke i et fællesskab, som omfattede hele sognet, men lige som i Danelagen ved at fra 2 op til 20 frie mænd bidrog med hver sin andel. Ejerparten i kirken kunne siden arves eller sælges sammen med jorden, som den var knyttet til. Først op ved 1300 organiseres sogneboerne omkring forvaltningen af tienden med kirkeværgerne som sine repræsentanter. Anekteringen betød blot, at en kirkelig institution, som ofte allerede var i besiddelse af patronatet, også fik ret til at tilegne sig præstens indkomster. Sogneboernes samtykke var nærmest en formalitet. Med en omtolkning af inkorporationsbrevene har Nyborg her tegnet en udvikling, der vender Kochs teser på hovedet.[29]

Vender vi blikket mod udenlandet, opdager vi nyere undersøgelser, der også kan få konsekvenser for synet på det

danske kirkebyggeri. Hans Emil Lidén (1986) har således påvist, at de fleste af de romanske stenkirker i Hordaland i Norge blev opført af stormænd, kongen eller kirkelige institutioner knyttet til kongen. De kunne også indtage en fremtrædende position i kirkens hierarkiske organisation, som i Trøndelag, hvor fylkeskirkerne blev opført i sten.[30]

Og Eivind Claesson (1989) har argumenteret for, at alle de romanske stenkirker i Västergötland blev opført af stormænd som privatkirker, mens bønderne lod opføre trækirker som deres menighedskirker. Stenkirkernes tårne og gallerier samt lokaliseringen i centrale områder, hvor krone-, adels- og kirkejord dominerede i 1500-årene, skulle styrke, at de blev opført af stormænd. Omvendt fandtes trækirkerne i perifere skovbygder, hvor "skattejord", altså selvejerbønder, dominerede.[31]

Overføres iagttagelserne fra Norge og Västergötland i sin radikale konsekvens, skulle alle romanske stenkirker, altså mindst 2391 (89 %) af de 2692 sognekirker, i middelalderens Danmark være opført af de priviligerede stænder. Kan det virkelig være tilfældet?

Det gotiske kirkebyggeri kan både kvalitativt og kvantitativt konkurrere med det romanske byggeri. Alligevel finder vi få studier af de senere stiftere. Hvem, som stod bag de gotiske forandringer, afklares på enkelte linjer eller højst sider, hvis spørgsmålet overhovedet behandles. Troels Dahlerups kortfattede konstatering af kirkeværgernes afgørende rolle i "Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie" (1989) er typisk for oversigtsværkerne.[32]

De tre sjællandske eksempler på bygherrer til gotiske kirker, som Mackeprang (1920) trods alt nævner, viser imidlertid, at initiativet ikke udelukkende skal søges blandt kirkeværgerne. I Herlev udpeger en gravsten og et stifterbillede rigtignok bryden Matthis Jensen som kirkens "værge og grundlægger". Men Avnsø kirke kan ved sin nærhed til Avnsøgård knyttes til Roskildebispen som gårdkirke, lige som Frydendal kirke ved et afladsbrev knyttes til ridderen Engelbrecht Albrechtsen Bydelsbak, der besad det nærliggende Torbenfeldt.[33]

Aristokratiets afgørende betydning som stiftere også i den gotiske periode er nylig blevet betonet i to artikler. Harry Christensen har i "Adel og kultur i det 15. århundredes Danmark" (1985) fremhævet blandt adelens dyder, at den bestilte og betalte byggeri og udsmykning. Stifterfigurer, våbenskjolde, indskrifter og store indtægter viser, at det var i adelsstanden, og især blandt rigsråder og lensmænd, at vi skal søge sognekirkernes kunstneriske "sponsorer".[34]

I samme linje hævder Søren Kaspersen i "Om folkelighed og ufolkelighed i senmiddelalderligt vægmaleri" (1987), at hvælvbyggeri og enkle udsmykninger blev fremmet af kirkeværgerne, men at figurative udsmykninger hyppigt tilkom som aristokratiske sjælegaver. Kalkmalerienes budskab var nemlig ikke særlig folkeligt, snarere at opfatte som et forsvar for kirkens rolle. Og figurbilleder optræder påfaldende ofte i sogne, hvor konger, bisper eller adel besad jordegods. Mens Jørlundeværkstedet som sandsynliggjort af Nørlund kan have arbejdet for Hvideslægten i 1100-årene, kan Isefjordsværkstedet have været tilknyttet bispesædet i Roskilde i 1400-årene, lige som det samtidige Vittskövleværksted kan knyttes til ærkesædet og den skånske adel.[35]

De romanske kirkebyggere har hidtil været i fokus med deres antal og stand. Betegnelserne som bygherrer, enkeltmænd, herremænd og stormænd lader det tydeligt forstå, at stifterne forventes at være Mægtige Mænd. Var det faktisk tilfældet? Hvor typisk var egentlig Bjäresjö og Fjenneslev? Kan vi generalisere fra de annekterede kirker, hvor vi måske kender stifterne, til helheden? Hvordan skal vi forstå, at kirkebyggerne tilsyneladende snart var aristokratiske enkeltmænd, snart flere bønder? Og betyder overgangen fra den romanske til den gotiske periode en forskydning i initiativet fra aristokratiet til almuen, fra kirkeejerne til kirkeværgerne?

De gotiske stiftere har havnet i skyggen af de romanske. Kan vi imidlertid knytte byggeriet til kalkmalerierne, og er Kaspersens iagttagelser pålidelige, åbner sig nye perspektiver. Da var også det gotiske kirkebyggeri præget af aristokratiske stiftere. Da afslører både de romanske og gotiske kirker kontinuitet i sin "ufolkelighed".

De skiftende teser om det romanske kirkebyggeri fremkalder forvirring og skepsis, mens studiet af gotiseringen simpelthen er forsømt. Udviklingen og variationen synes

usikker. Skriveren vil derfor undersøge, hvem som lod både opføre og forandre de danske sognekirker.

Vi skal kortlægge kirkebyggeriets enkeltmennesker og fællesskaber med metoder og kilder, som allerede Mackeprang kendte. Men med adgang til et nyt helhedsbillede af kirketopografien burde det være muligt at revurdere og supplere kildernes udsagn. Gennemgangen disponeres så vidt muligt efter kilderne, nemlig efter beliggenheden, bygningen, billederne og teksterne. Kilderne anvendes som beretninger og levn, altså både ved deres direkte og indirekte vidnesbyrd. Og vi skal arbejde omvendt af traditionen ved at anbringe teksterne sidst. Hvor skriftens udsagn ofte har formet tolkningen af de arkæologiske spor, henvises de her til en underordnet rolle, som udtryk for det afvigende.

Fig 84. Monumenterne i Jelling med "Fogedgården" øst for kirken. Sven Aggesen omtaler en kongsgård nær højene ca 1185. Jelling opregnes også blandt "kongelev" i Kong Valdemars Jordebog ca 1231. Udsnit af illustration i Ole Worms "Monumenta Danica" 1643, her efter Dyggve 1964.

Kirken, gården og byen

Selv om kulturlandskabet er forvandlet, kan kirkernes lokalisering endnu afsløre, hvorfra initiativet udgik til opførelsen og senere forandringer. Nærheden til et middelalderligt stenhus, et voldsted eller en herregård kan antyde, at kirken engang var en aristokratisk gårdkirke. Men hvor udbredte var egentlig gårdkirkerne i Danmark? Var Bjäresjö kirke og gård typiske?

Længe blev det anset for selvklart, at de første kirker var anlagt på de gamle hedenske kultpladser. Det fornemste danske eksempel var Jelling i Jylland (fig 84), hvor kirken mellem højene skulle være anlagt på pladsen for et tempel, et helligt vi.[36] I disputatsen "Hørg, Hov og Kirke" (1966) afviste Olaf Olsen imidlertid kildekritisk kontinuiteten mellem den hedenske kult og kirkerne. Efter hans kildekritiske oprydning i en flora af løse hypoteser forsvandt kultkontinuiteten i to årtier, ialfald i fagkredse. Fundet af guldgubber og førkristne bygninger under fylkeskirken i Mære i Trøndelag, hvor sagaer beretter om en central kultplads, kunne blot bekræfte reglen.[37]

Kirkerne blev istedet knyttet til en social kontekst. Knud J Krogh kunne i artiklen "Gård og Kirke" (1983) påvise en nær kontakt mellem kirke- og gårdtomter i den nordiske bebyggelse på Færøerne og Grønland. Kirkerne har dér været en del af gården. Lige som på Island kan kirken med dens indtægter have tilhørt jordejeren.[38] Og i magisterafhandlingen "Gård og kirke, bygd og sogn" (1984/88) kunne Dagfinn Skre opdele kirkerne i Gudbrandsdalen efter deres placering i bebyggelsen i to jævnstore grupper. De private kirker fik en acentral placering i sognet nær en stor gård. Omvendt fik andelskirkerne en plads med jævn afstand til sognets gårde som helhed, eller blev opført på en almending.[39]

Kirken på kultpladsen eller gården? Det religiøse og sociale udelukker ikke hinanden. Høvdingen kunne udøve den hedenske kult i hallen på sin gård. Hvis så en kirke blev opført på gården, og høvdingen selv, eller en søn, blev præst, er det et klart udtryk for kontinuitet. Troen skiftede, men den sociale kontekst forblev uændret. Den topografiske kultkontinuitet var en magtkontinuitet.[40]

De tidlige kirker kunne umuligt opføres som egne institutioner, altså uafhængigt af den sociale struktur, hvor gården

var den givne enhed. Kirkerne måtte nødvendigvis blive opført indenfor det eksisterende netværk af enkeltgårde og gårde i landsbyer. Uanset, om kirken blev bygget fra én eller flere gårde, var den en gårdkirke. Bjäresjö var således ikke atypisk ved at være en gårdkirke. Derimod kan vi spørge, hvor almindeligt det har været, at kirken oprindeligt blev opført på en storgård og ikke som et andelsbyggeri mellem flere gårde.

Efterhånden kender vi mange kirker, ikke blot i Danmark, men også Sverige og England, som er opført ved eller på storgårde. Sammenhængen mellem kirker og storgårde er blevet påvist ved udgravning, med brug af skriftlige kilder, gamle billeder eller stående bygninger. Kirkerne i herreklostrene kan iøvrigt også opfattes som gårdkirker, hvor blot storgården var befolket ikke af riddere, men munke og lægbrødre.[41]

I Jelling har den ældste trækirke sikkert været opført på Harald Blåtands gård. Kongsgården skulle ifølge Sven Aggesen ca 1185 have stået tæt ved højene. Den kan da have ligget øst for kirken, hvor landsbyens største gård, "Fogedgården", lå endnu i 1600-årene.[42]

Bedre kan vi rekonstruere forholdene i Lisbjerg udenfor Århus, hvor kirken hidtil har været kendt for sit gyldne alter. Arkæologer kunne her nylig afdække spor af toftehegn, flere langhuse og grubehuse tilhørende en storgård fra 1000-årene, måske kaldet Skeigård. Før den tidlige og temmelig store stenkirke, må have stået en trækirke, der var opført inde midt på gårdens toft.[43]

En utvetydig enhed mellem en kongsgård og kirke er blevet påvist ved arkæologiske udgravninger i Dalby i Skåne. Her havde kongen i 1000-årene efter kejserligt forbillede et palads sammenbygget med basilikaen. Via en svalegang og en dør i vestværkets andet stokværk kunne kongen komme direkte ind til sit herskabsgalleri.[44]

En gårdkirke finder vi også i det nærliggende Lund. Lundagård er nu navnet på en universitetspark, som skriveren daglig passerer, men var i middelalderen ærkebispens befæstede gård, "curia Lundensis" (fig 85). Her lå Nordens Metropolitankirke, blandt andre bygninger og omgivet af en mur, som en gårdkirke midt i købstaden. Længe kan dom-

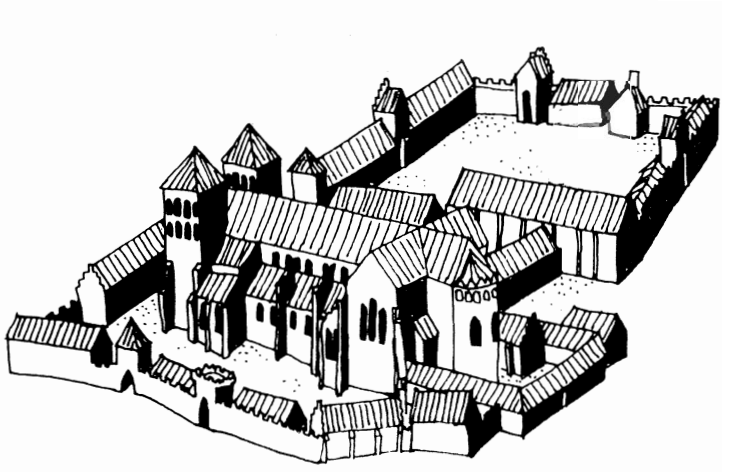

Fig 85. Lundagård ved reformationen, som den kan rekonstrueres fra de stående bygninger, spor i grunden, regnskaber og besigtigelser. Gennem 1600-årene forfaldt og forsvandt de fleste af bygningerne i domkirkens omgivelser. Nu er kun bevaret den hårdt restaurerede kirke, Liberiet og et parti af borgmuren indbygget i Kungshuset. Skitse i Andrén 1992.

kirken dog have tilhørt kongens gård. Tæt vest for kirkens tvillingetårne er fremgravet rester af et stenhus fra 1000-årene og et teglhus fra 1200-årene, som må have indgået i kongsgården. Først engang 1375-87, efter en næsten uafbrudt magtkamp mellem kongen og ærkebispen, blev kongsgården omsider doneret til domkirken som et udtryk for kirkens frigørelse af den mægtigste blandt lægfolket.[45]

Ved udgravninger opdages undertiden rester af mere ydmyge stenhuse eller murede kælderrum i landsbyerne, der ved deres byggemateriale og placering kan knyttes til kirkerne. Stenhusene skulle være spor efter middelalderens storgårde. Her boede ridderne, som fromt prydede sognekirkerne med tårne.

Det tidligst erkendte eksempel er naturligvis Fjenneslev, Hvidernes og Valdemar den Stores "Hjem". Umiddelbart nord for kirkegården, hvor ifølge traditionen Asser Rigs gård skulle have ligget, og landsbyens største gård lå frem til 1700-årene, blev i 1826 og atter 1891-93 udgravet en kælder (fig 86) jævngammel med kirken. Kælderen og kirken var begge opført i kampesten med detaljer af kridtsten.[46]

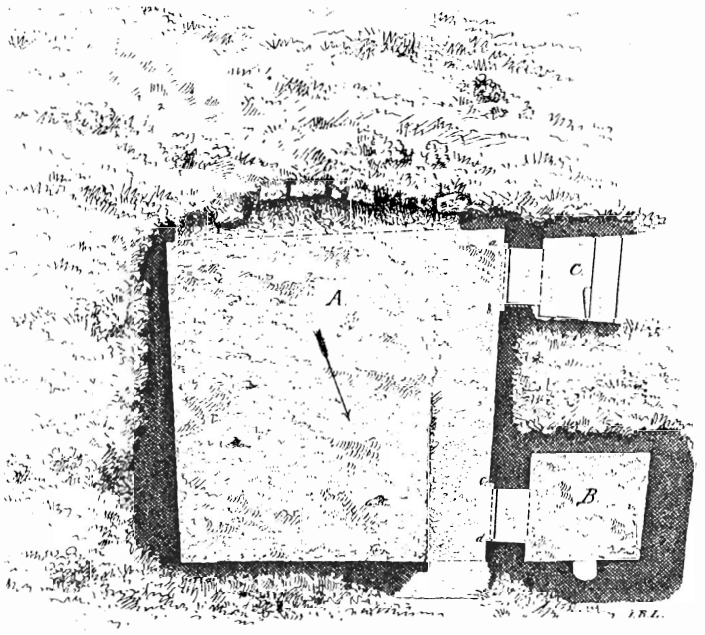

Fig 86. Rester af en middelalderlig kælder fremgravet i 1826 og 1891-93 ind til kirkegården i Fjenneslev. Efter Løffler 1896.

Med artiklerne "To middelalderlige huse på Stevns" (1979) og "Gård og kirke" (1982) henledte Hans Stiesdal så opmærksomheden mod adskillige murede bygninger og voldsteder nær kirker på Sjælland. I skrivende stund kender vi 20 ubefæstede middelaldergårde med stenhuse eller stenkældre i en afstand af højst 100 m fra sognekirker, nemlig 1 i Østjylland, 2 på Fyn, 10 på Sjælland og 7 i Skåne - og flere bliver det sikkert.[47]

Umiddelbart beretter stenhusene blot, at der har ligget storgårde inde i (eller forud for) landsbyerne, men det er intet nyt. Nogle stenhuse har stået så langt fra kirkerne, at enhver topografisk og funktionel sammenhæng kan udelukkes.[48] De fleste spor af hovedgården ligger dog ind til kirkegården. Adskillige stenhuse kan knyttes til kirken ved deres fælles retning i terrænet. Og i næsten alle tilfælde har husene haft samme byggematerialer som kirkens kor, skib eller tårn. Stenbyggeri krævede håndværkere med særlige færdigheder, så vi må forestille os, at kirken og stenhuset er blevet opført eller udvidet ved samme tilfælde.

Endelig kender vi huse nær købstadskirker. Anders Andrén (1984) har foreslået, at de spredte tidlige teglhuse i stiftsbyerne Viborg og Lund skal opfattes som urbane paralleller til hovedgårdene på landet.[49]

Under de urolige år i 12-1300-årene, blev mange storgårde lige som Berghusa/Bjersjöholm flyttet ud af landsbyen til et sted, som var lettere at befæste. Men nogle blev befæstet på sin gamle plads. Et voldsted tæt ind til sognekirken kan altså skjule rester af en ældre ubefæstet gård. Alene på Sjælland og Møn kendes ialt 11 kirker med nærliggende voldsteder.[50]

Som eksempel kan fremhæves Karlstrup kirke og voldsted nær Køge. Ind til den sognekirken ligger "Kirkehøj", der ikke er en oldtidshøj, som længe antaget, men en motte. Arkæologiske undersøgelser har her afsløret, at kirken lå yderst på et næs ind til en middelalderlig storgård, der blev befæstet med volde og grave, så kirken blev en del af forborgen.[51]

Og lige som i Stora Herrestad ved Ystad kan sognekirken ligge påfaldende nær herregårde, der kan have afløst ældre middelaldergårde. På Sjælland og Møn kendes således endnu 16 herregårdskirker.[52]

Som eksempel kan atter nævnes Avnsø på Sjælland, der fik alle gotiseringens typiske elementer efter forandringen fra gårdskapel til sognekirke. Avnsø ødekirke (fig 87) ligger nu som i 1800-årene umiddelbart ind til gården med samme navn, men har tidligere stået midt blandt dens bygninger, også yderst på et næs. Den blev opført som privat kapel på den kongelige Avnsøgård. Og at dømme efter Roskildebispens Jordebog blev Avnsø først udskilt som et eget sogn af Læsøholm, det senere Holmstrup, engang mellem 1323 og 1370'erne.[53]

De aristokratiske gårdkirker er efterhånden talrige og behandles omhyggeligt i oversigtsværker, i fagartikler, lige som i denne tekst. Arkæologer, historikere og kulturgeografer har nemlig aktivt opsøgt, undersøgt og præsenteret såkaldte stormandskirker. Men de aristokratiske gårdkirker forbliver sjældne eksempler. Endnu er kun et fåtal udgravet. Stenhuse

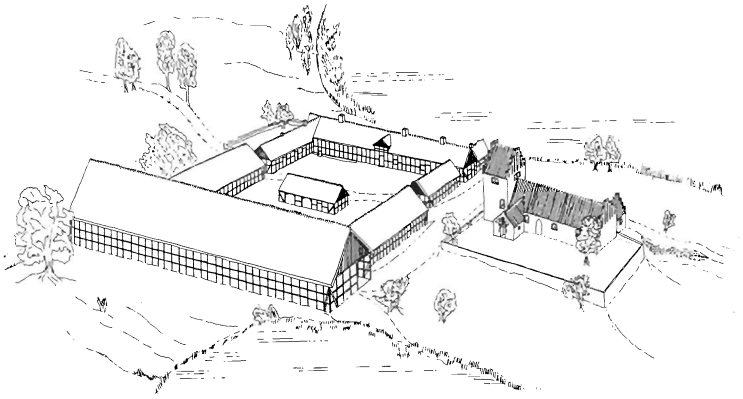

Fig 87. Avnsø kirke og gård tegnet på grundlag af matrikelkortet fra 1807 og brandtaxationen 1818. Efter Ganshorn 1981.

kendes endnu kun ved 18 (0,7 %) af vore 2492 sognekirker på landet. Selv på Sjælland og Møn udgør kirkerne med nærliggende stenhuse, voldsteder eller herregårde kun 45 (11 %) af ialt 412 sognekirker. Og omvendt, kun en brøkdel af voldstederne og herregårdene ligger nær kirker.

At knytte kirken til gården er at søge svar i en højst usikker kontekst. Begreberne storgård og hovedgård er problematiske. Hovedgårdenes antal og størrelse har varieret tværs over landet. Gamle er blevet nedlagt, og nye er tilkommet. Så vi kender knapt det totale antal hovedgårde i middelalderens Danmark. Historikere formoder dog i enighed, at der har været i gennemsnit én hovedgård pr sogn, lige som i Ystadområdet. Så langtfra alle blev befæstet eller overlevede som herregårde til vor tid. Men oversigter eksisterer ikke, kun undersøgelser af enkelte personer og slægters gods, af enkelte gårde, landsbyer og regioner.[54] Endelig, flere storgårde med stenhuse er uopdagede, men ikke alle har ligget i sammenhæng med kirken, og ikke alle hovedgårde fik et muret hus.

I Ystadprojektet har Mats Anglert (1989) benyttet udskiftningskortene omtrent som i studiet af Gudbrandsdalens kirker og enkeltgårde. Kirker i landsbyernes periferi skulle ofte have romansk tårn og derfor være opførte af stormænd, mens kirker inde mellem gårdene eller på forten ofte skulle savne tårn og være opført af landsbyen i fællesskab.[55]

Tydelige eksempler findes unægtelig, men i praksis er det ganske besværligt at afgøre, hvad som er midte og udkant i de ofte uregelmæssige landsbyer. Med tanke på agrarkrisens konsekvenser kan mønstret af gårde i 17-1800-årene næppe utvunget afspejle bebyggelsen ved tiden for kirkernes opførelse. Vil vi vurdere, om de aristokratiske gårdkirker er typiske, må vi istedet udnytte kirketopografiens helhed.

Kirkerne med nærliggende stenhuse optræder især på Sjælland og i Skåne lige som de tidlige tårne. Der er også et sammenfald på sognets niveau som i Fjenneslev og Bjäresjö. Ved hele 16 (80 %) af de 20 kirker med stenhuse kan påvises et romansk tårn eller rundhus - og flere kan have haft det, da vestpartiet senere er blevet udvidet eller fornyet. Men af de 11 kirker på Sjælland og Møn nær voldsteder har kun 4 (36 %) et romansk tårn eller rundhus. Og af de 15 herregårdskirker har 1 (7 %) et tidligt tårn. Herregårdskirkerne udmærker sig istedet ved sine påfaldende mange kapeller. Ved 6 (40 %) af kirkerne tilbygges ét eller flere gotiske kapeller. Herregårdskirkerne er derimod repræsentative i hvælvslagningen, hvor de nøjagtigt følger stiftet med 5,8 gotiske fag i gennemsnit.

De aristokratiske gårdkirker afviger således fra hovedtendensen i kirkebyggeriet. I den romanske periode får påfaldende mange gårdkirker et tårn - og senere i den gotiske periode får mange et kapel. Fordelingen af tidlige tårne og gotiske kapeller kan da antyde forekomsten af aristokratiske gårdkirker og dermed forholdet mellem gods og gårde. Vi bemærker også at det formale og symbolske udtryk for aristokratiet åbenbart overføres fra tårnet til kapellet fra den romanske til den gotiske periode.

Magten og afmagten

Kan kirkebygningen fravristes udsagn om sin egen tilblivelse? Hvor kirkerne udnyttes som kilder, finder vi også forsøg til at afsløre stifternes identitet ved deres indirekte spor i arkitekturen.

Forudsætningen for en afsløring er, at forskellige stiftere har haft ulige muligheder og behov for at opføre og udruste kirkerne. Konger, prælater og aristokrater havde adgang til større og bedre ressourcer, økonomisk kapital, i form af materialer, arbejde og penge end de jævne bønder. Alene de priviligerede stænder kunne indkalde, eller rådede allerede over, dygtige håndværkere. De priviligerede havde måske også behov for at påminde Gud og almuen om sin herrestand og gavmildhed i selve bygningen.

Hvilke elementer kan da mere konkret anvendes til socialt at indkredse stifterne? At dømme efter litteraturen kan alt muligt, der virker tidligt eller kostbart, afsløre aristokrater som stiftere: Usædvanlig små og usædvanlig store kirker, den tidlige anvendelse af sten, brugen af byggematerialer som frådsten, sandsten eller teglsten, måske overhovedet benyttelsen af sten, opbygningen som basilika eller centralkirke, optræden af tidlige tårne, gallerier, ophøjede bænke eller tidlige hvælv.

Kirkerne opdeles således efter skiftende kvantitative og kvalitative skillelinjer, der gerne skulle afspejle forskelle mellem de mægtige enkeltmænd og de afmægtige fællesskaber. Her skal skriveren blot fokusere på forekomsten af de liturgisk overflødige romanske tårne og gotiske kapeller, som synes nært knyttet til aristokratiets hovedgårde.

Ingen del af kirken har inspireret så mange til at fatte pennen som det tidlige tårn. Ingen, som vil anvende kirkerne som sociale kilder, kan undvige tårnene. Deres arkitektur, funktioner og betydninger tilhører kirkearkæologiens fascinerende "gåder". De gotiske kapeller har derimod sjældent fået opmærksomhed som sociale vidnesbyrd.

Hvorfor fik kirken undertiden et tårn som i Stora Herrestad (fig 88), der kan være større end både koret og skibet, men var unødvendigt i gudstjenesten og ikke optræder spor "naturligt" vest for Storebælt? Er det et spørgsmål om mode? Eller kan tårnet afsløre noget om kirkebyggerne og sognet i en tid, hvor de skriftlige kilder er få eller tavse?

Tårnenes eksklusive optræden diskuteres sjældent i den danske kirkeforskning. I de ældre oversigtsværker knyttes enkelte tårne med gallerier til navngivne stormænd. Men der generaliseres aldrig fra de velkendte kirketårne til den mere anonyme helhed. Forskerne havde vel endnu vanskeligt ved at danne sig et overblik over kirketopografien.[56]

Med Poul Nørlunds epokegørende studier af Valdemarstidens stormænd på Midtsjælland (1927) var grunden dog lagt for mere dristige tolkninger.[57] Vi ser derefter en gradvis udvikling i den danske forskning. Først knyttes de berømte tvillingetårne med gallerier i Fjenneslev (fig 89) og Tveje Merløse til stormænd, dernæst alle tårne med gallerier og sidst alle tidlige tårne som magtsymboler eller fromme manifestationer. Når tårnene nu blev knyttet til aristokratiske kirkeejere og patroner, skyldes det formodentlig den arkæologiske påvisning af stiftergrave i gulvet af tårne både med og uden galleri samt nærliggende storgårde.[58]

I Sverige har kirketårnet ægget til mangfoldige sociale og symbolske tolkninger. Allerede hos Erik Lundberg i artiklen "Östergötlands romanska landskyrkor" (1927) ser vi en overbevisende sammenkobling mellem den politiske historie og opførelsen af tårne. Kirketårnene blev opført, hvor konger af Sverkersætten, jarler af Folkungerne, bisper og aristokrater havde sine gårde i Östergötland som symboler på deres position som bygherrer og undertiden til beboelse. Tårnbyggeriet skulle afspejle en kamp om den verdslige magt.[59]

Mens Erik Cinthio og Rikard Holmberg forsigtigt opfattede tårnet, især tvillingetårnet, som et symbol for Det himmelske Jerusalem, har tolkningen af tårnet som magtsymbol for stormanden helt domineret den lundensiske kirkearkæologi det seneste årti.[60] Forskydningen fra det religiøse til det sociale kan have sin baggrund i påvisningen af et kongeligt palads i Dalby sammenbygget med kirkens vestværk, opdagelsen af stiftergrave i Hammarlunda kirkes rundtårn og en almén tendens i tiden mod et såkaldt samfundsperspektiv.[61]

Den sociale tolkning er fremtrædende i Ystadprojektet. Mats Anglert og Barbro Sundnér har her tolket de mange tidlige tårne i Ljunits og Herrestads herreder som manifestationer af bygherren eller patronen og har betonet den nære sammenhæng med hovedgårdene. De ældste og små tårne skulle vise kongens og bispens magt, de lidt yngre og større var derimod private byggerier af lokale stormænd.[62]

Den danske og især svenske tolkning af tårnene konfron-

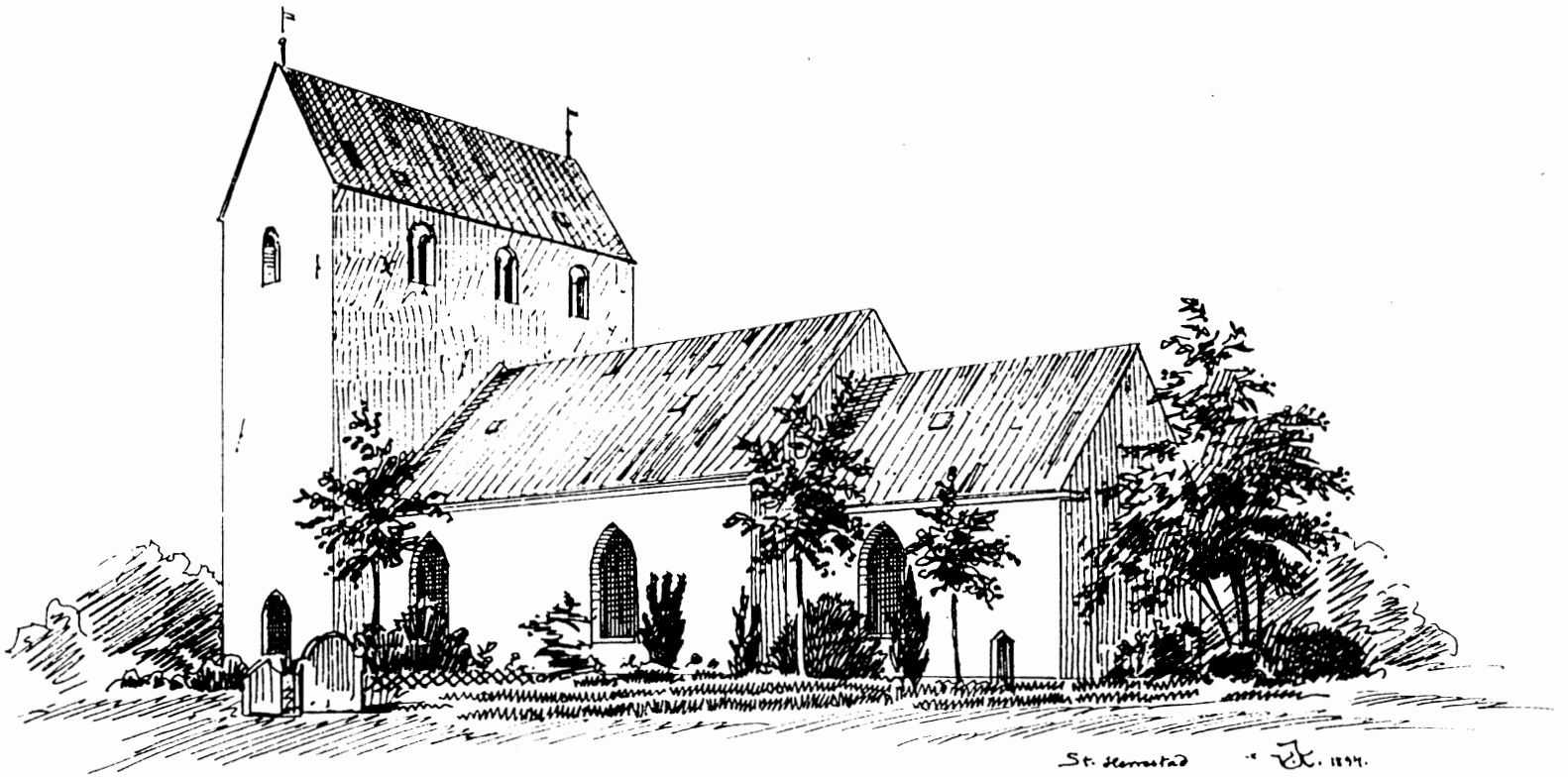

Fig 88. Stora Herrestad kirke, hvor det tilføjede tårn med spor af galleri helt dominerer skib og kor. Tegning af Valdemar Koch 1894 i Nationalmuseet i København.

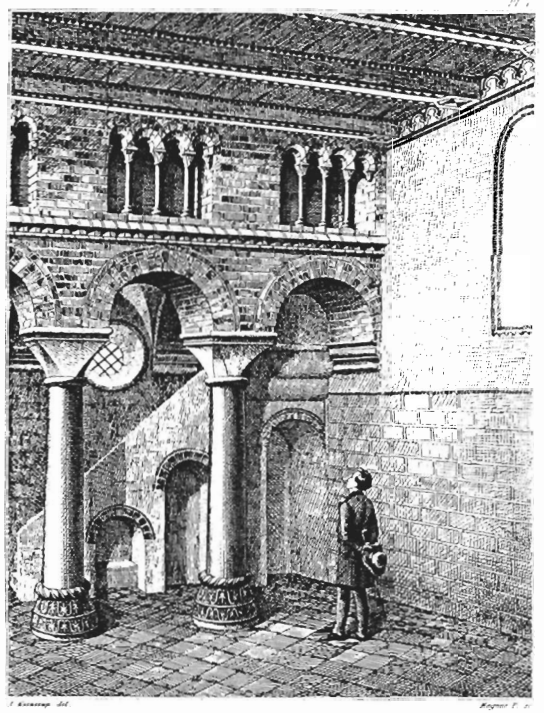

Fig 89. Herskabsgalleriet i Fjenneslev kirke. Skriveren kan selv bevidne, at det rekonstruerede galleri langtfra er en dårlig siddeplads, som undertiden hævdet. Herfra er et udmærket overblik over skibet og indsyn til koret. Galleriet bæres af genbrugte polerede granitsøjler, antagelig fra Middelhavsområdet. Søjlerne henviser symbolsk til den antikke tradition. Efter Kornerup 1875.

teres i Ebbe Nyborgs artikel "Om romanske kirketårne i Danmark" (1985) med en kildekritisk modoffensiv. Tårnet kunne symbolisere Det himmelske Jerusalem, men ikke verdslig magt. Den tyske ikonologi, der har inspireret, beskrives som vildledende tankebygninger og overflødig spekulation. Tårnet er udtryk for en konvention, der spredes ved "almindelig efterligning og lokale modestrømninger". Indsatsen i arbejde og økonomi viser, at tårnet først og fremmest må være bygget for dets "arkitektoniske virkning".[63]

Tolkningen som et "verdsligt magtsymbol" afvises som en anakronisme. Men kritikeren anvender selv anakrone udtryk som "modestrømninger", "arkitektonisk virkning" og "prestige". Mode forklarer ingenting, det blot omformulerer problemet. Vi må da spørge, hvorfor galleritårne var højeste mode netop i 1100-årene, og ikke i 1300-årene, hvorfor mest i Østdanmark og ikke Vestdanmark? Og hvilke behov skjuler sig da bag ønsket om at efterligne, at følge moden? Arkitektonisk virkning for hvem og hvorfor? Betyder det ikke tårnet som en manifestation, som et materielt sprog, som et symbol? Og er prestige ikke en verdslig egenskab, en fordring på magt, der kan indhylles i fromhed?

Vurderer vi tårnet som et symbol, der kan indeholde flere funktioner og betydninger, da bliver en tolkning lettere. At lærde gejstlige så tårnet som et billede på Det himmelske Jerusalem, udelukker ikke andre opfattelser. Kan vi forvente, at gejstlige skulle opfatte tårnet som andet end et religiøst symbol? Ikke skriver teologen om de tårne, der blev befæstet eller udnyttet til beboelse med ildsted og aftræde. Ved sin ydre og indre lighed med borgtårnet kunne kirketårnet også være et velvalgt symbol for aristokratiets sæde i kirken samt dets magt over kirken og sognet. Som kritiske arkæologer kan vi ikke nøjes med kirkens egen forklaring, der tilfældigvis er nedprentet og bevaret på pergament.

Stifteren kunne ved at pryde kirken med et tårn tilføre bygningen et billede på Det himmelske Jerusalem og samtidigt vise sin egen mægtighed. Gennem denne generøse gave til Gud kunne stifteren markere sin stand overfor andre dødelige. Det materielle symbol kunne således udtrykke et både himmelsk og jordisk budskab. Fromhed og magt behøver ikke adskilles. Men hvorfor er aristokratiet så ivrige tårnstiftere netop i den romanske periode?

Valdemarstiden kendetegnes ved etableringen af priviligerede stænder. Konger blev fyrster af Guds Nåde, og høvdinge blev herrer. Tårnene var en nødvendig manifestation i en periode med social forandring. Kirkeejerne markerede deres nye værdighed med tårne efter karolingiske forbilleder. Oppe i galleriet var stifteren reelt og symbolsk hævet over menigheden.

Netop tårngalleriet kan være en ledetråd til tolkningen, da det er typisk for perioden. På linje med Barbro Sundnér vil skriveren tolke tilføjelsen af tårne med gallerier og undertiden

egne altre som et udtryk for en udvikling, hvor kirkeejeren bliver kirkepatron. Kirken frigøres af storgården og etableres som en egen institution under tilsyn af værger.[64]

Situationen fremtræder velbelyst i Dalby. Sålænge Dalby var kongens kirke og en del af hans gård, havde han ingen anledning til at tilføje et tårn. Men nær tiden for ærkesædets etablering i 1104 blev kirken overdraget til augustinerne. Kongen som patron indrettede nu et vestværk som sin egen kirke i kirken. Ifølge Erik Cinthio fungerede den såkaldte "forhal" som kongens kryptkapel. Senere fjernedes galleriet over kapellet ved midten af 1200-årene, måske under striderne med ærkebiskop Jakob Erlandsen, da også kongens sæde i Lunds domkirke blev fjernet.[65]

Etableringen af altre eller kapeller i kirkerne belyses måske indirekte i ærkebiskop Anders Sunesens synodalstatutter fra engang 1202-23. Her sættes betingelser for at afholde gudstjeneste i "herrernes gårde". Der kræves en daglig kapellan, et eget passende hus med messeprydelser, bispens samtykke, og at ikke sognekirken lider overlast.[66] Som påpeget af Otto Norn i artiklen "Et ridderkors" (1980) kan aristokratiet med et kapel i tårnet have imødekommet kirkens krav. Deres private messer blev fast knyttet til sognekirken.[67]

De tidlige kirketårne synes lige som i Fjenneslev at optræde, hvor kirkerne var opført som aristokratiske gårdkirker. Fokuserer vi på de 13 sogne ved Sorø, som Poul Nørlund belyste i "Jorddrotter paa Valdemarstiden" (1927), opdager vi en sammenhæng mellem tårnkirkerne og Hvideslægtens jordbesiddelser, når rundkirkerne regnes som kirker, hvor tårnet blot er placeret over skibet.[68]

Fælles for Bjernede, Fjenneslev og Pedersborg er nemlig ikke blot, at kirkerne fik tidlige tårne og rundhuse, men også at Hvideslægten her besad *al jord* i kirkebyerne. I Slaglille, der antagelig aldrig fik et romansk tårn, var jorden i kirkebyen derimod opdelt mellem flere ejere og slægter. En mulig tolkning er altså, at tårne eller rundkirker optræder, hvor en aristokrat lod opføre en kirke på sin gård og tillige var i besiddelse af hele landsbyen. Herremanden og fruen ville med tidens nye standsbevidsthed adskille sig fra de frie bønder samt undergivne trælle og landboer. Fik andre end kirkeejerne og deres familie overhovedet adgang til kirken, måtte de nøjes med at sidde nede i skibet. Var jordbesiddelsen derimod delt mellem flere ejere og slægter, blev intet tårn bygget.[69]

Hvordan skal vi nu opfatte de tidlige tårnes påfaldende ujævne fordeling (fig 90) i middelalderens Danmark? Kirketårnenes både antal og størrelse tiltager jo længere østpå, vi rejser i landet.

Kirketårnene kan afsløre perioder og områder, hvor høvdinge blev herrer og dertil ejede en storgård med kirke. Tårnene behøver dog ikke direkte afspejle fordelingen af storgods og aristokratisk ejede gårdkirker. Tyngdepunktet i byggeriet kan også vise, at kirkeejernes behov for udad at manifestere fromhed, stand og magt var størst på Sjælland, i Skåne og på Bornholm.

I Østdanmark, hvor Absalon samtidig var biskop og ærkebiskop, kan overgangen fra gårdkirker til sognekirker have været omstridt. Når ejendomsretten over kirkerne blev reduceret til en patronatsret, og præsterne gennem cølibat blev frigjort af landsbyen sociale bånd, mistede de lokale høvdinge deres traditionelle magt over den religiøse sfære.

Skriveren vil hævde, at mønsteret er det samme, som Lundberg har afdækket i Östergötland. Det fromme tårnbyggeri afslører en rivalitet om prestige og magt i en periode, hvor de priviligerede stænder etableres på bekostning af gamle høvdinge og almuen. I 1130'erne og 1150'erne var der således borgerkrig mellem fraktioner af kongeslægten og deres fæller i Trundslægten, Bodilslægten og Hvideslægten. Når først de nye sociale positioner med storgodser drevet af bryder og landboer var sikret, ophørte behovet for at manifestere sig med opførelsen af kirker og tårne.

Magten afdækkes også i korte forløb, når de afmægtige gør oprør. At det nye herrevælde kan have mødt størst modstand netop i Østdanmark, turde fremgå af hændelserne i Skåne og Halland 1180-82. Aristokrater og bønder gjorde da oprør mod ærkebiskop Absalon og hans sjællandske fogder af Hvideslægten, som havde stillet nye krav om ægter. Oprørerne afsvor på tinget alle skatter, nægtede at betale bispetiende, tillod præsterne at gifte sig, fandt ærkebispens embede overflødigt og ønskede fogderne fjernet! Oprøret

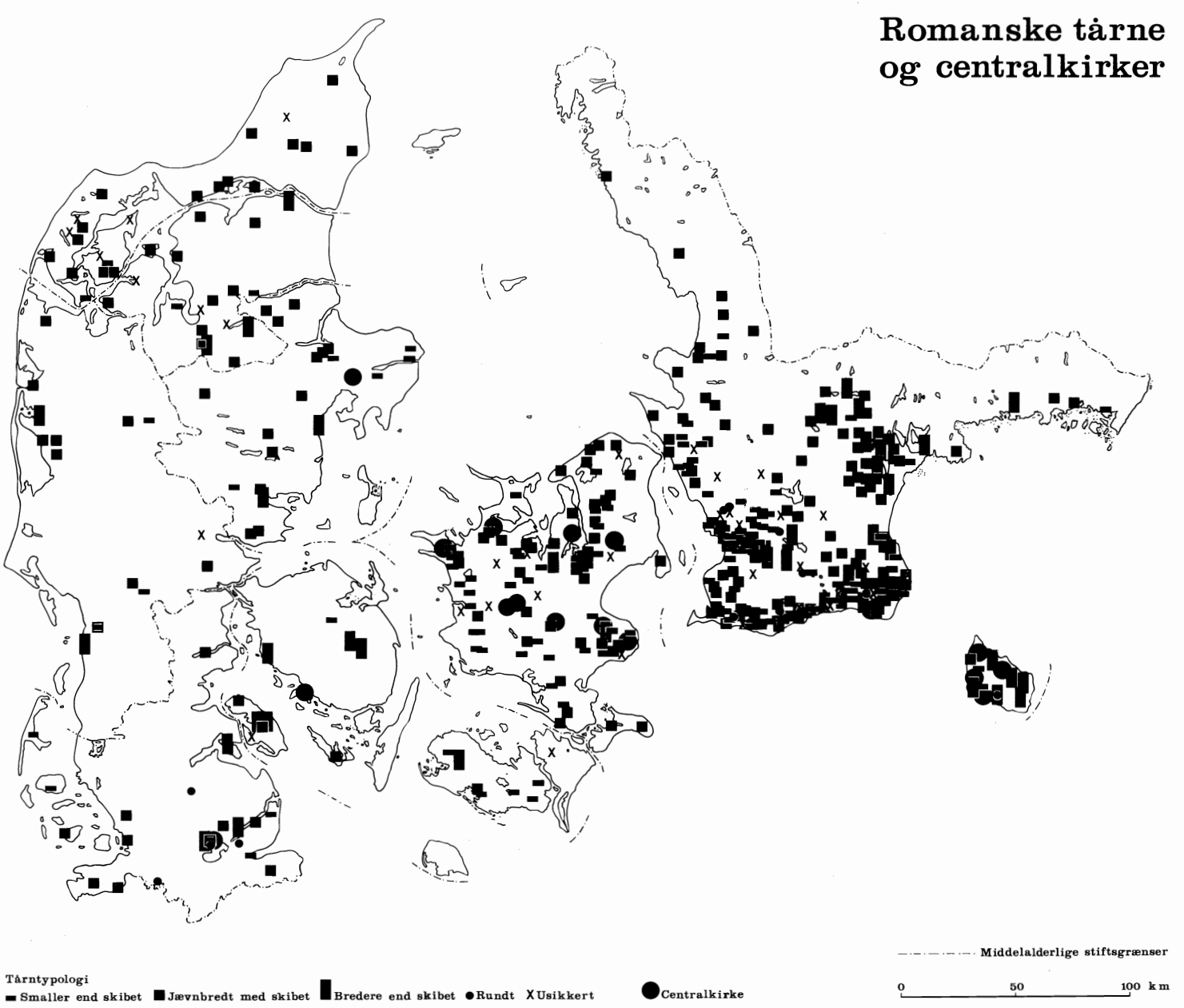

Fig 90. Romanske tårne og centralkirker i middelalderens Danmark. Tårnene er opdelt efter deres bredde i forhold til skibet.

var altså rettet mod de nye herrer, deres hårde beskatning og præsternes løsrivelse fra landsbyens liv. Først efter kongens indgreb, hårde forhandlinger, afbrænding af gårde og blodige slag kunne oprøret nedkæmpes.[70]

Både Absalon og hans fogder kan have haft behov for at hævde det retfærdige i deres position, der tydeligvis ikke var selvklar, gennem at opføre tårne på deres gårdkirker, måske især efter oprøret. Netop i oprørets kerneområde, Nord- og Østskåne, finder vi de fleste og største tårne. Således har Absalon og Esbern Mule, engang 1178-1201, altså nær tiden for oprøret, bygget et af vore prægtigste tårne med galleri ved Norra Åsum kirke (fig 91) i Østskåne. Og de rejste her tillige en runesten efter gammel tradition, den sidste, for at erindre om kirkebyggeriet. Det var altså ikke tilstrækkeligt at opføre et tårn.[71]

I adskillige romanske kirker er blevet påvist let ophøjede bænke i skibets vestende ved arkæologiske undersøgelser. De ophøjede bænke optager omtrent samme plads, som i andre kirker overbygges med tårn og galleri. Bænkene kan opfattes som enklere herskabstribuner. Også i kirker, der savner tårne og gallerier, kan altså findes spor efter en symbolsk markering af kirkeejerne eller patronerne. Vi ser nærmest en glidende overgang i markeringen fra jordmagnatens murede tårngalleri via et træpulpitur over vestenden ned til storbondens bænk, der kun antydes i kirkens ydre ved et smalt fag vest for portalerne.[72]

Som allerede Olaf Olsen påpeger i artiklen "Rumindretningen i romanske landsbykirker" (1967), viser vestbænkene, at også kirker uden tårne og muret galleri kunne være "stormandskirker". Men omvendt, af manglende spor kan vi ikke konkludere, at kirkerne ikke har haft aristokrater som bygherrer. Det kunne simpelthen have været forudsat, at skibets vestende var forbeholdt kirkeejerne.[73]

Afsluttende, hvor aristokratiets interesse i den romanske periode var knyttet til at opføre kirker og tårne, ser vi i den gotiske periode, at kapeller bliver et medium for dets fromme og sociale ambitioner. I det tilbyggede kapel kunne den aristokratiske familie vise sin trosiver og samtidig lægge distance til resten af menigheden. De fleste kapeller tilkommer gennem 1400-årene, da en højadel med embeder som rigsråder og lensmænd vinder frem på bekostning af lavadelen. Og samtidigt udskilles et rigt borgerskab i købstæderne på bekostning af byens øvrige indbyggere. Kapellerne vidner således om de sociale ambitioner hos dele af aristokratiet og borgerskabet.

Fig 91. Norra Åsum kirke med et prægtigt romansk tårn. Selv om kirken fik bænke med et ophøjet vestparti, blev et herskabsgalleri også indrettet i tårnet. En runesten foran kirken beretter "Kristi, Marias søn, hjælpe dem, der byggede denne kirke, ærkebiskop Absalon og Esbern Mule". Foto antagelig Theodor Wåhlin omkring 1900, Lunds Universitets Historiska Museum.

Vi finder de gotiske kapeltilbygninger (fig 92), lige som de gotiske gravstene, i områder, hvor dele af aristokratiet havde social og økonomisk fremgang. Vi ser også kapeller ved domkirker, klosterkirker og købstadskirker. Men tyngdepunktet i kapelbyggeriet både i antal og størrelse, er nu i Nordjylland, på Fyn og Sjælland, i samme områder, hvor vi senere møder et omfattende byggeri af renæssanceslotte. Men også her er overgangen glidende. Der fandtes jo mange mere ydmyge altre placeret inde i skibet, som ikke var gjort synlige i kirkens ydre. Og nær tiggerkonventerne synes kapellerne at være færre, da aristokratiet og borgerskabet gerne lod sig begrave under klosterkirkens hvælv.

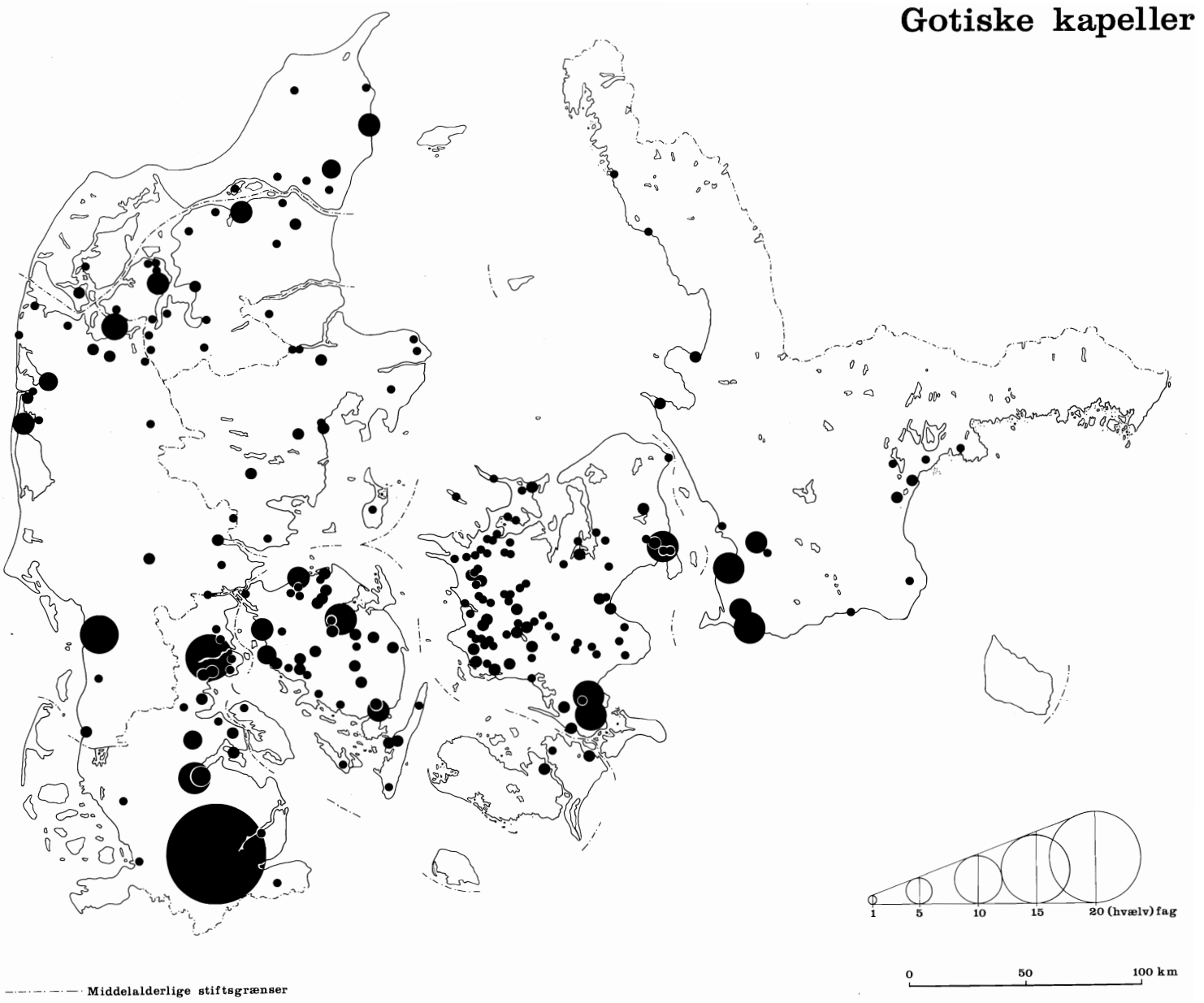

Fig 92. Gotiske kapeltilbygninger i middelalderens Danmark. Omfanget af byggeriet er målt ved kapellernes antal hvælvfag.

Gennem hele middelalderen var kirkerne et felt for opvisning af både fromhed og magt. Med generøse gaver kunne stifteren efterstræbe eller opnå prestige. Men kirkearkitekturen efterlader ikke noget entydigt billede af hvem, som var stiftere. Fra langt størsteparten af sognekirkerne kender vi således ingen tidlige tårne eller gotiske kapeller. Vi er tvungen til at lede videre blandt kilderne.

Stifterne på væggen

Kirkerne selv bærer også vidnesbyrd om stifterne. Billeder af personer som overrækker gaver, våbenskjolde, bomærker, indskrifter eller blot eksistensen af kalkmalerier kan berette, hvem som lod kirkerne opføre, ombygge, udsmykke eller udruste.

Efter antikke forbilleder, som kejser Justianus, kejserinde Theodora og biskop Ecclesius i San Vitale i Ravenna, blev de danske stiftere gengivet på kirkevæggen. Vi møder selvbevidste stiftere i fornemme klæder, med sværd og rustning. Indskrifter, våbenskjolde eller en nærliggende hovedgård kan ofte afsløre deres identitet. Og som regel kan stifternes jordegods påvises i sognet. Billederne lader os således ikke i tvivl om, at de erindrer om grundlæggelser og gaver af rigets fornemste - konger, dronninger, bisper, jorddrotter, rigsråder og riddere med deres fruer.[74]

De romanske billeder viser ofte et stående ægtepar, der overrækker gaver til Gud. Manden kan frembære en kirkemodel og kvinden en ring, en bog eller et vokslys. De gotiske billeder er ofte anderledes. Fra ca 1300 knæler stifterne i bøn foran Nådestolen, Kristi kors eller en helgen og nu undertiden i selve koret for at komme nærmere messens mirakel. Synlige gaver er nu sjældne. Vi ser således en glidende overgang fra den romanske periode, hvor stifterne lod kirken opføre, udsmykke og dotere med jord, til den gotiske periode, hvor stifterne måske bekostede hvælvene, kalkmalerierne, et alter eller sjælemesser.

Bedst kendt er vel billederne i Fjenneslev. Da hvælvene blev nedtaget i 1872, opdagedes et stifterpar (fig 93) på triumfvæggen, hvor manden frembærer en kirkemodel med to tårne og kvinden en ring. Parret er blevet tolket som Asser

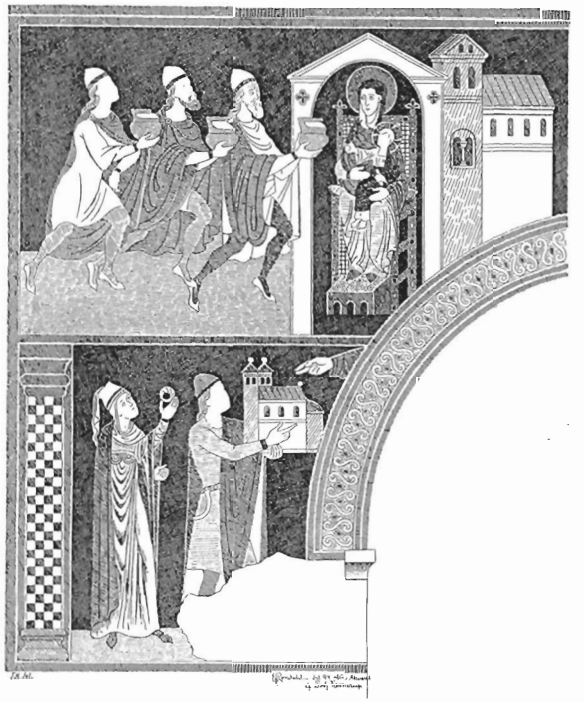

Fig 93. Kongernes hyldning og stifterne i Fjenneslev kirke før restaureringen. Kalkmaleriet fra ca 1125 viser formodentlig Asser Rig og hans hustru Inge. Efter Løffler 1896.

Rig og Inge, der skulle have ladet kirken opføre i 1130'erne, men også som Assers forældre, jarlen Skjalm Hvide og dennes hustru - eller som sønnen Esbern Snare og én af hans tre hustruer. Kalkmaleriet er tidligere blevet dateret henimod 1200. Det skulle da være en erindring om kirkebyggeriet malet på initiativ af enken Inge eller sønnerne Absalon og Esbern, måske fra tiden for tvillingetårnene, der er en tilføjelse i tegl til den oprindelige stenkirke.

En bygningsarkæologisk undersøgelse har imidlertid påvist, at stifterbilledet i Fjenneslev faktisk er samtidig med stenkirken. Tårnene på kirken tilkom altså en generation efter, at modellen blev malet. Og til yderligere forvirring: De berømte tvillingetårne er delvist rekonstruerede efter kalkmaleriets kirkemodel![75]

Yderst sjældent er stifterbillederne ledsaget af forklarende

tekster. I Bollerup kirke i Skåne finder vi dog, at stifterne holder et tekstbånd (fig 94), som detaljeret beskriver deres gave. Let moderniseret lyder indskriften: "År 1476 efter Guds fødsel lod den velbårne kvinde fru Barbara Brahe og hendes søn Oluf Stigsen denne kirke tække på ny og lod klokkerne i tårnet indvi og kirken male indvendig og købte ny alterbog og messebog. Bed for os." Stifterne var altså den berejste Barbara Thorkildsdatter Brahe til Bollerup og Krapperup, enke efter Stig Olufsen Krognos, samt hendes søn Oluf Stigsen Krognos, hvor både manden og sønnen blev rigsråder og lensmænd. Og vi erfarer, at gaven betød en fornyelse af såvel hvælv(?), som billeder og inventarer.[76]

Stifterbilleder kan være udført på initiativ af giverne, af deres arvinger eller af kirken, enten samtidig med gaven eller senere. Og stiftelsen kan henvise til hvælvene, udsmykningen eller inventarerne. Tolkningen kan derfor synes vanskelig. Men billederne har trods alt det fælles, at de erindrer om gaver til kirken. Ikke tilfældigt finder vi netop over stifterparret i Fjenneslev en bibelsk analogi, Kongernes tilbedelse, hvor de Tre vise Mænd hylder Jesubarnet med gaver. Og i korbuen, hvor stifterskikkelser kan optræde, finder vi ofte billeder af Kain og Abels offer.

Billederne vidner for Gud og sognefolket om givernes fromhed og gavens retmæssige overdragelse. Lige som Kain og Abel påminder stifterne om det vigtige i at skænke gaver og betale afgifter til kirken. Donationen til kirken kunne også blive betvivlet af arvinger, og den tilhørende patronatsret blive omtvistet af bispen eller menigheden. Billedet gengiver den symbolske handling, skødningen, hvor kirken modtog sin gave.

I et pavebrev fra 1198, der blev til på initiativ af ærkebiskop Absalon, beskrives måden, som gaver i Danmark blev overdraget klostre og kirker, da testamenter endnu ikke blev anvendt: "ved sådanne gaver plejer man at tage lidt jord og lægge det enten i den yderste ende af alterklædet, som bispen eller en anden prælat i kirken holder i hånden, eller man hyller jorden i et lille stykke klæde og anbringer den med skyldig ydmyghed på selve altret, idet man under vidnesbyrd af dem, der ser og hører, følger den form for gave, som på folkesproget kaldes skødning."[77]

Fig 94. Stifteren Barbara Thorkildsdatter Brahe holder i tekstbåndet, der omhyggeligt opregner hendes og sønnen Stig Olufsen Krognos' gave 1476 til Bollerup kirke. Foto Stig Axelsson 1961-65, Lunds Universitets Historiska Museum.

Stifterbilledet har formidlet samme budskab som det beseglede brev. Pergamentbrevets tekst, vidner og segl er blevet erstattet af kalkmaleriets figurer, Guds hånd og senere også våbenskjolde. Kirkens besøgende bliver vidner til overdragelsen, når de indtræder i skibet. Slægtninge og menighed skulle acceptere en skødning, hvor modtageren ikke var en levende person, som den verdslige tradition krævede, men kirken som institution personifieret ved Gud eller alterets helgener.

Vore kirker er også udsmykket med talrige våbenskjolde. De fleste er malede indvendigt på hvælv og vægge, men de kan pryde nicher udvendigt samt vinduer, døre og inventarer. De tidligste er fra 1100-årene, men de fleste tilhører aristokratiets storhedstid i 14-1600-årene. Og hvor hver af de ældre våben repræsenterer en person, ser vi fra 1400-årenes slutning et våben for hver af forældrene og efter reformationen endog 16 anevåben.

Våbenskjoldene opfattes traditionelt som mindesmærker for gejstlige og især aristokratiske stiftere. Ofte kan de knyttes til navngivne personer, der har skænket jordegods, bekostet en ombygning eller måske en udsmykning. Og kender vi ikke personerne, kan de i det mindste vidne om nærvær af priviligerede stiftere, selv om enkelte borgerlige våben også kan udskilles.[78]

Vi ser skjoldfriser, der erindrer om gavmilde givere, i klosterkirker som Vor Frue i Århus, St Bendt i Ringsted, Vor Frue i Sorø og St Petri i Ystad. Skjoldene repræsenterer slægter og personer, som havde grundlagt klosteret eller skænket jordegods. Skjoldene blev malet efterhånden som gaverne indløb eller ved ét tilfælde som led i en større udsmykning, der blev bekostet af klosteret. Stifteren behøvede heller ikke at blive begravet i klosterkirken, men kunne ligge hjemme i sognekirken.[79]

Våbenskjoldene i St Morten i Randers er blevet beskrevet som et "Taknemlighedsminde for modtagne Velgærninger".[80] Og frisen i Sorø skulle være anlagt "i reklameøjemed, efter at donationerne fra klosterets store velgørerslægt Hviderne var ebbet ud".[81]

Her vil skriveren hverken tolke våbenskjoldene som taksigelser over milde givere eller som annoncer for flere gaver, men som vidnesbyrd på linje med stifterbilledernes scener. Bygningens kalkede indre er forvandlet til et dokument, hvor de malede våben bevidner gavegivningen. Kirkens retmæssige gave erindres ikke ved et billede af selve overdragelsen, men ved et symbol på den frie person og slægt. Hvert våbenskjold kan således opfattes som et forenklet stifterbillede.

I Århus stift optræder våbenskjolde påfaldende hyppigt. Flest finder vi i stiftets domkirke St Clemens. På vægge, hvælv og inventarer ser vi våben for bisperne Bo Mogensen (1395-1424) og Ulrik Stygge (1424-49), og især bisperne som residerede, da domkirken blev gotiseret, altså Jens Iversen Lange (1449-82), Ejler Madsen Bølle (1482-91, død 1501), Niels Clausen Skade (1491-1520) og Ove Bille (1520-36). Våben og indskrifter med årstal tillader os at følge faserne i domkirkens ombygning. I hovedskibets hvælv finder vi således et Langevåben og en oplysende indskrift, her oversat fra latin: "I Herrens år 1477 blev disse hvælvinger bygget på foranledning af den ærværdige fader og herre i Kristus .... Jens Iversen, biskop i Århus".[82]

Ude i landkirkerne kan vi genfinde våbenskjolde for især Lange, Bølle og Skade. Men erindrer de mange våben om bisperne som stiftere også i landkirkerne - eller, som det ofte hævdes, blot om byggeriets datering?

Bispens våben kunne blive tilføjet årtier efter byggeriet som i Onsbjerg på Samsø, hvor hvælvene blev fuldført 1462, udtrykkeligt i Jens Iversen Langes tid, men våben og indskrifter først blev malet i 1480'erne. Et byggeri kunne trefoldigt dateres som i Vejlby kirke udenfor Århus, hvor en indskrift oplyser, at hvælvene blev fuldført 1492, i Niels Clausen Skades 2 år som biskop, og hans våben blev malet. Endelig kan en mærkelig tidsforskydning iagttages i Lyngby kirke på Djursland, hvor korhvælvet er smykket med et Langevåben, men en dendrokronologisk undersøgelse af tagværket antyder, at korudvidelsen og de samtidige hvælv først tilkom ca 1516, altså da Niels Clausen Skade var biskop.[83]

Eksemplerne er flertydige, men bisperne i Århus stift synes at have haft en afgørende indflydelse på gotiseringen i tiden op til reformationen. Deres våben repræsentere mere

end blot en datering. Århusbisperne har finansieret, initieret eller godkendt byggeriet, ikke blot i domkirken, men også ude i landkirkerne. Kirkebyggeriet kan have været overvåget af bisperne gennem provsterne og de lokale sognepræster, der jo tillige var kirkeværger.

Netop Århus stift viser en særudvikling ikke blot ved sine talrige bispevåben, men også ved sine tårne, hvælv og kalkmalerier. I stiftet optræder en egen tårntype, styltetårnet. Hvælvene er en egen "østjysk" variant, der ofte blev dekoreret med enkle ornamenter.[84] Våben, tårne, hvælv og malerier kan således vise, at byggeriet i Århus stift var styret fra domkirken.

Et stort antal bomærker optræder også på kirkevæggen især i 1400-årene samt 1500-årenes første årtier. Nogle indrammet af skjolde var våben for bypatricier. Men de fleste bomærker står alene og erstatter navne for ufrie købmænd, håndværkere og bønder. Ofte kan de markere kirkeværger, som forvaltede byggeriet og udsmykningen. I andre tilfælde markerer bomærkerne murere og malere, som signerede deres værk.[85]

I det veldokumenterede Lund stift kender vi faktisk flere kirker med bomærker end med våbenskjolde. Blandt kirkerne med bomærker iagttager vi hvælvrige købstadskirker som St Petri i Malmö, St Maria i Helsingborg og St Maria i Båstad samt valfartskirkerne Fru Alstad og St Olof.[86] Men da bomærkernes betydning varierer, og de sjældent er dokumenteret, er de desværre vanskelige at benytte som kilder.

Vore kirker er ikke blot billedarkiver, men også biblioteker fyldte med tekster. Udvendigt og indvendigt, på vægge og hvælv, på faste og løse inventarer, finder vi indskrifter fra alle perioder. Blandt indskrifterne optræder også stifternavne, men endnu savnes et overblik.[87]

To runesten beretter om kirkebyggere, lige som sten kunne minde om brobyggere. Det er runestenen fra Lund med teksten "Toke lod kirken bygge og .....", der måske kan gælde St Stefan. Og vor vel yngste "ægte" runesten foran Norra Åsum kirke i Skåne, der lyder "Kristi, Marias søn, hjælpe dem, der byggede denne kirke, ærkebiskop Absalon og Esbern Mule". Dertil kendes korthugne jyske runeindskrifter på selve bygningen, som "Jakob voldte, Skjalm

Fig 95. Den latinske indskrift i Bjernede rundkirke, som i oversættelse beretter, at "Ebbe Skjalmsen og hans hustru Ragnhild byggede her en kirke, som senere hans søn Sune rejste af sten til ære for Gud, Sancta Marie og Sanct Laurentius". Efter Løffler 1896.

gjorde. Hvor alteret er, der er øjet" i Søndbjerg - og "Æse bød, Vagn ristede" i Kragelund.[88]

De romanske indskrifter med brug af latin og majuskler er velkendte og kan let udskilles. Det er Gjellerup i Vestjylland, hvor vi får årstallet 1140 for grundlæggelsen, men ingen stifternavne.[89] Og indskriften i Bjernede på Sjælland (fig 95), som udpeger Ebbe Skjalmsen, hustruen Ragnhild og sønnen Sune Ebbesen som kirkebyggere, men er uden årstal.[90] En forsvunden kalkmalet indskrift oplyste, at Ravlunda kirke i Skåne blev indviet i 1259.[91] Endelig navngives antagelig en præst i Varpelev kirke på Stevns som hvælvstifter ved 1200-årenes slutning, nemlig "Magister Nicolaus".[92]

I den gotiske periode bliver teksterne talrige, men foruden de velformulerede stifterindskrifter, optræder en mængde kortere, for os næsten uforståelige, tekster. Beretningen reduceres til blot personnavnet eller årstallet. Efterhånden blev det altså skik at erindre om hændelsen med blot enkelte ord eller tal. Teksterne bliver derfor vanskelige at tolke.

Her skal vi nøjes med at opsøge de indskrifter, som udtrykkeligt beretter om hvælvbyggeri. Det er altså ikke tilstrækkeligt, at indskriften nævner fuldførelsen af dette "opus", for det kan jo også hypotetisk henvise til kalkmalerierne. Da kender vi kun 11 sognekirker samt 1 klosterkirke, der alle skal opremses: I Århus stift klosterkirken Vor

Frue i Århus ca 1360, Onsbjerg 1462, domkirken St Clemens 1477, Vejlby 1492, Balle 1494, Skjold 1505 og Beder ca 1506-17; i Ribe stift Dybe 1517; i Slesvig stift Gross-Quern 1521; i Roskilde stift Ballerup ca 1450 og Vor Frue i Vordingborg ca 1470; endelig i Lund stift Söndrum i Halland 1428.[93]

Hvælvene, der genkendes i latinsk, gammeldansk og tysk sprogdragt, er alle fra århundredet op til reformationen. Og ser vi på navnene i indskrifterne kan vi identificere 22 personer, nemlig 21 (95 %) mænd og 1 (5 %) kvinde.[94] Men afgrænser vi feltet til kirkerne, hvor indskriften utvetydigt beretter, at personerne lod bygge hvælv, bliver resultatet blot 7 kirker og 11 navne: I klosterkirken i Århus ridderen Stig Andersen (Hvide) til Bjørnholm og hans hustru Tove, i domkirken biskop Jens Iversen (Lange), i Beder doktor Martin (antagelig ærkedegnen Morten Krabbe) og (håndværkeren) Jeppe Murman, i Dybe sognepræsten Moritz Krab(be), i Gross-Quern kirkeværgerne Peter Lerick, Thomas Bolt og Hans Nielsen, i Ballerup præsten Niels Jensen og i Vordingborg (kirkeværgen?) Anders Smed. Herrer, prælater, præster, kirkeværger og en enkelt frue. Nærmere kan vi ikke komme individerne, som lod kirkerne få hvælv.

At have historisk velkendte stiftere, et våben og en dateret indskrift samlet i ét billede er unikt. I alle andre tilfælde må vi nøjes med det ene, det andet eller det tredje, uden navne og årstal. Og vi er da tvunget til møjsommeligt at afdække billedets betydning.

Kun én gang møder vi et kalkmaleri, som forener figur, våben og tekst, nemlig i St Peder i Næstved. På korets nordvæg blev her snart efter 1375 udført en stor udsmykning (fig 96). Billedet forestiller Valdemar Atterdag og hans dronning Helvig i bøn foran Treenighedens Nådestol. Kongen er iført rustning med hjelm og skjold foran sig. Og indskriften på vers kopieret fra klosterets dødebog påminder om, at kong Valdemar afled i 1375, mens de ulæselige skriftbånd sikkert har indeholdt bønneord.

Hverken Valdemar eller Helvig bidrog imidlertid til kirkens bygning eller blev begravet her. Når benediktinerne fra Skovkloster, som kirken tilhørte, alligevel ville erindre kongens død, må det skyldes hans testamentariske gave på 50 mark sølv til indstiftelse af en daglig sjælemesse for kongeslægten og et årligt mindemåltid for brødrene. Tronfølgen var usikker, og det kunne ikke udelukkes, at gaven ville blive omtvistet af en arving eller ny konge.[95]

Stifterne med deres figurer, våben, bomærker og indskrifter optræder hyppigt som eksempler i oversigtsværker, akademiske afhandlinger og lokalhistoriske artikler. Kalkmalerierne er blevet udnyttet som kilder til at afsløre byggeriets datering og sociale baggrund. De er blevet anvendt til at illustrere historiske personer, i studier af dragter, ejendomme og heraldik samt i kvindeforskningen. Og megen umage er blevet nedlagt i at vurdere deres kildeværdi. Antagelig er det tyngden af kildekritiske forbehold, som har bevirket, at ingen hidtil har fundet det umagen værd at fremlægge og vurdere alle fragmenterne i deres foreløbige helhed.[96]

Kirkerne med stifterfigurer og våbenskjolde skal her præsenteres i et kort (fig 97) på linje med skriverens øvrige oversigter. Som grundlag er benyttet samme kilder som ved registreringen af arkitekturen, altså især kirkeværkerne og Traps "Danmark". Videre er anvendt Nationalmuseets ikonografiske kalkmaleriregistrant, Knud Banning's katalog over kalkmalerierne i Skåneland (1976-82), Morten Bjørn og Ole Reiters historiske speciale "En undersøgelse af det sociale aspekt i kalkmaleriet" (1976), værket "Danske kalkmalerier" (1985-92) og Niels M Saxtorphs håndbog "Danmarks kalkmalerier" (1986). Hver især er de ufuldstændige, men de supplerer hinanden, så en oversigt bliver mulig.[97]

Kortet viser alle sognekirker, hvor stifterfigurer og våbenskjolde ældre end ca 1550 kan dokumenteres. Udelukket er altså kirker uden sognefunktion som domkirken St Knud i Odense og Sorø klosterkirke samt våben fra renæssancen. I sognekirkerne er de fleste figurer og våben kalkmalerier, men andre murfaste i sten, på vinduesglas, skåret i træ eller smedet i jern er også medtaget. Derimod er figurer og våben på inventarer ikke indregnet, da de sjældent kan knyttes til selve bygningen.

Middelalderlige stifterfigurer kendes fra 78 (3 %) af de danske sognekirker. Af ialt 80 billeder er de 29 (36 %) ældre end 1300 og de 51 (64 %) fra tiden 1300-1550.[98] I begge perioder optræder stifterne især på Sjælland og i

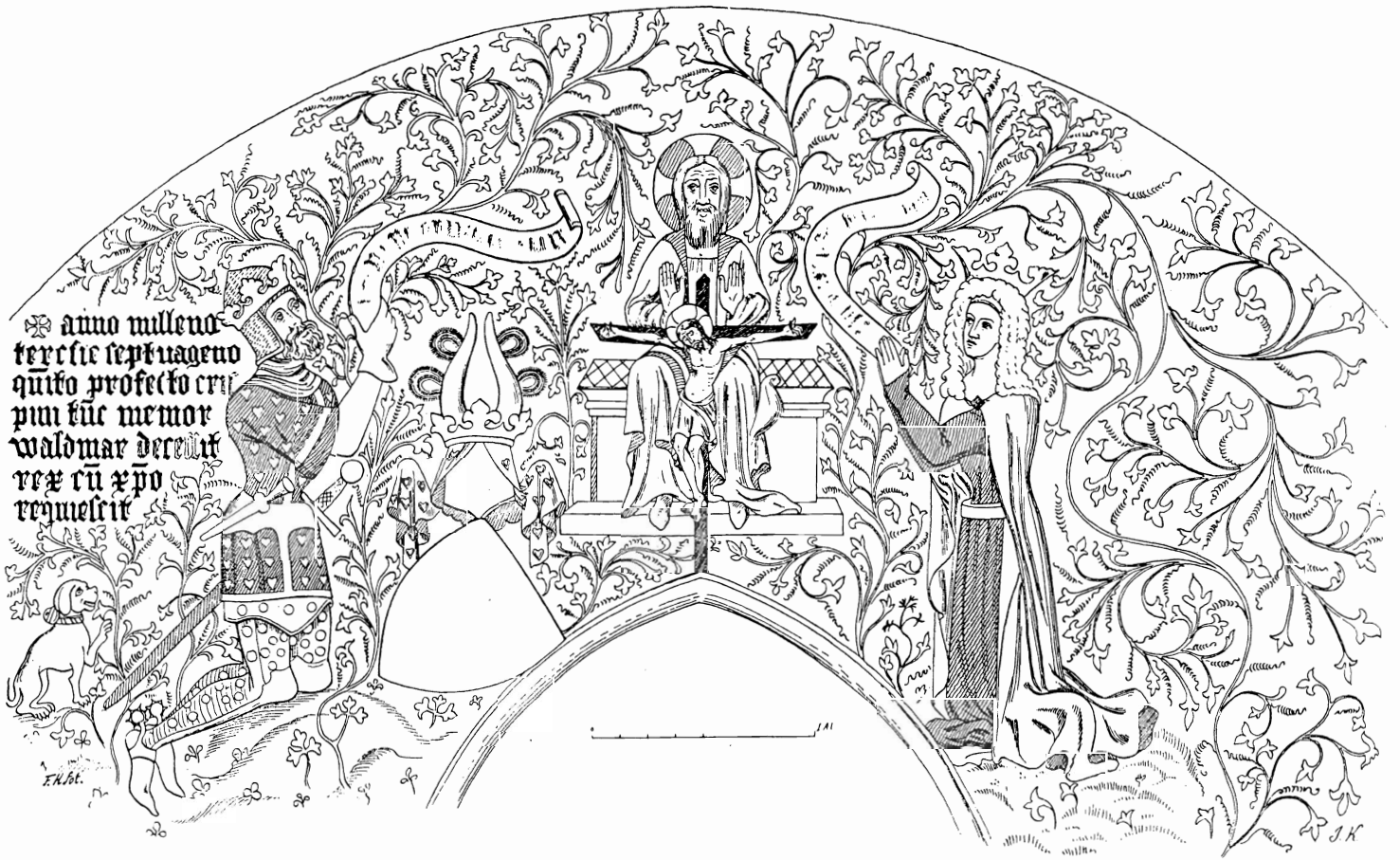

Fig 96. Stifterbilledet i St Peder i Næstved. Stifterne er kong Valdemar Atterdag og dronning Helvig. Indskriften lyder i oversættelse: "År tusind trehundrede syvti fem, dagen før St Crispins, da - husk det - døde kong Valdemar. Han hviler med Kristus." Efter Magnus-Petersen 1895.

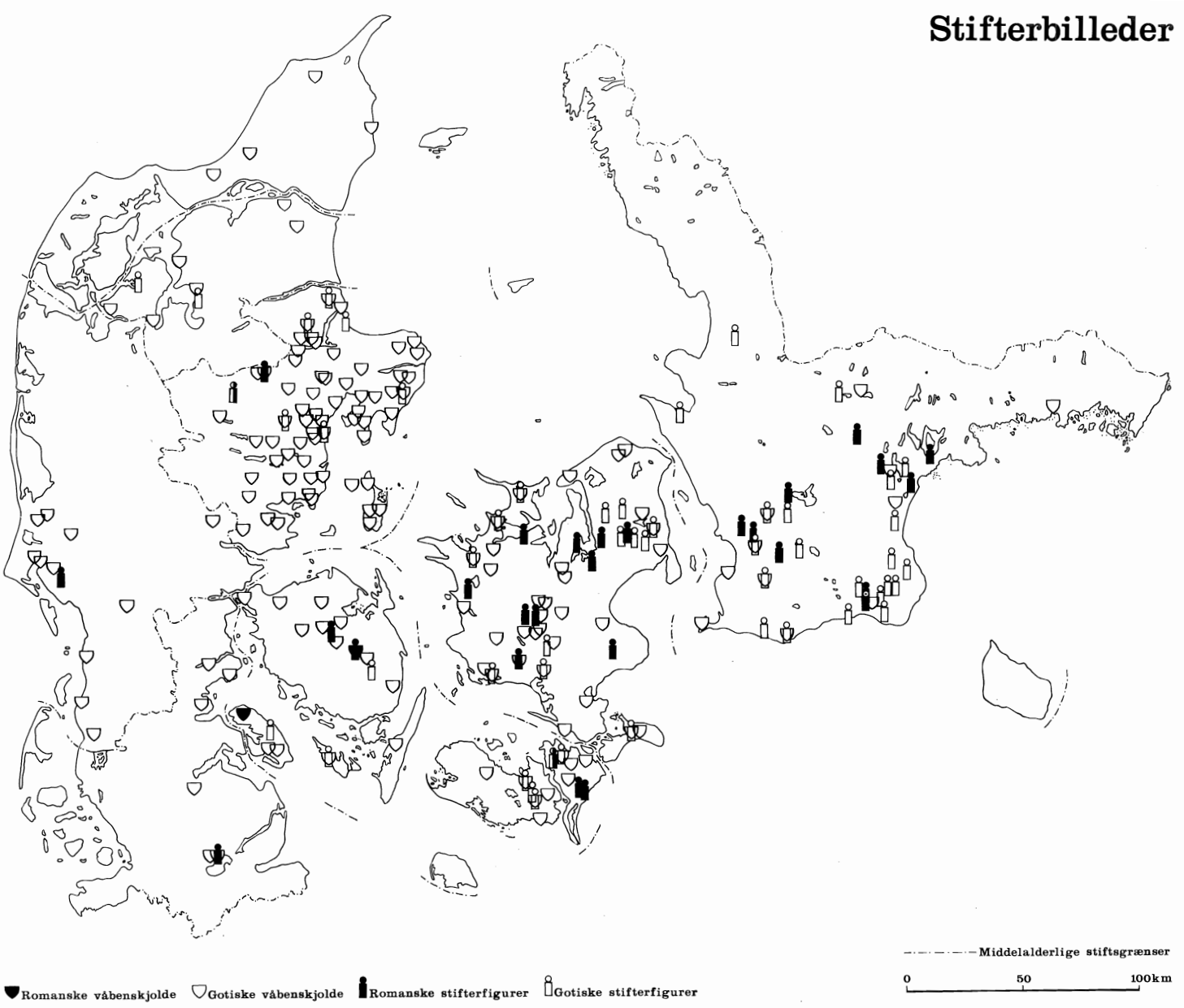

Fig 97. Sognekirker med dokumenterede stifterfigurer og våbenskjolde ældre end ca 1550. Tegnet på grundlag af kirkeværkerne, Trap, Nationalmuseets ikonografiske registrant, Banning 1976-82, Bjørn & Reiter 1976 og Saxtorph 1986.

Skåne. Både mænd og kvinder kan iagttages, enkeltvis, som par eller i en hel familie. Hovedparten er dog mænd, og kvinder optræder yderst sjældent alene. Dokumentationen tillader ingen statistik for hele landet, men tendensen følger Roskilde og Lunds stifter, hvor omtrent 3 af 4 stiftere er mænd i såvel den romanske som gotiske periode.[99]

Frem til 1550 kender vi i det middelalderlige Danmark mere end 400 våbenskjolde i 157 (6 %) sognekirker. Våben ældre end 1300 har vi blot i to kirker, nemlig Sønder Nærå på Fyn og Nordborg på Als. I de øvrige 155 (99 %) kirker tilhører våbenskjoldene den gotiske periode med tyngdepunktet efter 1400. Den geografiske fordeling er anderledes end for stifterfigurerne, da hele 63 (40 %) af kirkerne med våben ligger i Århus stift. Størstedelen er her kalkmalede biskopsvåben. Ved mindst 49 (78 %) af de 63 kirker med våbenskjolde finder vi således biskopsvåben.

Men afspejler stifternes kendte billeder, våben og tekster en middelalderlig situation eller blot det antikvariske arbejde med at fremdrage og dokumentere kalkmalerier? For at nærme os det besværlige spørgsmål om repræsentativitet må vi vurdere stifternes spor i forhold til kirkearkitekturen og kalkmalerierne som helhed.

Kalkmalerierne er imidlertid ikke en neutral baggrund for at vurdere stifternes optræden. De romanske og gotiske kalkmalerier er jo selv indirekte vidnesbyrd om priviligerede stiftere.[100] Måske kan deres skæve fordeling endog bedre end figurerne, våbenskjoldene og teksterne afsløre kirkebyggeriets sociale topografi. Men desværre savner vi moderne oversigter over *alle* påviste kalkmalerier, altså uanset om de nu er synlige i kirkerummet eller på loftet, om de er overkalkede eller fjernede. Kun i Skåneland er et fuldstændigt overblik muligt. I det nuværende Danmark må vi nøjes med gamle oversigter eller de nu synlige kalkmalerier.[101]

De romanske kalkmaleriers fordeling er ellers tankevækkende, da de med deres indiskutable tyngdepunkter i Østjylland, på Sjælland og i Skåne regionalt viser ligheder med fordelingen af de romanske tårne og hvælv. De kan også gennem deres opdeling i mestre, værksteder eller grupper vise iøvrigt ukendte forbindelser mellem kirker og stiftere. Finjaværkstedet fra ca 1125-50 sammenbinder således 4 kirker på Sjælland, heriblandt Fjenneslev, med 7 kirker i Skåne. Og Jørlundeværkstedet fra ca 1150-75, kan have været i Hvideslægtens tjeneste, da det optræder på Sjælland, hvor slægten havde jordegods.[102]

Men heller ikke her kan manglende spor tolkes som fraværet af aristokratiske stiftere. Tårnkirker som Gumlösa og Norra Åsum, der med sikkerhed havde aristokrater som bygherrer, fik aldrig romanske kalkmalerier. Som foreslået af Rikard Holmberg kan måske en asketisk fjendtlighed mod udsmykning have fået gennemslag, hvor ærkebiskop Absalon og cistercienserne var indblandede i byggeriet.[103]

Distinktionen mellem de priviligerede og almuen kan også aflæses i de gotiske kalkmalerier. Større udsmykninger med et egentligt program optræder, som påpeget af Søren Kaspersen (1987), fortrinsvis hvor kongen, bispen eller højadelen havde jordegods.[104]

Kirkerne i Sydskåne, hvor Snårestadsværkstedet kendes ca 1325-50, er med undtagelse af vor Bjäresjö blevet beskrevet som "av församlingen självägda sockenkyrkor".[105] Men af de 10 kirker med Snårestadsmalerier lå ifølge Lund stifts landebog 2 til domkapitlet, 1 (eller 2) til klosteret i Dalby, 2 til adelige patroner og yderligere 3 kan via hovedgårde og besiddelser i sognet knyttes til domkirken. Dertil kender vi tidlige tårne fra hele 8 (80 %) af kirkerne. Værkstedet virkede altså i et miljø af prælater og aristokrater.[106]

Med tanke på vore kirker og kalkmaleriers ujævne dokumentation, bevaring og oprindelige fordeling kan det synes umuligt at vurdere kildeværdien af stifterbilleder, våbenskjolde og indskrifter. Der har utvivlsomt været langt flere end hidtil kendte 80 stifterscener og omtrent 400 våben. Nogle gemmer sig endnu under kalklag, andre er forlængst forvitret, er blevet borthugget eller er forsvundet med kirkebygningen.

Det oprindelige antal stifterbilleder og våbenskjolde er usikkert. Men med brug af "Ockhams ragekniv", altså at vælge den mest enkle hypotese, vil skriveren hævde, at intet overbevisende taler imod, at deres relative fordeling skulle være repræsentativ, når det gælder typologi, kronologi, geografi, stænder og køn.

Vi kan da konstatere, at stifterbillederne og de ikke-gejst-

lige våbenskjolde har sit tyngdepunkt i Østdanmark, især Øerne og Skåne, lige som de romanske kalkmalerier og måske også de større gotiske udsmykninger. At omvendt de gejstlige våben helt dominerer i Århus stift. At stifterbillederne og de ikke-gejstlige våben kun har optrådt i en mindre del af kirkerne. At stifterbillederne set i forhold til kirkerne med kalkmalerier optræder lige ofte, eller sjældent, i den "aristokratiske" romanske periode som i den "folkelige" gotiske periode, mens våbenskjoldene helt hører hjemme i gotikken.[107] Og at de fleste stiftere er mænd i begge perioder.

Stifterbilleder og våbenskjolde kendes nu kun fra en brøkdel af sognekirkerne. Også tidligere kan kun en mindre del have haft billeder og våben som vidnesbyrd om stiftere, selv om andelen må have varieret kraftigt indenfor landet.[108] Men optræder stifterbillederne og våbenskjoldene da i kirker, som var typiske eller afvigende i arkitekturen?

Som i Fjenneslev findes stifterfigurerne ofte i kirker med tidlige tårne. Ved 13 (45 %) af kirkerne med romanske stifterbilleder og ved 16 (31 %) af kirkerne med gotiske stifterbilleder kendes romanske tårne. Stifterne og de tidlige tårne viser også samme regionale tendens, altså få i Jylland og på Fyn, mange på Sjælland og i Skåne. Den fælles tendens antyder, at selvom der har været flere, kan deres relative fordeling med tyngdepunkt i Østdanmark vise en oprindelig situation.

Afviger kirkerne med stifterbilleder også, når det gælder gotiseringen? De danske sognekirker fik i gennemsnit 3,3 gotiske hvælvfag. Men kirkerne med stifterbilleder fik i snit 5,3 gotiske hvælvfag. Ikke uventet fremtræder altså stifterkirkerne med en mere omfattende gotisering.

Kirkerne med våbenskjolde følger ikke tendensen for de tidlige tårne. Ved kun 26 (17 %) af kirkerne med våbenskjolde kendes romanske tårne. Ser vi bort fra Århus stifts bispevåben, finder vi flest våbenskjolde i de herregårdstætte Odense og Roskilde stifter, hvor også gotiseringen var mest intensiv. Og i alle de danske stifter, også i Århus stift, har kirkerne med våben betydeligt flere gotiske hvælvfag end gennemsnittet. De 157 sognekirker med skjolde fik således 6,6 fag i snit.

På samme måde kan vi konstatere, at kirkerne med stifterindskrifter i den romanske periode ikke blot var få, men også atypiske. Af de 6 kirker med runesten, rune- eller majuskelindskrift, som navngiver stiftere, fik således de 5 (83 %) et romansk tårn eller rundhus.[109] Tendensen er omvendt for de 6 sognekirker med gotiske indskrifter, der navngiver hvælvstiftere. Ingen af disse vides at have haft romanske tårne, men alle fik gotiske tårne. Kun i Århus domkirke var tidlige tvillingetårne planlagt. Her afveg kirkerne ikke fra flertallet.

Kirkevæggen giver os spredte oplysninger om stifternes navne, antal, køn og stand. Vi møder mænd og færre kvinder, prælater, riddere og fruer, ofte med en hovedgård eller jord i sognet. Stifternes billeder, våben og indskrifter er eksklusive spor. De kendes fra et begrænset antal kirker, der ofte udskiller sig ved tidlige tårne eller talrige hvælv.

Selv om stifternes spor er få og kirkerne delvist afvigende, kan vi ikke herefter fastslå, at kirkeværgerne eller sogneboerne i fællesskab stod bag forandringerne i det store flertal af kirker. Det kan ikke overalt have været nødvendigt at markere i selve kirken, hvem som var stifter. Og langt flere kirker, end dem vi nu kender, kan have haft stifterfigurer og stiftervåben. Våbenskjolde har også været malet på glas, men få er bevaret. Således har vi ingen kalkmalede spor af stifterne i Holmstrup valfartskirke. Derimod har her overlevet glasmalerier med våben for lensherren på Dragsholm Herluf Skave, der var bispens broder, og hustruen Øllegård Valkendorf.[110]

Stifterbillederne viser kontinuitet fra den romanske til den gotiske periode med et tyngdepunkt i Østdanmark. Fordelingen mellem mænd og kvinder er uændret. Og at dømme efter antallet af billeder er perioderne lige aristokratiske - eller demokratiske. Men stifterbillederne kendes kun i en brøkdel af kirkerne, der tillige afviger i arkitekturen.

Våbenskjoldene viser en ny udvikling ind i den gotiske periode. Deres fordeling er anderledes med et tyngdepunkt i Østjylland og på Øerne, hvor vi også finder teksterne, som omtaler hvælvstifterne. Men lige som stifterbillederne synes skjoldene at optræde i kirker ud over det sædvanlige.

Gennem middelalderen ser vi en udvikling i stifternes udtryk fra det konkrete til det abstrakte, fra ikoniske billeder

til symbolske skjolde og tekster, samtidig som rådigheden over kirken forvandles fra en direkte ejermagt til en indirekte patronatsret. Aristokratiets indflydelse fortsatte dog i Østdanmark, blot under ændrede former. I Jylland voksede stiftets indflydelse over byggeriet, hvilket kom til udtryk i de mange bispevåben. Måske kunne sognekirkens ejere og patroner få malet stifterbilleder til erindring, mens andre, der skænkede gaver eller forvaltede kirkens gods, måtte nøjes med våbenskjolde og bomærker?

I 1343 blev Fjenneslev med brydegård og antagelig kirke pantsat til Sorø kloster af fru Kristine, enke efter hr Jens Nielsen Hviding, for udgifterne til hendes begravelse og gravsted. Overdragelsen skete efter en længere strid mellem Hviderne og klosteret, så det er næppe tilfældigt, at munkene snart lod indbygge gotiske hvælv, som skjulte det gamle herskabsgalleri og stifterbillede. Sporene af den tidligere ejerslægt blev fjernet. Men Kristines navn og våben blev malet på klosterkirkens væg blandt andre gavmilde givere.[111]

Stifterne på pergament

Hvad kan så middelalderens skriftlige kilder oplyse om sognekirkernes stiftere? Hvad skriver samtiden om kirkebyggeriet i bøger og breve? Næsten ingenting!

Kilder, der vedrører kirkerne, er på ingen måde lettilgængelige. Vi er henvist til egne undersøgelser og stikprøver i en uoverskuelig mængde af kildeskrifter med tekster på både latin og folkesprog, der ikke altid er oversat eller sammenfattet i regester. Hovedindtrykket er dog entydigt. Der er mange oplysninger at hente om kirkelige embeder samt gaver og privilegier til domkirker, klostre og hospitaler, men kun lidt om sognekirkerne, deres indkomster, ejendomme, byggeri eller stiftere. Eksemplerne, som gentages i oversigtsværkerne, udgør ofte de eneste kilder.

Bedst kan vi følge større monumenter som Roskilde domkirke. Adam af Bremen skriver i 1070'erne, at Harald Blåtand blev begravet i Trefoldighedskirken, han havde bygget på Sjælland. Roskildekrøniken fra ca 1140 nævner, at Knud den Stores søster Estrid efter 1026 lod opføre en stenkirke som erstatning for Harald Blåtands trækirke i Roskilde. Saxo kan tillægge, at stiftskirken blev fornyet af Svend Estridsen og biskop Svend Nordmand.[112] Svend Estridsen lod også opføre kirken i Dalby ifølge en optegnelse i Lund dødebog.[113] Endelig beretter Ribe Bispekrønike fra omkring 1230, at biskop Thure, der blev dræbt i slaget ved Foteviken 1134, var den første som lod domkirken i Ribe opføre i "stentavl".[114]

Saxos navnkundige Danmarkskrønike "Gesta Danorum" blev til i årtierne op til ca 1220, da mange kirker var under opførelse eller fik tilbygget tårne både i købstæderne og på landet. Krøniken blev formodentlig dikteret i skriptoriet ved Lunds domkirke, hvor vi nu finder Krafts Torg og Historiska Museet. Adskillige af byens kirker må have stået som byggepladser. Men ikke med ét ord skriver Saxo om dette vældige arbejde. Han nævner, at Erik Ejegod byggede en kirke ved sin kongsgård i Slangerup, der antagelig er identisk med St Nicolai, at biskop Svend Nordmand lod ombygge domkirken i Roskilde, opføre Vor Frue i Roskilde, Vor Frue i Ringsted og St Mikael i Slagelse, og at biskop Egino med kongens hjælp fuldførte opførelsen af St Laurentius i Lund. Men Saxo skriver intet om de talrige sognekirker. Byggeriet har været en dagligdags begivenhed, som samtiden ikke fandt anledning til at forevige.[115]

Spredt i samtidens tekster kan enkelte oplysninger om stiftere findes. Et sjældent glimt af bygherren for en tilsyneladende mere almindelig kirke får vi således i Sorø klosters gavebog. En notits meddeler, at Trued Litle byggede Slaglille kirke. Efternavnet knytter Trued til Hvideslægten. Og fra gavebogen ved vi, at Trued Litle sammen med broderen(?) Ubbe og søstrene Tolle og Trund kort før 1200 ejede 2 af landsbyens 4 bol, mens de andre 2 bol var fordelt på 12 ejere. Kirken har et kalkmalet stifterpar fra ca 1125-50, en mand med kirkemodel og en kvinde med alterkalk. Iøvrigt adskiller kirken sig ikke afgørende fra mange andre små romanske stenkirker på Sjælland.[116]

Skriveren har systematisk læst og skimmet brevene i "Diplomatarium Danicum" (1938ff), eller rettere deres oversættelser i "Danmarks Riges Breve" (1938ff), på jagt efter oplysninger om sognekirkerne. Diplomatariet dækker foreløbigt tiden til og med 1385, ialt ca 12.700 breve, altså

desværre endnu ikke gotiseringens hovedperiode. Men vi kan iagttage tendenser, der måske vil forblive uændret trods udgivelsen af nye bind.[117]

Det er en sjælden undtagelse, når de middelalderlige breve direkte eller indirekte underretter os om hvem, som lod opføre kirker. I diplomatariet finder vi blot tre eksempler, nemlig Fur i Limfjorden, Karise på Sjælland og Falsterbo i Skåne. Dertil bør tillægges en beretning om indvielsen af Gumlösa i Skåne.

St Morten på øen Fur blev ifølge et brev ca 1166 mere end 40 år tidligere overdraget til domkapitlet i Viborg med billigelse af præsten Bo samt Guthki, Ove og Atte, "fundatoribus ecclesiæ". Fur kirke skulle altså være grundlagt af tre (eller fire) mænd, som vi iøvrigt ikke kender.[118]

En beretning på pergament, der ikke er medtaget i diplomatariet, men som frem til 1669 var hæftet på kormuren i Gumlösa, bør tillægges. Den latinske tekst vidnede om, at kirken var grundlagt af Hr Thrugot Ketilsen og blev indviet 1191 (eller 1192) af ærkebiskop Absalon med bistand af bisperne fra Trondheim og Växjö.[119]

Tilbage i diplomatariet læses i Peder Olufsen af Karises testamente 1261, at "Jeg vælger mig Gravsted i min Kirke, til hvilken jeg giver 12 Mark Penge til Kirkens Indvielse" og "Fremdeles til min Sognepræst i Karise Herr Hemming 5 Mark Penge og til Degnen sammesteds 1 Mark Penge".[120]

Endelig blev det hævdet i forhandlinger 1336, at Falsterbo kirke "ligger på det lybske feds område og fra begyndelsen er bygget af de lybske borgere og år efter år forbedret af dem og ikke af andre".[121]

Arkitekturen afslører at ingen af de fire kirker var typiske. Fur kirke er blandt de få i Jylland, der fik romansk tårn. Gumlösa (fig 98) og Karise skiller sig ud som yderst ekslusive bygninger ved at være opført i tegl med oprindelige tårne og hvælv. Karise havde desuden et stokværk over koret lige som den kongelige centralkirke i Store Heddinge og antagelig gårdkirken i Karlstrup. Endelig var Falsterbo ingen almindelig købstad, men knyttet til sildefiskeriet og det internationale Skånemarked. Den forsvundne kirke, måske viet St Maria (ikke St Gertrud som den bevarede bykirke), kan have været en basilika. Den tyske kirke i Falsterbo var altså næppe heller typisk ved sin oprindelse, beliggenhed eller arkitektur.[122]

Fig 98. Gumlösa romanske teglkirke, der fik grathvælv og tårn fra begyndelsen, men aldrig galleri eller kalkmalerier. Kirken blev ifølge en forsvundet optegnelse på pergament grundlagt af Thrugot Ketilsen og indviet 1191 (eller 1192) af ærkebiskop Absalon. Foto Jes Wienberg 1986.

Vi kan også nærme os stifterne gennem en kortlægning af patronatsforholdene. Hvem havde patronat over sognekirken? Og hvilke konsekvenser fik det for byggeriet, når kirker var underlagt mægtige enkeltmennesker eller institutioner?

Den eller de, som gav grunden, lod bygge eller dotere kirken, havde eller fik oprindeligt fuld ejermagt over kirken, der kun gradvist blev forvandlet til en patronatsret, altså en ret til at præsentere en præst for bispen, når embedet blev ledigt. Patronatsretten kunne være knyttet til jord i sognet. Var en kirke bygget fra en eller flere gårde, fulgte patronatsretten besiddelsen af gårdene og kunne som de opsplittes mellem arvinger og erhverves gennem køb. Op-

lysninger om kirkepatroner kan altså vise, fra hvilken gård, slægt eller stand at byggeriet var udgået. Og hvor vi også senere kan forvente at finde kirkens stiftere.[123]

De middelalderlige inkorporationsbreve med deres oplysninger om kirkepatroner har været og er fortsat vigtige for at fastslå, hvem som lod kirkerne opføre.[124] Hal Kock og Ebbe Nyborg bygger begge sine teser på brevene. Men var de henved 140 kirker, som vides at være blevet underlagt domkapitler og klostre før 1385, overhovedet typiske for sognekirkerne som helhed?

Nyborg indrømmer, at de inkorporerede kirker ikke nødvendigvis var repræsentative. Snarere viser de sogne, hvor kirkelige institutioner var den største jordejer. Når præstebordets indtægter blev annekteret, var bispen, domkirken eller klosteret ofte allerede i besiddelse af patronatsretten. Erhvervelse af jord i sognet kunne således gå forud for inkorporationen. Kirkens verdslige patroner og tiendebetalere derimod kunne næppe have interesse i at lade kirkens indtægter forvalte af institutioner udenfor sognet med risiko for vanrøgt af bygningen og udstyret.[125]

Den ujævne kildesituation og de få undersøgelser hindrer en vurdering af kirkebyggeriet i forhold til patronatsforholdene i hele middelalderens Danmark. Selv når vi vil kortlægge forholdene lokalt, må inkorporationsbrevene suppleres med senere og endog efterreformatoriske oplysninger om kaldsret og tilhørighed.

En kortlægning af patronatsforholdene er tidligere blevet udført for Viborg stift.[126] Her skal forholdene nu belyses i det vidtstrakte Lund stift med hjælp af især Landebogen fra ca 1570 og Erik Schallings grundige gennemgang i "Kyrkogodset i Skåne, Halland og Blekinge under dansk tid" (1936).[127] Af totalt 575 sognekirker i Lunds stift var ved reformationen mindst 136 (24 %) såkaldte patronatskirker (fig 99). De 7 (1 %) tilhørte ærkesædet, 49 (9 %) domkapitlet, 42 (7 %) klostre og hospitaler, 22 (4 %) kongen og 16 (3 %) adelen.[128]

Blandt sognekirkerne i Lund stift var 91 (16 %) underlagt kirkelige institutioner, enten domkapitlet, klostrene eller hospitalerne. Alene derved kan ikke inkorporationen have fået større betydning for tendensen i kirkebyggeriet som helhed.

Vi bemærker, at de annekterede kirker havde eller fik en noget rigere arkitektur end kirkerne iøvrigt. Hvor i Lund stift som helhed mindst 212 (37 %) af sognekirkerne fik romanske tårne, forekom det ved 44 (48 %) af de inkorporerede. Især domkapitlets kirker havde påfaldende mange tidlige tårne. Af domkapitlets 49 kirker havde således 31 (63 %) tidlige tårne. Ser vi bort fra stiftsbyen Lund, hvor arkitekturen ofte er ukendt, opdager vi romanske tårne ved 27 (75 %) af 36 kapitelkirker. Da kan adskillige tårne være skjult af senere ombygninger. Sognekirkerne, vi læser om i inkorporationsbrevene, var altså atypiske.

Var kirkerne anderledes ved annekteringen, afveg de ikke påfaldende herefter. De inkorporerede sognekirker fik lidt flere gotiske tilbygninger og hvælv end i stifterne som helhed, men forskellen er ubetydelig. Hvor kirkerne i Lund stift normalt fik 3,6 gotiske hvælvfag, opnåede de annekterede kirker 3,8 i gennemsnit. Inkorporationen synes altså ikke at have haft konsekvenser for gotiseringens omfang målt med hvælvslagningen.

I Lund stift er arkitekturen usikker for mange af de kongelige kirker. Men af de 16 adelige patronatskirker havde mange romanske tårne og gotiske hvælv, henholdsvis 7 (44 %) og 14 (88 %).

En anden kildegruppe er brevene, hvor kirkelige institutioner tildeles afladsprivilegier. Omtrent 155 afladsbreve kendes fra tiden før 1385. Det ældste eksempel er fra 1197, da paven eftergiver alle, der hjælper ved opførelsen af Århus domkirke i sten, 40 dage af deres pålagte kirkebod.[129] Langt de fleste breve gælder domkirkerne og klostrene. Fraugde på Fyn optræder i 1239, som den første sognekirke på landet.[130] Siden skal vi frem til 1307, da ærkebiskop Isarn tilstår Allerup kirke, ligeledes på Fyn, ret til at uddele 40 dages aflad til dem, "som viser Gavmildhed mod dens Bygning. Thi den blev opført af Sten, og han opfordrer til at yde Hjælp ved Opførelsen."[131] Afladsbrevene kan således vidne om byggeperioder, men vi får ingen stiftemavne.

Fig 17. Patronatsforholdene i Lunds stift ved reformationen. Udarbejdet på grundlag af Lunds stifts landebog fra ca 1570, Schalling 1936 og Andrén 1984.

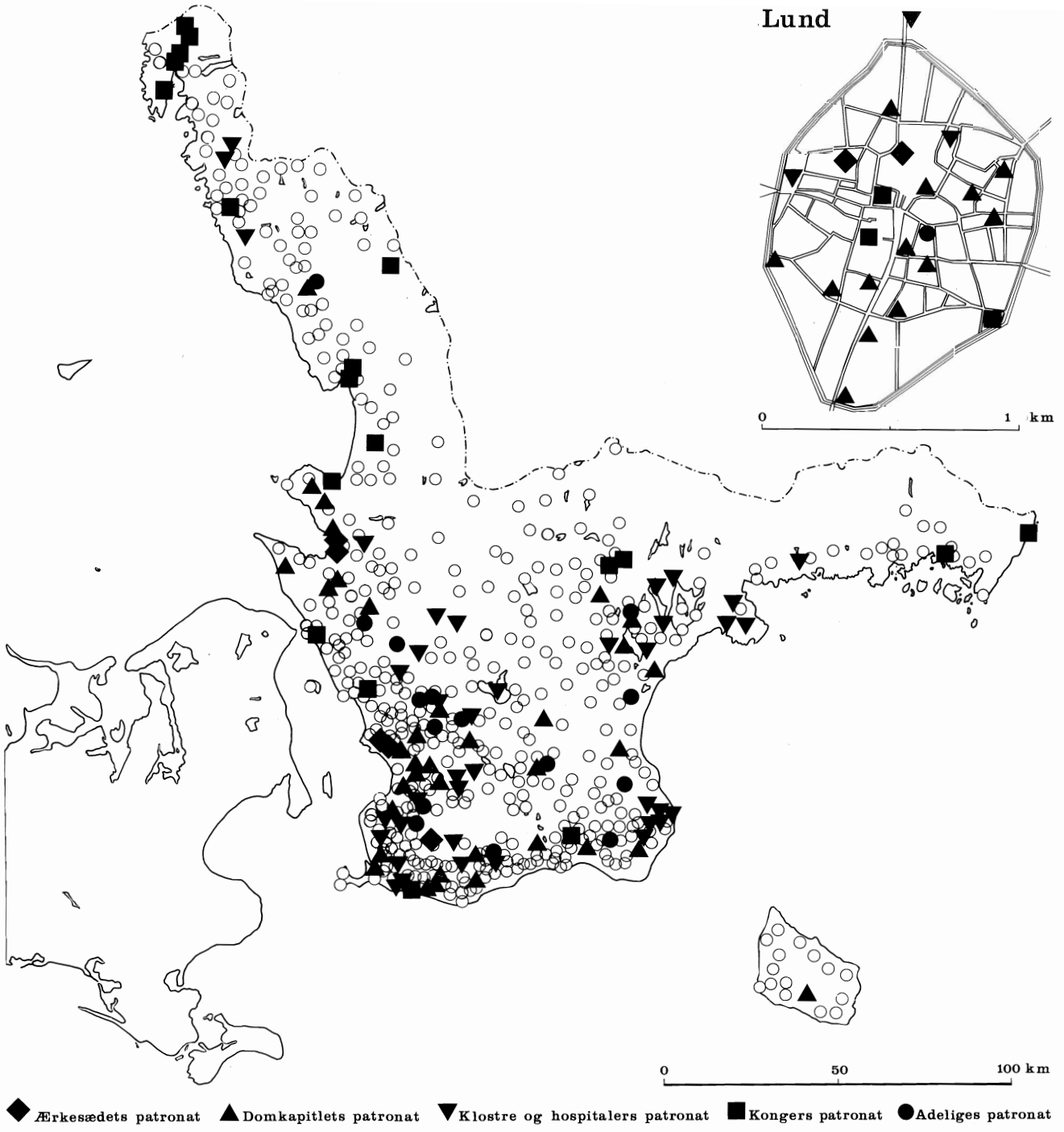
Lund
0
1 km
0
50
100 km
Ærkesædets patronat
Domkapitlets patronat
Klostre og hospitalers patronat
Kongers patronat
Adeliges patronat

En undtagelse finder vi fremme i 1475, da fru Barbara Brahe til Bollerup og Krapperup anmodede paven om "lokkende åndelige gaver" for besøgere af sognekirkerne i St Botulf i Lund, Bollerup, Brunnby, Ingelstorp, St Olof, Vallby og "Sterloff" (Härslöv?), alle i Skåne, som hendes forfædre skulle have grundlagt.[132]

Andre vidnesbyrd fra gotiseringens intensive periode bør også nævnes, nemlig når Århusbispen Ulrik Stygge ca 1428 forbød kirkeværgerne at uden tilladelse igangsætte større byggearbejder eller forny inventarer. Forbudet optræder også i Christian II's udkast til rigslov fra ca 1521.[133]

Kilderne dokumenterer kirkeværgernes aktive rolle ved det sene byggeri, men også at bisperne og provsterne forsøgte at begrænse eller styre det lokale initiativ. I stedet for at vidne om en indskrænkning af en gammel sædvane, kan bispens statut og rigsloven vidne om en ny udvikling, hvor værgerne forsøgte at opnå større indflydelse over sognekirken. Her må det erindres, at værgerne ikke var fattige fæstebønder, men valgt blandt landsognets bedste mænd eller købstadens råd, og deres antal var to eller tre, hvoraf præsten kunne være den éne.[134]

En stor del af de skriftlige kilder har overlevet i arkiver ved domkirker og klostre og handler om disse institutionernes rettigheder. Især er materialet righoldig på Sjælland og ved Lunds domkirke. Kildekritisk kan vi vælge at fremhæve de ujævne bevaringsforhold og uvisheden om de enkelte udsagns repræsentativitet.

Men det er også vigtigt at vurdere pergamentets vidnesbyrd i forhold til brugen af skrift. Behovet for beseglede breve opstår først, når gamle sædvaner bliver utilstrækkelige. Skriften er således ikke nødvendigvis et udtryk for kulturel fremgang, men for mistillid i en tid med forandring.

I det bedre belyste England kan vi følge, hvordan skriften kun langsomt erstatter hukommelsen. Gaver blev overdraget ved ceremonier i nærvær af vidner, og ikke blot breve, men også genstande, der erindrede om ceremonien, kunne fungere som bevis. Gaven udtrykkes ikke i teksten, men i handlingen, som teksten sjældent dokumenterer.[135]

I landsbyen, hvor alle kendte alle, var der ingen årsag til i skrift at dokumentere byggeri og gaver. Kirken blev forvaltet lokalt. Måske opfattede giverne stadig den overdragne jord som sin ejendom trods kirkens ret til indtægter. Vi kan altså ikke forvente skriftlige vidnesbyrd om sognekirkernes stiftere på pergament. Snarest udtrykker brugen af skrift ved en sognekirke, at situationen her er afvigende. Skriften anvendes som teknologi af en ekspansiv kongemagt, kirke og herrestand for at etablere og befæste nye rettigheder. Ved inkorporationen bryder således en fremmed institution ind i sognets sociale mønster.

De skriftlige vidnesbyrd om kirkestifterne er altså få og afvigende. Vi kan læse navnene på enkelte stiftere, både individer og flere sammen: Trued Litle i Slaglille, Bo, Guthki, Ove og Atte på Fur, Thrugot Ketilsen i Gumlösa, Peder Olufsen i Karise og de lybske borgere i Falsterbo. Vi har inkorporationsbrevenes eksempler på patronatsrettigheder og lovenes anonyme kirkeværger.

Trued Litle i Slaglille på Sjælland kunne være en typisk bygherre, hvis ikke her fandtes et romansk stifterbillede. I de øvrige tilfælde er det tvivlsomt med tanke på både arkitekturen og konteksten, om disse navngivne mænd og kirker var repræsentative. De inkorporerede kirker, som optræder i brevene, synes også at afvige at dømme efter annekteringens baggrund og arkitekturen. Pergamentets spredte vidnesbyrd viser altså det atypiske og tillader intet helhedsbillede af kirkebyggeriets stiftere.

Gårdkirker og sognekirker

Hvem lod vore romanske kirker opføre? Var det kirkeejere som Asser og Inge til Fjenneslev af en slægt, der fødte jarler, jorddrotter, kanslere, bisper, ærkebisper og dronninger - eller landsbyens jævne bønder i fællesskab? Og hvem lod nogle århundreder senere kirkerne gotisere med hvælv? Var det prælater, riddere og købmænd - eller kirkeværger og fæstebønder?

Skriveren har inddraget alle mulige og umulige metoder og kilder for at besvare disse spørgsmål. I kortlægningen af kirkernes bygherrer og stiftere har vi gennemgået problemfelter som menneskelige kategorier, storgods og selvejere, kirkernes placering i bebyggelsen, deres tidlige tårne og

sene kapeller, kalkmalede stifterbilleder, våbenskjolde og indskrifter, krøniker, breve og love. Skriveren er gået fra alméne betragtninger om middelalderens mennesker via en kritisk forskningshistorie til andres og egne undersøgelser.

Blandt kilderne leder vi efter spor, der tillader at skelne mellem kirker opført og forandret af enkeltmennesker og fællesskaber. Sporene af middelalderens mægtige er tydelige i kirkerne, mens de afmægtige forbliver usynlige.

Konkret kan vi påvise, at 20 (0,8 %) af de 2391 romanske stenkirker er opført af 32 navngivne mennesker med henvisning til tekster, billeder og indskrifter fra en nær samtid.[136] Og at dømme efter deres navne, skikkelser, klæder og kendetegn møder vi her 26 mænd og 6 kvinder, nemlig 4 konger og 1 dronning, 1 ærkebiskop, måske 5 bisper, 1 præst og 20 lægfolk, formodentlig næsten alle herremænd og fruer.

På samme måde kan vi påvise, at gotiske hvælv i 6 (0,2 %) af vore sognekirker var stiftet af 9 navngivne mænd, nemlig 1 biskop, 1 ærkedegn, 2 præster, 4 kirkeværger og måske 1 håndværker.

Fra de 20 romanske kirker til de mindst 420 sognekirker med tidlige tårne - og fra blot 6 hvælvbyggerier til de mere end 2200 kirker med gotiske hvælv: Er da alle de øvrige kirker og hvælv stiftet af kirkeværgerne og almuen? Er det overhovedet rimeligt at ræsonnere fra denne lille kerne af iagttagelser til helheden? Med traditionel kildekritisk skepsis kan cifrene affejes: Oplysningerne er for få, tilfældige og tendentiøse!

Nu kan vi imidlertid ikke forvente at finde mere end et fåtal kilder i samtiden, som entydigt beretter, hvem som lod opføre og forandre kirker. Og vi kan selvfølgelig slet ikke forvente at finde skriftlige kilder med samme statistiske repræsentativitet som kirkerne selv. Men er sporene af kirkebyggerne og stifterne få, så vil skriveren dog hævde, at de sat i forhold til arkitekturens helhed kan aftvinges oplysninger. Vi kan gå fra delene til helheden via kirkebygningen, fra et fåtal velbelyste eksempler til kirkernes tavse flertal.

Fælles for de aristokratiske romanske kirker er forekomsten af tårne. Tidlige tårne eller rundhuse optræder således ved 80 % af kirkerne nær stenhuse, ved 67 % med romanske stifterbilleder, hvor personen holder en kirkemodel, 83 % af kirkerne med stifterindskrifter og 88 % af kirkerne, hvor bygherren nævnes i middelalderens bøger, breve eller nedtegnelser. Sammendraget optræder tidlige tårne eller rundhuse ved 85 % af de sikre aristokratiske kirker.

Iøvrigt iagttager vi flest forskelle blandt de 20 aristokratiske kirker. Byggematerialet varierer fra frådsten, kampesten, kalksten, rhinsk tuf og sandsten til tegl. Her findes kor med og uden apside. Tårngallerier kendes fra 5 (25 %) af kirkene, mens flere var uden og de fleste usikre. Og 10 (50 %) fik også romanske hvælv. Enkelte har fornemme fonte. Her optræder både tidlige og sene kirker, små og store. Variationen synes således at være de aristokratiske kirkers sande kendetegn.

I en konsekvent forlængelse af den tidligere forskning vil skriveren nu formulere en simpel tese, som sammenføjer kildernes spredte spor til en helhed: Hvem, som i middelalderen lod vore kirker opføre og forandre, afhang af, hvem som faktisk *kunne* optræde som bygherrer og stiftere, altså besad den nødvendige økonomiske kapital i form af magt over mennesker, jord og penge. Kirkebyggeriets skiftende udtryk skal altså knyttes til variationer og forandringer i først og fremmest jordbesiddelsen.

Aristokratiet må have optrådt som kirkebyggere og gavegivere i omtrent samme udstrækning som dets del i rigets jord. I den romanske periode finder vi da fornemme kirker med tårne og billeder, hvor det havde sine hovedgårde, måske også besad landsbyen og sognet. Og senere finder vi de nye gotiske landkirker og udsmykninger, hvor aristokratiet havde sine herregårde.

Tesen kan forklare, hvorfor kirkebyggeriet i Jylland tilsyneladende var domineret af flere frie bønder med hver sin andel, men på Sjælland og i Skåne af enkelte aristokrater. Forskellen har sin baggrund i, at selvejere dominerede i Jylland, men storgods på Sjælland og i Skåne. Forholdet mellem enkeltmennesker og fællesskaber som kirkebyggere og stiftere blev altså bestemt af den lokale jordfordeling. Tesen kan forklare, hvorfor mænd optræder hyppigere end kvinder. Middelalderens mænd havde større ret over både deres fælles og egen ejendom. Tesen kan forklare, hvorfor køb-

stæderne med et spredt jordeje blandt borgerne snart fik et kollektivt kirkebyggeri. Og forklare hvorfor personer tilhørende de priviligerede stænder, trods deres begrænsede antal, alment optrådte langt hyppigere end de upriviligerede på kirkevæggen og pergamentet.

Forskydninger fra den romanske til den gotiske periode i økonomisk kapital kan også forklare, hvorfor nye grupper optræder som stiftere. Kirken selv kom gennem gaver i besiddelse af et omfattende jordegods, der tillod det at bygge. Vi kan iagttage, at de som forvaltede kirkens besiddelser, bisper, provster, lensmænd og værger, træder ind på scenen som stiftere. Hyppige stiftere bliver da også personer, som ikke nødvendigvis personligt ejede økonomisk kapital, men som lensmænd forvaltede kongens gods og indtægter. Endelig bliver velstående borgere i stand til at optræde som stiftere op imod reformationen.

Da kilderne næsten udelukkende belyser de mægtige og det afvigende, er det vanskeligt at vurdere kirkebyggeriet som helhed. Det er dog sandsynligt, at de romanske kirker i Danmark, lige som i Norge og Västergötland, blev opført af jordejerne, altså af konger, dronninger, bisper, herremænd, fruer og frie bønder. Og da der næppe skete en demokratisering af jordbesiddelsen gennem middelalderen, snarere tværtimod, bør også det gotiske byggeri have været knyttet til et fåtal.

Kirketopografien og sporene af stifterne kan derimod tydeligt afsløre variationerne i den sociale struktur. I den romanske periode viser de nærliggende stenhuse, tårnene, stifterbillederne og kalkmalerierne samstemmigt, at storgods især dominerede i Østdanmark. Kirkearkitekturen viser her en skævhed eller regionalitet med oprindelse tilbage i jernalderen, der blot kan antydes i kategorier som keramik, skattefund, kongsgårde, købstæder og landskabslove.[137]

Gennem kirkerne opnår vi et topografisk helhedsbillede af den sociale struktur tværs over middelalderens Danmark. Vi er ikke længere henvist til kildekritisk at gætte, om Sune Ebbesen og hans besiddelser på Sjælland var en sjælden undtagelse. Forekomsten af tårnkirker som Fjenneslev og rundkirker som Bjernede tillader adskilligt flere jordpotentater.

Hvor de romanske kirker lå tæt over hele landet, men tårnene især i Østdanmark, forskydes tyndepunktet i den gotiske periode utvetydigt til købstæderne, Østjylland og Øerne, hvor Fyn er det mest gotiserede landskab. Også i sporene af stifterne mærkes forandringen. Både de gotiske kapeltilbygninger og malede våbenskjolde er således at finde i byerne og Midtdanmark.

Det romanske kirkebyggeri synes nært forbundet med storgårdene og gårdene i landsbyerne, altså med den sociale og dermed også politiske struktur tværs over landet. Skriverens undersøgelser af hvælvslagningen i forhold til landskabets ressourcer og vidnesbyrd om beskatning viste ikke uventet, at det gotiske kirkebyggeri derimod var knyttet til de økonomiske forudsætninger. Forandringen i kirketopgrafien fra den romanske til den gotiske periode følger da en forskydning af byggeriet fra en social til en økonomisk kontekst, fra ejerne til patronerne og værgerne.

Tydelige sociale forandringer kan iagttages ikke blot i kirketopografien, men også i de enkelte bygninger. Markeringen af kirkeejeren i bygningen udviskes som et led i kirkens gregorianske kamp for frigørelse. Et velkendt eksempel er Lunds domkirke, hvor Christoffer I i 1257 blandt talrige anklager mod ærkebiskop Jakob Erlandsen nævnte ødelæggelsen af kongens og dronningens sæder. Disse pladser bør have været i et galleri mellem tvillingetårnene. Og en lignende udvikling kan have foregået i Dalby kirke, hvor kongens tribune var indrettet over vestværkets forhal.[138]

Snart ser vi samme udvikling ude i de mindre landkirker. Sognekirker som Fjenneslev på Sjælland, Bjäresjö og Maglarp i Skåne, hvor herskabsgallerier mures til eller gemmes bag hvælv, er talrige.[139] I mange tilfælde nøjes man ikke med at skjule galleriet, men nedbryder helt eller delvist det romanske tårn. Hen over tårngrunden opføres en vestudvidelse, eller skibet forlænges ind i tårnets bevarede underdel. Og de gamle stifterbilleder dækkes bag hvælvpilastre eller overmales.

Rundkirkerne, der blev rejst af konger, bisper og aristokrater på deres gårde, må have stået som symboler for Valdemarstidens mægtige kirkeejere. Her får frigørelsen fra de aristokratiske bygherrer tydlige konsekvenser. Ingen gotiske kirker blev opført med den runde plan, og de fleste ro-

manske rundkirker blev enten nedbrudt eller radikalt omdannet.[140]

Straks efter, at ærkebiskop Absalon havde skænket sin gård i Hørve til Sorø kloster, må det have ændret kirkens rundhus til et traditionelt skib.[141] I 1343 betalte Sorø kloster endog Roskilde domkapitel for at få ret til at nedbryde kirken i Pedersborg, antagelig borgens rundkapel, som det frygtede skulle blive befæstet.[142] Og i Bjernede blev rundhuset ombygget i 1400-årene, mens hovedgården var i Roskildebispens besiddelse. Årsagen var næppe blot brøstfældighed, da overdelen fik form af en bispehue. Snarest så vi her et arkitektonisk magtsymbol for bispen.[143]

I et socialt perspektiv viser kirkerne og deres kontekst både kontinuitet og diskontinuitet fra den romanske til den gotiske periode. Byggeriets afhængighed af økonomiske kapital, af magten over mennesker, jord og penge, betød, at priviligerede enkeltmennesker havde en afgørende rolle i begge perioder. Hvor den romanske tid kendte jorddrotter som Sune Ebbesen, kendte den gotiske tid godssamlere som Otte Nielsen Rosenkrantz. Kirkestifterne forblev ufolkelige.

Samtidig viser kirkearkitekturen og stifternes symbolske knæbøjning, at en forandring var indtruffet. Ejerne blev forvandlet til patroner, og menigheden fik øget indflydelse gennem sine værger. Kirkeejernes markeringer af særlige rettigheder blev overdækket eller fjernet. Gårdkirker blev sognekirker.

Forandringen blev fremmet af kirkens gregorianske krav om løsrivelse fra lægfolkets styre og måske af menighedens uvilje mod at give gaver eller betale tiende til en gårdkirke. Forandringen fulgte også den alméne tendens fra direkte til indirekte sociale og økonomiske bånd, som kan spores i opløsningen af storgodserne til fordel for mindre hovedgårde og fæstegårde. Men lige som i Norge var udviklingen antagelig gradvis. I en overgangsfase kan kirkebyggere have opfattet sig som selvklare ejere, mens kirken efter kanonisk ret opfattede dem som patroner. Og de tidlige kirkeværger kan være blevet valgt blandt de tidligere kirkeejere. Overgangen til ordningen med kirkeværger var nok lettest, hvor retten til kirken allerede var opsplittet mellem flere andelshavere og deres arvinger, altså i Jylland.[144]

Så sent som i 1251 må pave Innocens 4 pålægge ærkebiskop Uffe og hans bisper, at sørge for, at den tredjedel af tienden, som skulle anvendes til kirkebygningen, ikke ulovligt blev indsamlet og brugt efter "mægtige Lægmænds Forgodtbefindende".[145]

Umiddelbart møder vi også diskontinuiteten i forskningshistorien med dens tidstypiske skift mellem aristokrati og selvejerbønder, enkeltmænd og fællesskaber. Bag ordene ser vi dog omtrent samme indhold. Bønderne kan opfattes som "små stormænd", da bonde hverken betød en selvejer eller landbruger, men var en betegnelse for datidens bofaste fuldborger, den frie mand med ret til at møde på ting.[146] Alligevel bør de populære begreber stormand og stormandskirke undviges, da de usynliggør kvinderne. Og enkeltmænd bør erstattes af enkeltmennesker. Endelig kan skellet mellem fællesskabet og andelshaverne nedtones, da bønderne med hver sin andel, trods alt handlede kollektivt i opførelsen af kirken.

Hidtil har vi fokuseret på hvem, som lod bygge og forandre vore kirker. Axel Bolvig har nylig i "Kirkekunstens storhedstid" (1992) forandret perspektivet ved en kreativ omformulering af de gamle spørgsmål. Hvor forskerne oftest har spurgt, hvem kirkerne blev bygget af, lyder det her: Hvem blev kirkerne bygget til?

Bolvig hævder, at de romanske kirker kun blev brugt af tidens fuldborgere, altså et fåtal aristokrater og frie bønder. Der var simpelthen ikke plads til alle sogneboerne på de murede bænke i Butterup kirke. Selv fraregnet børn, gamle og syge bliver der kun plads til en lille del af befolkningen. I kirken kom kirkeejerne og deres familie, måske en tiendedel af sognets beboere. Andre besøgte kirken i forbindelse med dåb og begravelse, men var iøvrigt henvist til stiftets større kirker og ceremonier på kirkegården. De små sjællandske kirker skulle da være opført af enkelte aristokrater, mens de ofte noget større jyske kirker var bygget af flere bønder. Små kirker som Fjenneslev var da udtryk for en aristokratisk afmålthed eller eksklusivitet.[147]

Selv om Bolvig regner med for få romanske stenkirker og ser bort fra tidlige trækirker, der aldrig blev afløst af stenkirker, er tesen og dens konsekvenser besnærende. Tolkningen af de små sjællandske kirker som aristokratiske

passer med de øvrige vidnesbyrd om den sociale struktur, hvor storgårde med stenhuse, tidlige tårne, stifterbilleder og kalkmalerier især optræder i Østdanmark. Vi får en ny forståelse af, hvorfor de tidlige romanske kirker ofte er mindre end de sene, og hvorfor kongelige kirker kan være påfaldende små. Danmarks Kirker bemærker således, at kirken i Hejninge på Sjælland var for uanseelig til at ligge ved kongeslægtens patrimonium og iøvrigt i samme sogn som Trelleborg. Forestillingen om en simpel afspejling mellem bygherrens økonomiske kapital eller sociale status og så kirkens størrelse kuldkastes.[148]

Bolvigs tese får også betydning for skriverens tolkning af gotiseringen. Forandringerne i kirkerne, udvidelserne, tilbygningerne, hvælvslagningen og ikke mindst sløjfningen af bænkene kan i stor udstrækning knyttes til de nye behov som opstod, når gårdkirkerne blev forvandlet til sognekirker, altså når flere end kirkeejerne og deres familie skulle have adgang til kirken. Formens gradvise ændring fra runde til spidse buer og kirkens udvidelser og tilbygninger kan da forenes. Gotiseringens dobbelte betydning af forandring i formsprog og praktiske funktioner mødes som udtryk for en frigørelse af kirken fra mægtige lægfolk og en samtidig demokratisering af gudstjenesten.

Og vi bemærker, at gotiseringen blev intensiv på Fyn og Sjælland, hvor de små kirker var talrige, mens de større jyske kirker ikke gennemgik samme udvikling. Hvor skibet nu blev tilgængelig for sognefolket, kunne prælater, riddere og rigsråder samt enkelte borgere istedet opføre egne eksklusive kapeller. Men hvis gotiseringen blot fulgte behovet for at forvandle aristokratiets gårdkirker til menighedens sognekirker, kan det undre, at kirkerne i Skåne ikke blev forandret i større omfang. Her synes tesen utilstrækkelig.

Hvor skriveren indledte med Fjenneslev som eksempel, vil han her afslutte med Avnsø (fig 100), ligeledes på Sjælland. Avnsø kirke blev opført i 1200-årene som et beskedent gårdskapel på Avnsøgård, der var kongelev. Som de

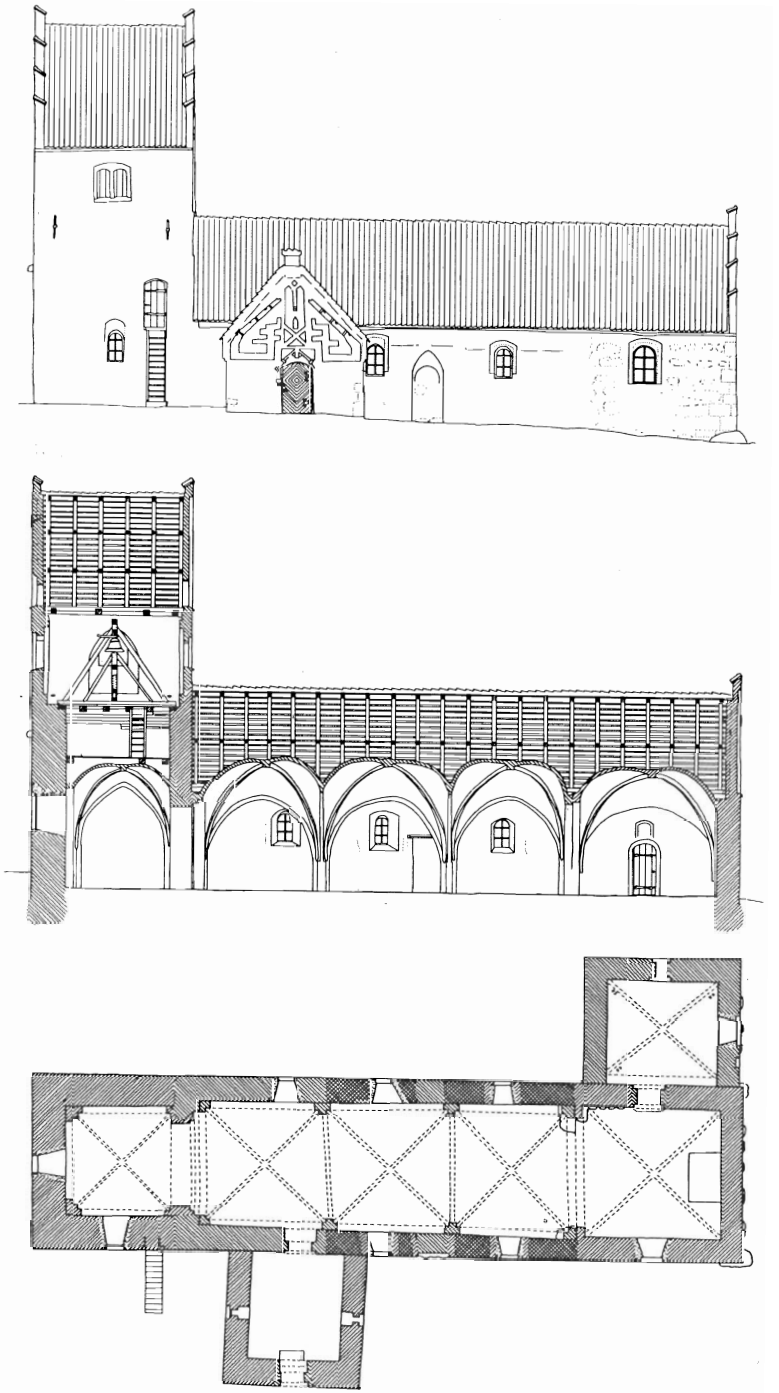

Fig 100. Avnsø sognekirke, der blev udskilt engang i 1300-årene af Læsøholm sogn. Facade, længdesnit og grundplan målt og tegnet af Per Godtfredsen, Jørgen Ganshorn Nielsen og Marianne Nielsen 1966-89. Efter DK IV (1992).

fleste bestod den oprindeligt af et romansk kor og skib. Efter at Avnsø engang mellem 1323 og 1370'erne var blevet udskilt af det store Læsøholm sogn, gennemgik kirken en markant ombygning. Avnsø blev gotiseret omtrent som vor eksempel i Ølsemagle fra 1300-årene og frem til reformationen. Sognekirken blev først udvidet med en vestforlængelse og overhvælvet. Den fik våbenhus, siden langhuskor og tårn. Og sidst blev et sakristi tilføjet.[149]

En overgang i status fra gårdkirke til sognekirke kan måske forklare, hvorfor Bjäresjö og Avnsø blev gotiseret. Men at kirkerne som helhed først skulle være tilgængelige for alle sogneboere hen i 1400-årene virker urimeligt sent. Vi savner endnu en forståelse af århundredet op til reformationen, dets mentaliteter og motiver.

Middelalderen og kirkerne

Middel-Alderen

Middelalderens mennesker var ikke selv klar over, at de levede i en mellemtid. Middelalderen er blot en suggestiv metafor skabt i eftertiden. Både formen og indholdet af middelalderen kan udskiftes. I stedet for ordet middelalder kan vi skrive den feudale epoke eller anvende årstal. Og afhængigt af perspektivet kan middelalderen få vidt forskellig udstrækning og betydning. Alligevel benyttes begrebet som en selvfølgelighed. Metaforen har erobret tiden selv.

Ideen om en "mellem-alder" opstod hos humanisten Francesco Petrarca og hans elever i 1300-årenes Italien. Pavens sekretær Flavio Biondo afgrænsede perioden fra 410 til sin samtid i "Historiarum ab inclinatione Romano impero decades" (skrevet 1439-53, trykt 1483), men endnu uden et eget navn. Første gang, middelalderen optræder, er i et brev trykt 1469. Pavens bibliotekar, biskoppen af Aleria, Giovanni Andrea, anvender her "medie tempestatis" om tiden mellem antikken og samtiden. Men først med tyskerne Georg Horns "Arca Noae" (1666) og Christoph Kellers (Cellarius) "Historia Medii Aevi" (1688) bliver middelalderen den velkendte mellemtid i en tredeling af Europas historie. På latin kender vi skiftende betegnelser som "media aetas", "media antiquitas", "media tempora", "medium tempus" og "medium aevum". Samtidig optrådte mere folkelige begreber, på engelsk således "Dark Ages", "Monkish Ages", "Muddy Ages", "Rusty Ages", "Barbarous" - og "Gothic".[1]

Middelalderen optræder første gang i Danmark-Norge i Ludvig Holbergs "Moralske Tanker" (1744), altså i essaysamlingen, som også introducerede gotikken: "De Romerske og Græske Historie er udarbeidede med yderlig Flid, men de ere ikke nær af den Nytte, som den saa kalden Middel-Alders Historie, hvilke dog er af en saa umenneskelig Smag, at der behøves stærke Maver til at fordøje dem. Thi det er af den Middelaldrige Historie vi maa lede efter Oprindelsen til alt hvad som hører til de nu værende Europæiske Riger og Stater, efterdi de fast alle er stiftede udi samme Tider." [2]

Siden 1400-årene er middelalderen blevet indskrevet i en historie om forfald og udvikling. Middelalderen er blevet opfattet som enten mørk eller lys, enten statisk eller dynamisk. Spørgsmålet vækker stadig stærke følelser selv blandt nøgterne forskere.

Endnu opfattes middelalderen som en mørk periode, der står imellem det moderne Europa og dets rødder i det antikke Athen og Rom. Middelalderen betegner da stagnation eller tilbagegang. Den mørke middelalder møder vi i renæssancen, i oplysningstiden, hos moderne beundrere af renæssancen og som en udbredt populær forestilling.[3]

Men middelalderen kan også opfattes som en lys periode, der fører udviklingen frem mod det moderne Europa. Middelalderen bliver da dynamisk, en række af renæssancer og oprindelsen til institutioner i vor egen tid som skriften, byerne og mønterne for blot at nævne et fåtal. Den lyse middelalder kan vi træffe i det forrige århundredes romantiske epoke, i vor egen nyromantiske bølge, og ikke overraskende hos forskere med perioden som specialitet.[4]

Middelalderen er et metaforisk spejl for vore drømme og mareridt, hvor enhver kan finde det, han eller hun søger. Middelalderen er mangfoldig, både langstrakt og sammensat, så den samtidigt kan indeholde katedraler og usle rønner, overflod og sult, tro og overtro, filosofi og dumheder. Middelalderens mørke og lys handler således mere om vor selvforståelse end om den forsvundne tid.[5]

Europa og middelalderen er intimt forbundne. Begreberne er omtrent jævngamle. Hvor Europa fødes i opdagelsen af det anderledes og afgrænser en kulturel identitet i rummet, der fremstår middelalderen som en afgrænsning i tiden. Begge tilhører bevidstheden om en moderne europæisk identitet, netop da denne del af Eurasien begynder sin erobring af verden.[6]

Middelalderen afgrænses traditionelt som tiden mellem romerrigets undergang og renæssancen, men tidspunktet for både begyndelsen og afslutningen kan variere flere århundreder. Forslagene til præciseringer er næsten lige så mange som tilgængelige leksika. Overgangen fra antikken til middelalderen tidsfæstes til 323, da kristendommen blev statsreligion, 330 da hovedstaden blev overført til Konstantinopel, 395 ved rigets deling, goternes plyndring af Rom 410, afsættelsen af den sidste vestromerske kejser 476, de arabiske erobringer i 600-årene og så sent som 800, da paven kronede Karl den Store til kejser.[7] Og middelalderens afslutning dateres skiftende til Konstantinopels fald 1453, hertug Karl den Dristiges død 1477, opdagelsen af Amerika (indianernes opdagelse af europæerne) 1492 eller Granadas fald samme år, opsætningen af Martin Luthers 95 teser i 1517, og udgivelsen af Nicolaus Kopernicus bog om solsystemet 1543.

Hvert land i Europa synes at have sin middelalder med egne tidsgrænser. I Norden, udenfor den antikke verden, får middelalderen en særlig og mere kortvarig betydning som perioden mellem vikingetiden og reformationen. Men hvor var brudfladerne? I Danmark dateres starten skiftende til Harald Blåtands kristning ca 960, opløsningen af Nordsøimperiet ved Hardeknuds død 1042, stiftsinddelingen ca 1060, forsøget på erobring af England 1085, og ærkesædets oprettelse 1104. Derimod sættes afslutningen som regel til reformationen 1536. Men også her findes andre årstal at vælge som adelsvældets etablering 1523, herredagene 1526-27 og billedstormen i København 1530.

Er middelalderen brugbar som periodisering, trods sin anakronisme og sine usikre grænser? Svaret er et ja, men ikke nødvendigvis i sin kendte form. Erik Cinthio har i artiklen "Vad betyder medeltiden för arkeologien?" (1984) hævdet, at den nordiske middelalder udgør en faktisk mellemtid, som kvalitativt adskiller forhistorien og den nyere tid, når det gælder kilderne, kristendommen, kongemagten og økonomien.[8] Men afgørende ændringer på de fire områder sammenfalder ikke umiddelbart med periodens traditionelle grænser.[9]

Jacques Le Goff påviser i "Den lange middelalder" (1985) eksistensen af strukturer på tværs af renæssancen fra 300-årene til 1800-årene. Der findes ikke blot én renæssance, men adskillige fra den karolingiske til nygotikken, hvor autoritet søges i fortiden. Den lange middelalder betegner en periode mellem det romerske imperium og den industrielle revolution, som en struktur i Annales-skolens betydning. Epoken sammenholdes af den feudale produktionsmåde, hvor bønderne socialt var bundet til aristokratiets værn, den herskende kristne religion og ideologi, som både bestred og retfærdiggjorde verden, og hvor kampen mellem Satan og Gud var afgørende. Endvidere af standslærens trifunktionelle skema, der overlevede til den franske revolution eller endog 1 verdenskrig, og af den træge transport, hvor fødderne, hesten og sejlet regerede.[10]

Også hos Michel Foucault kan vi møde synspunktet, at den afgørende forandring først indtrådte i 17-1800-årene, i hvert fald i det katolske Frankrig. Først da overtages kirkens monopol som hyrdemagt af staten og opsplittes i flere institutioner som familien, arbejdsgiveren, psykiatrien, lægevidenskaben og skolevæsenet.[11]

Med den lange middelalder skabes en periodisering af den feudale epoke, som ikke er belastet af formationslærens associationer. Samtidig modsvarer den lange middelalder behovet for en historisk arkæologi, uden at den etablerede middelalderarkæologi behøver at skifte navn. Kirkearkæologien kan fortsætte med at studere de middelalderlige kirker, men alligevel forøge sit kildemateriale. Og vi opnår et kompromis mellem mørket og lyset. En langvarig struktur fyldt med dynamiske konjunkturer og hændelser.

Middelalderen og kirkerne

Middelalderen blev snart opdelt i en ældre og yngre periode, der svarede til opspaltningen i romansk og gotisk. Modsætningen mellem antikkens lys og middelalderens mørke blev overført til underperioderne. Den ældre og romanske middelalder skulle da være lys og dynamisk, mens den yngre og gotiske middelalder blev dyster og statisk. Eller i et evolutionært billedsprog - middelalderen blomstrede og forfaldt.

Nært knyttet til synet på middelalderen som enten mørk eller lys, statisk eller dynamisk, finder vi også et kontroversielt skel i beskrivelsen af periodens indre kontinuitet eller diskontinuitet. Var således middelalderen som periode præget af stabil udvikling eller skarpe brud?

En ældre og sej tradition har opfattet middelalderen som en sammenhængende enhed behersket af uforanderlige kategorier. Her er handel altid handel, købstæder altid købstæder. At forklare et fænomen vil da betyde at kortlægge dets oprindelse. Byarkæologien har således fokuseret på byernes grundlæggelse. Og kirkearkæologien har fokuseret på de tidlige kirker og sognedannelsen.

Gennem 1970'erne og 80'erne har den lundensiske middelalderarkæologi betonet forandringen og diskontinuiteten. Perspektivet afsløres i valget af emne, i tolkningen og fremstillingen. Som en gennemgående tese kan diskontinuiteten følges fra Erik Cinthio's artikel om de skånske "köpingar" (1972) videre til hans elever, der har arbejdet med emner som gravskik, bebyggelse, håndværk, kirker, urbanisering, handel og monetarisering.[12] Til rækken af emner kan føjes "gotisering", der fremhæver kirkernes forandring.

Det fynske projekt "Landsbyens opståen og udvikling" (1975-79), som revolutionerede synet på den agrare bebyggelse, hvor kontinuitet fra nutiden tilbage til jernalderen tidligere var anset som indlysende, bør også nævnes.[13]

Hos Cinthio bliver diskontinuiteten en måde at søge alternative tolkninger på. Tydelige eksempler er domkirken og Drotten i Lund samt vestværket i Dalby kirke. Byggeforløbet var prøvende. Intentioner blev ikke altid fuldført efter hensigten. Den opførte bygning i sin endelige form kan derfor lede tolkningen på vildspor.[14]

At søge efter forandring i fortiden er at søge ligheder til det moderne Europa. Netop fremskridt og lineær dynamik er det, der er essentielt i myten om den europæiske identitet. Den dynamiske middelalder, hvor arkæologen opspalter byen eller kirken i stadig flere faser, giver et indtryk af aktualitet. Diskontinuiteten følger en arkæologisk tradition for at arbejde stratigrafisk og at opdele komplicerede forløb i faser. Den anglo-amerikanske "New Archaeology" betød en fokusering på forandringer med enkle modeller for samfundsudviklingen i sociale trin. Som baggrund ser vi også en almen tendens (efter 1968) til at betone det revolutionære i fortiden og samtiden med inspiration fra historiematerialismen. Endelig finder vi på et idéhistorisk plan Thomas S Kuhns "The Structure of Scientific Revolutions" (1962), der med tesen om videnskabens diskontinuerlige udvikling og paradigmebegrebet blev en af tidens mest indflydelsesrige bøger.[15]

Nu er revolutionsårene 1968 og 1989 allerede forvandlet til historie, den nye arkæologi blevet gammel, Kuhn tilbagevist som en utroværdig beskrivelse af humanioras udvikling, teknologisk fremskridtstro er afløst af økologisk pessimisme og synet på den agrare udvikling nuanceret til et både-og. Da vil skriveren atter hævde den gradvise udvikling gennem middelalderen med kirkerne som ledetråd.

Netop kirken og kirkerne er velegnede som kilder til at belyse middelalderen og vurdere periodens kontinuitet eller diskontinuitet. Kirken er som religiøs og ideologisk institution afgørende i de allerfleste bestemmelser af middelalderens kerne og grænser. Kirkerne indtager en central plads i sognets topografi. De er mange, fordelt over hele landet, yderst varierede, velbevarede og som regel veldokumenterede samt kommenterede i tekster gennem mere end 150 år. Kirken og kirkerne kan derfor udnyttes til at diskutere de fleste spørgsmål knyttet til middelalderen.[16]

Kirkerne viser kontinuitet gennem middelalderen på tværs af skellet romansk og gotisk i antal, lokalisering, funktioner, arkitekturformer, den økonomiske, sociale og mentale baggrund:

Efter kirkestedernes etablering i 1000-1100-årene skete der ikke større udsving i deres antal førend i nyere tid. Gen-

nem middelalderen blev 201 (7 %) sognekirker lagt permanent øde, men næsten lige så mange nye gotiske tilkom, nemlig 191 (7 %). På landet var forandringen marginal. Kun i købstæderne kan vi hævde diskontinuitet. Her blev 47 (24 %) gotiske kirker grundlagt, og hele 77 (39 %) blev lagt øde, men først ved reformationen.

Ved bestemmelse af kontinuitet eller brud indenfor studiet af bebyggelsen har placeringen været det afgørende kriterium. Da kan vi konstatere, at kirkens plads har været stabil. Bortset fra et fåtal forblev sognekirkerne ligesom bebyggelsen på samme sted gennem hele middelalderen. Først med byggeriet i 1800-årene blev nogle, især skånske, kirker genopført på mere centrale pladser i sognet.

Kirkernes grundlæggende funktioner var også uændrede gennem middelalderen. Kirkens forvaltning af de syv sakramenter, dåb, nadver, bod, konfirmation, ægteskab, præsteindvielse og den sidste olie, var fælles for den romanske og gotiske periode. Her skete først en forandring ved reformationen.

Oprindelsen til et skarpt skel mellem en ældre og yngre middelalder, en romansk og gotisk periode, er at finde i en formalistisk stildefinition, hvor buens form er afgørende. Skellet skyldes også en tendens til at betone modsætninger, hvor det romanske og gotiske først får mening som indbyrdes forskellige typer. Med henvisning til middelalderens egen betoning af indholdet, hvor både rundbuen og spidsbuen symboliserede himmelbuen, kan istedet kontinuitet hævdes i stilen.

Men selv hvis vi fastholder buens form som kriterium for udviklingen, kan vi snarere vise kontinuitet end brud. Rundbuen og spidsbuen er idealtyper, der har struktureret vore iagttagelser og tekster. Vi leder efter de entydige kirker, som Sædding og Holmstrup, hvor enten rundbuen eller spidsbuen anvendes konsekvent. Og i litteraturen ser vi stadig en opdeling af kapitler i henholdsvis det romanske og gotiske, hvor de rene typer anvendes som eksempler.[17] Men ude blandt sognekirkerne er det vanskeligt at skelne mellem en romansk og gotisk periode fra buernes form.

Overgangen er særdeles langsom. Spidsbuer optræder allerede omkring 1200 i Roskilde domkirke. Sognekirken i Brøndum i Vestjylland fik spidsbuer i 1240'erne. Men gotiseringen bliver først omfattende efter 1400. Frem til da stod hovedparten af kirkerne med romanske former. Kun et fåtal kirker, især i købstæderne, havde endnu fået gotiske former. Og gennem hele den gotiske periode fortsætter rundbuer med at optræde ved døre, vinduer, arkader og blændinger for at få en renæssance kort før reformationen. Den gotiske periode kendetegnes heller ikke blot ved spidsbuen. Samtidigt ses trekløverformede buer og fladbuer. Den gotiske periode kan altså ikke beskrives som en overgangstid, men som en eklektisk tid hvor gammelt og nyt sammenvæves til en syntese. Den gotiske periode kan således påminde om vor egen post-modernisme.

Kontinuiteten fra romansk til gotisk i kirkebyggeriet er åbenbar, hvis vi anvender hvælvet som ledetråd. Ribbehvælv optræder allerede i 1100-årene i Roskilde, Sorø og Bjernede. De krydsende ribber kan give et indtryk af spidse buer, men buerne selv forbliver længe runde. Formerne forandres gradvist og forsigtigt, efterhånden som håndværkerne opnår færdigheder i at overspænde kirkerummet med stadig højere, større og tyndere hvælvkapper. Tøndehvælv bliver fortsat opført over smalle rektangulære rum i sakristier og tårne. Formerne forandres, men den symbolske betydning som himmelhvælv forbliver uændret. Og kun gradvist overhvælves kirkerne. Sjældent på én gang, oftere et rum ad gangen. Omkring 1400 må således endnu kun en mindre del af kirkerne have fået hvælv over koret og skibet.

Udvider vi perspektivet fra buen og hvælvet til hele kirkebygningen, så forstærkes kontinuiteten. Kirker med smallere kor ikke blot fortsætter med at opføres i den gotiske periode, men forbliver endog det normale. Omvendt, langhuskirken kendes allerede i 1200-årene, men bliver aldrig almindelig i den gotiske periode udenfor købstæderne, Djursland, Sjælland og Fyn. Apsiderne forsvinder, men erstattes af kor med flersidet afslutning. Korudvidelser, udvidelser af skibet, sakristier, kapeller, våbenhuse og tårne - alle elementer kendes allerede i den romanske periode. Opfattes gotiseringen som et antal ombygninger, udvidelser og tilbygninger, bliver vort problem ikke at forstå oprindelsen, men den kvantitative eksplosion i 1400-årene af ældre former, funktioner og betydninger.

Kirkearkitekturen viser altså klare tendenser til jævn udvikling gennem middelalderen. De mange byggefaser bliver ikke et udtryk for dynamik, men for den langsomme forandring. Ombygningen forløb over mange år. Kontinuiteten må faktisk være større, end vi umiddelbart kan påvise, da former og typer ofte er det eneste brugbare kriterium ved datering. En kirke med runde buer eller enkel planform, hvor koret er smallere end skibet, vil uden tøven placeres som romansk, selv om den egentlig tilhører 1300-årene. Den stilhistoriske metode vil således skjule eksemplerne på lighederne mellem perioderne.

Kirkens økonomiske grundlag var især tiende, landgilde, offer og gaver. Her danner overgangen fra romansk til gotisk ingen brudflade. Indtægterne kendes tidligt, og de fortsætter gennem middelalderen og endog lang tid efter reformationen. Gaverne og ofringerne aftog ved reformationen, men tienden forsvandt først i vort eget århundrede. Selv om kirken efterhånden blev frigjort fra gården og etableret som en egen økonomisk enhed, er hovedtendensen kontinuitet i kirkebyggeriets økonomiske forudsætninger.

Også når det gælder den sociale baggrund kan vi hævde kontinuitet, selv om kilderne er sparsomme. At dømme efter kirkernes stifterbilleder, våbenskjolde og indskrifter, udsmykningerne og oplysninger i bøger og breve var både den romanske og gotiske periode præget af mænd i de privilegerede stænder. I begge tidsrum var rådigheden over økonomisk kapital afgørende. Når vi måske ser, at gejstligheden og borgerskabet bliver fremtrædende som stiftere i den gotiske periode, svarer det til deres større andel i økonomien og dermed følgende sociale ambitioner.

Endelig kan vi antyde kontinuitet i kirkebyggeriets mentale baggrund. Ser vi således til samtidens egne motiver for at bygge, finder vi næsten enslydende formuleringer gennem middelalderen. Skærsilden, sjælemesserne og helgendyrkelsen, som særlig skulle kendetegne senmiddelalderens religiøsitet, har deres oprindelse i den ældre middelalder. Her ser vi heller intet brud, men en langsom stigning gennem middelalderen, der først brydes ved reformationen. Atter fremstår overgangen fra romansk til gotisk snarere som et kvantitativt end et kvalitativt problem.

Erfaringerne fra kirkerne peger på kontinuitet på tværs af grænsen romansk og gotisk. Og på væsentlige områder kan vi påvise kontinuitet helt op i nyere tid. Samtidig viser kirkerne, at spørgsmålet om kontinuitet eller brud afhænger af perspektivet. Forløbet var ikke identisk i købstaden og på landet eller i forskellige dele af landet. Kirkerne viser middelalderen som både langvarig og varieret. Skriveren må derfor tilslutte sig Mouritz Mackeprangs (1920) gradvise udvikling mellem det romanske og gotiske, dog med en stærkere betoning af det regionale særpræg, og afvise Aron Anderssons (1978) historiske brudflade.[18]

Fromhed og verdslighed

Hvorfor var kirkebyggeriet så kolossalt i årtierne omkring 1500? Altså, hvorfor gotiseres kirkerne kort før reformationen? Svaret antydes allerede i de retoriske formuleringer af problemet: Byggeriet kan tolkes kvantitativt i lyset af reformationen.

Gotiseringen henviser til en forandring af formsproget, men også til praktiske og funktionelle forandringer. Nye kirker blev opført, mens gamle blev udvidet, fik tilbygninger og hvælv. Ved at anvende det flertydige begreb gotisering tvinges vi til at se de enkelte forandringer som dele af en helhed. Problemfeltet flyttes fra et kaos af spredte iagttagelser og individuelle forklaringer til abstrakte sammenhænge.

Hver eneste byggekampagne har sin særlige forklaring knyttet til personlige motiver samt tidens og stedets forudsætninger. Der findes altså lige så mange forklaringer som forandringer, hvor kilderne selvfølgelig kun tillader os at afdække en brøkdel. Her resignerer måske mange forskere. Senmiddelalderens kirkebyggeri forbliver da et uforståeligt "vanvid".

Skriverens vej ind i gotiseringens labyrint har været hvælvet som en både kvalitativ og kvantitativ ledetråd. Hvælvet som målestok tillader, at forandringerne vurderes på samme skala. Og med påvisningen af kontinuitet i byggeriet og dets baggrund kan gotiseringen omformuleres fra

et spørgsmål om nye former til et spørgsmål om mængde. Stil erstattes af fag. Alle elementerne i gotiseringen kendes fra den romanske periode. Vor opgave bliver at forstå, hvorfor mennesker fik mulighed eller behov for at bygge netop omkring 1500.

Et omfattende byggeri i tiden op til reformationen er en kendsgerning i næsten alle oversigtsværker med skiftende formuleringer, alt fra antydninger via det nøgternt beskrivende til det maleriske. At stadig flere tilbygninger opføres. At byggevirksomheden intensiveres i middelalderens sidste årtier. At kirkerne indhylles i stilladser. Byggeriet som en kraftpræstation, en vældig bølge eller epidemi. Det iagttages stundom med forundring, som mærkeligt eller unødvendigt. Og den øgede aktivitet gælder ikke blot bygningen, men også altrene, kalkmalerierne og inventarerne.[19]

Men var der egentlig et byggeboom op til reformationen? Eller er "Den gotiske labyrint" formuleret omkring et fiktivt problem? Det er jo uhyre vanskeligt at fastlægge byggeriets konjunkturer, da dateringerne er så usikre. Indtrykket fra Trap og kirkeværkerne er dog, at de fleste udvidelser, tilbygninger og hvælv henføres til 1400-årene, ca 1500, sengotikken eller reformationstiden. Men et hvælv kan også blot beskrives som gotisk, så det endnu er umuligt at opdele hele byggeriet i kortere perioder med skillelinjer f eks ved 1350 eller 1450.

I Ystadområdets to skånske herreder kan iagttages et intensivt kirkebyggeri indenfor perioden 1450-1550, men slet ikke af samme omfang som i den romanske periode eller nyere tid. Og hvælvslagningen var afgjort mindre end i de foregående århundreder. Ved at få flere hvælvfag omkring 1300 end omkring 1500, afviger Ystadområdets landkirker dog fra tendensen både i Skåne og Danmark som helhed.

Fortsætter vi til Fyn og Tåsinge, så afslører biskop Jacob Madsens visitatsbog, at af de 187 middelalderlige sognekirker fik mindst 4 (2 %) ribbehvælv over skibet eller langhuset efter 1588-89. Ved bispens besøg havde de nemlig endnu "Fiæle Lofft", hvor de nu har hvælv. Adskillige at de gotiske hvælv kan altså være indbygget lang tid efter reformationen. Købstadskirken St Laurentius i Kerteminde fik således hvælv af sengotisk type så sent som i 1690'erne.[20]

Med hjælp af regnskaber kan vi vise, at hvælv, der er blevet betegnet som sengotiske, faktisk blev indbygget i 1600-årenes første årtier i Jylland. Nabokirkerne i Hover, Jelling og Nørup fik hvælv på Christian IV's tid.[21] Gennemgangen af Trap, Danmarks Kirker og Nationalmuseets arkiv viser ribbehvælv fra renæssancen i 13 (1 %) af sognekirkerne i Viborg, Århus og Ribe stifter. Den synlige del af problemet synes altså at have omtrent samme beskedne størrelse i det karrige Jylland og det frodige Fyn.

For at fastslå tendensen i byggeriets konjunkturer må vi anvende kalkmaleriernes udsagn. Billederne er ofte lettere at datere end arkitekturen. Og som regel blev kirken udsmykket kort efter hvælvslagningen for at udnytte de endnu stående stilladser.

Kalkmalerierne med deres årstal og stilperioder viser, at selv om gotiseringen begyndte tidligt og fortsatte efter reformationen, tilhørte størstedelen af byggeriet århundredet og årtierne inden reformationen. Vi bevidner et byggeboom, som hverken Ystadområdets kirker eller et fåtal sene hvælv i Jylland og på Fyn kan bortforklare.

Vi skal forsøge at forstå et byggeri, som berørte næsten alle kirker, men især kan iagttages i købstæderne, på Fyn og Sjælland samt ved valfartskirkerne. Vi skal forstå, hvorfor middelalderens rige og mægtige, bisper, provster, rigsråder, riddere og borgmestre, investerede en del af deres økonomiske kapital netop i kirkerne omkring 1500.

Vi skal forstå et byggeri som i Holmstrup, hvor St Sørens kirke (fig 101) blev radikalt fornyet få årtier inden reformationen. Udvidelsen må økonomisk have haft sin baggrund i valfart og kildemarkeder, men initiativet må have hvilet hos Roskildebispen Niels Skave (embedstid 1485-1500). Ifølge et gavebrev fra 1489, kendt i en yngre afskrift, skænkede han to gårde til sjælemesser for sine forældre og søskende i den af ham byggede kirke. I brevet nævnes broderen Herluf, der var bispens lensmand på Dragsholm og hustruen Øllegård Valkendorf, hvis våbenskjolde er bevarede som glasmalerier. Samtidens selvforståelse finder vi på korbuekrucifikset fra ombygningstiden, der har en indskrift. I oversættelse lyder teksten: "Det hellige legemes kor er bygget til ære for den herlige bekender S. Søren på grund af de

på dette sted ved guddommelig førelse skete guddommelige mirakler til de dødeliges hjælp..."[22]

Formuleringen påminder om talrige andre formelagtige indskrifter, hvor motivet er at ære Gud, Kristus, Jomfru Maria eller en helgen. Motiverne er næsten enslydende gennem hele middelalderen. Sune Ebbesen lod således opføre Bjernede kirke af sten "til ære for Gud og Sancta Maria og Sanct Laurentius". Og da biskop Jens Iversen Lange i 1479, altså omtrent 300 år senere, skænkede en ny højaltertavle til Århus domkirke, var det "til Guds pris og til ære for S. Clemens".[23]

Ifølge nogen lærd, måske præsten eller bispen selv, er koret i Holmstrup altså bygget til ære for St Søren. Dyrkelsen af St Søren, som kirken var viet til, og valfarten til helligkilden i nærheden er vigtige for at forstå opførelsen af en hallekirke ude på landet. Endelig kan vi fokusere på kirkefyrsten Niels Skave, der havde rigelig anledning til at manifestere både sin fromhed og magt.

Niels Skave tilhørte højaristokratiet og var kongens kansler, da han 1485 blev valgt til biskop i Roskilde, vistnok mod kapitlets vilje. Under hele sin bispetid frem til 1500 lå han i uafbrudt og forgæves strid for embedets rettigheder. Han stred mod enkedronning Dorothea om bispesædets fjerding i Roskilde, mod Antvorskov kloster, mod Sorø kloster og mod kong Hans. Således fordrede han Københavns slot, der engang havde tilhørt Roskilde bispestol. Og han lå i konflikt med rigshofmesteren Poul Laxmand. Faktisk blev bispen bandlyst en tid af paven for sin fremfærd mod johannitterne i Antvorskov.[24]

Holmstrup som eksempel åbner for flere perspektiver på gotiseringens mentale baggrund. Vi kan acceptere middelalderens egne bevidste motiver. Nøjes vi med formule-

Fig 101. Holmstrup kirke. Laveret tegning af Jacob Kornerup 1859 i Nationalmuseet.

ringen, at byggeriet var til ære for St Søren, har vi imidlertid blot omformuleret problemet. Hvorfor var da behovet for at ære helgener og valfarte til helligkilder særlig stort i købstæderne og på Øerne netop omkring 1500? Vi kan også lede efter andre motiver og måske ubevidste strukturer bag tidens formler. Vi kan søge sociale og politiske motiver bag stifterens fromhed. Niels Skave var som biskop ikke en Kristi ydmyge og fattige tjener, men en mægtig kirkefyrste, der søgte at forøge bispesædets gods, samtidig som han favoriserede sine brødre og svogre som lensmænd. Her var idealer og praksis vidt adskilte.

I "Skånes konsthistoria för medeltiden" (1850) skrev Carl Georg Brunius, at "Höga och låga, rika och fattiga, ja nästan alla utan undantag vore hufvudsakligen genomträngda af ett enda syfte, nemligen att på allt sätt befordra andeliga stiftelser. Enhvar hyste i den tiden en lefvande tro derpå, att allt vore här i verlden en obetydelighet i jemförelse med det, som väntade oss i en annan, och att det säkraste sätt, hvarpå allt kunde här försonas och något bättre der förberedas, bestod i uppoffringar för kyrkliga arbeten."[25]

I den senere kunsthistoriske litteratur finder vi kun enkelte ord og linjer, som forsøger at forklare, *hvorfor* middelalderens mennesker lod opføre og forandre kirker. Undertiden er anledningen til kirkebyggeriet blevet beskrevet som simpelthen en lyst til at bygge: Johnny Roosval (1924) skrev om en "märklig dådlust i kyrkors byggande, förstorande, välvande, målande och skulpturprydande" og om "kraftiga biskopar med lidelse för kyrkobyggning och altareskrud".[26] Francis Beckett (1924-26) skrev om en bølgebevægelse af "Byggelyst", "Byggeiver" og "Kappelyst", der kom fra Frankrig og Tyskland til Danmark i slutningen af 1000-årene, og atter at "Byggelysten blussede op i Unionstiden".[27] Vilhelm Lorenzen (1934) fremhævede sengotikkens "Trosiver og Offervillighed" samt "Trangen til Frelsesvished".[28] Johan Exner (1961) forklarer opførelsen af de mange romanske kirker dels med selve oplevelsen af den nye stærke tro, dels med "ren og skær byggeglæde". Mellem konge, bisp, storbonde, kloster, by og sogn blev det "mode og kappestrid" at bygge kirker. Og "størsteparten af ombyggeriet skyldes nok en blanding - i ubestemmeligt forhold - af religiøs følelse, byggelyst og simpelthen modepåvirkning."[29]

Nutidens forskere kan være yderst forsigtige med at forklare kirkebyggeriet. I "Danmarks arkitektur, Kirkens huse" (1981) konstaterer Hugo Johannsen således, at "I middelalderens sidste årtier intensiveredes byggevirksomheden tilsyneladende voldsomt overalt. Det synes, som om man næppe har kunnet se en eneste sognekirke, der ikke havde stilladser enten ude eller inde."[30] Men iagttagelsen ledsages ikke af nogen forklaring. Istedet knyttes gotiseringen til et antal tendenser og forandringer, der heller ikke får nogen forklaring: Væksten i afladssystemet, helgenskaren og valfartsvæsenet, ændringerne i de arkitektoniske idealer og liturgien, behovet for flere altre, den senmiddelalderlige religiøsitet, de kirkepolitiske motiver og gotikkens krav til lys.[31]

Ved siden af de religiøse motiver finder vi også forskere, som mere håndfast og materialistisk har tolket kirkebyggeriet som en økonomisk investering eller en social og politisk manifestation. I sin "Danmarks Historie" (1925) motiverer Erik Arup den kolossale ydelse af arbejde og kapital, som er forudsætningen for opførelsen af vore romanske stenkirker: "den mand, der byggede kirke, fik ogsaa i Danmark kirketienden af dem, der søgte til hans kirke. Det kunde da efter tiendens indførelse efter omstændighederne blive en endogsaa meget god forretning for en privatmand at bygge en kirke." [32]

Axel Bolvig forklarer i "Kirkekunstens storhedstid" (1992) det voldsomme romanske kirkebyggeri med behovet for kirker på storgårdene, hvor aristokratiet kunne begraves, samt med decentraliseringen af dåbssakramentet. Kirkerne blev opført med skibets døbefont som det centrale.[33]

Og arkæologer har de seneste år knyttet sognedannelsen og det tidlige kirkebyggeri til kongemagtens eller statens etablering. Kristningen og kirkebyggeriet var led i en politisk strategi for at etablere en feudal kongemagt. Den hierarkiske kirke kunne legitimere rigssamlingen og den nye sociale orden med priviligerede stænder. Kirkerne bliver da materielle manifestationer, der skal overbevise modstræbende lokale høvdinge og ætter, der udøver den norrøne re-

ligion. Bag byggelysten og trosiveren skulle altså findes en vilje til magt.[34]

Fromhed eller verdslighed, byggelyst som en religiøs iver eller jordisk magtstræben? Forskernes skiftende tolkninger af kirkebyggeriet leder her uundvigeligt til spørgsmål om opfattelsen af middelalderen som epoke, til middelalderens mentaliteter og reformationens betydning.

Den gotiske stræben

Når det intensive kirkebyggeri ved middelalderens slutning tolkes som et udtryk for ængstelig fromhed eller god økonomi, da fremtoner billedet af senmiddelalderen som en periode af enten krise eller fremgang. Lige som middelalderen blev vurderet som mørk eller lys, statisk eller dynamisk, bliver senmiddelalderen her opfattet i forhold til tiden inden og efter.

I lyset af den tidlige middelalders ekspansion og reformationen opfattes senmiddelalderens ofte som en periode af stagnation og dogmatisme. Senmiddelalderen leder tankerne til agrarkrisen, pest, krige og oprør. Johan Huizingas klassiske værk "Herfsttij der Middeleeuwen" (1919) har her spillet en afgørende rolle for vort negative billede af senmiddelalderen. Huizinga beskriver tiden som fuld af tomme ritualer, frygt, pessimisme, krig, fattigdom og undergangsstemning, hvor mennesker søgte trøst i religionen eller flugt i drømmen.[35]

Men paradoksalt nok må historikere, kunsthistorikere og arkæologer samtidig konstatere en enorm byggeaktivitet ved kirker, købstæder, borge og herregårde, der antyder velstand og fremgang.[36]

Den tilsyneladende modsætning kan skyldes, at senmiddelalderen anvendes bredt om 13-1400-årene, der omfatter både en krise og en opgang. Modsætningen kan også skyldes, at begreberne krise og fremgang er relative på grænsen af intetsigende. De afhænger jo helt af perspektivet. Agrarkrisen og pesterne betød faldende indkomster for jordejerne, men gjorde livet lettere for bønderne, som overlevede og fik højere realløn.

Er kirkebyggeriets kulmination omkring 1500 et udtryk for fromhed eller velstand, krise eller fremgang, angst eller lyst? Skriveren vil her undvige et kategorisk enten-eller ved at hævde et både-og: Fromheden og velstanden, krisen og fremgangen, er to sider af samme udvikling. Kirkebyggeriet kulminerer, da tidens idealer og realiteter afviger fra hinanden.

Middelalderens fromhedsidealer kommer til udtryk i de syv dyder, nemlig de tre teologiske dyder tro, håb og kærlighed samt de fire kardinaldyder mådehold, mod, klogskab og retfærdighed. Fromhedsidealerne kommer måske tydeligere til udtryk i dydernes modsætninger, altså i de syv laster eller dødssynder, vantro, fortvivlelse, nærighed, vrede, ubestandighed, dårskab og uretfærdighed. Rækken blev senere udvidet med flere parvise begreber - kyskhed og vellyst, ydmyghed og hovmod, enighed og splid.[37] I prædikener, kalkmalerierne og træskupturer møder vi også en skare af hellige mænd og kvinder, hvor helgenlegenden kunne danne forbilleder for mennesker, ja opfordrede til en kristen livspraksis.[38]

En modsætning mellem idealer og realiteter, mellem kirkens egen lære og dens praksis, kan opdages på flere plan. Kirkens egen religiøse og ideologiske autoritet var truet. Skismerne havde svækket pavemagten, selv om reformkoncilier genskabt kirkens enhed og lagde op til fornyelse. Stadig opstod nye bevægelser, som trodsede kirken. Kætterne afviste en kirke, der havde glemt, at Jesus selv var fattig. Og forfattere som Dante kritiserede pavemagtens politik samt kirkens åndelige og moralske forfald. Højgejstligheden levede som et aristokrati fjernt fra egne idealer.[39]

Gennem forbudet mod afhændelse af jordegods voksede kirkens rigdomme konstant. Siden etableringen af gejstligheden som en egen priviligeret stand var kirkens økonomiske kapital vokset faretruende. Kirkens gregorianske stræben efter frigørelse af lægfolket symboliseret ved kirkebygningens gotisering lagde selve grunden til reformationen.

Kirkernes kalkmalerier giver os et indblik i en verden fuld af moralsk ironi og kritik. På billederne er paven, kardinaler, bisper og munke blandt de første, der ledes ind i helvedes gab. Og modsætningen mellem den fattige og den rige ses tydeligt i Elmelunde på Møn. Elmelundemesteren

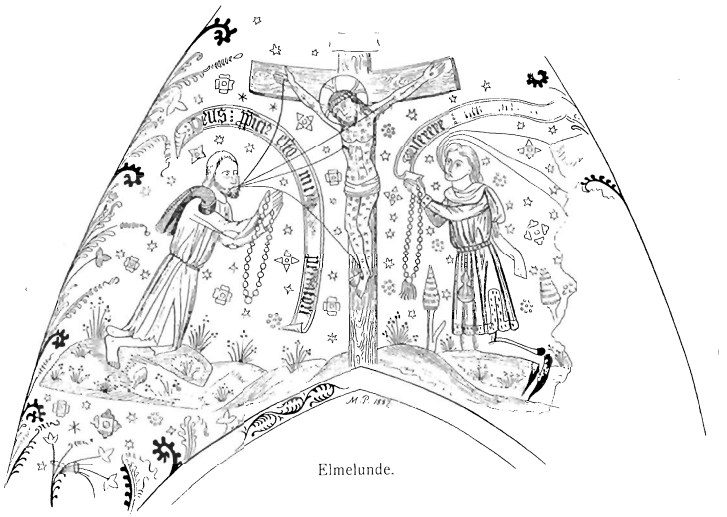

Fig 102. Den fattige og den rige mands bøn. Kalkmaleri i Elmelunde kirke på Møn omkring 1500. Efter Magnus-Petersen 1895.

har her omkring 1500 i en allegori anskueliggjort den fattige og den rige mands bøn (fig 102). Den lasede fattige tænker på Kristi sår, mens den rige i fint tøj og med kostbar rosenkrans tænker på sit jordiske gods, huset, klæderne og hesten.[40]

Hvor de fire stænderne tegnede et idealbillede af middelalderens hierarkiske orden, ser vi efter agrarkrisens omlægninger en udvikling med voksende kløfter inden for og mellem stænderne. Bisper, kanniker, abbeder og provster levede som herremænd fjernt fra sognepræster og vikarier. Inden for det verdslige aristokrati øgede skellet mellem rigsråder og riddere, væbnere og titelløse herremænd. Dele af lavaristokratiet måtte give sig i andres tjeneste som lensmænd eller blev degraderet til bønder. Blandt byernes købmænd opstod et borgerskab af borgmestre og rådmænd, der ikke adskilte sig nævneværdigt fra aristokratiet i levevis og fremtoning.[41]

Fremgangen og rigdommen her i livet skabte angst for fortabelse efter døden. Gaver til kirken kunne imidlertid hjælpe til at frelse sjælen fra helvedet og skærsildens flammer. Men samtidig som generøsiteten bidrog til, at kirkens økonomiske kapital voksede, blev dens religiøse autoritet svækket.

Skærsilden, som et stadium mellem jordelivet og himlen, var en "opfindelse" fra 1100-årene, der blev udbredt med tiggermunkene. Frygten for døden og skærsilden førte efter midten af 1300-årene til en næsten absurd vækst i stiftelser af messer, altre, kapeller og bygninger. Behovet for aflad, hvor man kunne købe sig fri fra tid i skærsilden, voksede brat. Afladen blev ramt af inflation. Hvor der engang blev givet aflad for ofte 20 eller 40 dage, blev det nu 960 dage, 6 år og 240 dage, 70.000 dage og endelig 40.048 år og 46 dage, da Christian I i 1474 besøgte paven i Rom.[42]

Kirkebyggeriet, udsmykningen med kalkmalerier, anskaffelsen af nye inventarer, de stadig flere altre, helgendyrkelsen og afladsbrevene, alt gennem 1400-årene og ind i 1500-årene, kan tolkes som dele af samme ængstelige og rastløse stræben efter det himmelske, eftersom livet på jorden blev stadig fjernere fra idealerne. Den økonomisk "blomstring" måtte med middelalderens selvforståelse fremkalde en øget fromhed, nemlig en tyngde af skyld og længsel efter nåde.

Den uhyre skyldbevidsthed er af Oswald Spengler i "Der Untergang des Abendlandes" (1918-22) træffende blevet beskrevet som baggrunden for kirkernes og hvælvenes stræben: "Domkirkerne rækker stedse mere bedende mod himlen, de gotiske hvælvinger bliver som en folden af hænderne;"[43]

Kirkens og troens krise kan iagttages i den voldsomme byggeaktivitet ved især købstadskirker og valfartskirkerne. Der bygges ekstremt i både højden og bredden. Kirken skulle være i kæmpeformat. St Søren i Holmstrup er et eksempel på en valfartskirke som udvides kolossalt. Et andet eksempel er Frørup kirke på Fyn (fig 103), der lå nær en Regissekilde. Kirken blev udvidet gennem flere faser fra en lille romansk frådstenskirke til et stort gotisk teglhus i senmiddelalderen.[44]

I al korthed vil skriveren tolke gotiseringens intensive byggeri, ombygningerne, udvidelserne og tilføjelserne, ikke som en direkte afspejling af øget velstand eller fromhed, men som brugen af materielle symboler i en tid med social uro. Bygge-

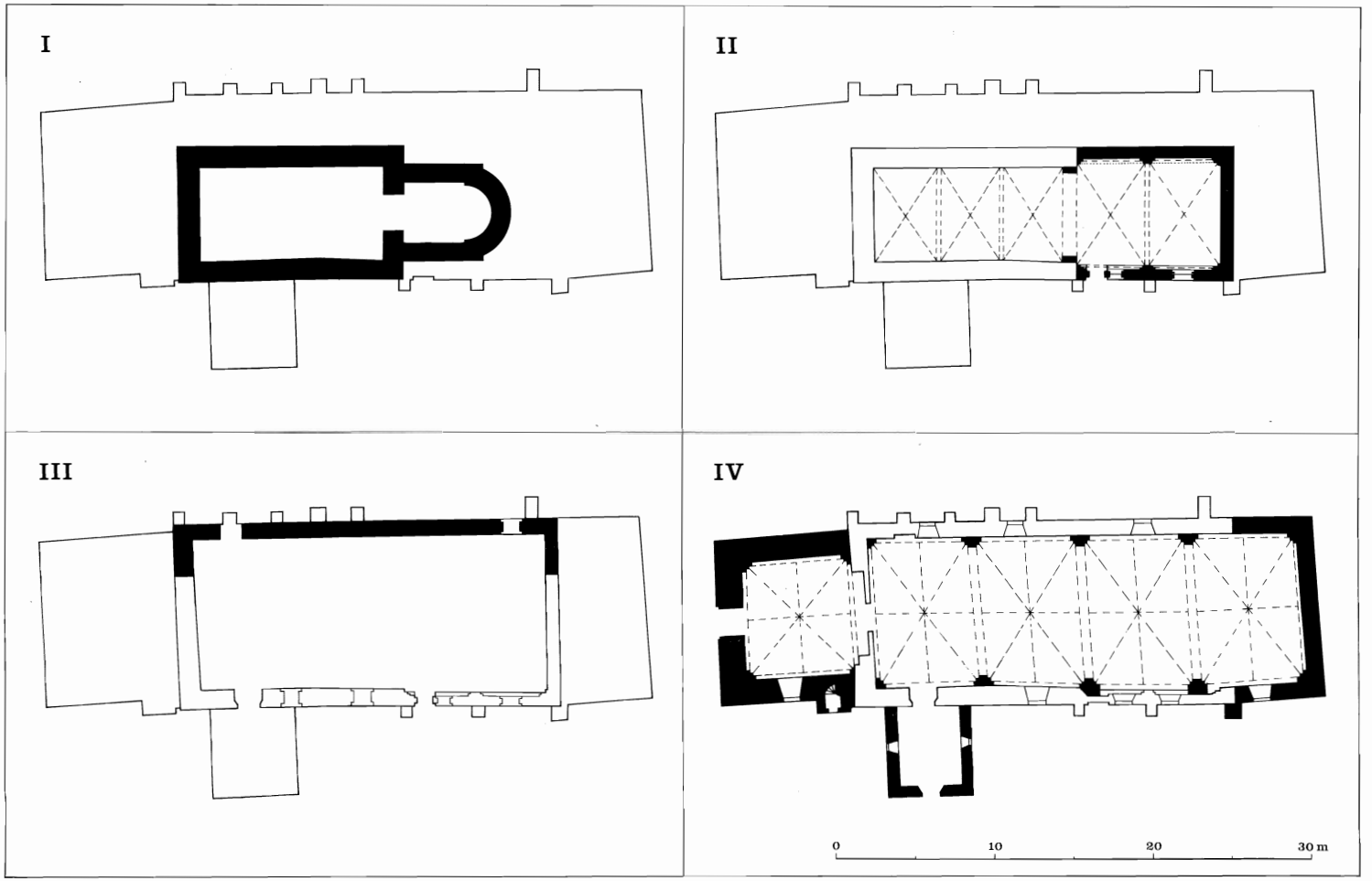

Fig 103. Frørup kirkes udvikling. Valfartskirken blev utvidet og tilbygget flere gange i senmiddelalderen. De komplicerede forandringer er påvist ved en undersøgelse 1974-75. Tegnet efter rekonstruktioner af Morten Aaman Sørensen 1981, Nationalmuseet i København.

riet kulminerede, da den religiøse ideologi ikke længere kunne fortolke udviklingen. Gotiseringen er således et krisetegn.

Bag en rastløs stræben efter at overhvælve kirkerne finder vi dyb ængstelse for jordisk kaos og sjælens evige fortabelse. Det arkitektoniske tegn blev udnyttet både som en markering i sognet af kirkens og Guds orden - og som en forsonende gave hinsides. Hvælvets budskab var nødvendigt, når øget velstand truede tidens religiøse selvforståelse, altså afstanden øgede mellem opfattelsen af idealerne og virkeligheden, mellem fromheden og verdsligheden. Når gotiseringen blev mest omfattende i købstæderne, på Fyn og Sjælland, må anledningen være, at den økonomiske og sociale bevægelse og rivalisering her var størst. Kirkerne kan altså bidrage til at kortlægge en for os vanskeligt tilgængelig kontekst.

Reformationens hændelsesforløb og struktur, dens varighed, karakter og konsekvenser, kunne fortjene et eget kapitel eller en egen afhandling. Her må skriveren nøjes med at trække nogle få hovedlinjer. Det afgørende er, at reformationen på flere områder netop fjernede forudsætningerne for det intensive kirkebyggeri. Reformationen betød dertil et direkte indgreb mod kirke-bygningerne. Klostre, kapeller og talrige sognekirker blev nedrevet især i købstæderne. Altre og træskulpturer blev fjernet i billedstorme eller på befaling af visiterende bisper.[45] Skærsilden, helgenerne og afladen forsvandt. Reformationen løste modsætningen mellem idealerne og de nye realiteter ved at omforme idealerne. Kirken blev forandret både som institution og i sit budskab. Kirkens økonomiske, sociale og politiske magt blev brudt ved konfiskation af jordegodset, ved klostrenes lukning og bispernes udeladelse af rigsrådet.[46]

Og modsætningen mellem de religiøse idealer og den økonomiske udvikling blev fjernet, da velstanden blev en dyd. Ifølge Max Webers klassiske studium "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" (1934) åbnede reformationen for de følgende århundreders dynamiske udvikling i Europa.[47]

Ikke tilfældigt havde reformationen sit gennembrud i de merkantilt dynamiske købstæder, Husum, Flensborg, København og Malmö, hvor vi også finder de største gotiske kirker. Her var et borgerskab vokset frem med rådighed over en betydelig økonomisk kapital og politiske ambitioner. Borgerskabet med et nyt syn på økonomien lå i strid med især tiggermunkene, der tidligt blev fordrevet fra købstæderne.[48]

Som eksempel kan nævnes Jørgen Kock i Malmö. Som købmand, borgmester og møntmester lod han ca 1522-26 opføre et prægtigt stenhus ved Adelgaden, der var udsmykket med spidsbuede blændinger samt en Madonnaskulptur på hushjørnet. Her, hvor syndens penge blev præget og vekslet, kom kirkens gotiske formsprog i brug, ikke som et udtryk for mode, men som en nødvendig manifestation af fromhed. Jørgen Kock forlod imidlertid både sin borgerstand og tro, da han blev adlet i 1526 af Frederik I og året efter i hemmelighed lod indkalde en luthersk prædikant til købstaden.[49] Ifølge "Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra dens klostre i Danmark" skrevet af broder Jacob skulle Kock have været blandt de ivrigste til at plage munkene i Malmö.[50]

Efter at Christan III og adelen i Grevefejden havde nedkæmpet Christian II's tilhængere og brudt borgerskabets selvstændighed, kan vi iagttage, hvordan adelens overskud blev investeret i prægtige herregårde. Hvor gotiseringen var mest radikal på landet, altså på Fyn, men også i Nordjylland og i Skåne, finder vi lidt senere herregårde i renæssancestil. Således blev også adelsvældet markeret i arkitekturen. Overskuddet blev overført fra kirken til boligen og dens komfort. Det synlige privatforbrug var nu tilladt og skyldbevidstheden borte.[51]

Vender vi en sidste gang tilbage til den omfattende litteratur om middelalderen og kirkerne, kan vi faktisk finde enkelte linjer, der lader antyde, at gotiseringens byggeri bør tolkes som en kirkens og troens krise.

I et tilbageblik på middelalderens sidste to århundreder skriver Harald Langberg således i "Danmarks Bygningskultur" (1955): "Mærkeligst staar for os den indsats, som landet over blev gjort med opførelsen af de talrige kirketaarne, der i deres karakteristiske form med kamtakkede blændingsgavle er uløseligt forbundet med forestillingen om det danske landskab. Desværre er disse nationale mindesmærker og forudsætningen for deres tilblivelse endnu

ikke tilstrækkelig udforsket, men som de rejser sig ved de gamle kirker, kan de opfattes som den betrængte katolicismes sidste store manifestation. Et taarnbyggeri til troens befæstning."[52]

Også i en kronik af Erik Kjersgaard med titlen "Det gotiske oprør" (1965) fremdrages kirkens krise. Kjersgaard beskriver den rivende inflation i tildelingen af aflad fra dage til tusinder af år. "Og de øvrige vidnesbyrd: den store strøm af bønnebøger og rosenkranse, de utallige sengotiske kapeller, den voksende hærskare af helgener, de mange valfartssteder - hvad fortæller det os? At kirkens magt voksede fra dag til dag? Næppe. Snarere er det udtryk for et desperat behov fra menighedens side, som kirken fik vanskeligere og vanskeligere ved at imødekomme. I 1400-tallet virker det, som en stormflod af lavkirkelig aktivitet truer selve romerkirkens eksistens."[53]

Hverken Langbergs eller Kjersgaards tolkninger har haft gennemslagskraft i synet på kirkerne. Overhovedet er det sjældent, at opførelsen af kirker opfattes som symbolske manifestationer. Den karolingiske renæssance i 800-årene er et eksempel, hvor iøvrigt investeringerne i prestigebyggeri er blevet opfattet som en hindring for den økonomiske udvikling.[54] Et andet eksempel burde være det enorme byggeri i England efter normannernes erobring af landet 1066. Byggeriet gennemføres i en tid af stadige oprør og uroligheder vendt mod de fremmede herrer.[55] Derimod kan vi finde talrige andre eksempler de senere år, hvor opførelsen af monumenter, alt fra stenalderens dysser til nutidens banker, knyttes til behov for at legitimere gamle eller nye eliter i perioder af forandring og krise.[56]

Middelalderkirkerne kan sammenlignes med monumenter i helt andre tidsepoker eller geografiske områder. Vi kan fundere over ligheder i kulturer og perioder, som har efterladt markante bygningsværker, som Ægyptens pyramider, Irlands stengrave, Thailands templer og Frankrigs katedraler. Her skal vi nøjes med at pege på en hjemlig parallel til gotiseringen, nemlig det nyromanske og nygotiske byggeri.

Middelalderens restaurering

Kirkerne studeres sjældent i hele deres tidsdybde fra opførelsen af den første stavbygning til nutidens udgravning. Middelalderens forandringer sammenlignes ikke med ændringer i senere mere velkendte perioder. Og kirkerne vurderes sjældent af kirkearkæologer som et monument i kulturlandskabet på linje med jættestuen, gravhøjen, runestenen, herregården, jernbanestationen og banken. Kategorier som middelalder, kirke og stil har hæmmet synsfeltet ved at opdele helheden i dele, som undersøges hver for sig.

Den forhistoriske arkæologi anvender etnografiske analogier for at tolke sine kilder. Forhistorien rekonstrueres med brug af eksempler nære i tid, men som regel geografisk fjernt. Også middelalderarkæologien søger paralleller i samtidens europæiske lande for at tolke sine kilder.[57]

En hjemlig og historisk analogi turde være mere relevant end modeller hentet fra eksotiske øer og lande. Vi forlænger blot perspektivet for middelalderkirkerne op i tid. Kirkerne, landskabet og den kulturelle kontekst er omtrent uændret. Og virker springet på tværs af reformationen alligevel dristigt, kan vi minde om opfordringen i Kristian Erslevs metodiske håndbog "Historisk Teknik" (1911), nemlig at "en Historiker ikke kan nøjes med ene at studere Fortiden; han maa udvikle sin Dømmekraft ved i sin Samtid at studere de Forhold, som han vil forstaa for Fortiden."[58]

For bedre at forstå gotiseringen skal vi nu fortsætte op i tiden efter reformationen. En nyere tid kan udnyttes som en historisk analogi. Her kan vi med større præcision kortlægge kirkebyggeriet, dets motiver og baggrund, måske tillige få nye ideer til vor tolkning. Vi skal undersøge, om tendenser i 1400-årenes kirkebyggeri kan genfindes i 1800-årenes Skåne.

Vi finder et omfattende byggeri ved de skånske kirker, der kulminerer i 1860'erne (fig 104). Kirkerne udvides eller ombygges, og nye opføres. Omtrent 137 (34 %) fik én eller flere korsarme, en såkaldt "nykirke" i tiden 1730-1920. Og 152 (38 %) kirker blev helt eller delvist fornyet i samme periode. Ystadområdets to herreder følger omtrent tendensen for hele Skåne med henholdsvis 6 (32 %) kirker, som fik korsarme, og 4 (21 %) kirker, der helt eller delvist blev fornyet.[59]

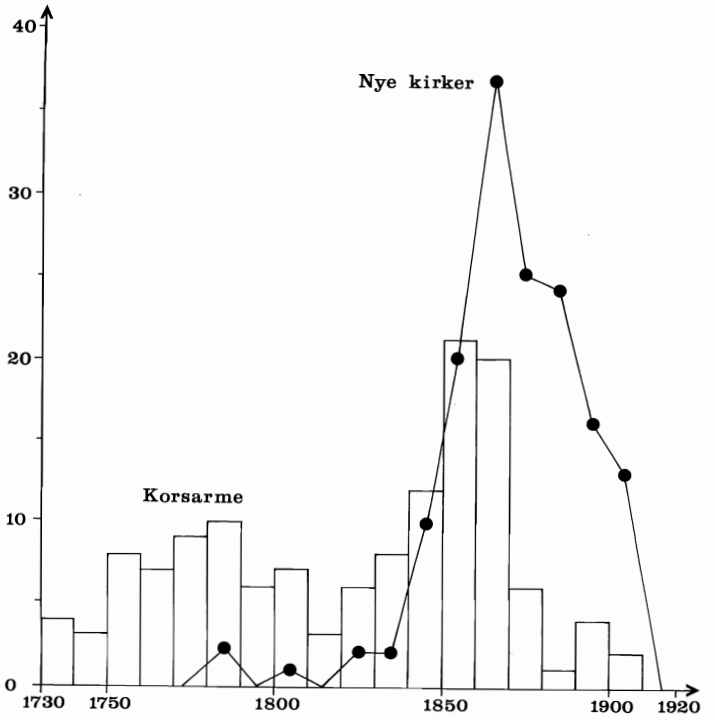

Fig 104. Kirkebyggeriet i Skåne 1730-1910 opdelt på korsarme og nybyggeri (helt eller delvist). Kun bevarede bygninger er medtaget i oversigten. Omtegnet efter Fernlund 1989 med enkelte tillæg.

Atter ser vi parallelle forandringer af kirkerne og herregårdene. Lensbaronen og kirkepatronen Jules E Stjernblad stod således både bag ombygningen af Marsvinsholm til et renæssanceslot og opførelsen af Skånes største landkirke i 1867 på bekostning af tre små sognekirker og trods menighedens modstand.[60]

Et kirkebyggeri som i Skåne forekom yderst sjældent i det nuværende Danmark. En undtagelse er det jyske grevskab Frijsenborg, hvor slottet og dets talrige kirker blev ombygget i 1860'erne og 70'erne.[61] Adskillige kirker blev også radikalt ombygget og fornyet på Bornholm gennem 1870-erne og 80'erne.[62]

I en nyere tid optræder altså samme blanding af udvidelser, tilbygninger og fornyelser, som vi kunne iagttage i middelalderen. Og når 1800-årenes byggeri skal forklares, genfinder vi faktorer fra gotiseringen. Det intensive byggeri er blevet forklaret med befolkningsvækst, økonomisk højkonjunktur og nye religiøse behov. Som regel forklares nedrivningen og nybyggeriet med et kraftigt øget folketal og behovet for et "Herranom värdigt Tempel".[63]

Trængslen i de små kirkerum var en realitet, som kan forklare de tilbyggede "nykirker". Men talrige kirker blev først fornyet, når folketallet var faldende. Andre blev forandret uden at få mere plads. Ombygningen af Bjäresjö kirke 1892 betød ingen reel forøgelse af gulvarealet. Sammenligner vi videre Skåne og det nuværende Danmark, så finder vi omtrent samme befolkningsvækst. Trods en tredobling af folketallet blev imidlertid kun 75 (5 %) af de danske sognekirker helt fornyet i tiden 1800-1917. Væksten i befolkningen er altså ikke tilstrækkelig som forklaring.[64]

De talrige restaureringer og ombygninger af skånske herregårde, der kulminerede i 1850'erne, er af Siegrun Fernlund (1987) blevet tolket som et udtryk for adelens behov for at markere sin stand og priviligier i en periode af økonomisk fremgang, men social tilbagegang. Herregårdene blev fornyet i historiske og "danske" stilarter, der skulle erindre om adelens storhedstid.[65]

Kirkebyggeriet i 1800-årene kan tolkes efter samme linje. Kirkerne blev fornyet, ikke blot som et resultat af befolkningspres, bedre økonomi og nye idealer, men som en manifestation og legitimering i en tid med radikale forandringer. Byggeriet var et led i gejstlighedens kamp for at opretholde en enhedskirke. Kirken som religiøs og ideologisk institution var truet af vækkelser og frireligiøse menigheder. Sognekirken blev udfordret af missionshuset, den kollektive højmesse af private andagter. Nu skulle sognekirken genskabes som et værdigt tempel for hele menigheden. Kirkebyggeriet er således først forståeligt som en symbolhandling.[66]

Kirkerne blev fornyet i den nyromanske og især nygotiske stil, der var blevet det dominerende europæiske formsprog efter klassicismen. Hvor klassicismen blev associeret med enevælde og aristokrati, kunne nygotikken opnå popularitet hos det fremvoksende borgerskab som et symbol på

parlamentarismen. Og for gejstligheden var nygotikken en stil, som henviste til kirkens storslåede middelalderlige fortid.[67]

Baggrunden for det intensive kirkebyggeri i Skåne er den radikale udskiftning. Gårde blev nedbrudt og nye opført ude på markerne. Efter enskiftet 1803 og laga skift 1827 blev hundredevis af landsbyer opløst. Det gamle kulturlandskab blev fuldstændig forvandlet. Det sociale fællesskab blev sprængt. Kirketugten ophørte. Og et landproletariat knyttet til de store godser voksede frem i skyggen af selvejerbonden.[68]

Det er altså ikke tilfældigt, at de nye kirker i Skåne især blev opført, hvor udskiftningen var tidlig og omfattende. Eller at herregårde og kirker blev fornyet omtrent samtidigt. Fornyelsen var en utilsigtet nødvendighed, efter at den agrare ekspansion og de sociale forandringer, som fulgte udskiftningen, havde gjort adelen og kirken forældede som institutioner. I Danmark, hvor udskiftningen var mindre radikal, overlevede fællesskabet - og dermed også kirkerne.

Bag tidens egne motiver kan vi skimte samme struktur som i årtierne op til reformationen. Kirkebygningerne blev fornyet, da kirken som institution var truet, altså da kirkens religiøse og ideologiske idealer ikke længere kunne anvendes til at tolke udviklingen.

Vi kan påvise ligheder mellem 1400-årene og 1800-årene, mellem Holmstrup og Tygelsjö. Og vi kan detaljeret kortlægge udviklingen, registrere motiver og forudsætninger i en nyere tid. Men analogien kan næppe anvendes for at styrke teser om gotiseringen. Under en overflade af hensigter og årsager udgør 1800-årene jo selv et kompliceret tolkningsfelt.

Lad os opholde os en stund ved 1800-årene. I det århundrede fremkom mange af de centrale begreber og institutioner, som endnu udgør kernen i kirkearkæologien. Gotikken blev da opdelt i to stilarter kaldt rundbuestil og spidsbuestil - eller romansk og gotisk. Og samtidig med de mange kirkebyggerier og ombygninger voksede en bevidsthed om arkitekturens udseende i middelalderen. Restaureringens genskabelse af den oprindelige arkitektur blev ledsaget af landvindinger i bygningsarkæologiske metoder og dokumentation, der stadig har gyldighed. Kirkearkæologien er således et barn af 1800-årenes romantiske sværmeri for middelalderen.

Drømmen om middelalderen møder vi hos 1800-årenes ledende kunsthistorikere og arkitekter med navne som Eugene Viollet-le-Duc i Frankrig, Niels Laurits Høyen og H B Storck i Danmark, Carl Georg Brunius og Helgo Zettervall i Sverige.

Kirkearkæologien blev født i 1800-årene med det praktiske behov for at nybygge og restaurere kirkerne. Men den ideologiske baggrund for drømmen om middelalderen og kirkens restaurering var en reaktion mod oplysningstiden og den franske revolution, der havde ladet kirkerne få nye funktioner, forfalde eller simpelthen ødelægge.

Kirkens fornyelse og restaurering betød symbolsk en restaurering af kirken som institution. Kirkens hidtil suveræne position som religiøst og ideologisk samlingspunkt havde været og var truet. Den nye kirke skulle i arkitekturen henvise til kirkens og rigets fordum storhed, i Danmark selvfølgelig til Valdemarstiden.

Det var en religiøs, men også politisk manifestation, da Kölnerdomen i årene for den preussiske samling af Tyskland omsider blev fuldført. Og det var en religiøs og ikke mindst national handling i kølvandet af nederlaget mod Preussen, da domkirken i Viborg blev fornyet.

De gamle kirker, som hidtil havde overlevet, blev nu restaureret til livløshed. De yngre dele, som skæmmede den oprindelige bygning, blev skrællet væk. Restaureringen fjernede således ofte de gotiske tilføjelser til de romanske bygninger. Efter bedste evne blev kirkerne genskabt, som de engang havde været, eller burde have været. De skulle tilbageføres til deres romanske udseende. Her kan vi nævne drastiske eksempler på restaureringer som domkirken i Viborg (1863-76), domkirken i Lund (1868-80) (fig 105) og landkirker som Fjenneslev (1872-74, 1898), Thorsager (1877-78), Skarp Salling (1884, 1890-91) og Bjernede (1890-92). Restaureringerne ramte hovedsagelig de nationale monumenter, altså kirker knyttet til Valdemarerne og Hvideslægten.[69]

Som princip for 1800-årenes danske restaureringer lå altså en tilbageføring til det oprindelige og en stræben efter

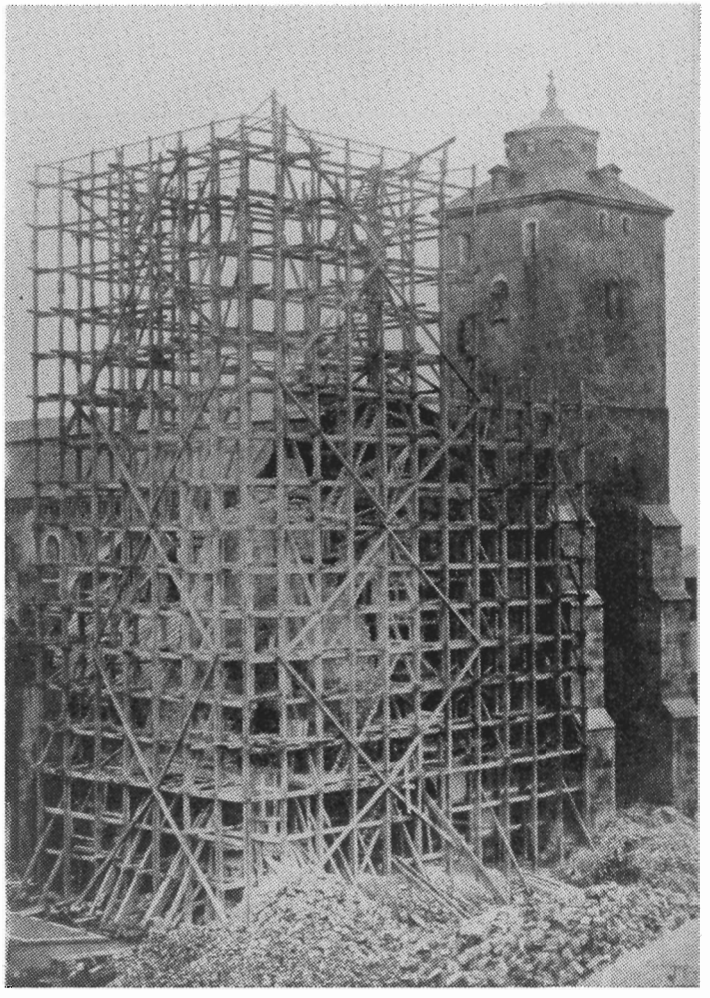

Fig 105. Hugo Zetterwalls nedrivning af nordtårnet ved Lunds domkirke 1869. Ifølge Fredrik Wilhelm Scholander i 1864 var hensigten med Zetterwalls "ombygning" at skabe et "fantasibild som skulle efterträda de gamla oformligheterna". Det handlede om "rundbågstilens genomförande och monumentets befriande". Foto og citat efter Weibull 1953.

renhed ved en fjernelse af senere tilføjelser og ensretning af det bevarede. Det, som skulle fremhæves, var Valdemarstidens kirkearkitektur. Gotikken med konnotationer til senmiddelalderens nationale forfald skulle bort.

Arkitekterne hærgede vore fornemste kirker. Folk i samtiden protesterede næsten forgæves. Allerede i forbindelse med Viborg domkirke i 1865 udtrykte J J A Worsaae frygt for at restaureringerne "efterhaanden kunne udstrække sig til at udbytte vore originale mindesmærker med splinternye og kostbare Kopier". Netop i Viborg blev en helt ny kirke opført på pladsen for den gamle.[70]

Vendepunktet blev restaureringen af Bjernede rundkirke. Fjernelsen af den pittoreske bispehue ledte til en principdebat 1904-05 i "Architekten", hvor Storck blev hårdt kritiseret. P V Jensen-Klint hævdede, at "Paa en gammel Bygning skal man kunne læse dens hele Historie." Og som en konsekvens lod han opføre nye kirker med brug af flere formsprog. Vodskov kirke i Vendsyssel fra 1906-09 fik således romansk apsis, kor og skib, gotisk kapel i syd, et kapel med renæssancegavl i nord, et tårn, der var både romansk og gotisk samt gotiske ribbehvælv. Tilbageføringsprincippet blev erstattet af en antikvarisk holdning.[71]

Udgangspunkterne for forrige århundredes restaureringer er smuldret. Valdemarstiden har måske stadig en heroisk klang i historieskrivningen, men Kristian Erslev og Francis Becketts synteser er faldet. Adskillige kirker blev opført både før og efter Valdemarernes regeringstid. Kirker og kalkmalerier har fået både ældre og yngre dateringer. I andre tilfælde, som ved Viborg og Lunds domkirke, har omhyggelige undersøgelser afsløret, at bygningerne ikke udgør arkitektoniske og stilistiske enheder, men er opført i flere omgange og over så lange tidsrum, at planerne også er blevet ændret afgørende undervejs. Viborg domkirke blev påbegyndt i 1130'erne som en romansk katedral i granitkvader, men blev fuldført ved midten af 1200-årene i tegl. Den stående domkirke er således en historisk anakronisme, en skrivebordskonstruktion, der fortæller mere om 1800-årene end om middelalderen.[72]

En afgørende forudsætning for 1800-årenes arkitektoniske og arkæologiske praksis er dertil at finde i den sproglige etablering af begrebsparret rundbuestil og spidsbuestil, romansk og gotisk. Ved selve måden at opfatte og definere stilen i et dualistisk enten-eller, fik arkitekten et håndgribeligt redskab til at beskrive og dernæst rengøre middel-

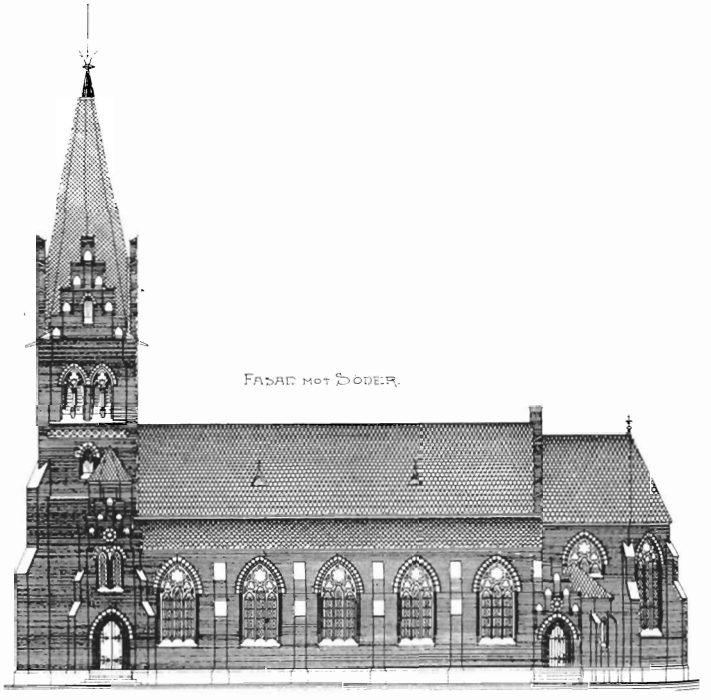

Fig 106. Tygelsjö nye kirke. Tegning af arkitekten A W Lundberg 1901, her retoucheret efter Engman m fl 1991.

for uønskede tidsfragmenter. Kirkernes murværk blev nu ændret, så de passede med de ideale forestillinger, som var knyttet til stilbegrebeme. Den faktiske middelalder blev ofret for at nå en forvreden drøm om middelalderen.

De valgte eksempler, kirkerne i Sædding, Holmstrup og Tygelsjö, repræsenterer netop stilistiske idealtyper. Kirkerne kan illustrere retninger i byggeriet, men set i topografiens helhed fremstår de som sjældne undtagelser. Sædding er således en af de yderst få næsten uforandrede kirker. Holmstrup tilhører de få valfartskirker og er unik som gotisk landkirke. Og Tygelsjö (fig 106) viser den gotiske idealtype i sin ekstreme og moderne form, hvor drømmen har taget magten. Kirker som Sædding, Holmstrup og Tygelsjö er måske brugbare til at illustrere metaforiske epoker, men de viser ikke middelalderens eklektiske mangefold.

Heller ikke de andre ledende eksempler, Ølsemagle, Bjernede, Bjäresjö og Fjenneslev, er særlig typiske, snarere det modsatte. Men atter, de er udmærkede til at illustrere gotiseringen og kirkernes kontekst.

Eksisterer middelalderen og gotikken som en fortid og arkitektur, eller blot som tankemodeller? Hvilken rolle spiller vore begreber i skabelsen af fortiden? Spørgsmålet om forholdet mellem begrebeme og arkitekturen nærmer sig her en langvarig filosofisk diskussion om sprog og materie, nominalisme eller realisme.

Vi skal blot konstatere, at begreberne romansk og gotisk som idealtyper har, og har haft, en afgørende betydning for ikke blot skabelsen af en middelalderens indre diskontinuitet, men også konkret ved restaureringernes omformning af de bevarede bygninger. Fortidens spor ændres efter vore forestillinger om det forgangne.

Kirkebyggeriet, restaureringerne og (kunst)arkæologien i 1800-årene danner en ubrydelig enhed, hvor monumentets historiske dimensioner anvendes for at skabe kontinuitet. Når forandringerne øger i hastighed og risikerer at vælte den sociale struktur, aktiveres traditionen som kraft. Traditionen legitimerer med henvisning til historien. Moderne erfaringer og institutioner forankres med stolthed i middelalderen og får hermed alderens tyngde og ret. Netop sognekirken, der tilsyneladende står uændret, trods alle forandringer i kulturlandskabet, bliver en selvfølgelig bærer af nationens historiske arv. Kirkearkitekturen tillægges nye meninger.[73]

Det er let med tidens distance at tage afstand fra 1800-årenes kirkebyggeri og restaureringer, nu hvor alt tilsyneladende er anderledes og bedre. Hvilke holdninger til fortiden og nutiden ligger bag den moderne videnskabeligt undersøgelse af kirkerne? Hvorfor analyseres bygningerne så minutiøst? Hvorfor er det i dag utænkeligt at nedbryde en middelalderkirke? Hvorfor markeres rester af gamle vinduer i pudsen? Og hvorfor beskrives kirkerne indgående i tekster som "Den gotiske labyrint"? At middelalderen, kirkerne, gotikken og Danmark her kommer i fokus sammen med en fremhævelse af krise og kontinuitet er næppe tilfældigt.

Kirkerne og teksterne

Fra restaureringerne og kirkearkæologien til middelalderarkæologien, som også har sine rødder i forrige århundrede. Fra drømmen, stilrenheden og begreberne til nogle metodiske erfaringer. Det handler om forholdet mellem arkæologi og historie.

Er der behov for en arkæologi i perioder med brug af skrift, og i så fald hvor langt op i tid? Hvad kendetegner de materielle spor i forhold til de skriftlige kilder? Skal tingene underordnes, supplere eller konfrontere teksterne. Spørgsmålene vender tilbage igen og igen med middelalderarkæologiens behov for at etablere en egen identitet mellem arkæologien og historien.

Fagets forskere vakler mellem at betone middelalderen og arkæologien, enten studiet af netop middelalderen med alle tilgængelige kilder, eller det arkæologiske studium af middelalderen, måske endog i hele perioden, hvor skrift optræder, altså enten som en middelalderforskning eller som en historisk arkæologi.[74]

Debatten illustrerer desværre, at arkæologien, trods århundreder af udgravninger og forskning, endnu behøver at hævde sin berettigelse overfor historieforskningen. Ofte skriver arkæologer, opmuntret af historikere, at uden skriftlige kilder, kan vi ikke tolke dette eller hint. Og med aktuelle tendenser i arkæologien, hvor teksten bliver en tolkningsmodel for de materielle spor, befæstes skævheden også på et teoretisk plan.

Problemet fremtræder tydeligt i forholdet mellem arkitekturen og teksterne. De skriftlige kilder bliver benyttet til at tolke arkitekturen. Undertiden hævdes, at uden belæg i samtidens tekster er det umuligt at afgøre, hvem som f eks lod opføre vore tidlige tårne, og hvorfor det skete. Forekomsten af tekster bliver her et kriterium for, hvilke spørgsmål er mulige at besvare, og dermed også for hvilken forskning, der er forsvarlig.

Hensigten er her at understrege nogle af skriverens empiriske erfaringer i forholdet mellem arkæologien og historien, arkitekturen og teksterne. Iagttagelserne, der er gjort under arbejdet med at tolke de danske kirker, kan beskrives som et bidrag til en kirkearkæologisk tekstkritik.

I vor fornemste krønike, Saxo's "Gesta Danorum", finder vi forbløffende få omtaler af kirker. Selv om Saxo har levet i Lund i de første årtier af 1200-årene som kannik, nævnes ikke med et ord det i vore øjne omfattende byggeri i byen og omlandet. Når Saxo skriver om opførelsen af kirker, handler det altid om de "andre", enten for at hædre forlængst afdøde konger og bisper, eller som en bedrift af kong Valdemar og biskop Absalon på det fjerne Rygen.

En anden kilde fra omtrent samme tid er "Kong Valdemars Jordebog" med fortegnelsen over "kununglef". antagelig fra 1231. Jordebogen er den eneste mulighed for at kortlægge kongens indtægter og besiddelser ved tiden for det romanske kirkebyggeri. Kirkerne i sogne eller købstæder med kongelev afveg imidlertid ikke fra kirkerne iøvrigt, når det gælder tårne og hvælv. Og det er uklart, hvad begrebet egentlig repræsenterer. Et afsnit om kongelev blev derfor kasseret blandt skriverens mange forsøg på at etablere korrelationer mellem kirker og deres kontekst. Tilbage står et eksempel på, hvor usikker en skriftlig kilde kan være.

Kongelev nævnes én eneste gang, nemlig i jordebogen. Bortset herfra er forskerne uenige om det meste. Om oprindelsen og betydningen, om forholdet til kongens og kongemagtens øvrige besiddelser, om fortegnelsen er fuldstændig, hvor pladserne er lokaliseret, hvornår listen er nedtegnet, og hvorfor den er blevet bevaret gennem en senere afskrift.[75]

Teksternes begrænsninger blev også synlige i arbejdet med økonomien. Her savnes samtidige tekster, som kan anvendes for at kortlægge økonomien på sognets niveau bortset fra enkelte områder. Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog blev vurderet som en mulig kilde. Men da listerne er ufuldstændige, deres datering og afgifter omtvistede, måtte denne undersøgelse udgå.[76]

Endog Ribe Oldemoders kirkeliste har sine svagheder. Listen må være skabt i 1320'erne, men kendes først i en afskrift fra tiden omkring 1400. Og det er faktisk uklart, hvad afgifterne gælder. Vil vi rekonstruere de økonomiske ressourcer i hele landet, bliver kirkerne ved deres store antal og gode bevaring de eneste brugbare kilder.

Og leder vi efter omtale af kirkernes arkitektur blandt de ca 12.700 breve frem til 1385, så bliver vi snart skuffede. Lund domkirkes krypt, kor, kapeller og tårne nævnes i testamenter. Iøvrigt er kilderne næsten tavse. Intet skrives om planløsninger og udvidelser. Hvælv nævnes kun to gange. I 1250, da Esbern Snares datter Fru Ingeborg skænkede ejendomme til Sorø kloster "paa den betingelse, at Indtægterne af samme Gods skulde tilfalde Kirkens Bygningsfond til Kirkens Hvælvinger". Samt i 1360, da ridderen Stig Andersen Hvide til Bjørnholm gav gods til oprettelse af et alter for Jomfru Maria i domkirken i Århus "midt i den ydre gang under den næstsidste hvælvning".[77]

Vigtigere er det måske, at de tre tidlige breve, som omtaler kirkebyggere, er knyttet til ualmindelige kirker. Brevene udtrykker den atypiske situation og kan vurderes som en ting med skrift på linje med indskriften, stifterbilledet eller tårnet. At en kirke var opført af aristokrater, kunne altså markeres i forskellige medier, hvoraf brevet blot var én mulighed. Også inkorporationsbrevene henviser til kirker ud over gennemsnittet.

Både krøniker og breve har yderst få oplysninger, som direkte vedrører kirkerne. Hvor tekster eksisterer, som burde kunne anvendes i en vurdering af kirkerne, er de ofte omgivet af så mange forbehold og usikkerheder, at deres nytte bliver tvivlsom. Og hvor breve nævner sognekirker, kan vi af arkitekturen se, at situationen er atypisk. De fåtallige breves udsagn skal ikke blot vurderes på baggrund af deres bevaring, men snarere i forhold til deres tilkomst, hvor alene brugen af skrift betyder en undtagelse. Kirkerne kan altså anvendes i deres topografiske totalitet til at vurdere teksternes repræsentativitet og eventuelt generalisere ud fra deres spredte udsagn.

Hensigten var at finde eller skabe en kontekst, der skulle kunne anvendes for at tolke kirkerne, men resultatet er snarere blevet det modsatte. Kirkerne står som solide kilder, mens konteksten opløses ved nærmere granskning. Det usikre har skullet forklare det sikre.

Når skriveren har forladt kirkerne og søgt til omgivelserne, samtidens tekster og den senere litteratur, er han oftest blevet både skuffet og skeptisk. Her savnes brugbare oversigter over hovedgårde, landsbyer, voldsteder og tekster. Og vi bør vurdere teksternes repræsentativitet i lyset af arkitekturen. Den arkæologiske ydmyghed overfor de skriftlige kilder og historieforskningen synes altså helt unødvendig.

Labyrinten

"At formulere et problem er at løse det", sådan kalder Piet Hein en artikel om kreativiteten indenfor kunst og videnskab. Lykkes det blot for os at formulere problemet, ligger løsningen i selve problemstillingen, da spørgsmål og svar er dele af samme helhed.[78]

Skriveren har længe dvælet ved gotiseringens spørgsmål, som er en labyrint af tolkninger og iagttagelser, hvor sprogets flertydige metaforer møder fortidens spor. Netop labyrinten er en passende metafor for dette arbejde. Labyrinten kan henvise til pilgrimsfærden, til bygmesteren eller kirken. Og som illustration kan vælges Notre Dame i Chartres. Nedlagt i kirkegulvet ses her en labyrint (fig 107), hvor danske broder Jacob og talrige andre har vandret til fods eller på knæ.[79]

Labyrinten er som et udfordrende problem. En søgen ad fremmede stier mod et ukendt mål, hvor omvejen er regel. De krumme linjer, hvor du let mister overblikket. En iscenesættelse af det uoverskuelige. Farer som skal overvindes og gåder, som skal løses, førend du kan nå det hemmelige centrum. Og måske samme vej tilbage med hjælp af Ariadnes tråd.

Vil vi afbilde forskningens søgen, kan vi imidlertid ikke anvende katedralens klassiske labyrint, hvor én enkelt vej fører fra indgangen til centrum uden blindgyder. Heller ikke den manieristiske labyrint med talrige grene, men kun én udgang, er et overbevisende billede. Forskningen minder snarere om netværket, hvor alle gange er indbyrdes forbundne.[80]

Vi bliver fanger i en postmoderne labyrint, der har mistet centrum, periferi og udgang. Her skjuler sig ingen formel, yderste drivkraft eller strukturerende princip, ingen konspirerende Jorge af Burgos. Velkendte kategorier problematiseres, definitioner erstattes af åbne metaforer, kilderne bliv-

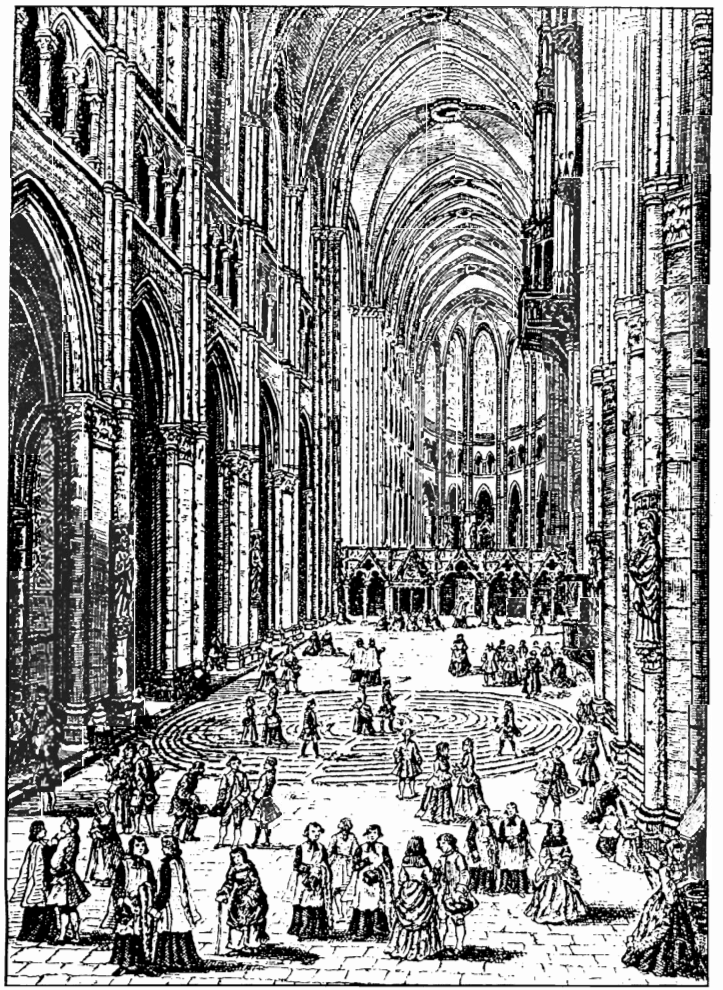

Fig 107. Labyrinten i Notre Dame katedralen i Chartres, her på et stik fra 1700-årene. Efter Kern 1982.

er flertydige tekster, og skellet mellem subjekt og objekt opløses. Mulighederne er uendelige, og det er let at fare vild.

Vi kan betvinge labyrintens kaos med mønstre af ord, tegninger og cifre. Og bagefter kan vi opløse den struktur, vi har skabt, for at komme frem eller igennem. Den var nyttig som et redskab, men er ikke længere nødvendig. Skriveren vil så at sige kaste stigen bort efter at have klatret op ad den. Tilbage findes rejsens iagttagelser nedskrevet som en beretning. Måske kan alene rejsen fremkalde en følelse af sammenhæng og orden.

Den gotiske labyrint har været en rejse gennem landskaber, biblioteker og arkiver. For at finde vej har skriveren konstrueret mønstre, ledende spørgsmål, metodiske udgangspunkter, inddraget kilder fra nær og fjern og hævdet teser. Sidespor har fristet. Og helt andre stier havde været mulige at følge. Det afgørende blev måske ikke at løse gotiseringens problem, at nå labyrintens fiktive centrum, men erfaringerne på vejen til den genvundne frihed.

Noter

Noter til kapitel I: Kirkerne i forandring s 7-31

1 Storck 1903 s 10f

2 Tegninger 1 III (1880) pl 11-12, DK IV (1989) s 1789ff. Selv om årstallet 1492 er helt rimeligt for byggeriet, må det anvendes med forbehold, da dets oprindelse og betydning er usikker. Den forsvundne indskrift, der kan være malet på tårnhvælvet i 1712, gengives i præsteindberetningen fra 1748 således: "Aarstallet findis her, Kirken repareret er, 1492"

3 Höyen 1856

4 Erfaringerne fra de arkæologiske undersøgelser i kirkerne er sammenfattet i Møller 1961, 1968, Olsen 1958, 1967 samt Liebgott 1989 s 117ff. Velbelyste eksempler på arkæologiskt undersøgte kirker i middelalderens Danmark er Tårnby i Møller 1946, Roskilde St Jørgensbjerg i Olsen 1961, Hansted i Licht 1969, Uggeløse i Møller & Græbe 1972, Ishøj i Hansen & Sørensen 1975, Aggersborg i Græbe & Roesdahl 1977 og Græbe 1986, Butterup i Hansen & Sørensen 1979, Lund St Stefan i Mårtensson 1980, Maglarp i Sundnér 1982, Hørby i Beyer m fl 1989, Asmild i Vellev 1990 samt Gundsømagle i Græbe m fl 1990 och Hansen 1990a.

5 Ældre stenkirker blev fundet i St Jørgensbjerg i Roskilde og Brørup jfr Olsen 1961 og Østergaard 1962

6 Møller 1968 s 12ff

7 Også Hover nær Ringkøbing, der har illustreret den enkle og uændrede romanske landkirke, fik et gotisk våbenhus ved sydportalen, men bygningen vises næsten altid fra nord: Mackeprang 1944 s 26, Langberg 1955 I s 56, Johannsen & Smidt 1981 s 44

8 DK IV (1989) s 1789ff

9 Ingers 1951

10 Sundnér 1982 om Maglarp jfr også Tensta i Uppland, hvor teglstenenes farveskift umiddelbart afslører, hvordan opmuringen er sket i etaper

11 Jfr Ersgård 1988 s 117ff

12 DK II (1967) s 1319f

13 DK XXII (1959) s 1968ff

14 Andersson 1982 s 159

15 Jfr Nyborg 1987

16 Jfr Beckett 1924-26 II s 57ff, Lorenzen 1934 s 160 og 174, Langberg 1955 I s 104f, Johannsen & Smidt 1981 s 91f og Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 90ff. Positive undtagelser er Mackeprang 1920 (2 udgave 1944), Hastrup 1967 s 136ff og de kunsthistoriske oversigter i DK.

17 Dahlerup 1989 s 130 citat

18 Tydeligst hos Beckett 1924-26 II s 1ff, men også Mackeprang 1920 s 83, 1944 s 103

19 Elling 1931 s 262

20 Mackeprang 1920 s 93 uændret 1944 s 115, Beckett 1924-26 II s 31, Lorenzen 1934 s 174, Horskjær 1963 s 164f, Johannsen & Smidt 1981 s 63 i figurtekst

21 DK III (1946) s 1255ff

22 Mackeprang 1920 s 87f, uændret 1944 s 107ff, også Horskjær 1963 s 136

23 Andersson 1978 s 125, også Johannsen & Smidt 1981 s 64

24 Hildebrand 1875 s 53

25 Roosval 1924 s 175

26 Andersson 1993 om middelalderarkæologien

27 Rothe 1850 s 4 om begrebet, citat s 34

28 Dietrichson 1902 s 2f

29 Andersson & Hildebrand 1988 s 9ff om byningsarkæologien, Andersson & Forsström 1983, Knapas 1983, Lidén 1983, Sundnér 1987, Rodwell 1989 s 18ff om tendenser i kirkearkæologien

30 Christensen 1938

31 Aksel E Christensens oversigtskort er opdelt i to i "Dansk Socialhistorie 2", for at tendensen skal blive tydeligere:

Lund & Hørby 1980 s 108f

32 Schnell 1965

33 Bonnier 1981; i "Kyrkorna berättar" (1987) om Upplands kirker i tiden 1250-1350 har hun mere betonet aristokratiets betydning.

34 Lindquist 1981

35 Liepe 1984 s 230ff jfr fig s 233

36 Andrén 1985 s 18ff, 33ff, 50ff, 62f

37 Nyborg 1986

38 Jfr Solli 1992 om arkæologiens udvikling

39 Jfr Hodder 1985, 1986 s 118ff

40 Hastrup 1985 og 1988b om videnskabens begreber

41 Wienberg 1990 med henvisninger

42 Bolvig 1992b s 118ff er skeptisk til eksistensen af et bispesæde i Vestervig; Bernardus de Montvalent blev i 1320 pålagt at undersøge, hvordan Roskilde og Slesvig stifter kunne deles jfr DD & DRB 2 VIII 274, Gregersen 1986 s 18ff om grænsedragningen mellem Ribe og Slesvig stifter og s 32ff om at løsrive kollegiatkapitlet i Haderslev som nyt bispesæde i 1400-årenes begyndelse.

43 Gliemanns kort over de danske amter er kopieret fra Århus Kommunebibliotek og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, sidstnævnte sted med venlig hjælp af Bjørn Poulsen. Kortene over Halland (1807) opmålt af Carl Gustaf af Forssell, Blekinge (1809) og Skåne (1812) af Carl Petter Hällström, findes i Hermelin 1807-18.

44 Koch 1936 II s 119ff, Smedberg 1973 s 12ff

45 Tienden, der måske blev indført ved ærkesædets oprettelse i 1104, omtales første gang i 1135 jfr DD & DRB 1 II 64

46 Sognet optræder første gang i Danmark 1170, da klosteret i Ringsted overdrages et kapel (antagelig Torekov) med dets tiender og fiskeri inden for sognet Hovs grænser ("infra terminos parochiæ in Hof") jfr DD & DRB 1 III 14

47 Skyum-Nielsen 1971 s 23ff, Nyborg 1979 og 1986 s 26f, Andrén 1984 s 53ff, Brink 1990 s 68ff og Blaaberg 1992 s 11ff om sognedannelsen med yderligere henvisninger

48 Keene 1985 s 108f

49 Anglert (Mats) 1984 med henvisninger om begrebet kapel og kirken i Torekov. Risby i Bårse sogn på Sydsjælland opregnes i Roskildebispens jordebog blandt sognekirkerne, men i 1556 som øde kapel jfr DK VI (1933-35) s 869. Se også Lystrup i Uvelse sogn i Nordsjælland jfr DK II (1970) s 2165. Og St Mortens kapel i Stenløse sogn i Nordsjælland blev opført på en kirkegård fra 1000-årene, hvor begravelserne antagelig ophørte, da kirken i Stenløse blev bygget jfr DK II (1975) s 2406f, Engberg 1991.

50 Kieffer-Olsen m fl 1986

51 DK XVI (1982) s 1969f jfr DD & DRB 2 I 111

52 DK XX (1954) s 42ff

53 DK V (1936) s 458f, Andrén 1985 s 213

54 Oversigten bygger på en registrering, der omtales i det følgende afsnit "Kirkernes kildeværdi", og hvor udbredelseskortet (forstørret!) i Hellesen & Tuxen 1988 nr 14 a med henvisninger er blevet benyttet som kontrol. Se også kommentarerne i Christensen 1990. Udeladelsen af Rygen betyder et bortvalg af 27 sognekirker i Roskilde stift jfr KDMR s 49f

55 En oversigt over Danmarks middelalderlige "stadskyrkor" i Andrén 1985 s 191ff

56 Tandrup 1979 om Erslev og Odén 1975 om Weibull

57 Hastrup 1988a

58 Redin 1980, Olsen 1982, Ebbesen 1983, Kristiansen 1985 og Andrén 1986 om den arkæologiske kildekritik med eksempler

59 Det gælder ca 375 kirker (14 %) - flest i Østjylland, på Sjælland og i Skåneland

60 DK I København By hf 1-33 (1945-88), II Frederiksborg (1964-75), III København (1944-51), IV Holbæk hf 1-22 (1979-91), V Sorø (1936-38), VI Præstø (1933-35, VII Bornholm (1954), VIII Maribo (1948-51), IX Odense hf 1 (1990), XII Thisted (1940-42), XVI Århus hf 1-39 (1968-91), XIX Ribe hf 1-23 (1979-91), XX Haderslev (1954-55), XXI Tønder (1957), XXII Åbenrå (1959), XXIII Sønderborg (1961), Sønderjylland (1963); introduktioner til kirkeværket findes i Møller 1972 og Johannsen 1992

61 Med undtagelse af de løbende sager, som ikke findes i arkivet, er nyere rapporter, opmålinger og fotografier på Nationalmuseet gennemset i perioden juni - oktober 1988. En kort omtale af undersøgelserne i kirkerne findes siden 1984 i årbogen "Arkæologiske udgravninger i Danmark".

62 Trap I-XV (1953-72). Samme tekst uden forkortelser, med enkelte nye iagttagelser og flere illustrationer genfindes i Horskjær 1966-73. Følgende medarbejdere har i 1987 venligt informeret om arbejdet med Traps kirkebeskrivelser: Axel Bolvig, Michael Hertz, Jørgen Steen Jensen, Vibeke Michelsen, Elna Møller, Otto Norn, Olaf Olsen,

Erik Skov og Kirsten Weber

63 Uldall & Helms 1884, Storck & Koch 1893, Helms 1894, Storck 1896 og 1903

64 Materialet er gennemset juni - oktober 1988 jfr note 61

65 Berg-Nielsen & Vellev 1985 om Uldall; kirkebeskrivelserne er samlet i 6 foliebøger på Nationalmuseet, "Om de danske Landsbykirker I-VI", (1864-1920)

66 Haupt 1887-88, KDM 1ff, KTSH

67 Ellger 1961 og 1969, Teuchert 1985

68 SK (1932-72) 38, 96, 139, 144, 148. Dertil findes i SK (1989) 210 en oversigt over kirkebyggeriet i Skåne og Blekinge 1760-1860. En introduktion til det svenske kirkeværk i Unnerbäck 1992

69 Lauring 1966 s 37

70 Brunius 1850, 1851, Anderson 1926, Rydbeck 1936 og 1943, Banning 1976-82

71 Anshelm 1947, Ohlsson 1955 (matriklens oplysninger blev gennemset af Erik Cinthio og Ingemar Ingers)

72 De vigtigste tidsskrifter er Skånes Hembygdsförbunds årsbok (1932ff) og Ale (1961ff). En bibliografi over de skånske kirker findes i Andersson 1985

73 Materialet i Brunii, Wåhlins og Græbes samlinger er gennemset november 1988 - august 1989

74 Det antikvariske materiale ved Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM) er gennemset november 1988 - august 1989, ved Kulturen december 1989 og Skånes Hembygdsförbund januar - marts 1990. Skriveren har også venligt fået adgang til Barbro Sundnérs optegnelser om kirkerne i Herrestads, Ingelstads, Ljunits og Torna herreder, om kirkerne med brede vesttårne, mere alment om kirkerne i Skåne samt iagttagelser i "Luftföroreningsprojektet"

75 Materialet i Mandelgrens samling er gennemset december 1989

76 Anglert m fl i tryk

77 SK (1979-80) 180-181

78 Jacobsson 1932, Salvén 1940, Hallbäck 1950, Larsson & Simmingskiöld 1986

79 Lars Redin, Statens Historiska Museer i Stockholm, har indsamlet brochurer, artikler, notater og opmålinger vedrørende kirkerne i Halland, som han december 1987 venligt stillede til skriverens disposition.

80 Arkivet og biblioteket ved Landsantikvarien i Halmstad er gennemset i marts 1990

81 SK Blekinge (1932-65) 22, 36, 51, 59, 65, 85-87, 90, 93, 106

82 Det antikvariske materiale på Blekinge Läns Museum er gennemset november 1988

83 Efter december 1991 er nye hæfter af Danmarks Kirker og andre iagttagelser ikke blevet indarbejdet i registreringen.

84 Eksemplerne er Ål og Hodde kirker i Ribe amt jfr Trap IX (1965) s 812f, 834f og DK XIX (1987-88) s 1295ff, 1470ff

85 Eksempler i Rodwell 1989 s 139ff

86 Olsen 1961 s 21ff

87 Anshelm 1947 s 598f, Ohlsson 1955 s 110, SK 148 (1972), Claesson 1992

88 Clausen 1916 s 4f

89 Bolvig 1970, Fernlund 1982; i Skåne og på Bornholm opvejes bortfaldet delvist af tidlige beskrivelser og opmålinger

90 Kryger 1977, også Vellev 1969, DK V (1936) s 324ff, 351ff

Noter til kapitel II: Romansk og gotisk s 32-67

1 Frankl 1960, se også Beer 1948, Frankl 1962 s 217ff, Meulen 1985 s 580

2 Oversat fra Frankl 1960 s 291 jfr appendix 19

3 Frankl 1960 s 292ff

4 Frankl 1960 s 292

5 Frankl 1960 s 507f, 519

6 Frankl 1960, Cocke 1987

7 Oversigt i Langberg 1955 II s 242ff, også Bolvig 1992b s 11ff

8 Langberg 1955 II s 245 - skriveren har desværre ikke kunnet genfinde stedet

9 Langberg 1955 II s 247f

10 Holberg 1744 Lib III, Epi 68 s 481

11 Holberg 1748 I s 301f

12 Thomsen 1836 s 70

13 Brunius 1836 s 7

14 Höyen 1841 s 96, 98, også Rafn 1841 s 43

15 Brunius 1850 s 10ff, 23ff, 698, 701

16 Langberg 1955 II s 242

17 Wanscher 1943 s 35ff hvor f eks Vor Frue i Kalundborg omtales blandt de gotiske kirker

18 Ordbog 6 sp 1211ff, 17 sp 1240ff, Ordbok 10 sp 773f, 22

sp 2411ff

19 Anderson (William) 1988, Wilson 1990

20 Efter Grodecki 1985 s 7ff, hvor forskningen opdeles i 4 retninger (componential, structural, spatial, historical/iconographical), og Trachtenberg & Hyman 1986 s 225ff, som nævner 3 retninger (structural, visual, symbolic) - se også Larsson 1971 s 5ff, 63ff, Meulen 1985

21 Råberg 1985 om formalistiske, miljøpsykologiske, territorielle og filosofiske arkitekturteorier

22 Frankl 1960 s 564ff, Hearn 1990 s 1ff

23 Paulsson 1969 s 203

24 Morris 1979 s 33, 98ff

25 Mark 1982

26 Harvey 1968 s 92f

27 Jantzen 1928 - det rumlige perspektiv ligger nær formalismen, når væggens udformning betones

28 Krautheimer 1942

29 Kritik i Simson 1956 s 8ff

30 Sauer 1924 s 100ff, Sedlmayr 1950 s 95ff, Bandmann 1951 s 62ff, Meulen 1985 s 585ff

31 Simson 1956 især s 3ff, 56ff - Sugers tekster fra 1144-45 om St Denis er gengivet i Frankl 1960 appendiks 1-2 s 839ff

32 Shelby 1972 s 395, 420ff

33 Panofsky 1951

34 Viollet-le-Duc 1858-79 IV s 21, Hauser 1962 s 217ff, også Gimpel 1984 s 32ff

35 Bauch 1939 og Sedlmayr 1950 s 328ff

36 Simson 1956 s 61ff, Harvey 1968 og Grodecki 1985 s 23ff om oprindelsen

37 Meulen 1985 s 584f, Alexander 1987

38 Grodecki 1985 s 15ff

39 Frankl 1960 s 26ff

40 Frankl 1960 s 55ff

41 Alexander 1987

42 Le Goff 1980 s 384ff

43 Braudel 1986 s 56

44 Gimpel 1984 s 29ff

45 Branner 1961 s 11f

46 Jfr Fitchen 1961 om ribbehvælvet og dets teknik som afgørende for gotikkens udvikling

47 Langberg 1955 II s 242ff

48 Horskjær 1963 s 133ff, ligeledes Johannsen & Smidt 1981 s 64 (spidsbuen, hvælvet, øget lys, murens opløsning) og Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 9 (spidsbuen, ribbehvælvet og systemet af stræbepiller)

49 Mackeprang 1920 s 85f og uændret i 2 udgaven 1944 s 105, også 1914 se 158, ligeledes Beckett 1924-26 II s 57f; til disse elementer vil Ulla Haastrup i Lidén m fl 1960 føje det "gennemgående" system og den udstrakte brug af blændingsprydede trappegavle

50 Mackeprang 1920 s 92f, 1944 s 114

51 Mackeprang 1920 s 86ff, 123f og uændret 1944 s 106ff, 147ff, Steenberg 1935 s 177ff, Horskjær 1963 s 135ff, 169f, Johannsen & Smidt 1981 s 64ff, 115ff

52 Beckett 1924-26 I s 146ff, Olsen 1985

53 Beckett 1924-26 I s 146ff, II s 7, Horskjær 1963 s 136ff, Johannsen & Smidt 1981 s 33ff jfr Héliot 1964

54 Møller 1979 s 90f, også Lidén 1981 s 10f; om Ovtrup i DK XIX (1986) s 1135ff og om Bjernede i DK V (1936) s 351ff

55 DK XIX (1990) s 1911ff jfr Helms 1894 s 102f, der fejlagtigt antog, at koret var en senere ombygning.

56 Møller 1979 s 88ff

57 Norn 1967 s 108f; fastholdelsen ved det romanske er også blevet tolket som et udtryk for en dansk og især sjællandsk konservatisme jfr Steenberg 1935 s 165

58 Plesner 1936

59 Hastrup 1943 s 172

60 Licht 1976, også Horskjær 1963 s 146ff, Johannsen 1979, Johannsen & Smidt 1981 s 64, 74ff

61 Beckett 1924-26 II s 11, Lorenzen 1934 s 148, Steenberg 1935 s 27, Mackeprang 1944 s 104, 109, Horskjær 1963 s 150

62 Roosval 1924 s 108

63 Steenberg 1935 s 13ff, s 15 citat

64 Mackeprang 1920 s 83; i 2 udgaven, der udkom under den tyske besættelse i 1944, er denne karakteristik let dæmpet og England føjet til blandt "de gamle kulturlande" jfr s 103; se også Beckett 1924-26 II s 2, Johannsen & Smidt 1981 s 64

65 Beckett 1924-26 II s 5 og Lorenzen 1934 s 165 jfr Hildebrand 1875 s 53 og Roosval 1924 s 175

66 Larsen 1984a s 93ff - gentaget i Larsen 1984b og 1989

67 Beckett 1924-26 II s 14, også Johannsen & Smidt 1981 s 74f

68 Sauer 1924, Krautheimer 1942, Bandmann 1951
69 Cinthio 1957 s 191ff, Norn 1968, 1982, Norn & Jensen 1990 med forskningshistorisk afsnit om "symbolvidenskab" s 87ff, Johannsen & Smidt 1981 s 94ff
70 Talrige artikler i tidsskriftet ICO (1970ff) og serien Romanske Stenarbejder (1981ff), oversigt i Gotfredsen & Frederiksen 1987 med henvisninger
71 Wienberg 1986a s 54 jfr også Johannsen & Smidt 1981 s 49
72 Gren 1989, også Frankl 1962 s 261f om tolkninger af den romanske og gotiske kirkearkitektur med henvisninger til Platon og Aristoteles
73 Fett 1909 s 52 citat, 64, 81
74 Beckett 1924-26 II s 12, også Jensen & Rondahl 1912 s 154, hvor sengotikken beskrives som borgerlig
75 Lorenzen 1934 s 165
76 Trap VII (1963) s 876ff
77 Kirkearkitekturen kommenteres i Mackeprang 1914 s 159f, 1920 s 86 citat, uændret 1944 s 106, Langberg 1955 I s 104, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 93
78 Barner 1874 s 116ff, Dahlerup 1989 s 279ff
79 Mackeprang 1914 s 159f, Beckett 1924-26 II s 400ff, Trap VII (1963) s 876ff, Saxtorph 1986 s 224f
80 Barner 1874 s 150ff med diplomatariet s 95ff (XCVIII), Dahlerup 1989 s 274ff, 276 citat
81 DK XVI (1968) s 218ff og Norn 1978 om domkirkens forvandling
82 Barner 1874 s 150ff jfr Saxtorph 1986 s 225
83 Exner & Finsen 1961 s 43
84 DK XVI (1976) s 1019ff
85 Møller m fl 1962 sp 187 jfr DK III (1951) s 1337ff, V (1936) s 38ff, 357ff, IV (1988) s 1544ff
86 Hvælvenes udvikling gennem middelalderen beskrives i Beckett 1924-26, Rydbeck 1943, Mackeprang 1944 s 68ff, 118ff, Møller m fl 1962 og DK's kunsthistoriske oversigter
87 Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 93 citat jfr også Eriksson 1977 s 158
88 Mackeprang 1920 s 95 og uændret 1944 s 118, Steenberg 1935 s 38ff, 59ff, 82f, 169ff, Rydbeck 1943 s 304ff, Johannsen & Smidt 1981 s 64, Karlsson 1986 s 43ff
89 Mackeprang 1920 s 95 og uændret 1944 s 118, Beckett 1924-26 II s 6, 58, Rydbeck 1943 s 8, 306ff, Horskjær 1963 s 136
90 Møller 1983
91 Holmberg 1977 s 140
92 Sundquist 1950 s 52ff, Cinthio 1957 s 192ff, Svanberg 1964 s 19ff, Gustafsson & Cinthio 1968 s 41ff, 71, Karlsson 1986 s 19f
93 Ordbog 8 (1926) sp 941ff, Ordbok 11 (1932) sp 891f
94 Morris 1979 s 122ff, Mark 1982 s 115
95 Reuterswärd 1985 s 110ff, også Haastrup & Egevang 1992 6 s 22ff
96 Edsman & Bø 1961, Pedersen 1962, Nordström 1968, Callam 1987
97 Lorenzen 1934 s 99, Møller m fl 1962 sp 183ff
98 Lundberg 1948 s 120f citat, 127 om Dingtuna kirke nær Västerås
99 Wienberg 1986b; Carelli 1988 om forholdet mellem hvælvbyggeriet og økonomien i Södermanland og på Gotland
100 Leedy 1980, der undersøger engelske viftehvælv, har lignende betragtninger om udviklingen
101 Kirkestudierne indgik i delprojektet "Bebyggelseutveckling, produktion och social organisation under medeltiden", som præsenteres udførligt i Andersson & Anglert 1989, mens hele Ystadprojektet sammenfattes i Berglund 1991
102 Bartholin 1989 om de dendrokronologiske undersøgelser. Se videre Sundnér 1989b, hvor kirkebyggeriet før 1600 opdeles i 8 perioder, samt beskrivelserne i Anglert m fl i tryk.
103 Sundnér 1989b fig 14 s 202 og 1991 fig 5.7:5 s 354 viser byggeaktiviteten målt i antal bygningsafsnit, altså uanset størrelse.
104 Wienberg 1988a
105 Wåhlin 1917 om Mariakirkens bygningshistorie
106 De skriftlige kilder præsenteres i Skansjö 1987 og 1988, korte beskrivelser af kirkerne i Anglert m fl i tryk og specialstudier af landsbyerne, hovedgårdene, kirkerne og kulturlandskabet i Andersson & Anglert 1989 samt Berglund 1991
107 Landebogens decimanter kan anvendes som et relativt udtryk for befolkningen, da deres antal har en positiv korrelation til de kendte folketal ved 1700. Korrelationskoefficienten ved lineær regression er +0,89 ifølge venlig oplysning fra Anders Persson april 1988.
108 Grundlaget for figuren er hentet fra Anglert m fl i tryk, Skansjö m fl 1989 samt LSL I s 227ff og II 310ff
109 Ved lineær regression er korrelationkoefficienterne 0,35

(cathedraticum), 0,19 (offer) og 0,33 (decimanter)

110 Oplysningerne er hentet fra LSL I s 227ff, II s 310ff, Skansjö 1987, 1988

111 Om tofterne i Skansjö m fl 1989 s 97ff, 113ff

112 Anglert 1989 s 224ff jfr fig 7-8

113 Oplysninger i Skansjö 1987, 1988, Skansjö m fl 1989 s 91ff

114 Det kan være vanskeligt at skelne mellem adelige og kirkelige besiddelser, når f eks domkirken kunne udleje sin hovedgård i Katslösa til en væbner jfr Skansjö m fl 1989 s 78

115 DD & DRB 1 II 21, 56, 88, 160, 1 V 34, 2 V 248, 2 VIII 402-403, 2 X 326, 2 XI 127, Jordeböcker s 406ff, 459ff, LSL I s 248, II s 310 jfr Schalling 1936, Skansjö 1987, 1988, Skansjö m fl 1989

116 Rydbeck 1943 185ff, Banning 1976-82 IV s 35ff, Anglert m fl i tryk; Koret i Västra Nöbbelöv gotiseres ved at illusoriske krydsribber males på undersiden af det romanske tøndehvælv jfr Holmberg 1990 fig 6 s 18

117 Banning 1976-82 III s 91ff, 112, 233, 236ff, Haastrup & Egevang 1989 III nr 9 (Haastrup), Reisnert 1989, 1992 samt Anglert m fl i tryk

118 Bjäresjö kirke besad ca 1569 en øde tomt ved "teyll laden" i Ystad jfr LSL I s 246

119 Væsentlige bidrag om kirken, dens billeder og inventarer i Brunius 1850 s 120ff, Mandelgren 1862 pl I-VIII, Rydbeck 1939, Svensson 1965, Kaspersen 1976, Banning 1976-82 II s 34ff, Andersson & Anglert 1989 og forhåbentlig Anglert m fl i tryk; bibliografisk oversigt i Andersson 1985 s 45f; materiale findes i Mandelgrenska samlingen i LUF, i Brunius, Wåhlins og Græbes samlinger samt alment i LUHM, videre i Skånes Hembygdsförbund i Lund

120 Udviklingen i den romanske periode er endnu usikker på flere punkter: Trækirkens eksistens og udformning, varigheden af byggestoppet mellem koret og skibet, om korhvælvet er oprindeligt, tårnets datering samt korskrankets tilkomst og fjernelse.

121 Om Berghusagård/Bjersjöholm i Kjellberg 1966, Johansson 1980, 1992, Skansjö 1986, Skansjö m fl 1989 s 97ff, Callmer m fl i Berglund 1991 s 187ff, Callmer i tryk

122 Ingemar Karlsen optræder også i et brev 1350, men her sammen med ærkedegnen Joseph Nielsen, der selv havde ejet en vandmølle i Bjäresjö sogn. Joseph Nielsen kan hypotetisk have været broder til Ingemar Karlsens hustru Margrete Nielsdatter. Møllen sælges til Joesphs "frænde", ridderen, høvedsmanden og gælkeren Åge Ingvarsen af slægten Båd, der senere i 1366 er kendt som besidder af Bjersjöholm: DD & DRB 3 I 87, 3 VII 231 jfr Skansjö 1986 s 13ff samt Skansjö i Johansson 1992 s 25ff

123 "Byerghwsaegaarth" i 1344 jfr DD & DRB 3 I 87 og "Byerghusaholm" i 1350 jfr DD & DRB 3 III 313

124 Skansjö 1986 s 18f, også Skansjö i Johansson 1992 s 30f

125 Trap VII (1962) s 222, Johansson 1992 s 76ff

126 Haastrup & Egevang 1987 nr 31-32 (Kaspersen), 1989 III nr 34 (Lindgren); samme forvandling af Herren i Majestæt til en Nådestol ses i Fjelie udenfor Lund

127 DD & DRB 3 VII 231; se også Sundnér 1986 s 208, 1989b s 205 samt brugen av begreberne gårdkirke og sognekirke i Müller 1991.

128 Skansjö 1986 s 22ff og Skansjö i Johansson 1992 s 38ff, også Callmer i tryk

129 Introduktioner til arkitekturen som forskningsfelt i Råberg 1985, Thiis-Evensen 1985 og Werne 1987

130 Kunstbegrebet diskuteres i Vilks 1987, stilbegrebet og stilstudiet i flere antologier og artikler f eks Gombrich 1979 s 78ff, "Om Stilforskning" 1983, Shanks & Tilley 1987 s 137ff (med en absurd definition af stil s 155), Conkey & Hastorf 1990, Solli 1990

131 Eksempelvis Malmer 1963 s 14ff med citat s 16 og 19, uændret 1980

132 Saussure 1970 især s 93ff (del 1 kap I), 143ff (Del 2 kap IV)

133 Lighed med tegnmodellen optræder, når kunsten defineres som et særligt forhold mellem form og mening, hvor formen bliver et symbol for meningen jfr Frankl 1962 s xv

134 Fiske 1984 s 110ff

135 Siden Hodder 1982b er den kontekstuelle arkæologi blevet præsenteret i talrige ofte programmatiske artikler og kapitler i afhandlinger f eks Hodder 1985, 1986 s 118ff, Shanks & Tilley 1987, her hjemme f eks Olsen 1987

136 Introduktion i Panofsky 1983 s 26 ff om ikonografi og ikonologi samt Smith 1950 s 74 ff som eksempel

137 Simson 1956 s xxiii, Zaske 1970 s 67

138 Deetz 1967 s 83ff, Moberg 1969 s 194ff

139 F eks Lévi-Strauss 1969, Eco 1971 281ff, Jencks 1980, kritik i Werne 1987 s 33ff

140 Piltz 1991 s 30ff, 42f, 53ff, 146ff

141 Åman 1987 især s 247ff
142 Riising 1969 s 87ff, Gurevich 1985 s 82ff, Härdelin 1986, Gotfredsen & Frederiksen 1987 s 21, Fogelqvist 1990
143 Jfr Riising 1969 s 94 og 313ff om himlen og Gotfredsen & Frederiksen 1987 s 54ff om tallene
144 Bourdieu 1977 s 177ff, 1986 s 147ff; se også Jakobsson 1992, som dog fastholder det moderne kunstbegreb i studiet af oldtiden og middelalderen

Noter til kap III: Kirkerne i Danmark s 68-121

1 Hellesen & Tuxen 1988 nr 14a, også Christensen 1990
2 Brunn 1919-23, Mackeprang 1920 s 16, også 1944 s 27, Christensen 1938 s 16ff, Horskjær 1966-73, Wienberg 1986b s 217ff
3 Jacobsen (Henrik) 1986
4 Brunius 1850
5 Gräslund 1974 især s 64ff, 1978, også Andrén 1985 s 13ff Gem 1986
6 DK VIII (1951) s 1282ff. Den historiske indledning i Trap beskriver Ønslev kirke som unggotisk, men hovedteksten som senromansk: Trap IV (1955) s 614ff og s 953
7 DK VIII (1951) s 1566f
8 Roosval 1924
9 DK's kunsthistoriske oversigter, Moltke 1960 s 42f, Sundnér 1986, 1989b, Bonnier 1987 s 126ff samt Liebgott 1989 s 119ff med yderligere henvisninger om muligheder og problemer ved datering af kirkebyggeriet. Citatet er fra DK Sønderjylland (1963) s 2741.
10 Fagordbøgerne i DK II (1964) s 26, III (1944) s 22, XII (1940) s 21ff
11 Saxtorph 1986 s 9ff
12 Haastrup & Egevang 1985-92
13 Olsen 1961 s 8ff
14 I samme rækkefølge: Beckett 1924-26 I s 34, Styffe 1911 s 9 (skriverens sammenregning), Hellesen & Tuxen 1988 nr 14a og Christensen 1938 s 46; dertil optræder talrige forslag til alene landkirkerne, de romanske kirker og dele af middelalderens Danmark.
15 Adam av Bremen s 208 (4 bok kap 7)
16 Sogur Danakonunga s 79ff (kap 32) jfr Malmros 1988
17 RJB, SRD VII (1792) s 456ff, Hermansen manuskript uden år, Danske Magazin 4 II (1873) s 34ff, SSL, LSL
18 Erslev 1885, Scharling 1889-90, Jørgensen 1889-90 og Lauridsen 1894-95 - også Christensen 1938, Aakjærs kommentarer i KVJ 1 hf 1 s 209ff, Redin 1986, Malmros 1988
19 Christensen 1938 s 16ff med fig 4
20 Baudou 1983 s 271ff
21 Hellesen & Tuxen 1988 nr 14a med kildehenvisninger s 280, også Christensen 1990
22 Atlas över Sverige (1967) nr 133-134 jfr Styffe 1911
23 F eks Borsjö i Balkåkra sogn, Fagerhult, to kirker i Helsingborg, Lilla Tvären i Hedeskoga, Tunbyholm i Smedstorp, Västerstad, St Nicolai i Ystad, Östra Kärrstorp, Övre Malmö, Ålstorp i Västra Karaby
24 Rosborn 1989, også 1984 s 69ff og Skansjö 1983 s 171ff
25 Hermelin 1807-18 (Halland 1807, Blekinge 1809, Skåne 1912), Gliemann 1824-29
26 Trap 1858-60 og 1864, hvor målene er i danske kvadratmil og tønderland, samt Forsell 1834 med målene i svenske tunnland
27 Arealet af kongeriget Danmark med Slesvig udgjorde 863 mil^2 eller 48.965 km^2, Skåne ialt 10.956 km^2, Halland 4.771 km^2 og Blekinge 2.896 km^2: Trap 1860 (Alm Deel) s 4f, Ahlenius & Kempe 1908 s 2, 486, 718, 814
28 Øger vi kirketallet til Knytlingesagens måske 2798 kirker bliver gennemsnittet 24,1 km^2 pr kirke, men da bør vi også tage hensyn til vadehavets forsvundne landområder, hvorefter tallet atter vil falde.
29 Jfr Andrén 1984 kort 13
30 Opremsning af mulige faktorer i Skansjö 1983 s 171
31 Alménts om de romanske kirker i DK's kunsthistoriske oversigter, Løffler 1883, Mackeprang 1920 s 15ff, 1944 s 26ff, Beckett 1924-26 I s 32ff, Lorenzen 1934, Langberg 1955 I s 41ff, Haastrup 1963, Cinthio m fl 1964, Olsen 1967, Krins 1968, Anker m fl 1969, Johannsen & Smidt 1981 s 14ff, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 35ff, Liebgott 1989 s 119ff, Holmberg 1990 s 10ff, Bolvig 1992b s 52ff
32 Hansen & Sørensen 1979 jfr DK IV (1979) s 59ff; bænkenes funktion er omdiskuteret jfr Olsen 1967 s 244ff, Norn 1982 s 15 med note 13 s 78, Holmberg 1990 s 29ff, Bolvig 1992b s 76ff
33 De "gådefulde" jyske basilikaer er Hviding, Skarp Salling, Starup og Tamdrup
34 Litteraturen om de såkaldte forsvars- eller fæstningskirker er omfattende og ujævn. Hovedværket er den nu forældede Frölén 1910-11. Nyere eksempler er Poulsen 1977, Johann-

sen & Smidt 1981 s 52ff samt Wienberg 1986a med henvisninger.

35 Uldall & Helms 1884 s xiif, Storck & Koch 1893, Helms 1894 s 117ff, Løffler 1894-95, Koch 1895, Uldall 1896, også Mackeprang 1914, 1948 s 128, 329ff

36 Oversigt i Liebgott 1989 s 119ff med henvisninger, også Bolvig 1992b s 65ff

37 Alment om de gotiske kirker i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1920 s 83ff, 1944 s 103ff, Beckett 1924-26 II s 11ff, Lorenzen 1934 s 148ff, Horskjær 1963 s 137ff, Horskjær m fl 1961, Horskjær & Blindheim 1965, Johannsen & Smidt 1981 s 64ff, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 92ff

38 DK IV (1989) s 1789ff

39 Bygningsarkæologisk rapport ved Mabel Cronvall september 1985 i Skånes Hembygdsförbund i Lund

40 Alment om korets udvidelser i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1920 s 93ff, 1927, 1944 s 115ff

41 Morten Skinkel til Østrupgård på Fyn modtog i 1593 kronens og kirkens tiende af Østrup sogn og lod i 1595 opføre et langhuskor "aff Kirkens indkomst, sig oc sine til en statelig Begraffuelsze oc Stolestand": Idum 1929-32 s 101 citat jfr Trap V (1956) s 326f

42 Mackeprang 1927 s 195, 1944 s 116ff, Johannsen & Smidt 1981 s 91, Bonnier 1987 s 91, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 93, Holmberg 1990 s 52ff

43 Møller & Græbe 1972 jfr også Gjone 1981

44 Anglert m fl i tryk jfr DD & DRB 2 VIII 402, 403

45 Schalling 1936 s 126f jfr DD & DRB 2 V 364, 2 VI 37

46 Banning 1976-82 III s 204ff

47 Om kirken i Skanör og dateringen til ca 1440 i Ersgård 1988 s 117ff

48 Idum 1929-32 jfr Mackeprang 1940 s 90ff

49 Trap V (1956) s 210

50 Alment om skibets udvidelser i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1920 s 93ff, 1927, 1944 s 115

51 Mackeprang 1927

52 Christensen 1938 s 37ff med citat s 38

53 F eks Lund & Hørby 1980 s 108f, Tvede-Jensen 1985 s 75, Porsmose 1988 s 329, Gregersen 1990 s 91ff

54 Nyborg 1986 s 23ff, Anglert 1989 s 234f, Wienberg 1989; også Proudfoot 1983 om Warwickshire og Bond 1988 s 141ff om Worcestershire

55 Rydbeck 1951 om St Olof; et anderledes eksempel er nylig blev påvist ved Ravnkilde kirke i Himmerland jfr Hansen 1990b

56 Trap VIII (1964) s 1079 med citat jfr Poulsen 1980 s 63ff

57 Iagttagelser ved uddannelsesudgravning for Arkeologiska Institutionen i Lund, maj 1992

58 Også Wienberg 1989

59 Alment om sakristier i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1944 s 123, Tuulse 1951, Horskjær m fl 1969, Lidén 1970

60 DK XIX (1981) s 314 om sakristi-kisten i Ribe domkirke

61 Beskrivelser og opmålinger af kirkerne i Skåne og på Bornholm før de radikale udvidelser og fornyelser viser dog, at antallet af helt forsvundne sakristier i Lunds stift må være yderst begrænset: Brunius 1850 og Holm 1878

62 Licht 1969 s 15ff om Hansted og DK XVI (1988) s 2979ff om Fruering

63 DK VI (1933-35) s 56f om Store Heddinge, Boström 1971 om de romanske sakristier på Öland

64 Rydbeck 1951 om St Olof i Skåne

65 DK IV (1985) s 1251 om Kirke Helsinge

66 Tuulse 1951; en trækirke med stensakristi kan endnu iagttages i Tidersrum i Östergötland

67 Ved Sønder Jernløse kirke på Sjælland har en udgravning afsløret en forgænger til det sengotiske sakristi: DK IV (1979) s 136

68 Tuulse 1951 s 163, Holmberg 1977 s 139, 192, 1990 s 56f, Bonnier 1987 s 150 note 64 og 239

69 Det gælder eksempelvis sakristierne i Haderslevs omegn jfr DK XX (1954-55)

70 Et sammenfald mellem forekomst af sakristier og præstedøre kan også iagttages i Småland og på Gotland

71 DK II (1967) s 693ff. Et andet tydeligt eksempel er Agerskov kirke, hvor sakristiet er samtidig med den senromanske fornyelse af koret; kirken var underlagt ærkedegnen i Ribe, og koret fik en egen indgang for præsten jfr DK XX (1955) s 868ff

72 DD & DRB 2 I 240

73 Alment om begrebet kapel og kapeltilbygninger i DK's kunsthistoriske oversigter, Beckett 1924-26 II s 59, Mackeprang 1944 s 124, Jensen m fl 1963, Smedberg 1973 s 13f, 50ff, 71ff, Anglert (Mats) 1984, også 1986 om fritstående kapeller i Skåne

74 Rydbeck 1943 s 232ff, Banning 1976-82 III s 186ff
75 DK III (1951) s 1469ff, Arhnung 1965
76 Gustafsson 1973 s 9ff jfr Rep 2 VI 11623 samt venlige oplysninger februar 1990 fra Björn Rosenberg, Åhus
77 Holmberg 1977 s 189f nævner gilderne, som en mulig forklaring til kapeltilbygninger både i købstaden og på landet
78 Idum 1929-32 jfr Mackeprang 1940 s 94
79 Trap IX (1965) s 306ff
80 Alment om våbenhuse i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1920 s 101, 1944 s 123f, Anderson m fl 1975, Nilsén 1984, Pentz 1984 med nyttige henvisninger
81 DK VII (1954) s 149ff med henvisninger
82 Andersson 1982 s 164f, Nilsén 1984 s 191, Pentz 1984 og Holmberg 1990 s 68ff
83 DD & DRB 4 I 296
84 SRD IV s 378
85 Olaus Magnus XVI kap 20-21
86 Uldall 1931-32 s 130ff, Pentz 1984 s 228
87 Lange 1987 s 79ff
88 Nilsén 1984 s 183ff
89 Holmberg 1977 s 141f, 1990 s 30, 68f
90 Pentz 1984 s 233ff, 243
91 Uldall 1931-32 og Pentz 1984 med eksempler på våbenhusets mange anvendelser
92 Drake 1988
93 SK (1989) 210 s 279f
94 DK III (1951) s 1461ff
95 Wåhlin 1939 s 52f med fig 18
96 Alment om både romanske og gotiske tårne i DK's kunsthistoriske oversigter, Mackeprang 1920 s 35ff, 102ff, 1944 s 48ff, 125ff, Beckett 1924-26 I s 188ff, II s 33ff, 58, Lorenzen 1934 s 130ff, Cinthio m fl 1965, Johannsen & Smidt 1981 s 49ff, 82f, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 38f, 94f, Holmberg 1990 s 32ff, 68
97 Specielt om romanske tårne i Kornerup 1869, Løffler 1883 s 130ff, Anderson 1926, Lundberg 1927, Schultz 1936, Redelius 1972, Tuulse 1969, Norn 1980, Stiesdal 1983b, Nyborg 1985b, Wienberg 1986a s 54ff, Anglert 1989 s 224ff, Claesson 1989 s 21ff, 67ff, Liebgott 1989 s 158ff, Sørensen (Morten Aaman) 1990, Jacobsen 1993
98 Walde 1965 s 719
99 Stiesdal 1983a og Liebgott 1989 s 167ff med eksempler, også Borgolte 1987 kritisk om brugen af begrebsparret stiftergrav og egenkirke
100 Redelius 1972 s 33 ff, Eriksson 1983
101 DK VII (1954) s 131ff om Å kirke, Trap III (1954) s 581f om Tranebjerg, også Lange 1982, 1987 især s 219ff
102 DD & DRB 3 I 256, også 3 II 153
103 Om betydninger og funktioner i Uldall 1931-32, Johannsen & Smidt 1981 s 49ff, Stiesdal 1983b, Nyborg 1985b, Liebgott 1989 s 158ff, Holmberg 1990 s 32ff, Jacobsen 1993
104 DK XII (1942) s 755ff; præsenteret af Knud J Krogh i foredraget "Romanske vesttårne - arkitektur eller funktion?" i Oldskriftsselskabet februar 1988
105 Schultz 1945, DK XVI (1984) s 2305ff
106 Om cistercienserne i Veng i DK XVI (1989) s 3189ff jfr Øm klosters krønike s 9ff (kap 4-18), DD & DRB 1 II 182-83
107 DK XVI (1989) s 3189ff om kirken i Veng med yderligere henvisninger; det ellers så nøgterne kirkeværk bliver næsten lyrisk i sin beskrivelse af kirken og naturen.
108 DK's kunsthistoriske oversigter, Stiesdal 1983b
109 Tak til Henrik Jacobsen, København, som generøst har indviet skriveren i sin kundskab om de romanske tårne på Sjælland og i Skåne.
110 DK VII (1954) s 131ff
111 Walde 1965 s 677
112 Alment om hvælv i DK's kunsthistoriske oversigter, Beckett 1924-26, Rydbeck 1943, Mackeprang 1944 s 69f, 118ff, Nisbeth 1957, Møller m fl 1962, Wienberg 1986b, Bonnier 1987 s 81ff
113 Lorenzen 1904 om toskibede kirker
114 Gode oversigter over udviklingen og variationen i former og teknikker i Rydbeck 1943 og Møller m fl 1962, Andersson & Hildebrand 1988 s 154ff
115 Rosborn 1979 om St Petri i Malmö; Karlsson 1986 om stjernehvælv i Sverige og Finland, hvor oversigten for Skåneland dog er helt misvisende.
116 Faktisk kendes 22 (0,8 %) sognekirker, der fik gotiske hvælv over skibet, men beholdt et fladt loft over koret. Se iøvrigt Wienberg 1986b.
117 Sognekirkerne har stiftsvis og i gennemsnit følgende antal gotiske hvælvfag: Viborg 1,5; Børglum 1,6; Ribe 1,7; Slesvig 2,4; Århus 3,1; Lund 3,6; Odense 4,1; Roskilde 5,8. Ialt arbejder vi her med 7252 gotiske hvælvfag i 2216 sognekirker. Tillægges 3,3 fag i hver af de 476 kirker, hvor

hvælvslagningen er ukendt eller usikker, kan vi konstruere en situation ved reformationen med mindst 8810 gotiske hvælvfag i middelalderens Danmark.

118 Eksempler på datering af hvælv med hjælp af teknik, møntfund og dendrokronologi: Vellev 1983, Jensen 1984, Bartholin 1989, Sundnér 1989b s 198ff, Vedsø 1989

119 Himmelsymbol jfr Sundquist 1950, Cinthio 1957 s 192ff, Svanberg 1964 s 19ff, Gustafsson & Cinthio 1968 s 41ff, 71, Reuterswärd 1985 s 110ff, Karlsson 1986 s 19f; brandsikring, mode og teknik jfr Mackeprang 1920 s 95, uændret 1944 s 118, Beckett 1924-26 II s 6ff, 58, Lorenzen 1934 s 98f, Steenberg 1935 s 59ff, 169ff, Rydbeck 1943 s 304ff, Langberg 1955 I s 79, Horskjær 1963 s 136, Eriksson 1977 s 158, Møller 1983, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 93; lofter for opbevaring af tiendekornet jfr DK Sønderjylland (1963) s 2694f; symbolik, brandsikring og akustik jfr Svanberg 1964 s 45, Holmberg 1977 s 140, 1990 s 17f; brandsikring og økonomi jfr Wienberg 1986b; social manifestation jfr Anglert 1989 s 227ff og Sundnér 1989b s 201

120 Alménd om ødekirker i Smedberg m fl 1976; Eksempler på regionale oversigter er Elkjær 1918 (gamle Århus amt), Sørensen 1938-39 (Ommersyssel), Ingers 1947 (Skåne og Blekinge), Christiansen 1978 (Ålborg og Vejle amter); Tage E Christiansen efterlod optegnelser om ødekirker i flere nørrejyske amter, som nu opbevares i Nationalmuseets arkiv.

121 Christensen 1938 s 38ff

122 Matthiessen 1939 s 21ff

123 Gissel 1972 s 3ff, 37, 43ff, 1976, Lund & Hørby 1980 s 106ff, Baudou 1983 s 271ff, Porsmose 1988 s 327ff, Wienberg 1989, Gregersen 1990 s 73ff, Ulsig 1991

124 Ulsig 1991

125 SRD VII s 268

126 Annales Danici s 182

127 Rep udateret 341

128 RO s 108ff

129 Trap VIII (1964) s 882, 1144f, IX (1965) s 435f, 1014f, DK XIX (1986) s 1135ff

130 Farre i Give sogn, Gadbjerg, Øster Torsted i Egtved, Sigten i Bording, Kabbel i Sønder Nissum, Sig i Torstrup og Fitting i Vorbasse

131 I Normandiet kan en kraftig nedgang påvises i befolkningen ca 1300-1440, men ødelæggelsen i bebyggelsen var sjælden og kun midlertidig: Bois 1984 s 49ff jfr også Andrén 1985 note 486 s 141f om ødekirkerne i Ribe stift

132 Kieffer-Olsen m fl 1986 s 46ff, Wienberg 1989 s 250f

133 RO, Danske Magazin 4 II s 34ff, Hermansen manuskript uden år

134 Kieffer-Olsen m fl 1986, Cinthio (Maria) 1992

135 Etting & Hansen 1989 s 29f

136 Rasmussen 1992, Engberg 1991, Kieffer-Olsen 1992 med efterfølgende indlæg af Jesper Boldsen og Hampus Cinthio

137 Iagttagelser på Horsensegnen venligt meddelt af Jakob Kieffer-Olsen, Lærestolen i Middelalderarkæologi, Moesgård, august 1992

138 Oversigt i Andrén 1985 s 196ff med henvisninger

139 KVJ 1 hf 2 s 11, 101 med noter

140 Lauridsen 1894-95 s 195f citat

141 Lauridsen 1894-95, Lund-Jensen & Schrøder 1976

142 Reduktioner af skibet før 1550 optræder ved Asmild (efter brand), Sabro og Borbjerg i Jylland samt Spjellerup og Bårse på Sjælland: Vellev 1990 s 14ff, DK XVI (1980) s 1866ff, Trap IX (1965) s 260, DK VI (1933-35) s 493ff, AUD 1986 s 68

143 DS I nr 286 (s 280)

144 Slottved 1973 om klemmebrevene; af 37 sognekirker dømt tilnedrivning forsvandt kun 8, flest på Fyn, resten overlevede

145 Mackeprang 1920 s 85f, 1944 s 105

146 Trap V (1956) s 4, Porsmose 1987 især s 12

147 Eksempler i Møller 1961 s 270ff jfr DK III (1946) s 11 (Borup), IV (1985) s 1239ff (Kirke Helsinge), s 1297ff (Drøsselbjerg)

148 Nørlund & Lind 1944 s 11f, 45, Haastrup 1972, 1979, Lyckegaard 1983 s 51ff, Haastrup & Egevang 1986 1 s 21ff, 1987 2 s 26f, Bolvig 1992b s 175ff

149 Saxtorph 1978, Haastrup & Egevang 1985 4 s 19, 1991 6 s 26ff jfr nr 13-18, 1992 7 nr 1 (Poulsen)

150 Banning 1976-82, Saxtorph 1986

151 Faser dateret f eks til ca 1500, 1475-1525 og 1500-20 knyttes således til perioden omkring 1500 (1488-1512). Dateringer angivet som ca 1500-25 regnes halvt til 1500, halvt til 1525. De 100 (10 %) mere diffuse dateringer, f eks "sengotisk", "1500-tallets begyndelse" og "1500-årene", er udeladt.

152 Efter Bjørn & Reiter 1976 bilag 5 s 124f suppleret med egen gennemgang af Banning 1976-82 og Saxtorph 1986
153 Gissel 1976 s 491f foreslår, at de østdanske områder lettere klarede agrarkrisen med indtægterne fra Skånemarkedet
154 Inslev 1465, Udby 1468, Søndersø 1483, Stenløse 1489, Kavslunde 1489, Vissenbjerg 1504, Harndrup 1505, Gelsted 1506, Næsbyhoved-Broby 1512, Asperup 1513, Rørup 1513, Gamtofte 1527 og Marslev 1533: Mackeprang 1943
155 Andersson 1989 s 22f; er det virkelig muligt at datere de ældre klokker uden årstal så snævert som til 10-årsperioder?
156 Liepe 1992
157 Norn 1978
158 Steenberg 1935 især s 5

Noter til kapitel IV: Jorden og pengene s 122-144

1 Moberg & Olsson 1973 s 15ff, Lunden 1972 s 36ff, Christophersen 1989 s 114ff og Sørensen (Marie Louise Stig) 1990 alment om økonomiske forskningstraditioner
2 Grønbech 1909-12 III s 1ff, 60ff, Mauss 1972, Gurevitj 1979 s 74ff, 1985 s 215ff, se også Hamre m fl 1960
3 Cinthio 1984 om middelalderen som en mellemtid, Poulsen 1985 om økonomien, Gelting 1988 s 10f om gaverne
4 Jfr Lindkvist 1979 s 16ff
5 Polanyi 1957
6 Brunius 1850 s 92f jfr Libri s 311
7 Morris 1979 s 177ff, 1989 s 176ff, 350ff
8 Bonnier 1981 med citat s 81 jfr også 1983, 1987 s 217ff
9 Thunmark-Nylén 1980 især s 29ff, se også 1986 s 30f, 36ff om et sammenfald i tid mellem etableringen af kirker på Gotland og nedlæggelsen af sølvskatte
10 Lindquist 1984, 1988
11 Andrén 1985 s 33ff, 50ff, 72 jfr 1983 s 48 citat; se også Gustin 1987, som undersøger kirkerne og den urbane økonomi i middelalderens Sverige
12 Wienberg 1986b; se også Carelli 1988, der undersøger forholdet mellem kirkernes hvælv og sognenes økonomi i Södermanland og på Gotland
13 Drake 1987 med citat s 73, også idéskitsen 1989
14 Jfr kritikken i Nyborg 1987, 1990
15 Alment om kirkernes og kirkebyggeriets økonomi i Schück m fl 1964, Svanberg 1983 s 37ff, Andrén 1985 s 50ff
16 Larusson i Hamre m fl 1959
17 Nyborg 1985a om inkorporationer
18 Hamre m fl 1959, Dahlerup m fl 1966
19 Første omtale er en kalkmalet indskrift "Salvete eclesie tutores" (Vær hilset kirkeværger) fra ca 1200 i Rørby kirke på Sjælland: DK IV (1988) s 1510, 1518 fig 23
20 Dahlerup m fl 1963, Dahlerup 1968 s 304ff, Nyborg 1979
21 Breengaard 1982 s 134ff, 147f, Wåhlin 1988 s 61ff
22 DD & DRB 1 II 64
23 Koch 1936 II s 121ff om tiendens tredeling
24 De mange kirkelader på Fyn kan tyde på, at tienden her ikke blev afløst af en pengeafgift.
25 Hamre m fl 1974, Dahlerup 1981
26 Hamre m fl 1970, DGL I 2 (Skånske Kirkelov kap 8) s 869
27 Gelting i DK XIX (1986) s 1019ff
28 I Viborg stift 39 % af gårdene, på Fyn 25-30 %, i Skåne over 35 %, i Halland 14 %, i Blekinge 2 %, jfr Schalling 1936 s 82 og Porsmose 1988 s 380
29 Hamre m fl 1958, Vilberg 1977 s 41ff, Dahlerup 1990 s 63, 74
30 Wienberg 1991
31 RJB jfr Christiansen 1977; størrelsen af jorden varierede mellem 0 og 11 plove med et gennemsnit på 1,1 plov
32 LSL I-II
33 Adam av Bremen s 230 (4 bok kap 31)
34 DD & DRB 2 XI 212
35 LSL III s 61ff
36 Jensen 1977, Klackenberg 1992
37 Andersson 1989 om pilgrimsmærkerne og valfarten
38 Poulsen 1989 s 102f
39 Rep 10715 - gården lå oppe i Hønsinge næsten 30 km fra Holmstrup
40 Rørdam 1893-95 s 443ff med tillæg s 483ff
41 Gallén 1962, Liedgren & Larusson 1962, Andrén 1975
42 Wilcke-Lindqvist 1932, hvor ombygningen af Ösmo kirke i Södermanland i 1400-årene knyttes til 5 afladsbreve
43 Petersen 1877-80 s 591ff
44 Mackeprang 1943 s 15, 23f - indskriften i Håstrup lyder "hilp tho dissen bw dat iu g hot gelle unde use leve vrouwe"
45 SK Gotland 84, IV (1959-64) s 556ff
46 SLL Upplandslagens kyrkobalk s 13
47 DD & DRB 1 III s 341
48 DK XVI (1987) s 2844f

49 Andræ m fl 1964
50 Samzelius 1946 især s CXXVIIff og Dahlbäck 1991 som undersøger regnskaberne for Funbo 1469-83 og Kumla 1451-65
51 Cornell 1917 jfr SK Medelpad 47 (1939) hf 47 s 337ff. Året for byggeriet, som ikke afveg fra de øvrige, havde Stöde kirke i indtægter 8 pund korn til 1 øre pr spand, fra offerstokken 2 øre og i testamente 2 mark, ialt 14 mark og 2 øre. Samme år havde kirken udgifter til voks 2 mark, røgelse 1/2 mark og olie 1/2 øre, ialt 2 mark og 4 1/2 øre.
52 Skriveren kender regnskaber fra Breklum, St Maria og St Johannes i Flensborg, Gettorp, St Maria i Husum, Koldingbüttel, Quern, Trinitatis i Slesvig, Tetenbüll og Tolk, alle i Slesvig stift, videre Vor Frue i Assens, St Maria i Helsingborg samt ærkedegnen i Ribe: Nævnes i Dahlerup 1960 s 80, 1968
53 Ærkedegnens Regnskabsbog, Hansborg D IV 40 i Rigsarkivet i København, her i afskrift ved Ingrid Nielsen - se også Dahlerup 1990
54 DK II (1954) s 52ff, også Møller 1964 s 1f
55 Trap VIII (1964) s 1122 og Poulsen 1980 s 62, også venlige oplysninger fra Niels Jørgen Poulsen, Danmarks Kirker, oktober 1988
56 Poulsen 1980 s 63ff
57 Dahlerup 1990 om kirkens kreditgivning
58 Jfr forklaringen af opførelsen i etaper hos James 1982 s 124ff (katedralen i Chartres), Møller 1961 s 273 (Danmark) og Lindquist 1984, 1988 (Gotland)
59 Mackeprang 1927 s 208f
60 Christensen 1938 s 17ff
61 Matthiessen 1939 s 19ff, også Christensen 1938 s 38ff
62 Baudou 1983 s 271ff
63 Nyborg 1986 s 17ff
64 Gregersen 1990 s 73ff, 91ff
65 Emanuelsson m fl 1985 s 19ff jfr Ekström 1936
66 Rydbeck 1943
67 Sundnér 1991 s 351 fig 5.7:1
68 RO, Skyum-Nielsen 1949, Buus 1969, CorpDan VIII
69 RO s 108ff
70 RO s VIIf, Severinsen 1921, Dahlerup 1968 s 89f, Buus 1969, CorpDan VIII s xix
71 Kirkelistens "rennumkøpingh" er også blevet tolket som det nærliggende Rindum jfr Severinsen 1909 s 22
72 Til hver skilling sterling svarede 4 ørtug kirketiende eller 240 tønder land jfr Aakjær 1945 s 78ff. Gelting 1983 viser imidlertid, at forpagtningen af tienden komplicerer forholdene; se også DK XIX (1986) s 1019ff.
73 Ved lineær regression er korrelationskoefficienten 0,24
74 Uden kirken i Ejsing ved Limfjorden, der havde 8 hvælvfag og betalte 4 skilling, bliver korrelationskoefficienten mellem disse 8 grupper 0,96
75 Allen 1870 IV 2 s 358ff, 1872 V s 223
76 Bogen er trykt i Danske Magazin 4 II s 34ff
77 Danske Magazin 4 II s 50; måske udgjorde afgiften den halve kirketiende jfr Danske Magazin 4 VI 1 s 21
78 Idum 1929-32
79 Ved lineær regression er korrelationskoefficienten 0,33
80 Korrelationskoefficienten mellem disse 11 grupper er 0,97
81 Alment om Christian V's matrikel, dens baggrund, fremstilling og kildeværdi, i Pedersen 1928 s 14*ff, Hansen & Steensberg 1951 s 21ff, Frandsen 1983 s 39ff, 1988 s 188ff, Pedersen 1985 s 3ff
82 Pedersen 1928 udgivet efter hans død, Hastrup 1964, Kampp 1967, Porsmose 1981, Baudou 1983, Frandsen 1983 og Pedersen 1985
83 Porsmose 1981 s 360ff, 1987 s 141ff, Baudou 1983 s 271ff
84 Ved lineær regression er korrelationskoefficienten 0,26
85 Uden Holmstrup bliver korrelationskoefficienten mellem disse 13 grupper 0,9
86 Ved lineær regression er korrelationskoefficienten 0,98

Noter til kapitel V: Enkeltmennesker og fællesskaber s 145-179

1 Olrik 1901 s 73f hvor navnet på Assers hustru end ikke nævnes
2 Jacobsen (Grethe) 1986 s 186ff og Øye 1990
3 Duby 1980, også Lindkvist 1979 s 9f
4 Christensen 1945 s 6ff, 1963
5 DD & DRB 1 III 63
6 DD & DRB 2 VIII 176 jfr Christensen 1963 s 30
7 Jfr Nyström 1984 s 331
8 DD & DRB 1 II 21; Kroon 1990 hævder, at brevet er tilvirket i 1145 med en antedatering til 1085

9 Nielsen m fl 1972
10 Smedberg 1973 s 109f
11 Breengaard 1982 s 104ff
12 Prange 1988
13 Lindkvist 1979 med fig 4 s 147
14 Ljung m fl 1961, Prange 1988
15 Dahlerup 1989 s 100ff
16 Oversigt i Ulsig 1968 s 19ff, senest Bolvig 1992b s 26ff
17 Erslev 1898 s 112 citat
18 Arup 1925-55 II s 59 citat
19 Nørlund 1927 jfr Lund & Hørby 1980 s 117f, Christansen 1981
20 DD & DRB 1 III: Abbed Vilhelm af Æbelholts Brevsamling II 30, Skyum-Nielsen 1971 s 240, også Lund & Hørby 1980 s 118
21 Lund & Hørby 1980 s 123 antyder, at ejendomsfordelingen på Sjælland kan have været atypisk
22 Schalling 1936 s 67ff, 82, Porsmose 1988 s 380
23 Wittendorf 1989 s 26ff
24 Jfr Hellström 1971 s 346ff, Smedberg 1973 s 5ff, Brink 1990 s 68ff
25 Jørgensen 1874-78 s 521
26 Mackeprang 1920 s 10ff, 1944 s 20ff med henvisning til Nørlund 1935 for stifterbillederne
27 Koch 1936 II s 36ff
28 Nørlund & Lind 1944 s 12ff
29 Nyborg 1979; se også kritikken af Koch's tese i Christensen 1977 s 125ff
30 Lidén 1986, videre 1987 om Hordaland, Rogaland og Agder
31 Claesson 1989
32 Dahlerup 1989 s 130
33 Mackeprang 1920 s 10ff jfr DK III (1944) s 373ff, IV (1990) s 1901ff, IV (1983) s 849ff
34 Christensen 1985 s 138ff
35 Kaspersen 1987
36 Dyggve 1955, 1964
37 Olsen 1966 især s 236ff, Lidén 1969 med efterfølgende kommentarer
38 Krogh 1983
39 Skre 1988, også Liepe 1984
40 På Omgård i Vestjylland kan vi følge religionsskiftet på selvestorgården, hvor måske bygninger tolket som kulthuse blev afløst af trækirker jfr Nielsen 1991 s 256ff; et andet eksempel er Borg i Lofoten jfr Munch 1991; mere alment om kontinuiteten i kult og magt i Brendalsmo 1991, Brink 1992, Gräslund 1992
41 Alment om kirker og gårde i Danmark i Stiesdal 1982, Schiørring 1991 s 16ff, Bolvig 1992b s 124ff; svenske eksempler på såkaldte stormandskirker i Ferm & Rahmqvist 1985, Nisbeth 1986, Bonnier 1987 s 161ff og velundersøgte engelske eksempler i Bell & Beresford 1987, Morris 1983 s 71ff, 1989 s 227ff
42 Dyggve 1964 s 13ff
43 Jeppesen & Madsen 1990, 1991
44 Cinthio (Erik) 1983, 1992
45 Andrén 1980 s 71f; skitsen fig 85 er ajourført efter de seneste undersøgelser i Lundagård marts 1993.
46 Løffler 1896 s 23ff
47 I Østjylland Gylling jfr Trap VIII (1963) s 352; på Fyn Flemløse og Horne jfr Trap V (1957) s 814 og venlige oplysninger fra Erland Porsmose, Kerteminde Museum, november 1989; på Sjælland Asnæs, Fjenneslev, Hårlev, Lyderslev, St Jørgensbjerg i Roskilde, Rye, Sønder Jernløse, Ubby, Vallekilde og Varpelev jfr Trap III (1954) s 575, IV (1955) s 149, Stiesdal 1979, 1982, Liebgott 1982, AUD 1990 (1991) s 116, Andersen 1992, Jacobsen 1993 s 163f; og i Skåne Bjäresjö, Dalby, Fjälkinge, Lunds domkirke, Norra Mellby, Törringe og Västra Ingelstad jfr Thun 1967, Andrén 1980 s 71f, Cinthio 1983, Jacobsen 1993 s 163f, Callmer i tryk, Skånes Hembygdsförbunds arkiv og venlige oplysninger fra Anders Reisnert, Malmö Museum, januar 1993.
48 F eks bispens teglhus ved Asmild, "Erik Glippings Jagthus" i Grønbæk, kælderen i Verst og biskopskælderen på Ivö
49 Andrén 1984 s 44f, 62ff
50 Allindemagle (med stenhus), Alslev (stenhus), Boeslunde (tidligere tolket som terrasseret helligdom jfr Nielsen 1983), Frøslev, Jungshoved, Karlstrup (måske stenhuse), Kyndby, Pedersborg (stenhuse), Skamstrup, Smerup (stenhus) og Tårnborg (stentårn): Efter DK og Trap
51 Rasmussen 1982, 1992 - befæstningens alder er usikker. Flere af gravhøjene på vore kirkegårde kan altså være rester af borge og ikke et tvivlsomt udtryk for kultkontinuitet jfr Olsen 1966 s 267ff med fig 46.
52 Avnsø, Bavelse, Frydendal, Fyrendal, Førslev, Gunderslev,

Hagested, Hørby, Næsby, Sandby, Stigs Bjergby, Tersløse, Tureby, Tybjerg, Øster Egede: Efter DK og Trap

53 DK IV (1990) s 1901ff, også Ganshorn 1981

54 Om storgårde og hovedgårde i Olsen m fl 1961, Hansen 1964, Ulsig 1968, Lund & Hørby 1980 s 117ff, 241ff, Porsmose 1981 s 393, 1987 s 89ff, 109ff, 1988 s 302ff, 385ff

55 Anglert 1989 s 227f; Af de 6 kirker i Ystadområdet, der skulle have ligget på den "allmänna bygatan", har Borrie og Hedeskoga haft, eller skulle have, romanske tårne. I Skårby og Sövestad (romansk tøndehvælv!) kan vestudvidelser dække over tidlige tårne. Tilbage er Balkåkra og Villie, hvor den sidstnævnte lå i udkanten ind til den store præstegård.

56 Løffler 1883 s 228ff, Mackeprang 1920 s 12, uændret 1944 s 23, Beckett 1924-26 I s 188ff

57 Nørlund 1927

58 Lorenzen 1934 s 133f, Steenberg 1935 s 131, Schultz 1936 s 131ff, Møller 1946 s 43, DK III (1951) s 2195, Licht 1969 s 20, Norn 1980 s 19ff, Johannsen & Smidt 1981 s 49ff, 102, Stiesdal 1983b s 32

59 Lundberg 1927 s 68ff, senere også Redelius 1972 s 41ff

60 Cinthio 1957 s 195, Holmberg 1990 s 37ff (manuskriptet fra 1976), Andersson 1982 s 165ff, Sundnér 1982 s 7, 102f, Anglert (Marit) 1984, Andrén 1985 s 90 med note 383, Klackenberg 1986 s 347ff, Wienberg 1986a s 54, Claesson 1989 s 21ff, 67ff

61 Gustafsson & Weidhagen 1968 om Hammarlunda, Cinthio 1983 om Dalby samt Andersson & Forsström 1983 s 118f med karakteristik af "lundaskolan"

62 Anglert 1989 s 224ff, Sundnér 1989 s 205, også 1991 s 356f. Ingen af de "äldsta" tårne i Baldringe, Snårestad og Stora Köpinge kan imidlertid dateres mere nøjagtigt, da de forlængst er nedrevet. Og i Stora Köpinge synes tårnet endog at være en sekundær tilbygning i tegl ifølge Brunius iagttagelser 1845 jfr Brunius Samlingar VIII s 15.

63 Nyborg 1985b, 1987 s 88ff; en afvisning af symbolske og sociale tolkninger træffer vi også hos Knud J Krogh i foredraget "Romanske vesttårne - arkitektur eller funktion" i Oldskriftsselskabet februar 1988

64 Sundnér 1982 s 101ff, også 1989 s 195ff

65 Cinthio (Erik) 1992 jfr også 1983

66 DD & DRB 1 IV 65

67 Norn 1980 s 23f

68 Oplysningerne i Nørlund 1927 sammenlignes med kirkerne i DK V (1936) s 281ff

69 Beslægtet tolkning i Andrén 1985 s 90 med note 383

70 Holm 1988 jfr tolkningen af de befæstede kirker på Bornholm i Wienberg 1986a s 61f; også Marit Anglert har i et foredrag januar 1990 på Arkeologiska institutionen i Lund inddraget oprøret 1180-82 i tolkningen af de skånske tårne.

71 Lindhagen 1972 om en arkæologisk undersøgelse i Norra Åsum kirke

72 Olsen 1967 s 244ff, Stiesdal 1983b s 16

73 Olsen 1967 s 250

74 Alment om stifterbilleder i Nørlund 1935, Nørlund & Lind 1944 s 13ff, Norberg 1958, Saxtorph 1970, Yrlid 1976 s 24ff, Bjørn & Reiter 1976, Banning 1976-82 I s 121ff, Jonge 1984, Haastrup & Egevang 1985-92, Gotfredsen & Frederiksen 1987 s 296ff, Gräbe 1989, Kempff 1991

75 Kornerup 1875, Nørlund 1935 s 7f, Nørlund & Lind 1944 s 265f, DK V (1936) s 324ff, Saxtorph 1970 s 218f, Haastrup & Egevang 1986 1 nr 26 (Lyckegaard)

76 Banning 1976-82 II s 42ff, Bisgaard 1988a, Haastrup & Egevang 1991 5 nr 1 (Yrlid)

77 DD & DRB 1 III 238 jfr Hamre m fl 1971, Fenger 1989 s 269f

78 Alment om våbenskjolde i Nordman m fl 1958, Saxtorph 1970, Lillie 1975, Bjørn & Reiter 1976, 1978, Nilsén 1986 s 223ff, Haastrup & Egevang 1985-92, Gräbe 1989, Haastrup 1990

79 Haastrup & Egevang 1989 3 nr 8, 11, 41 (Prange)

80 Lorenzen 1912 s 72ff med citat s 74

81 Saxtorph 1970 s 220 citat

82 DK XVI (1968) s 376ff med citat af den opmalede indskrift s 432, Norn 1978

83 Saxtorph 1986 s 242f, DK XVI (1976) s 1467f, Vellev 1983 s 60f; i Lyngby kan våbenskjoldet måske have tilhørt et andet medlem af slægten Lange (tre roser).

84 Saxtorph 1978 om hvælvenes udsmykning

85 Alment om bomærker i Scheffer m fl 1957, Tønnesen 1990

86 Jfr Banning 1976-82 I s 123, hvor 14-16 sognekirker med bomærker opregnes

87 Alment om indskrifter i Bæksted 1968, Öberg m fl 1977, Haastrup & Egevang 1985-92, Gustavson 1991

88 "Niklas" i Funder og "Svend Germundssøn" i Øster Brøn-

derslev kan henvise til stifteren eller håndværkeren: Jacobsen & Moltke 1941-42 nr 72-73, 148, 163, 315 og 347

89 Storck 1903 s 5f med tavle 20ff

90 DK V (1936) s 352

91 Banning 1976-82 III s 34

92 Haastrup & Egevang 1989 3 nr 10 (Rasmussen)

93 KDM 6 (1952) s 273f (indskriften barok), DK III (1944) s 612, VI (1933-35) s 175, XVI (1968) s 432, (1976) s 1108f, 1467f, (1984) s 2291f med note 18, Darwall & Petersen 1981, Saxtorph 1986 s 57, 145, 194, 200, 214, 242f, 250, 252, 255, Haastrup & Egevang 1985 4 nr 36 (Haastrup), nr 64 (Græbe)

94 4 (Århus)bisper, 1 provst, 1 ærkedegn, 3 sognepræster, 1 kapellan, 1 ridder og hans hustru, 5 kirkeværger, 2 håndværkere og 3 usikre

95 DK VI (1933-35) s 88ff jfr Haastrup & Egevang 1985 4 nr 10 (Jonge)

96 Af metodiske arbejder kan især nævnes Saxtorph 1970, Bjørn & Reiter 1976 og 1978

97 Banning 1976-82, Bjørn & Reiter 1976 især bilag 15, Haastrup & Egevang 1985-92, Saxtorph 1986; Nationalmuseets kalkmaleriregistrant er gennemgået juli-august 1988

98 Grønbæk i Jylland og Brarup på Falster har både romanske og gotiske stifterbilleder

99 I Roskilde stift er blandt de romanske stiftere 12 (75 %) mænd og 4 (25 %) kvinder - og blandt de gotiske 14 (78 %) mænd og 4 (22 %) kvinder. Og i Lunds stift er blandt de romanske stiftere 12 (71 %) mænd og 5 (29 %) kvinder - og blandt de gotiske 24 (77 %) mænd og 7 (23 %) kvinder.

100 Nørlund & Lind 1944 s 21ff, 63ff, Yrlid 1976 s 90ff, Kaspersen 1987

101 DK 1933ff, Nørlund & Lind 1944 fig 5 s 9 og katalog s 237ff, Saxtorph 1986, Banning 1976-82; Pragtværket "Danmarks kalkmalerier"har talrige interessante eksempler, men undlader at præsentere alle de kendte billeder: Haastrup & Egevang 1985-92

102 Om Finja- og Jørlundeværkstederne i Nørlund & Lind 1944 s 22f, 63ff, Borelius 1954 s 9ff, Yrlid 1976 s 29ff, Banning 1976-82 IV s 14ff, Haastrup 1979, Haastrup & Egevang 1986 1 s 55ff, Stangier 1992; de sjællandske kirker med kalkmalerier af Finjaværkstedet er Fjenneslev, Slaglille og Soderup, Vester Broby, de skånske er Asmundtorp, Finja, Flädie, Lyngsjö, Stävie, Vallkärra og Västra Vemmerlöv. Blandt disse 11 kirker kendes romanske tårne fra de 9 (82 %). Blot Slaglille og Vester Broby savner tidligt tårn.

103 Holmberg 1977 s 94f, 1990 s 14ff

104 Kaspersen 1987

105 Gustafsson & Cinthio 1968 s 109 citat

106 Snårestadværkstedet er kendt fra Anderslöv, Benestad, måske Bollerup, Borrby, Bjäresjö, Grönby, Skurup, Snårestad, Stora Herrestad, Stora Köpinge og Västra Nöbbelöv jfr Rydbeck 1943 s 185ff, Banning 1976-82 IV s 35ff. Patronatsforhold og jordbesiddelse kan kortlægges med hjælp af LSL og Skansjö 1987, 1988.

107 I Lund stift kendes således 75 kirker med romanske kalkmalerier, hvoraf de 9 (12 %) har stifterfigurer, og 178 kirker med gotiske, hvoraf 21 (12 %) med stifterfigurer: Optælling efter Banning 1976-82

108 Som yderpunkter kendes stiftere i 4 (57 %) af 7 kirker med romanske kalkmalerier i Odense stift, men kun i 1 (6 %) af 16 i Ribe stift. Og malede våbenskjolde kendes i 63 (62 %) af 101 kirker med gotisk udsmykning i Århus stift, men kun i 10 (6 %) af 178 i Lunds stift: Optællinger efter Banning 1976-82 og Saxtorph 1986

109 St Stefan i Lund, Norra Åsum, Søndbjerg, Kragelund som undtagelsen, Bjernede og Varpelev

110 DK IV (1989) s 1820f

111 DK V (1936) s 324ff, Kornerup 1875 s 377, DD & DRB 3 I 338; kildeværdien af våbenfrisen i Sorø er omdiskuteret jfr Haastrup & Egevang 1989 3 nr 11 (Prange)

112 DK III (1951) s 1267ff jfr Adam av Bremen s 83 (2 bok kap 28), SM I s 21, Saxo Liber XI xii 1 s 320

113 Necrologium Lundense s 69

114 Jørgensen 1933-35 s 27 jfr DK XIX (1979-81) s 64, 160f

115 Saxo Liber XI xii 7 s 322, XII i 5 s 331, vii 4 s 339; Friis-Jensen 1989 om Saxo som kannik i Lund

116 SRD IV s 472, DK V (1936) s 341ff, Nørlund 1927 s 147f, 1935 s 12ff, Haastrup & Egevang 1986 I s 58f

117 Jfr DD & DRB 1 I-VII, 2 I-XII, 3 I-IX, 4 I-II

118 DD & DRB 1 II 171-172

119 Kornerup 1866 især s 13ff jfr SRD V s 377ff

120 DD & DRB 2 I 332-333

121 DD & DRB 2 XI 339

122 Trap VII (1962) s 192, DK VI (1933-35) s 469ff, Kornerup 1866, Ersgård 1988 s 89f jfr Holmberg 1977 s 112

123 Nylander m fl 1968, Nyborg 1979; ifølge det norske stridsskrift "En tale mot biskopene" fra omkring 1200 kunne patronatsret erhverves ved arv eller køb af ejendom, hvor kirkens vedligehold medfulgte, eller hvor nogen byggede en kirke på egen bekostning og gav ejendom til dens vedligeholdelse: Gunnes 1971 s 203f

124 Koch 1936 II s 40ff, Nyborg 1979 og især 1985a om inkorporationen

125 Nyborg 1979 s 54f

126 Dahlerup 1956 med oversigt s 11, også 1989 s 129. Undersøgelsen bortser fra adskillige ødekirker i købstæderne Viborg og Ålborg samt på landet.

127 LSL III s 47ff med en ufuldstændig oversigt, Schalling 1936 s 112ff samt Andrén 1984 tabel 8 s 61 om sognekirkerne i Lund

128 Antallet af patronatskirker må have været højere end 136, da vi ikke kan identificere sognekirkerne, som var underlagt Börringe kloster, og da kongens kirker kan have været flere.

129 DD & DRB 1 III 220

130 DD & DRB 1 VII 36

131 DD & DRB 2 VI 67, også 120

132 DDL IV s 225 jfr Schalling 1936 s 121, Bisgaard 1988a s 294ff

133 Thorkelin 1781 s 54 § 9, Dahlerup 1968 s 321

134 Dahlerup 1968 s 320ff

135 Clanchy 1979 s 7ff, 21ff

136 I bøger, breve og nedtegnelser Dalby, Fur, Gumlösa, Karise, St Laurentius i Lund, Vor Frue i Ribe, Vor Frue i Roskilde, St Mikael i Slagelse samt Slaglille; billeder af stiftere med kirkemodeller i Fjenneslev, Førslev, Gørlev, Hagested, atter Slaglille, St Petri i Slesvig, Vallkärra, Vä og Övraby; indskrifter, der kan gælde kirkebyggeriet, kendes fra Bjernede, Norra Åsum og måske Søndbjerg.

137 Jfr Randsborg 1980 fig 36 s 140, Andrén 1983 s 34ff, 1985 s 73ff, Madsen 1991 s 228ff

138 SRD V s 595 "destructæ sedes Regis & Reginæ" jfr Rydbeck 1923 s 186, 199f, Cinthio (Erik) 1992 s 7f

139 Tilmuringen af det formodede galleri i Maglarp dateres stilhistorisk allerede til omkring 1200 jfr Sundnér 1982 s 37f, 103f

140 Oversigt i Frölen 1910-11 (forældet), Johannsen & Smidt 1981 s 53ff

141 DK IV (1992) s 2525ff

142 DK V (1936) s 281ff jfr DD & DRB 3 I 369 (1343); eller rundkapellet kan være blevet nedbrudt kort efter overtagelsen af Pedersborg i 1205.

143 DK V (1936) s 351ff

144 Jfr Vilberg 1977 s 109ff, også Skre 1988 s 13ff

145 DD & DRB 2 I 30

146 Christensen 1945 s 123f, Skrubbeltrang m fl 1957; hos Blaaberg 1992 s 29 note 51 og s 53 anvendes det uheldige begreb "mindre mænd".

147 Bolvig 1992b s 76ff, populært sammenfattet i 1992a; Bolvig regner hypotetisk med 1 million indbyggere i middelalderens Danmark fordelt på ca 2000 kirker, altså 500 pr kirke. Da antallet af romanske stenkirker er højere, nemlig ca 2400, bliver folketallet pr kirke nærmere 420 i gennemsnit.

148 DK V (1938) s 630ff og 1202, 1209ff om Hejninge og de romanske kirkers størrelser, også Mackeprang 1944 s 46f

149 DK IV (1990) s 1901ff, også Ganshorn 1981

Noter til kapitel 6: Middelalderen og kirkerne s 180-199

1 Alment om begrebet middelalderen, dets oprindelse og brug i Gordon 1925, Le Goff 1986, Graffton 1987, Wienberg 1988b

2 Holberg 1744 s 535f jfr Ordbog 14 sp 7; i Sverige nævnes middelalderen første gang 1757 i "Den swänska Mercurius" jfr Ordbok 17 sp 627

3 Lindborg 1986, Ginzburg 1989

4 F eks Nordberg 1984

5 Eco 1985, Le Goff 1986, Harrison 1991

6 Christensen 1988, Harbsmeier 1988, Champion 1990

7 Brøndsted 1942

8 Cinthio 1984

9 Wienberg 1988b, 1990

10 Le Goff 1986

11 Foucault 1986 s 182ff

12 Cinthio 1972, 1982, 1984, Redin 1976 s 183ff, Holmberg 1977 s 10ff, Christophersen 1980 s 8ff, Sundnér 1982 s 92ff, Andrén 1985 s 6ff, 13ff, Ersgård 1988 s 8ff, Klackenberg 1992 s 15ff

13 Jeppesen 1978, 1981 s 115ff

14 I en samtale september 1992 om formuleringen af diskontinuiteten som standpunkt har Erik Cinthio henvist til erfaringerne fra studiet af Lunds domkirke og Dalby samt behovet for at finde alternative arkæologiske tolkninger, der ikke er fastlåste af givne historiske antagelser.
15 Kuhn 1981
16 Om kirker som kilder: Olsen 1958, Andersson 1982, Sundnér 1982 s 105f, 1987, 1989a, Andersson & Forsström 1983, Knapas 1983, Lidén 1983, Bonnier 1987 s 217ff, Wienberg 1989; se også Morris 1983 s 1ff, Steane 1985 s 63ff, Rodwell 1989
17 En opdeling i romansk og gotisk stil eller tid ses således hos Beckett 1924-26, Mackeprang 1944, Johannsen & Smidt 1981, indirekte også Kjær & Grinder-Hansen 1988-89, Bolvig 1992b
18 Jfr atter Mackeprang 1920 s 87f, 1944 s 107ff, Andersson 1978 s 125
19 F eks Roosval 1924 s 175, Beckett 1924-26 II s 5, Lorenzen 1934 s 176, Langberg 1955 I s 98, Exner & Finsen 1961 s 22f, 43, Møller 1961 s 273, Johannsen & Smidt 1981 s 91, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 I s 94f, program for symposiet "Valvslagningarnas och altarskåpens tid" arrangeret af medeltidsseminaret i Stockholm oktober 1989
20 De sene hvælv kendes fra købstadskirkerne i Kerteminde og Middelfart samt landkirkerne Skovby og Gislev: Idum 1929-32 s 131, 176, 279, 344 jfr Trap V (1956-57) s 134, 158, 363, 834
21 Poulsen 1980 s 62f jfr Trap VIII (1964) s 1104, 1115f, 1122
22 DK IV (1989) s 1789ff jfr Rep 6629
23 DK V (1936) s 352, XVI (1972) s 489ff
24 Bagge 1983, Dahlerup 1989 s 281ff
25 Brunius 1850 s 36
26 Roosval 1924 s 175f
27 Beckett 1924-26 I s 38, II s 5
28 Lorenzen 1934 s 165
29 Exner & Finsen 1961 s 23
30 Johannsen & Smidt 1981 s 91
31 Johannsen & Smidt 1981 s 63ff, 91
32 Arup 1925-55 I s 196f, citat s 197
33 Bolvig 1992b s 39ff
34 Skre 1988 s 8, Gren 1989, Brendalsmo 1990, 1991
35 Huizinga 1986, kommentarer i Andersen 1979
36 Se eksemplevis Platt 1978 s 138ff om senmiddelalderens England og Morris 1989 s 350ff om kirkernes udsagn
37 Riising 1969 s 344ff, Bisgaard 1988a
38 Riising 1969, Achen 1991
39 Kyrre 1988, Dahlerup 1989 s 151ff, Wittendorf 1989 s 102ff
40 Bisgaard 1988b om aristokratiets fromhed; DK VI (1933-35) s 982f og Saxtorph 1986 s 150 om billedet i Elmelunde
41 Wittendorf 1989 s 26ff
42 Edsman & Molland 1971, Le Goff 1990a og 1990b om skærsilden, Kjersgaard 1965 om afladens inflation
43 Spengler 1962 s 302
44 Trap V (1957) s 902ff og bygningsarkæologisk rapport ved Henrik Græbe februar 1980 i Nationalmuseet i København; alment om valfart og valfartskirker i Schmidt 1965, Gallén m fl 1975, Liebgott 1981 s 33ff, Andersen 1985, Andersson 1989 s 11ff
45 Frederiksen 1987
46 Dahlerup 1987, Lausten 1987, Wittendorf 1988, 1989 s 122ff og Imsen 1991 om reformationen
47 Weber 1978
48 Krøniken jfr Andrén 1985 s 117ff
49 Holmberg 1980 og Tomner 1980
50 Krøniken s 36, 44ff
51 Oversigt over byggeriet ved herregårdene 1536-1659 i Hellesen & Tuxen 1988 s 88 nr 29c
52 Langberg 1955 I s 125
53 Kjersgaard 1965 s 28f
54 Hodges 1982 s 30
55 Morris 1979 s 178ff
56 F eks Sawyer 1991
57 Om brugen af analogier: Hodder 1982a s 11ff, Näsman 1988
58 Erslev 1911 s 85
59 Fernlund 1982, 1989, Sjöström 1989 og Edberg m fl 1991 om kirkebyggeriet i Skåne samt Wienberg 1989 om Ystadområdet
60 Wienberg 1989 s 258f
61 Licht 1979
62 De bornholmske kirkers ombygninger beskrives i DK VII (1954)
63 Grandien 1974 s 358ff, Fernlund 1982, 1989, Knorring

1991

64 Wienberg 1989 s 257ff jfr Mackeprang 1918

65 Fernlund 1987

66 Også Fernlund 1982 s 8, 61f, 136ff, Knorring 1991

67 Om nygotikken: Lindahl 1955 s 63ff, Clarke 1964, Germann 1973, Fernlund 1982, Crook 1987, Hidemark 1991

68 Dahl 1942, Åberg 1979, Emanuelsson m fl 1985 s 99ff og Pred 1986 om udskiftningen

69 Om 1800-årenes kirkebyggeri og restaureringer: Weibull 1953, Langberg 1955 II s 99ff, 111ff, 168ff, Vellev 1969, Kryger 1977, Nielsen 1977, Johannsen & Smidt 1981 s 163ff, Ottosen 1984, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 II s 139ff

70 Worsaae citeret efter Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 II s 143

71 Ottosen 1984 s 19ff, Kjær & Grinder-Hansen 1988-89 II s 139ff; om Vodskov i Trap VI (1961) s 976

72 Møller 1979, Vellev 1981a, 1981b, Cinthio 1990

73 Hobsbawn 1983 om skabelsen af traditioner, Evans 1985 og Bradley 1987 om genbrug af monumenter

74 Om forskellige synspunkter på forholdet mellem arkæologi og historie se f eks Dymond 1974, Sarvas 1977, Østerberg 1978, Hodges 1982, Cinthio 1984, Christophersen 1986, Andersson (Hans) 1988, Andrén 1988, Driscoll 1988, Wienberg 1988b, Ersgård 1990

75 KVJ 1 hf 2 s 26ff, 116ff med noter, Andrén 1983, Knudsen 1988

76 RJB s 153ff, Christiansen 1977

77 DD & DRB 2 I 23, 3 V 337

78 Hein 1985

79 Kern 1982 s 225f, James 1982 s 86f, 130

80 Alment om labyrinter i Kern 1982, Eichberg 1988

Henvisninger

Arkiver

Blekinge Läns Museum, Karlskrona:
Topografisk arkiv: Rapporter fra restaureringer

Kulturhistoriska Museet (Kulturen), Lund:
Stadshistorisk arkiv: Rapporter, opmålinger og fotografier

Landsantikvarien i Halmstad:
Topografisk arkiv: Rapporter og opmålinger

Lunds Universitets Folklivsarkiv (LUF):
Mandelgrenska Samlingen: 4 Serien, VII (tegninger), 5 Serien, VII (notater) samt fotografier

Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM):
Stig Axelssons samlinger: Skånes Kyrkor 1-80 (1961-1965) med fotografier
Carl Georg Brunii Samlinger: Bind VIII med "Korte Beskrifningar på Skånska Kyrkor", XIV-XVII, XIX-XXII, XXXII, XXXV, XXXVII og XLI (mikrofiche fra Antikvariskt-topografiska arkivet i Stockholm)
"Danmarks middelalderlige kirker" - registrering på kartotekskort udført af Jes Wienberg 1985-91
Eiler Græbes samlinger: Opmålinger
Topografisk arkiv: Indberetninger, opmålinger, fotografier og særtryk
Theodor Wåhlins samlinger: "Anteckningsböcker 1-22" (1890-1947), "Skånska Kyrkor 1-18" (1900-03) med fotografier, "Anteckningar angående Skånska Kyrkor I-II" (1903-26), samt opmålinger
"Undersökning av vittringsskador på stenmaterial i medeltida kyrkor i Skåne", 1989-90
Överintendentämbetets skånske kirkeopmålinger (fotokopier fra Antikvariskt-topografiska arkivet i Stockholm)

Nationalmuseets Middelalderafdeling, København:
Beretningsarkivet, billedsamlingen, fotografisamlingen: Indberetninger, opmålinger, fotografier
Håndskriftssamlingen: Frits Uldall: "Om de danske Landsbykirker I-VI" (1864-1920); Victor Hermansen: "Klokkeskatterne af 1526 og 1601", (udateret)
Den ikonografiske kalkmaleriregistrant
Tage E Christiansens efterladte notater om ødekirker

Rigsarkivet, København:
Ærkedegnens Regnskabsbog, Hansborg D IV 40 (udskrift ved Ingrid Nielsen)

Skånes Hembygdsförbund (Landsantikvarien), Lund og Kristianstad:
Biblioteket: Særtryk og lokale tidsskrifter
Topografisk arkiv: Rapporter, registrering af inventarer, opmålinger og fotografier

Litteratur

Achen, Henrik von 1991: Helgenikonografi og moralteologi. Kirkekunstens teologiske finksjoner i senmiddelalderen - en ikonologisk skisse. *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*. Red Martin Blindheim & Erla Hohler & Louise Lillie. Oslo.

Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar. Översatt av Emanuel Svenberg. Utg Samfundet Pro Fide et Christianismo. Stockholm 1984.

Ahlenius, Karl & Kempe, Arvid utg 1908: *Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrifning*. Stockholm.

Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1961ff. Lund.

Alexander, Jonathan 1987: The Making of the Age of Chivalry. *History Today 37, nov 1987*. London.

Allen, C F 1864-74: *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden, 1497-1536, I-V*. Kjøbenhavn.

Andersen, Michael 1992: Stormandsgårde ved kirkerne i Rye og Kirke-Hyllinge på Sjælland - en foreløbig rapport. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Red Jan-Erik Augustsson. Lund Studies in Medieval Archaeology 9. Stockholm.

Andersen, Niels Christian 1979: Johan Huizingas opfattelse af senmiddelalderen og dens relevans for dagens debat om 1300-tallet. *Kulturblomstring og samfundskrise i 1300-tallet*. Red Brian Patrick McGuire. København.

Andersen, Susanne 1985: Helligkilder og valfart. *Festskrift til Thelma Jexlev. Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance*. Odense

Anderson, Iwar & Johannsen, Hugo & Christie, Håkon & Gardberg, C J 1975: Vapenhus. *KLNM 19*. Malmö.

Anderson, William 1926: *Skånes romanska landkyrkor med breda västtorn*. Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte III. Lund.

Anderson, William 1988: *The Rise of the Gothic*. New York.

Andersson Aron 1978: Romanskt och gotiskt. *Hikuin 4*. Højbjerg.

Andersson, Hans 1988: Medeltidsarkeologi - funderingar kring identitet och förhållningssätt. *META 1988 nr 1-2*. Lund.

Andersson, Hans 1993: Medieval archaeology in Scandinavia. *The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11-15 juni 1990*. Eds Hans Andersson & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 13. Stockholm.

Andersson, Hans & Anglert, Mats red 1989: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Andersson, Karin 1982: Aspekter på den medeltida kyrkobyggnaden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 3*. Stockholm.

Andersson, Karin & Forsström, Margit 1983: Svensk kyrkoarkeologi. *Hikuin 9*. Højbjerg.

Andersson, Karin & Hildebrand, Agneta 1988: *Byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset*. Underrättelser från Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer 1988:1. Stockholm (1 utg 1980).

Andersson, Lars 1989: *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Lund Studies in Medieval Archaeology 7. Stockholm.

Andersson, Per 1985: *Skånska kyrkor, kapell, kloster och andra kyrkliga byggnader. Bibliografiska noteringar*. Malmö.

Andrén, Anders 1980: *Lund*. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 26. Stockholm.

Andrén, Anders 1983: Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia 49 hf 1*. Lund.

Andrén, Anders 1984: *Lund - tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Andrén, Anders 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 13. Bonn/Malmö.

Andrén, Anders 1986: I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Andrén, Anders 1988: Ting och text - skisser till en historisk arkeologi. *META 1988 nr 1-2*. Lund.

Andrén, Anders 1992: Det medeltida Lundagård. *Stadsvandringar i Lund 3*. Red Robert Berg. Lund.

Andrén, Carl Gustaf 1975: De medeltida avlatsbreven - instrument för kyrkans verksamhet. *Investigatio memoriae patrum. Libellus in honorem Kauko Pirinen: die 10 Ianuari A.D. 1975*. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 93. Helsinki.

Andræ, Carl Göran & Christensen, C A & Hamre, Lars & Pirinen, Kauko 1964: Kyrkliga räkenskaper. *KLNM 9*. Malmö.

Anglert, Marit 1984: Vem försvarade vad? Några refexioner kring de så kallade försvarskyrkorna. *META 1984 nr 3-4*. Lund.

Anglert, Mats 1984: Kapell - vad är det? *META 1984 nr 3-4*. Lund.

Anglert, Mats 1986: Medeltida kapell i Skåne - en första sammanställning. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Anglert, Mats 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. Se Andersson & Anglert 1989.

Anglert, Mats & Sundnér, Barbro & Wienberg, Jes (manuskript): *Ystadsområdets medeltida lantkyrkor - en inventering*. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund.

Anker, Peter & Haastrup, Ulla & Ullén, Marian & Gardberg, C J & Benediktsson, Jakob 1969: Romansk stil. *KLNM 14*. Malmö

Annales Danici medii ævi. Udg Ellen Jørgensen. København 1920. (forkortes Annales Danici).

Anshelm, Gunnar 1947: Stiftets kyrkor. *Lunds Stift i Ord och*

Bild. Red G Herrlin m fl. Stockholm.
Arhnung, J O 1965: *De hellige tre kongers kapel ved Roskilde Domkirke 1459-1536*. Københavns.
Arkæologiske udgravninger i Danmark 1984ff. Red Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. København 1985ff. (forkortes AUD)
Arup, Erik 1925-55: *Danmarks Historie I-III*. København.
Atlas över Sverige. Red Magnus Lundqvist. Stockholm 1953-71.
Bagge, Povl 1983: Skave, Niels. *Dansk biografisk leksikon 13*. København (1 udg 1942).
Bandmann, Günter 1951: *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*. Berlin.
Banning, Knud ed 1976-82: *A Catalouge of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland, Blekinge I-IV*. Copenhagen.
Barner, Konrad 1874: *Familien Rosenkrantz's Historie I. Fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 16de Aarhundrede*. Kjøbenhavn.
Bartholin, Thomas 1989: Dendrokronologiske undersøgelser af Ystadområdets kirker. Se Andersson & Anglert 1989.
Bauch, Kurt 1939: Über die Herkunft der Gotik. *Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft, Heft 27*. Freiburg im Breisgau.
Baudou, Evert 1983: Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark. *Fortid og Nutid XXX*. København.
Beckett, Francis 1924-26: *Danmarks Kunst I-II*. København.
Beer, E S de 1948: Gothic: Origin and Diffusion of the Term; The Idea of Style in Architecture. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XI*. London.
Bell, R D & Beresford, M W et al 1987: *Wharram Percy: The Church of St Martin*. Wharram. A Study of Settlement on the Yorkshire Wolds III. Eds J G Hurst & P A Rahtz. The Society for Medieval Archaeology, Monograph Series No 11. London.
Berg-Nielsen, Allan & Vellev, Jens 1985: *Arkitekt Frits Uldall - arkæolog i Jylland*. Højbjerg.
Berglund, Björn ed 1991: *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad Project*. Ecological Bulletins 41. Copenhagen.
Beyer, Flemming & Munch, Tony Bødtker & Nielsen, Jørgen Ganshorn 1980: Hørby kirke. En bygningshistorisk redegørelse. *Fra Holbæk Amt 1979-80, årg 73*. Holbæk.
Bisgaard, Lars 1988a: Adelen og "de syv dødelige synder". Omkring kalkmalerierne i Bollerup kirke. *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Arusia - Historiske Skrifter VI. Århus.
Bisgaard, Lars 1988b: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder*. Arusia - Historiske Skrifter VII. Århus.
Bjørn, Morten & Reiter, Ole 1976: *En undersøgelse af det sociale aspekt i kalkmaleriet: specielt med henblik på en analyse af de metodiske problemer omkring arbejdet med kalkmalerier som kilde til middelalderhistorien*. Speciale i historie, Københavns Universitet. (stencil)
Bjørn, Morten & Reiter, Ole 1978: Middelalderens billedbog. Metodiske problemer omkring arbejdet med middelalderlige kalkmalerier. *Fortid og Nutid XXVII, 1978*. København.
Blaaberg, Claus 1992: *Sognedannelsen i dansk middelalder*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Hørsholm.
Bois, Guy 1984: *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1550*. Past and Present Publications. Cambridge (Paris 1976).
Bolvig, Axel 1970: "Tårne fuldmange sank i grus." *Nationalmuseets Arbejdsmark 1970*. København.
Bolvig, Axel 1992a: Hvem blev kirkerne bygget til? *Siden Saxo 1992 nr 4, årg 9*. København.
Bolvig, Axel 1992b: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København.
Bond, C J 1988: Church and Parish in Norman Worcestershire. *Minsters and Parish Churches. The Local Church in Transition*. Ed John Blair. Oxford University Committee for Archaeology, Monograpgh 17. Oxford.
Bonnier, Ann Catherine 1981: Uppland under medeltiden - kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 2*. Stockholm.
Bonnier, Ann Catherine 1983: Kyrkor och städer. *META 82 nr 4*. Lund.
Bonnier, Ann Catherine 1987: Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250-1350. *Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51*. Uppsala.
Borelius, Aron 1954: *Skånes medeltida monumentalmåleri. Fyra undersökningar*. Stockholm.
Borgolte, Michael 1987: Stiftergrab und Eigenkirche. Ein Begriffspaar der Mittelalterarchäologie in historischer Kritik. *ZAM, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 13, 1985*. Köln.
Boström, Ragnhild 1971: Några romanska sakristior på Öland. *Fornvännen 1971*. Stockholm.
Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory og Practice*. Cambridge

Studies in Social Antropology 16. Cambridge (1 ed 1972).
Bourdieu, Pierre 1986: *Kultursociologiska texter*. Skeptronserien. Lindingö.
Bradley, Richard 1987: Time regained: the creation of continuity. *Journal of British Archaeologuical Association CXL*. London.
Branner, Robert 1961: *Gothic Architecture*. The Great Ages of World Architecture. New York.
Braudel, Fernand 1986: Världens tid. *Civilisationer och kapitalism 1400-1800, Band 3*. Stockholm (Paris 1979).
Breengaard, Carsten 1982: *Muren om Israels Hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. København.
Brendalsmo, A Jan 1990: Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor - hvor blev kirkene bygd og hvorfor? *Vestfoldkirkene - bygning, landskap og samfunn*. Red A Jan Brendalsmo & Erik Vea. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 3. Tønsberg.
Brendalsmo, A Jan 1991: Å ta trua. Religion og makt under statsdannelsen i Norge. *Gunneria 64*. Trondheim.
Brink, Stefan 1990: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57, Studier till en svensk ortnamnsatlas 14. Uppsala.
Brink, Stefan 1992: Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Red Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnande, Publikationer 1. Uppsala.
Brunius, C G 1836: *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka*. Lund.
Brunius, C G 1850: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
Brunius, C G 1851: *Konstanteckningar under en resa år 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Fahlun och åter om Upsala Stockholm och Vexiö*. Lund.
Bruun, Daniel udg 1919-23: *Danmark, Land og Folk. Historisk-topografisk-statistisk Haandbog I-V*. Kjøbenhavn/Kristiania.
Brøndsted, Johannes 1942: Naar begyndte Middelalderen? *Rast Undervejs. Essays og Rids*. København.
Buus, Erik 1969: Ribe Oldemoder. *KLNM 14*. Malmö.
Bæksted, Anders 1968: *Danske indskrifter. En indledning til studiet af dansk epigrafik*. København.
Callam, Daniel 1987: Paradise, Western concept of. *Dictionary of the Middle Ages 9*. Ed Joseph R Strayer. New York.
Callmer, Johan (i tryk): The Bjäresjö-investigations. A contribution to the prehistory and early history of the southscandinavian manor. *The archaeology of the cultural landscape. Fieldwork and research in a South Swedish rural region*. Eds Johan Callmer & Lars Larsson & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°. Stockholm. (manuskript)
Carelli, Peter 1988: *Kyrkvalv och sockenekonomi. Om de medeltida kyrkvalven i Södermanland och på Gotland*. Uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil)
Champion, Timothy C 1990: Medieval archaeology and the tyranny of the historical record. *From the Baltic to the Black Sea. Studies in medieval archaeology*. Eds David Austin & Leslie Alcock. One world archaeology 18. London.
Christensen, Aksel E 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. *Nordisk Kultur II*. Stockholm/Oslo/København.
Christensen, Aksel E 1945: *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil Unionstiden*. Køben-havn (2 udg 1968).
Christensen, Aksel E 1963: De danske stændersamfunds epoker. Et rids. *Festskrift til Astrid Friis på halvfjerdsårsdagen den 1. august 1963*. København.
Christensen, Aksel E 1977: Tiden 1042-1241. *Danmarks historie 1*. Red Aksel E Christensen m fl. København.
Christensen, Anemette S 1990: Et udbredelseskort over middelalderlige sognekirker i Danmark. *Hikuin 17*. Højbjerg.
Christensen, Harry 1985: Adel og kultur i det 15. århundredes Danmark. Et essay. *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*. Arusia - Historiske Skrifter V. Århus.
Christensen, Stephen 1988: Europa som slagord. *Europas opdagelse. Historien om en idé*. Red Hans Boll-Johansen & Michael Harbsmeier. København.
Christiansen, Tage E 1977: Sognelisterne i Roskildebispens Jordebog. *Historisk Tidsskrift 77*. København.
Christiansen, Tage E 1978: Fredning af Kirketomter. *Antikvariske studier 2*. København.
Christiansen, Tage E 1981: Sune Ebbesens halve Hovedlod. *Historisk Tidsskrift 81*. København.
Christophersen, Axel 1980: *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund c:a 1000-1350*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° No 13. Lund/Bonn.
Christophersen, Axel 1986: Arkeologi mellom fortid og nåtid - middelalderarkeologien som et tvervitenskapelig brennpunkt. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Christophersen, Axel 1989: Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveks-

ling og byoppkomst i Norge ca 800-1100: En modell. *Medeltidens födelse*. Red Anders Andrén. Symposier på Krapperups borg 1. Lund.

Cinthio, Erik 1957: *Lunds domkyrka under romansk tid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° N° 1. Bonn/Lund.

Cinthio, Erik 1972: Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. *Kiel Papers '72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum*. Hrsg von Hermann Hinz. Neumünster.

Cinthio, Erik 1982: Den sydskandinaviska 1200-talsstaden - ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 3*. Stockholm.

Cinthio, Erik 1983: Dalby kungsgård. Medeltidsarkeologien som historisk vetenskap. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1983*. Stockholm.

Cinthio, Erik 1984: Vad betyder medeltiden för arkeologien. *Åbo Landskapsmuseum, Rapporter 6*. Åbo.

Cinthio, Erik 1990: Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den Heliges kyrka än en gång. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1990 nr 2*. Lund.

Cinthio, Erik 1992: Dalby kyrkas stiftare och donatorer. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm.

Cinthio, Erik & Olsson, Bror 1953: *Lunds domkyrka*. Malmö.

Cinthio, Erik & Horskjær, Erik & Lidén, Hans-Emil & Larusson, Magnus Mar & Gardberg, C J & Cleve, Nils 1964: Kyrka. *KLNM 9*. Malmö.

Cinthio, Erik & Gardberg, C J & Horskjær, Erik & Swensen, Wilhelm 1965: Kyrktorn. *KLNM 10*. Malmö.

Cinthio, Maria 1992: Några daterings- och tolkningsproblem aktualiserade i samband med bearbetningen av gravar och kyrkogård tillhörande Trinitatiskyrkorna i Lund. *META 1992 nr 1-2*. Lund.

Claesson, Eivind 1989: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil)

Claesson, Eivind 1992: Löddeköpinge kyrka undersökt. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1992 nr 3*. Lund.

Clanchy, M T 1979: *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. London (2 ed Oxford/Cambridge 1993).

Clarke, Kenneth 1964: *The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste*. London (1 ed 1928).

Clausen, H V 1916: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1916*. Kjøbenhavn.

Cocke, Thomas 1987: The Wheel of Fortune: The Appreciation of Gothic since the Middle Ages. *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400*. Eds J Alexander & P Binski. London.

Conkey, Margaret W & Hastorf, Christine A eds 1990: *The uses of style in archaeology*. New Directions in archaeology. Cambridge.

Cornell, Henrik 1917: En medeltida anteckningsbok från Stöde. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1918 hf 1*. Härnösand.

Corpus Codicum Danicorum Medii Aevi VIII. Necrologium Ripense, Avia Ripensis. Udg Erik Buus. Hafniae 1967. (forkortes CorpDan)

Crook, J Mordaunt 1987: *The Dilemma of Style. Architectural Ideas from the Picturesque to the Post-Modern*. London.

Dahl, Sven 1942: Storskiftets och enskiftets genomförande i Skåne. *Scandia XIV*. Stockholm.

Dahlbäck, Göran 1991: Stockapenningar, tjärtunnor och beläten. Något om den senmedeltida sockenkyrkans ekonomi. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.

Dahlerup, Troels 1956: Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen. *Fra Viborg Amt 1956*. Viborg.

Dahlerup, Troels 1960: Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen. *Hardsyssels Aarbog 54*. København.

Dahlerup, Troels 1968: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*. København.

Dahlerup, Troels 1981: Om tienden. *Fortid og Nutid XXIX*. København.

Dahlerup, Troels 1987: Den danske refomation i dens samfundsmæssige sammenhæng. *Reformationsperspektiver*. Red Hans Jørgen Frederiksen. Acta Jutlandica LXII: 3, Teologisk serie 14. Århus.

Dahlerup, Troels 1989: De fire stænder, 1400-1500. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 6*. Red Olaf Olsen. København.

Dahlerup, Troels 1990: Kirke og kredit. Et bidrag til pengenes socialhistorie. *Historisk tidsskrift 90 hf 2*. København.

Dahlerup, Troels & Hamre, Lars & Hafström, Gerhard & Oja, Aulis 1963: Kirkeværger. *KLNM 8*. Malmö.

Dahlerup, Troels & Schück, Herman & Hamre, Lars 1966: Mensa. *KLNM 11*. Malmö.

Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I-VIII. Udg Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1933-61. (forkortes DGL)

Danmarks Kirker Iff. Udg Nationalmuseet. København 1933ff. (forkortes DK)

Danmarks Riges Breve 1 Iff. Udg Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DRB)
Danske Magazin Iff. Udg Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. Kjøbenhavn 1745-1836.
Darwall, Anders & Petersen, Björn 1981: Söndrums kyrka restaurerad. *Halland årg 63, 1980.* Halmstad.
Deetz, James 1967: *Invitation to Archaeology.* New York.
Dietrichson, L 1902: *Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi med særligt Hensyn paa den norske Kirke.* Kristiania.
Diplomatarium Danicum 1:Iff. Udg af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD)
Diplomatarium Dioecesis Lundensis, Lunds ärkestifts urkundsbok III-VI. Monumenta Scaniae Historica. Utg Lauritz Weibull. Lund 1900-39. (forkortes DDL)
Diplomatarium Suecanum Iff. Utg J Liljegren m fl. Holmiæ/ Stockholm 1829ff. (forkortes DS)
Drake, Knut 1987: Medeltidskyrkor i sydvästra Finland. *ABOA, Åbo Landskapsmuseum Årsbok 1985.* Turko/Åbo.
Drake, Knut 1988: Genomgångsvapenhuset. *ABOA, Åbo Landskapsmuseums årsbok 1986.* Turko/Åbo.
Drake, Knut 1989: Borgar, kyrkor och ekonomi i Finland 1220-1520. *META 89 nr 3.* Lund.
Driscoll, Stephen T 1988: The relationship between history and archaeology: artefacts, documents and power. *Power and Politics in Early Medieval Britain and Ireland.* Eds Stephen T Driscoll & Margaret R Nieke. Edingburgh.
Duby, Georges 1980: *The three orders. Feudal Society imagined.* Chicago/London (Paris 1978).
Dyggve, Ejnar 1955: Gorm's Temple and Harald's Stave-Church at Jelling. *Acta Archaeologica XXV, 1954.* København.
Dyggve, Ejnar 1964: *Mindesmærkerne i Jelling. Form og tydning.* København.
Dymond, D P 1974: *Archaeology and History. A plea for reconciliation.* London.
Ebbesen, Klaus 1983: Indledning til en arkæologisk kildekritik. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1981.* København.
Eco, Umberto 1971: *Den frånvarande strukturen. Introduktion till den semiotiska forskningen.* Lund (Milano 1968).
Eco, Umberto 1985: Drømmen om middelalderen. *Slagmark 5.* Århus (også i *Middelaldernes genkomst og andre essays*, Århus 1988).
Edberg, Birgitta & Johansson, Per-Anders & Sandström, Hans & Tollbom, Arne 1991: Formutvecklingen 1840-1910. *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910.* Red Olof Antell. Stockholm.
Edsman, Carl-Martin & Bø, Olav 1961: Himmel. *KLNM 6.* Malmö.
Edsman, Carl-Martin & Molland, Einar 1971: Skärsild. *KLNM 16.* Malmö.
Eichberg, Henning 1988: Labyrinten. Om de krumme liniers kultur. *CRAS, Tidsskrift for kunst og kultur LIII.* Silkeborg.
Ekström, Gunnar 1936: Skånes moränområden. *Svensk geografisk årsbok årg 12, 1936.* Lund.
Elkjær, Sigurd 1918: Nedbrudte Kirker i Aarhus Amt. *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift XI.* Aarhus.
Elling, Christian 1931: Danmarks Kunst i Middelalderen. *Nordisk Kultur XXVII.* Stockholm/Oslo/København.
Ellger, Dietrich 1961: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung des Landesamtes für Denkmalpflege. *Nordelbingen 30.* Heide in Holstein.
Ellger, Dietrich 1969: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung des Landesamtes für Denkmalpflege 1961-1968. *Nordelbingen 38.* Heide in Holstein.
Emanuelsson, Urban & Bergendorff, Claes & Carlsson, Bengt & Lewan, Nils & Nordell, Olle 1985: *Det skånska kulturlandskapet.* Lund.
Engberg, Nils 1991: Sct. Morten i Stenløse. Arkæologisk undersøgelse af en middelalderlig gravplads. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1991.* Herning.
Engman, Anders & Paues, Catherine & Ponnert, Hans & Wållgren, Sidsel 1991: Kyrkobyggandets material. *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910.* Red Olof Antell. Stockholm.
Eriksson, Jan 1983: Två arkeologiska kyrkoundersökningar i Bjälbo. *META 1983 nr 2.* Lund.
Eriksson, Torkel 1977: Medeltiden. *Konsten i Sverige.* Red Sven Sandström. Stockholm.
Ersgård, Lars 1988: *"Vår Marknad i Skåne". Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund Studies in Medieval Archaeology 4. Stockholm.
Ersgård, Lars 1990: Arkeologi i senare tidens lämningar. *Arkeologi i Sverige 1987.* RAÄ & SHM Rapport 1990: 1. Stockholm.
Erslev, Kristian 1885: Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs Tid. *Historisk Tidsskrift 5 V.* Kjøbenhavn.
Erslev, Kristian 1898: *Valdemarernes Storhedstid. Studier og Omrids.* København.

Erslev, Kristian 1911: *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier*. København.
Etting, Vivian & Hansen, Peter Vemming 1989: *Et ben i hver lejr. Om Falsters middelalder*. Nykøbing Falster.
Evans, Christopher 1985: Tradition and the cultural landscape: an archaeology of place. *Archaeological Review from Cambridge 4 No 1*. Cambridge.
Exner, Johan & Finsen, Helge 1961: *Kirken i landskabet*. København.
Fenger, Ole 1989: "Kirker rejses alle vegne", 1050-1250. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 4*. Red Olaf Olsen. København.
Ferm, Olle & Rahmqvist, Sigurd 1985: Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985*. Stockholm.
Fernlund, Siegrun 1982: *"ett Herranom värdigt Tempel". Kyrkorivningar och kyrkbyggen i Skåne 1812-1912*. Lund.
Fernlund, Siegrun 1987: "Statarens koja och ädlingens slott". *Arkitekturritningar i skånska godsarkiv*. Red Sten Åke Nilsson & Hans Ponnert. Lund.
Fernlund, Siegrun 1989: Kyrkobyggande i Skåne 1760-1860. *SK 210, Kyrkobyggnader 1760-1860, Del 1, Skåne och Blekinge*. Stockholm.
Fett, Harry 1909: *Norges kirker i middelalderen*. Kristiania.
Fiske, John 1984: *Kommunikationsteorier. En introduktion*. Stockholm (1 ed 1982).
Fitchen, John 1961: *The Construction of Gothic Cathedrals. A Study of Medieval Vault Erection*. Oxford.
Fogelqvist, Ingvar 1990: Kyrkan och kyrkobyggnaden enligt medeltida uppfattning. En analys av några vadstenapredikningar. *I Heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Red Göran Dahlbäck. Brytpunkt. Uppsala.
Forsell, Carl af 1834: *Socken statistik öfver Sverige*. Stockholm.
Foucault, Michel 1986: Varför studera makten: frågan om subjektet. *Postmoderne tider?* Red Mikael Löfgren & Anders Molander. Stockholm. (oversat fra efterskrift i H L Dryfus & P Rabinow: *Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics*. London 1982)
Frandsen, Karl-Erik 1983: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg.
Frandsen, Karl-Erik 1988: 1536- ca. 1720. *Det danske landbrugs historie II*. Red Claus Bjørn. Odense.
Frankl, Paul 1960: *The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries*. Princeton.
Frankl, Paul 1962: *Gothic Architecture*. Harmondsworth.
Frederiksen, Hans Jørgen 1987: Reformationens betydning for den kirkelige kunst i Danmark. *Reformationsperspektiver*. Red Hans Jørgen Frederiksen. Acta Jutlandica LXII: 3, Teologisk serie 14. Århus.
Friis-Jensen, Karsten 1989: Was Saxo Grammaticus a canon of Lund? *Cahiers de l'institut du moyen-age grec et latin 59*. Copenhague.
Frölen, Hugo F 1910-11: *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning I-II*. Stockholm.
Gallén, Jarl 1962: Indulgens. *KLNM 7*. Malmö.
Gallén, Jarl & Skov, Erik & Christie, Håkon & Smedberg, Gunnar 1975: Vallfartskyrka och -kapell. *KLNM 19*. Malmö.
Ganshorn, Jørgen 1981: Aunsøgård og Aunsø kirke. Bygningshistorie og sammenhæng. *Fra Holbæk Amt 1981, 74 årg*. Holbæk.
Gelting, Michael H 1983: To profiler gennem Ribe stifts tiender i 1500-tallet. *Profiler i Nordisk Senmiddelalder og renaissance, Festskrift til Poul Enemark*. Arusia - Historiske skrifter II. Århus.
Gelting, Michael H 1988: Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal. *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Arusia - Historiske skrifter VI. Århus.
Gem, Richard 1986: ABC: How should we periodize Anglo-Saxon architecture? *The Anglo-Saxon church. Papers on history, architecture and archaeology in honour of Dr H M Taylor*. Eds L A S Butler & R K Morris. CBA Research Report 60. London.
Germann, Georg 1973: *Gothic Revival in Europe and Britain: Sources, Influences and Ideas*. Cambridge (Massachusetts) (London 1972).
Gimpel, Jean 1984: *The Cathedral Builders*. New York (Paris 1980).
Ginzburg, Carlo 1989: Den mörka medeltiden. Från mörka medeltiden till stora strömavbrottet i New York (t o r). *Ledtrådar. Essaäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia*. Stockholm (1 udg 1983).
Gissel, Svend 1972: Forskningsrapport for Danmark. *Nasjonale forskningsoversikter*. Det nordiske ødegårdsprosjekt 1. Køben-havn.
Gissel, Svend 1976: Krise og kapital i dansk senmiddelalder. *Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i*

Uppsala 1974. Nordiska historikermötet 16. Stockholm.
Gjone, Erling 1981: Trondenes kirke. Et ombyggingsarbeide i 1400-årene. *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Årbok 1981*. Oslo.
Gliemann, Theodor 1824-29: *"Kort over danske Amter"*. Kjøbenhavn.
Gombrich, E H 1979: *Kunst og billedsprog. Udvalgte essays*. Københavns.
Gordon, George 1925: Medium Aevum and the Middle Ages. *Society for Pure English, Tract XIX*. Oxford.
Gotfredsen, Lise & Frederiksen, Hans Jørgen 1987: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark*. Herning.
Graffton, Anthony 1987: Middle Ages. *Dictionary of the Middle Ages 8*. Ed Joseph R Strayer. New York.
Grandien, Bo 1974: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Nordiska museets Handlingar 82. Stockholm.
Gregersen, H V 1986: *Reformationen i Sønderjylland*. Skrifter udg af Historisk Samfund for Sønderjylland 63. Aabenraa.
Gregersen, H V 1990: *"Det skæve Sønderjylland" - hvorfor? Om senmiddelalderens ødelægning vest for israndslinjen og fremgangen i egnene mod øst*. Studier udg af Historisk Samfund for Sønderjylland 5. Aabenraa.
Gren, Leif 1989: Platon mitt i byn. Kyrksocknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. *Mänsklighet genom millenier. En vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm.
Grodecki, Louis 1985: *Gothic Architecture*. History of World Architecture. New York (Milano 1976).
Gräbe, Christina 1989: *Donatorer. Kalkmålade donatorsbilder i skånska lantkyrkor*. Uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil)
Græbe, Henrik 1986: Kirken. *Aggersborg gennm 1000 år. Fra vikingeborg til slægtsgård*. Red Felix Nørgaard & Else Roesdahl & Roar Skovmand. Herning.
Græbe, Henrik & Roesdahl, Else 1977: Kirken ved Aggersborg. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1977*. København.
Græbe, Henrik & Hansen, Birgit Als & Stiesdal, Hans 1990: Gundsømagle kirke. En bygningshistorisk undersøgelse. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1990*. København.
Gräslund, Anne-Sofie 1992: Kultkontinuitet - myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Red Bertil Nilsson. Projektet Sveriges kristnande, Publikationer 1. Uppsala.
Gräslund, Bo 1974: Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi. *Tor XVI, 1974*. Uppsala.
Gräslund, Bo 1978: Periodsystem i forskningshistoriskt perspektiv. *Hikuin 4*. Højbjerg.
Grønbech, Vilh 1909-12: *Vor Folkeæt i Oldtiden I-IV*. København.
Gunnes, Erik 1971: *Kongens ære. Kongemakt og kirke i 'En tale mot biskopene'*. Oslo.
Gurevitj, Aron J 1979: *Feodalismens uppkomst i Västeuropa*. Stockholm (Moskva 1970).
Gurevich, Aron J 1985: *Categories of Medieval Culture*. London (Moskva 1972).
Gustafsson, Evald & Cinthio, Erik 1968: Skånsk lantkyrka från medeltiden. *Sydsvenska Dagbladets årsbok 1969*. Malmö.
Gustafsson, Evald & Weidhagen, Margareta 1968: Investigations in Hammarlunda church. *Res Mediaevales, Ragnar Blomqvist kal. mai. mcmlxviii oblata*. Archaeologica Lundensia III. Lund.
Gustafsson, Gotthard 1973: Åhus. *Den medeltida staden och dess byggnadsminnesmärken*. Svenske Fornminnesplatser 19. Stockholm (1 utg 1932).
Gustavson, Helmer 1991: Sockenkyrkan som skriftdokument. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Red Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm.
Gustin, Ingrid 1987: *Stadskyrkor och urban ekonomi i det medeltida Sverige*. Uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil)
Halland 41ff årg, 1957ff. Halmstad.
Hallbäck, Sven 1950: Stiftets kyrkor. *Göteborgs stift i ord och bild*. Red E Malmeström. Stockholm.
Hamre, Lars & Ulsig, Erik & Rosén, Jerker & Pirinen, Kauko & Larusson, Magnus Mar 1958: Donasjon. *KLNM 3*. Malmö.
Hamre, Lars & Larusson, Magnus Mar & Dahlerup, Troels & Nylander, Ivar & Pirinen, Kauko 1959: Fabrica. *KLNM 4*. Malmö.
Hamre, Lars & Larusson, Magnus Mar & Iuul, Stig & Hafström, Gerhard & Virtanen, E A 1960: Gåve. *KLNM 5*. Malmö.
Hamre, Lars & Benediktsson, Jakob & Nielsen, Herluf & Liedgren, Jan 1970: Sjelegave. *KLNM 15*. Malmö.
Hamre, Lars & Hafström, Gerhard & Fenger, Ole 1971: Skøyting. *KLNM 16*. Malmö.
Hamre, Lars & Stefansson, Magnus & Dahlerup, Troels & Schück, Herman & Kuujo, Erikki 1974: Tiend. *KLNM 18*. Malmö.
Hansen, Birgit Als 1990a: Arkæologiske undersøgelser i Gund-

sømagle kirke 1988. Kirkens indre fra o. 1100 til vore dage. *Hikuin 17*. Højbjerg.
Hansen, Birgit Als 1990b: På sporet af en forsvunden frådstenskirke i Himmerland. *Hikuin 17*. Højbjerg.
Hansen, Birgit Als & Sørensen, Morten Aaman 1975: Ishøj kirke - et kirkerum fra 1100-årene og op gennem middelalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1975*. København.
Hansen, Birgit Als & Sørensen, Morten Aaman 1979: Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København.
Hansen, C Rise & Steensberg, Axel 1951: *Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske Landsbyer*. Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Skrifter II nr 1. København.
Hansen, Svend Aage 1964: *Adelsvældens grundlag*. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut. København.
Harbsmeier, Michael 1988: Europas opdagelse. *Europas opdagelse. Historien om en idé*. Red Hans Boll-Johansen & Michael Harbsmeier. København.
Harrison, Dick 1991: Bilden av medeltiden. *Tvärsnitt 1991 nr 3*. Uppsala.
Harvey, John H 1968: The Origins of Gothic Architecture: Some Further Thoughts. *The Antiquaries Journal XLVIII*. Oxford.
Hastrup, Frits 1964: *Danske Landsbytyper. En geografisk analyse*. Århus.
Hastrup, Kirsten 1985: Hinsides videnskaben om det konkrete. Antropologiske reflektioner over "stammer", "stater" og andre metaforer. *Fortid og Nutid XXXII hf 3*. København.
Hastrup, Kirsten 1988a: Etnografiens udfordring. Fortællingen om det anderledes. *Feltarbejde. Oplevelse og metode i etnografien*. Red Kirsten Hastrup & Kirsten Ramløv. København.
Hastrup, Kirsten 1988b: Indenfor historiens rammer. Antropologiske refleksioner over "tidsrum" og "tekster". *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*. Red P Mortensen & B M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.
Hastrup, Thure 1943: *Stilarternes Historie*. København.
Hastrup, Thure 1967: *Vore gamle Kirker*. København (1 udg 1941).
Haupt, Richard 1887-1924: *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein I-III, V*. Kiel/Heide in Holstein.
Hauser, Arnold 1962. *The Social History of Art I. From prehistoric times to the Middle Ages*. London (1 ed 1951).
Hearn, Millard Fillmore ed 1990: *The architectural theory of Viollet-le-Duc: Readings and Commentary*. Cambridge (Massachusetts).
Hein, Piet 1985: Att formulera ett problem är att lösa det. *Forskning och Framsteg 1985 nr 6*. Stockholm.
Héliot, Pierre 1964: La cathédrale de Roskilde et l'influence de l'architecture française en Danemark vers 1150-1220. *Bulletin Monumental CXXII: 3*. Paris.
Hellesen, Kjærulff J & Tuxen, O red 1988: *Historisk Atlas Danmark*. København.
Hellström, Jan Arvid 1971: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Skrifter utg av Institutet för rättshistorisk forskning, Rättshistoriskt bibliotek 16. Stockholm.
Helms, Jacob 1894: *Danske Tufstens-Kirker I-II*. Kjøbenhavn.
Hermelin, Samuel Gustaf 1807-18: *Geografiska kartor öfver Sverige*. Stockholm.
Hidemark, Ove 1991: Vem älskar nygotiken? *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910*. Red Olof Antell. Stockholm.
Hildebrand, Hans 1875: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt*. Stockholm (2 utg 1907).
Hobsbawm, Eric 1983: Introduction: inventing traditions. *The Invention of Tradition*. Eds E Hobsbawm & T Ranger. Cambridge.
Hodder, Ian 1982a: *The Present Past. An introduction to Anthropology for Archaeologists*. London.
Hodder, Ian 1982b: *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*. New Studies in Archaeology. Cambridge.
Hodder, Ian 1985: Postprocessual archaeology. *Advances in archaeological Method and Theory 8*. Ed M B schiffer. New York.
Hodder, Ian 1986: *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge.
Hodges, Richard 1982: Method and theory in medieval archaeology. *Archeologia Medievale IX*. Firenze.
Holberg, Ludvig 1744. *Moralske Tanker I-II*. Kiöbenhavn.
Holberg, Ludvig 1748: *Epistler, Befattende Adskillige historiske, politiske, metaphysiske, moralske, philosophiske, Item Skiemtsomme Materier I*. Kiøbenhavn 1748.
Holm, Hans J 1878: *Bornholms ældgamle Kirkebygninger*. Kjøbenhavn.
Holm, Poul 1988: De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. *Til*

kamp for friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder. Red Anders Bøgh & Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen. Ålborg.

Holmberg, Rikard 1977: *Den skånska Öresundskustens medeltid.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 11. Bonn/Lund.

Holmberg, Rikard 1980: Jörgen Kocks gårds arkitektoniske utsmyckning. *Elbogen, Malmö fornminnesförenings tidskrift 1979 nr 4*. Malmö.

Holmberg, Rikard 1990: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm (manuskript 1976).

Horskjær, Erik 1963: Gotikken. *Danmarks Bygningskunst. Fra oldtid til nutid*. Red H Lund & K Millech. København.

Horskjær, Erik red 1966-73: *De danske Kirker 1-20*. København.

Horskjær, Erik & Christie, Håkon & Boethius, Gerda & Sinisalo, A 1961: Halkirke. *KLNM 6*. Malmö.

Horskjær, Erik & Blindheim, Charlotte 1965: Langhus. *KLNM 10*. Malmö.

Horskjær, Erik & Cinthio, Erik & Christie, Håkan & Gardberg, C J 1969: Sakristi. *KLNM 14*. Malmö.

Huizinga, Johan 1986: *Ur medeltidens höst. Studier över 1300- och 1400-talens levnadsstil och tankeformer i Frankrike och Nederländerna*. Stockholm (1 utg 1919).

Härdelin, Alf 1986: "Det fyrfaldiga templet". Om medeltidens syn på kyrkan och kyrkobyggnaden. *Signum årg 12, 1986 nr 4-5*. Uppsala.

Höyen, N L 1841: De ældste Partier af Vestervig Klosterkirke. *Annaler for nordisk Oldkyndighed 1840-1841*. Kjöbenhavn.

Höyen, N 1856: Om gamle Forandringer i nogle af vore Landsbykirker. *Dansk Maanedsskrift IV*. Kjøbenhavn.

Haastrup, Ulla 1963: Romansk Tid. *Danmarks Bygningskunst. Fra oldtid til nutid*. Red H Lund & K Millech. København.

Haastrup, Ulla 1972: Die romanischen Wandmalerien in Råsted. Ikonographie, Bildprogramm und Theater. *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 2*. Copenhagen.

Haastrup, Ulla 1979: Die seeländischen romanischen Wandmalerien in Slaglille, Soderup und Fjenneslev. Studien über Technik, Ikonographie und Werkstattzusammenhang der Finja-Gruppe. *Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art 6*. Copenhagen.

Haastrup, Ulla 1990: Hellig heraldik i danske kalkmalerier. *Slægter, Skjolde, Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*. Odense University Studies in History and Social Sciences 126. Odense.

Haastrup, Ulla & Egevang, Robert red 1985-92: *Danske kalkmalerier 1-7*. København.

ICO, Iconographisk Post 1970ff. København/Stockholm 1970ff.

Idum, A R udg 1929-32: *Den fyenske Biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Odense .

Imsen, Steinar 1991: Reformasjonen i Danmark og Norge - karakter og kontekst. *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*. Red Martin Blindheim & Erla Hohler & Louise Lillie. Oslo.

Ingers, Ingemar 1947: Ödekyrkor och klosterlämningar. *Lunds Stift i Ord och Bild*. Red G Herrlin m fl. Stockholm.

Ingers, Ingemar 1951: Det gamla och det nya templet. Historik och beskrivning. *Bidrag till Oxie härads beskrivning 2*. Oxie härads kyrkor 2. Malmö.

Jacobsen, Grethe 1986: *Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder*. København.

Jacobsen, Henrik 1986: En statistik over de eksisterende middelalderkirker i Danmark. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Jacobsen, Henrik 1993: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.

Jacobsen, Lis & Moltke, Erik 1941-42: *Danmarks runeindskrifter. Atlas-Text*. København.

Jacobsson, John 1932: *Hallands kyrkor i ord och bild*. Skara.

Jakobsson, Anna Tomasdotter 1992: Den socialt skapade konsten - om stil och form som språk. *Forntid i förändring. Aktuell arkeologi III*. Red Åke Hyenstrand & Anna Tomasdotter Jakobsson. SAR, Stockholm Archaeological Reports 25. Stockholm.

James, John 1982: *Chartres, The Masons who built a Legend*. London.

Jantzen, Hans 1928: Über den gotischen Kirchenraum. *Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft, Heft 15*. Freiburg im Breisgau.

Jencks, Charles 1980: The Architectural Sign. *Signs, Symbols and Architecture*. Eds Geoffrey Broadbent & Richard Bunt & Charles Jencks. Chichester.

Jensen, Christian Axel & Rondahl, E 1912: *Stilarternes Historie. Grundrids af Ornamentikkens og Arkitekturdekorationens Udvikling fra de ældste Tider til vore Dage*. København.

Jensen, Jørgen Steen 1977: Kirkegulvsmønter. *Hikuin 3*. Højbjerg.

Jensen, Jørgen Steen 1984: Møntfund daterer overhvælvningen af Tune kirke på Sjælland til ca. 1354-59. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1984 nr 4*. København.

Jensen, Jørgen Steen & Swartling, Ingrid & Gardberg, Carl Jacob & Christie, Håkon & Larusson, Magnus Mar 1963: Kapel. *KLNM 8*. København.

Jeppesen, Jens & Madsen, Hans Jørgen 1990: Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. *Kuml 1988-89*. Århus.

Jeppesen, Jens & Madsen, Hans Jørgen 1991: Storgård og kirke i Lisbjerg. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og kongemagt*. Red Peder Mortensen & Birgit M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Århus.

Jeppesen, Torben Grøngaard 1978: Oldtidsbebyggelse - middelalderbebyggelse. Kontinuitet eller brud? *Hikuin 4*. Højbjerg.

Jeppesen, Torben Grøngaard 1981: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske Studier XI. Odense.

Johannsen, Hugo 1979: På sporet af en vestsjællandsk murermester fra 1500-rnes første årtier. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København.

Johannsen, Hugo 1992: Danmarks Kirker. Baggrund og historie. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm.

Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M 1981: Kirkens huse. *Danmarks arkitektur 6*. Red Hakon Lund. København.

Johansson, Sölve 1980: Bjersjöholms gamla slott. En byggnadshistorisk översikt. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1980 nr 3*. Lund.

Johansson, Sölve red 1992: *Bjersjöholm. Gods och slott*. Skånsk senmedeltid och renässans 13. Lund.

Jonge, Ingrid Fischer 1984: Romanske og tidlig gotiske stifterfremstillinger i danske kalkmalerier. *ICO, Iconographisk Post 1984 nr 4*. Stockholm.

Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. Utg Gösta Johannesson. Skånsk senmedeltid och renässans 7. Lund/Köpenhamn. (forkortes Jordeböcker)

Jørgensen, A D 1874-78: *Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling*. København.

Jørgensen, A D 1889-90: Sognetallet i Jylland i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift 6 II*. Kjøbenhavn.

Jørgensen, Ellen 1933-35: Ribe Bispekrønike. *Kirkehistoriske Samlinger 6 I*. Kjøbenhavn.

Kampp, Aage H 1967: Agro-geographical Divisions of Denmark. *Geografisk Tidsskrift 66*. København.

Karlsson, Ann Mari 1986: *Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige*. Stockholm.

Kaspersen, Søren 1976: Ecclesia triumphans. Om den romanske udsmykning i Bjäresjö kirke. *Bild och betydelse. Föredrag vid det 4. nordiska symposiet för ikonografiska studier 1974*. Åbo.

Kaspersen, Søren 1987: Om folkelighed og ufolkelighed i senmiddelalderligt vægmaleri. *Kunst, Samfund, Kunst. En hilsen til Broby*. Odense University Studies in Art History 5. Odense.

Keene, Derek 1985: Survey of medieval Winchester I. *Winchester studies 2*. Ed Martin Biddle. Oxford.

Kempff, Margareta 1991: Kalkmålningar som källa till kvinnohistoria. *Nytt om kvinneforskning 91 nr 4, 15 årg*. Oslo.

Kern, Hermann 1982: *Labyrinthe. Erscheinungsformen und Deutungen 5000 Jahre Gegenwart eines Urbilds*. München.

Kieffer-Olsen, Jakob 1992: Dateringen af den middelalderlige kirkegård i Löddeköpinge - et debatoplæg. *META 1992 nr 1-2*. Lund.

Kieffer-Olsen, Jakob & Boldsen, Jesper L & Pentz, Peter 1986: En nyfunden kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog 1986*. Kolding.

King, Thomas H 1858-68: *The Study-book of Mediaeval architecture and art I-IV*. London.

Kjellberg, Sven T 1966: Bjersjöholm. *Slott och herresäten i Sverige. Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Skåne 2*. Red Sven T Kjellberg & S Artur Svensson. Malmö.

Kjersgaard, Erik 1965: Det gotiske oprør. *Skalk 1965 nr 1*. Århus.

Kjær, Ulla & Grinder-Hansen, Poul 1988-89: *Kirkerne i Danmark I-II*. København.

Klackenberg, Henrik 1986: Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Klackenberg, Henrik 1992: *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.

Knapas, Marja Terttu 1983: Kyrkoarkeologi i Finland; En forskningshistorisk översikt. *Hikuin 9*. Højbjerg.

Knorring, Peter von 1991: Det nygotiska kyrkobyggandets bakgrund och omfattning i Skåne. *Nygotiska kyrkor i Skåne. Utveckling i form, material och konstruktion 1840-1910*. Red Olof Antell. Stockholm.

Knudsen, Anders Leegaard 1988: Den danske konges gods i højmiddelalderen. En historiografisk undersøgelse af begreberne kongelev og patrimonium. *Historisk tidsskrift 88.* København.

Koch, Hal 1936: *Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I-II.* København.

Koch, V 1895: De jydske Granitkirkers Alder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895.* Kjøbenhavn.

Kong Valdemars Jordebog 1-3. Udg Svend Aakjær. København 1926-45 (2 udg 1980. (forkortes KVJ)

Kornerup, Jacob 1866: Gumløse Kirke i Skaane. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1866.* Kjöbenhavn.

Kornerup, J 1869: Gamle danske Landsbykirker med Tvillingtaarne. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1869.* Kjøbenhavn.

Kornerup, Jacob 1875: Fjenneslevlille Kirke. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1875.* Kjøbenhavn.

Krautheimer, Richard 1942: Introduction to an Iconography of Medieval Architecture. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes V.* London.

Krins, Hubert 1968: *Die frühen Steinkirchen Dänemarks.* Dissertation der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg.

Kristiansen, Kristian ed 1985: *Archaeological formation processes. The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory.* Copenhagen.

Krogh, Knud J 1983: Gård og Kirke. Samhørighed mellem gård og kirke belyst gennem arkæologiske undersøgelser på Færøerne og i Grønland. *Hikuin 9.* Højbjerg.

Kroon, Sigurd 1990: Knut den heliges försvunna gåvobrev av 21 maj 1085. Ett antedaterat 1100-talsdokument. *Scandia, Tidskrift för historisk forskning 55 hf 2, årg 1989.* Lund.

Kryger, Karin 1977: *Restaureringen af romanske kirker i Danmark fra 1843 (Ribe Domkirke) til ca. 1900 (St. Bendt i Ringsted).* Prisopgave i kunsthistorie ved Københavns Universitet. (stencil)

Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark. Oversat af Henning Heilesen. København 1967. (forkortes Krøniken)

Kuhn, Thomas S 1981: *De vetenskapliga revolutionernas struktur.* Lund (Chicago 1962).

Die Kunstdenkmale im Bezirk Rostock. Die Kunstdenkmale des Kreises Rügen. Hrsg Institut für Denkmalpflege Arbeitsstelle Schwerin. Leipzig 1963. (forkortes KDMR)

Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein 1-2, 4-8, 10-11. Hrsg E Sauermann. Berlin/München 1939-1985. (siden 1950: "des Landes...", forkortes KDM)

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kunst-Topographie Schleswig-Holstein. Hrsg H Beseler. Neumünster 1969. (forkortes KTSH)

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 1-21. Malmö 1956-78. (forkortes KLNM)

Kyrre, Ingela 1988: Reformationstidens bondeuro i Tyskland. *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder.* Red Anders Bøgh & Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen. Ålborg.

Langberg, Harald 1955: *Danmarks Bygningskultur. En historisk Oversigt. I-II.* København.

Lange, Johan 1982: Kirketårne - klokker eller forsvar? *Historisk-topografisk selskab for Gladsaxe kommune, Årsskrift 1982.* Gladsaxe.

Lange, Johan 1987: *Værn og våben i kirker og klostre.* København.

Larsen, Bent Bang 1984a: *Lolland-Falsters senromanske/unggotiske teglstenskirker.* Hovedfagsspeciale i middelalderarkæologi, Aarhus Universitet. (Stencil).

Larsen, Bent Bang 1984b: Om handlens betydning for kirkebyggeriet på Lolland-Falster. *META 1984 nr 3-4.* Lund.

Larsen, Bent Bang 1989: Byggeriet af Lolland-Falsters teglstenskirker handelshistorisk belyst. *Land og by i middelalderen 5-6.* Horsens.

Larsson, Alrik & Simmingskiöld, Stig 1986: *Kyrkvandring - bland Hallands äldsta kyrkor.* Falkenberg.

Larsson, Lars-Olof 1971: *Metoder i konstvetenskapen.* Stockholm.

Lauridsen, P 1894-95: Om Bispedømmet Slesvigs Sognetal i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift 6 V.* Kjøbenhavn.

Lauring, Palle 1966: *Danmark i Skåne. En usentimental rejse.* København (1 udg 1952).

Lausten, Martin Schwarz 1987: *Reformationen i Danmark.* København.

Leedy, Walter C 1980: *Fan Vaulting: A Study of Form, Technology and Meaning.* London.

Le Goff, Jacques ed 1980: La ville médiévale des Carolingiens a la Renaissance. *Histoire de la France urbaine 2.* Ed Georges Duby. Paris.

Le Goff, Jacques 1986: Den lange middelalder. *Slagmark 7.* Århus (Paris 1985, også *Res Publica 11*, Lund 1988).

Le Goff, Jacques 1990a: *The Birth of Purgatory*. Hants (Paris 1981).
Le Goff, Jacques 1990b: *Ockraren och döden. Ekonomi och religion på medeltiden*. Ludvika (Paris 1986).
Lévi-Strauss, Claude 1969: *Den vilde tanke*. København (Paris 1962).
Libri memoriales capituli Lundensis. Lunde Domkapitels Gavebøger. Udg C Weeke. Kjøbenhavn 1884-89 (2 udg 1973). (forkortes Libri)
Licht, Kjeld de Fine 1969: Om Hansted kirke. *Kuml 1968*. Århus.
Licht, Kjeld de Fine 1976: Øresundsmotiver. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1976*. København.
Licht, Kjeld de Fine 1979: Frijsenborgkirker. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København.
Lidén, Hans-Emil 1969: From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag. *Norwegian Archaeological Review 2, 1969*. Oslo.
Lidén, Hans-Emil 1970: Skrudhus. *KLNM 15*. Malmö.
Lidén, Hans-Emil 1981: Middelalderens steinarkitektur i Norge *Norges kunsthistorie 2*. Red Knut Berg m fl. Oslo.
Lidén, Hans-Emil 1983: Norsk middelaldersk steinarkitektur; En generasjons bygningsarkeologiske arbeide i perioden 1950-80; Problemer og resultater. *Hikuin 9*. Højbjerg.
Lidén, Hans-Emil 1986: Tre eller stein? Bidrag til en kulturgeografisk analyse av forholdet mellom tre- og steinarkitekturen i Hordaland i middelalderen. *Hikuin 12*. Højbjerg.
Lidén, Hans-Emil 1987: De sørvest-norske steinkirkene. Et forsøk på en kulturgeografisk analyse av steinkirkene på Sørvestlandet i middelalderen. *Kyrkja i lokalsamfunnet: om kyrkjebygningar som historisk kjelde*. Red Bjørn Slettan. Agder distriktshøgskole, Skrifter 1987:1. Kristiansand.
Lidén, Hans-Emil & Haastrup, Ulla & Cinthio, Erik & Sinisalo, Antero & Nordman, C A 1960: Gotisk stil. *KLNM 5*. Malmö.
Liebgott, Niels-Knud 1981: *Hellige mænd og kvinder*. Højbjerg.
Liebgott, Niels-Knud 1982: Jernløsegård. En middelalderlig gårdtomt i Sønder Jernløse, Holbæk amt. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1980*. København.
Liebgott, Niels-Knud 1989: *Dansk Middelalderarkæologi*. København.
Liedgren, Jan & Larusson, Magnus Mar 1962: Indulgensbrev. *KLNM 7*. Malmö.
Liepe, Anita 1984: Medeltida lantkyrkobygge i Värend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd. *Kronobergsboken 1984-85*. Växjö.
Liepe, Lena 1992: Skånsk medeltida träskulptur - en presentation. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1992 nr 3*. Lund.
Lillie, Eva Louise 1975: Kalkmalede våbenskjolde. Et hjælpemiddel for ikonografien. *Fra Sankt Olav til Martin Luther*. Red Martin Blindheim. Oslo.
Lindahl, Göran 1955: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950*. Stockholm.
Lindborg, Rolf 1986: Akademisk överförfining och överkultivering? *Res Publica 85 nr 3*. Lund.
Lindhagen, Magnus 1972: Absalons kyrkobygge i Norra Åsum. *Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1972*. Kristianstad.
Lindkvist, Thomas 1979: *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 110. Uppsala.
Lindquist, Sven Olof 1981: Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. *Gotländskt Arkiv 1981, årg 53*. Visby.
Lindquist, Sven Olof 1984: "Sextio marker silver vart år..." *Gotländskt Arkiv 1984*. Visby.
Lindquist, Sven Olof 1988: Die ökonomischen grundlagen des gotländischen Landkirchenbaus im Mittelalter. *Gotland. Tausend Jahre Kultur- und Wirtschaftsgeschichte im Ostseeraum*. Hrsg Robert Bohn. Kieler Historische Studien 31. Sigmaringen.
Ljung, Sven & Hamre, Lars & Larusson, Magnus Mar 1961: Herretitel. *KLNM 6*. Malmö.
Lorenzen, Vilhelm 1904: Toskibede Kirker i Danmark. *Architekten 6 Aarg No 50-51*. Kjøbenhavn.
Lorenzen, Vilhelm 1912: *De danske Klostres Bygningshistorie I*. København.
Lorenzen, Vilhelm 1934: Danmark. *Nordisk Kultur XXIII*. Kirkebygninger og deres Udstyr. København/Oslo/Stockholm.
Lund, Niels & Hørby, Kai 1980: Samfundet i vikingetid og middelalder, 800-1500. *Dansk socialhistorie 2*. København.
Lund-Jensen, Erik & Schrøder, Ulrik 1976: Stormfloder gennem tiden. *Bygd 7 årg nr 1*. Esbjerg.
Lundberg, Erik 1927: Östergötlands romanska landskyrkor. Försök till gruppering. *Östergötlands Fornminnes- och Museiförenings årsskrift 1927*. Linköping.
Lundberg, Erik 1948: *Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400-1650*. Stockholm.
Lunden, Kåre 1972: *Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*. Oslo.

Lundqvist, Gösta 1958: *Karta över Sveriges jordarter*. Sveriges Geologiska Undersökning Ser Ba 17. Stockholm.
Lunds stifts landebok I-III. Utg K G Ljunggren & B Ejder. Skånsk senmedeltid och renässans 4-6. Lund 1950-65. (forkortes LSL)
Lyckegaard, Erik 1983: *Kunst og arkitektur i det danske samfund, o. 1050-1250. Den kunsthistorisk/arkæologiske tradition i lyset af historieforskningen*. Hovedfagsspeciale i historie, Københavns Universitet. (stencil)
Løffler, J B 1883: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder*. Kjøbenhavn.
Løffler, J B 1894-95: Fra hvilken Tid skriver Hovedmassen af vore Brudstenskirker sig? *Historisk Tidsskrift 6 V*. Kjøbenhavn.
Løffler, J B 1896: *Sorø Akademis Landsbykirker og Klosterporten i Sorø*. Kjøbenhavn.
Mackeprang, Mouritz 1914: Arkitekturhistoriske Smaastudier. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1914*. Kjøbenhavn.
Mackeprang, Mouritz 1918: Ombyggede Kirker og Kirkeudvidelser. *Architekten 20*. Københavns.
Mackeprang, Mouritz 1927: Middelalderlige Kirkeudvidelser. *Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr 1927 fra danske Historikere*. Københavns.
Mackeprang, Mouritz 1940: Fyenske Landsbykirker omkring 1600. *Smaaskrifter tilegnede Professor, Dr phil Aage Friis paa Halvfjerdsaarsdagen 16 August 1940*. Københavns.
Mackeprang, Mouritz 1943: Fyenske jærnbundne Kirkedøre fra Middelalderen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1943*. Københavns.
Mackeprang, Mouritz 1944: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. Københavns (1 udg 1920).
Mackeprang, Mouritz 1948: *Jydske Granitportaler*. Københavns.
Madsen, Hans Jørgen 1991: Vikingetidens keramik som historisk kilde. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Red Peder Mortensen & Birgit M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Århus.
Magnus-Petersen, J 1895: *Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker*. Kjøbenhavn.
Malmer, Mats P 1963: *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° N° 3. Bonn/ Lund.
Malmer, Mats P 1980: Om arkeologiens teori, metod och material. *Fornvännen årg 75, 1980*. Stockholm.
Malmros, Rikke 1988: Den danske ledingsflådes størrelse. *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Arusia - Historiske Skrifter VI. Århus.
Mandelgren, N M 1862: *Monuments Scandinaves du moyen age avec les peintures et autres ornaments qui les décorent*. Paris.
Mark, Robert 1982: *Experiments in Gothic structure*. Cambridge.
Matthiessen, Hugo 1939: *Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie*. Københavns.
Mauss, Marcel 1972: *Gåvan*. Uppsala (1 ed 1925).
Meulen, Jan van der 1985: Gothic Architecture. *Dictionary of the Middle Ages 5*. Ed Joseph R Strayer. New York.
Moberg, Carl-Axel 1969: *Introduktion till arkeologi. Jämförande och nordisk fornkunskap*. Stockholm.
Moberg, Carl-Axel & Olsson, Ulf 1973: *Ekonomisk historisk början. Försörjning och samhälle*. Stockholm.
Moltke, Erik 1960: Skandinaviens fire kirkeværker. *Fortid og Nutid XXI*. Københavns.
Morris, Richard 1979: *Cathedrals and Abbeys of England and Wales. The Building Church, 600-1540*. London.
Morris, Richard 1983: *The church in British archaeology*. CBA Research Report 47. London.
Morris, Richard 1989: *Churches in the Landscape*. London.
Munch, Gerd Stamsø 1991: Hus og hall. En høvdinggård på Borg i Lofoten. *Nordisk Hedendom. Et symposium*. Red Gro Steinsland m fl. Odense.
Müller, Inger Helene Vibe 1991: Fra ættefellesskap til sognefellesskap. Om overgangen fra hedensk til kristen gravskik. *Nordisk Hedendom. Et symposium*. Red Gro Steinsland m fl. Odense.
Møller, Elna 1946: Taarnby, en Stormandskirke paa Amager. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1946*. Københavns.
Møller, Elna 1961: Den middelalderlige kirke som byggeplads. *Fortid og Nutid XXI hf 4*. Københavns.
Møller, Elna 1964: *800 år i Danmark*. Tegl 8. Københavns.
Møller, Elna 1968: Fra Snoldelev til Vorgod. *Videbæk Sparekasse 1868-1968. Vorgod Spare- og Laanekasse*. Red A Kaae. Ringkøbing.
Møller, Elna 1972: Danmarks Kirker. *Danske opslagsværker*. Red A Andersen. Danmarks Biblioteksskoles skrifter 4 d. Københavns.
Møller, Elna 1979: Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. Københavns.

Møller, Elna 1983: Kirkens fjender. *Hikuin 9*. Højbjerg.
Møller, Elna & Græbe, Henrik 1972: Uggeløse kirke i søgelyset. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1972*. København.
Møller, Elna & Rydbeck, Monica & Swartling, Ingrid & Sinisalo, Antero 1962: Hvælv. *KLNM 7*. Malmö.
Mårtensson, Anders W 1980: *S:t Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. Gamla Lund, Förening för bevarande av stadens minnen, årsskrift 62. Lund.
Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium. Utg Lauritz Weibull. Monumenta Scaniæ Historica. Lund 1923.
Nielsen, Erik Levin 1977: Viborg domkirke i genskabelsens tid. En kulturhistorisk kommentar til ombygningen 1863-1876. *MIV, Museerne i Viborg amt 6*. Viborg.
Nielsen, Henning 1983: Borgbjerg banke. *Skalk 1983 nr 2*. Høj-bjerg.
Nielsen, Herluf & Benedictow, Ole J & Thorsteinsson, Björn & Saxtorph, Niels M & Blindheim, Martin 1972: Stænder. *KLNM 17*. Malmö.
Nielsen, Ingrid red 1987: *Bevar din arv. 1937 Danmarks fortidsminder 1987*. København.
Nielsen, Leif Chr 1991: Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave. *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og kongemagt*. Red Peder Mortensen & Birgit M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Århus.
Nilsén, Anna 1984: Det medeltida vapenhuset. Om benämningen och användningen. *Fornvännen årg 79, 1984*. Stockholm.
Nilsén, Anna 1986: *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400-1534*. KVHAA. Stockholm.
Nisbeth, Åke 1957: Sengotiska valv i Östergötland. *Antikvarisk Arkiv 8*. KVHAA. Stockholm.
Nisbeth, Åke 1986: Ängsö gård och kyrka - ett särfall i svensk medeltid. *Hikuin 12*. Højbjerg.
Norberg, Rune 1958: Donatorsbilder. *KLNM 3*. Malmö.
Nordberg, Michael 1984: *Den dynamiska medeltiden*. Stockholm (København 1987).
Nordman, C A & Scheffer, C G U & Trætteberg, Hallvard & Fabritius, Albert 1958: Donatorsvapen. *KLNM 3*. Malmö.
Nordström, Folke 1968: Paradis. *KLNM 13*. Malmö.
Norn, Otto 1967: Rhinlandsk Stil paa Sjælland. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm.
Norn, Otto 1968: *Jydsk Granit*. København.
Norn, Otto 1978: Lysets sæde. Aarhus Domkirkes kor o. 1500. *Kirkehistoriske samlinger 1978*. København.
Norn, Otto 1980: Et ridderkors. *Kirkehistoriske samlinger 1980*. København.
Norn, Otto 1982: *At se det usynlige. Mysteriekult og ridderidealer*. København.
Norn, Otto & Jensen, Søren Skovgaard 1990: *The House of Wisdom. Visdommen i Vestjylland*. Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker. Copenhagen.
Nyborg, Ebbe 1979: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. København.
Nyborg, Ebbe 1985a: Den tidlige sognekirke-inkorporation. En studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark. *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*. Arusia - Historiske skrifter V. Århus.
Nyborg, Ebbe 1985b: Om romanske kirketårne i Danmark. *Kongens Makt og Ære. Skandinaviske herskersymboler gjennom 1000 år*. Red Martin Blindheim & Per Gjærder & Dag Sæverud. Oslo.
Nyborg, Ebbe 1986: Kirke - sognedannelse - bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *Hikuin 12*. Højbjerg.
Nyborg, Ebbe 1987: Om kirkekunsten, kirkearkitekturen og middelalderens virkelighed. *Tradition og historieskrivning. Kilderne til Nordens ældste historie*. Red K Hastrup & P Meulengracht Sørensen. Acta Jutlandica LXIII:2, Humanistisk Serie 61. Århus.
Nyborg, Ebbe 1990: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *Hikuin 17*. Højbjerg.
Nylander, Ivar & Dahlerup, Troels & Molland, Einar 1968: Patronatsrätt. *KLNM 13*. Malmö.
Nyström, Per 1984: Herraväldet. *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. Människan i historien. Red Ronny Ambjörnsson & David Gaunt. Malmö.
Näsman, Ulf 1988: Analogislutning i nordisk Jernalderarkæologi. Et bidrag til udviklingen af en nordisk historisk etnografi. *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*. Red Peder Mortensen & Birgit M Rasmussen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Århus.
Nørlund, Poul 1927: Jorddrotter paa Valdemarstiden. *Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decr. 1927 fra danske Historikere*. København.

Nørlund, Poul 1935: Stormandstyper fra Valdemarstiden. Fra *Nationalmuseets Arbejdsmark 1935*. København.
Nørlund, Poul & Lind, Egmont 1944: *Danmarks romanske kalkmalerier*. København.
Odén, Birgitta 1975: *Lauritz Weibull och forskarsamhället*. Lund.
Ohlsson, S H utg 1955: *Lunds stift matrikel*. Lund.
Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken 1-5*. Uppsala & Stockholm 1909-51 (1 utg Rom 1555, nytryk 1976).
Olrik, Axel 1901: *Danske Heltesagn*. København.
Olsen, Birger Munk 1985: Anders Sunesen og Paris. *Anders Sunesen. Stormand, teolog, administrator, digter*. Red Sten Ebbesen. København.
Olsen, Bjørnar 1987: *Arkeologi, tekst, samfunn. Fragmenter til en Postprosessuell arkeologi*. Institutt for samfunnssvitenskap, Universitetet i Tromsø, Stensilserie B nr 24. Tromsø.
Olsen, Gunnar & Andræ, Carl Göran & Kerkkonen, Martti & Bjørkvik, Halvard & Larusson, Magnus Mar 1961: Hovedgård. *KLNM 6*. Malmö.
Olsen, Olaf 1958: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1958*. København.
Olsen Olaf 1961: St. Jørgensbjærg kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1960*. København.
Olsen Olaf 1966: Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965*. København.
Olsen, Olaf 1967: Rumindretningen i romanske landsbykirker. *Kirkehistoriske Samlinger 1967*. København.
Olsen, Olaf 1982: The quantitative approach in urban archaeology. *Environmental archaeology in the urban context*. Eds A R Hall & H K Kenward. CBA Research Report No 43. London.
Om Stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16-18 november 1982. KVHAA, Konferenser 9. Stockholm.
Ordbog over det danske Sprog 1-28. Udg Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1918-56. (forkortes Ordbog)
Ordbok över svenska språket 1ff. Utg Svenska Akademien. Lund 1898ff. (forkortes Ordbok)
Otteson, Michael 1984: *Dansk bygningsrestaurerings historie - en indføring*. Arkitektskolens Skriftserie 1984 nr 1. Århus.
Panofsky, Erwin 1951: *Gothic Architecture and Scholasticism*. Latrobe.
Panofsky, Erwin 1983: *Billedkunst og billedtolkning. Udvalgte artikler*. København.
Paulsson, Gregor 1969: *Konstens världshistoria. Medeltiden*. Stockholm (1 utg 1949).
Pedersen, Finn Stendal 1985: *Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*. Odense.
Pedersen, Henrik 1928: *De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.'s Matrikel*. København.
Pedersen, Olaf 1962: *Middelalderens verdensbillede. Astronomi og kultur i middelalderen*. København (Lund 1970).
Pentz, Peter 1984: Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug. *Kuml 1982-83*. Århus.
Petersen, Henry 1877-80: Gudme Kirke i Fyen og dens Malerier fra 1488. *Kirkehistoriske Samlinger 3 II*. Kjøbenhavn.
Piltz, Anders 1991: *Mellan ängel och best. Människans värdighet och gåta i europeisk tradition*. Stockholm.
Platt, Colin 1978: *Medieval England. A social history and archaeology from the Conquest to 1600 A.D*. New York.
Plesner, Johan 1936: Lübeck og Danmark ved Aar 1200. *Scandia IX*. Lund.
Polanyi, Karl 1957: The Economy as Instituted Process. *Trade and Market in the Early Empires*. Eds Conrad Arensberg & Karl Polanyi & Harry W Pearson. New York.
Porsmose, Erland 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel*. Odense University Studies in History and Social Sciences 72. Odense.
Porsmose, Erland 1987: *De fynske landsbyers historie - i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense.
Porsmose, Erland 1988: Middelalder o. 1000-1536. *Det danske landbrugs historie I*. Red Claus Bjørn. Odense.
Poulsen, Bjørn 1985: Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi. *Hikuin 11*. Højbjerg.
Poulsen, Bjørn 1989: Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden. *Sønderjyske årbøger 1989*. Åbenrå.
Poulsen, Niels Jørgen 1977: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1977*. København.
Poulsen, Niels Jørgen 1980: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel. *National-*

museets Arbejdsmark 1980. København.
Prange, Knud 1988: Arme riddere. Om riddertitlen og mulighederne for at opdele middelalderens adel i sociale grupper. *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988*. Arusia - Historiske Skrifter VI. Århus.
Pred, Allan 1986: *Place, Practice and Structure. Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750-1850*. Cambridge.
Proudfoot, L J 1983: The extension of parish churches in medieval Warwickshire. *Journal of Historical Geography 9 no 3*. London.
Rafn, C C 1841: Bemærkninger om en gammel Bygning i Newport paa Rhode-Island, nordboernes Viinland. *Annaler for nordisk Oldkyndighed 1840-1841*. Kjöbenhavn.
Randsborg, Klavs 1980: *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London.
Rasmussen, Ulla Fraes 1982: Gård til borg. *Skalk 1982 nr 2*. Højbjerg.
Rasmussen, Ulla Fraes 1992: Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke. *Køge Museum 1991*. Køge.
Redelius, Gunnar 1972: *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*. KVHAA, Antikvariskt arkiv 45. Stockholm.
Redin, Lars 1976: *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° Nr 10. Lund/Bonn.
Redin, Lars 1980: Kvantitativ hållning och/eller teoretisk medvetenhet - ett problem i medeltidsarkeologi? *META 1980 nr 3*. Lund.
Redin, Lars 1986: Stad, befolkning och bebyggelse i Halland under medeltid - problem i en generalisering. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Reisnert, Anders 1989: Ystads franciskanerkloster och aristokratin. Se Andersson & Anglert 1989.
Reisnert, Anders 1992: Franciskanerklostret och aristokratin. *Ystads fornminnesförenings skrift XXXVII*. Ystad.
Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 1-2 Iff. København 1894-1939. (forkortes Rep)
Reuterswärd, Patrik 1982-85: The Forgotten Symbols of God (I-III). *Konsthistorisk tidskrift årg 51, 1982 og årg 54, 1985*. Stockholm.
Riising, Anne 1969: *Danmarks middelalderlige prædiken*. København.
Rodwell, Warwick 1989: *Church Archaeology*. London (1 ed 1981).
Roosval, Johnny 1924: *Den baltiske Nordens Kyrkor*. Föreningen Urds Skrifter II. Uppsala.
Romanske Stenarbejder Iff. Højbjerg 1981ff.
Rosborn, Sven 1979: Krämarnas kapell i S:t Petri kyrka. *Elbogen 1978, årg 8 nr 4*. Malmö.
Rosborn, Sven 1984: Hököpinge - Pile. Medeltida centralbygd i sydvästskåne. *Pugna Forensis-? Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981-83*. Red Carin Bunte. Malmö.
Rosborn, Sven 1989: För tusen år sedan. *Vikingarna*. Red Björn Andersson. Malmö.
Roskildebispens Jordebog. Udg C A Christensen. *Danske middelalderlige Regnskaber 3 I*. København 1956. (forkortes RJB)
Rothe, Wilh 1850: *Den danske Kirkebygning efter dens Oprindelse og Betydning*. Kjøbenhavn.
Rydbeck, Monica 1936: *Skånes stenmästare före 1200*. Lund.
Rydbeck, Monica 1939: Två Skånekyrkor med egenartad fasadornering. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1939*. Lund.
Rydbeck, Monica 1943: *Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor*. Skrifter utg av Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXXV. Lund.
Rydbeck, Monica 1951: S:t Olofs kyrka i Skåne restaurerad. *Fornvännen 1951, årg 46*. Stockholm.
Rydbeck, Otto 1923: *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund.
Rørdam, Holger Fr 1893-95: Om Valfarterne til Kippinge før og efter Reformationen. *Kirkehistoriske Samlinger 4 III*. Kjøbenhavn.
Råberg, Per 1985: Rumsteorierna som kundskapskälla. *Magasin Tessin 1985 nr 2-3*. Lund.
Salvén, Erik 1940: Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. *Vår Bygd 1940*. Halmstad.
Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1290-1518, kaldet "Oldemoder" (Avia Ripensis). Udg O Nielsen. Kjøbenhavn 1869. (forkortes RO)
Samzelius, Jonas L:son 1946: *Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421-1590, med inledande studier*. Närke, Studier över landskapets natur och odling IV. Uppsala.
Sarvas, Pekka 1977: Om historisk arkeologi. *Historisk Tidskrift för Finland 1977*. Helsingfors.
Sauer, Joseph 1924: *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*. Freiburg im Breigau (1 Ausg 1902).

Saussure, Ferdinand de 1970: *Kurs i allmän lingvistik*. Lund (1 udg Paris 1916).
Sawyer, Birgit 1991: Viking-Age Rune-Stones as a Crisis Symptom. *Norwegian Archaeological Review 24 no 2*. Oslo.
Saxonis Gesta Danorum I-II. Udg J Olrik & F Blatt. Hauniæ 1931-57. (forkortes Saxo)
Saxtorph, Niels M 1970: Kalkmaleriers kildeværdi. *Fortid og Nutid XXIV, 1970*. København.
Saxtorph, Niels M 1978: Kalkmalede ornamenter i Århus Stift o. 1500. Et forsøg på gruppering og datering. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1976*. København.
Saxtorph, Niels M 1986: *Danmarks kalkmalerier*. København (1 udg 1967).
Schalling, Erik 1936: *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Statens offentliga utredningar 1936: 28. Stockholm.
Scharling, Will 1889-90: Kirketallet og Folketallet i Danmark i det 13. Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift 6 II*. Kjøbenhavn.
Scheffer, C G U & Trætteberg, Hallvard & Pirinen, Kauko 1957: Bomärke. *KLNM 2*. Malmö.
Schiørring, Ole red 1991: *Tamdrup. Kirke og gård*. Horsens.
Schmidt, August F 1965: Kilderejse. *Skalk 1965 nr 3*. Århus.
Schnell, Ivar 1965: *Kyrkorna i Södermanland*. Nyköping.
Schott, Carl 1958: Die Naturlandschaften. *Geschichte Schleswig-Holsteins 1*. Hrsg Olaf Klose. Neumünster.
Schou, Axel 1949: Landskabsformerne. *Atlas over Danmark I*. Red Niels Nielsen. København.
Schück, Herman & Dahlerup, Troels & Hamre, Lars & Larusson, Magnus Mar 1964: Kyrkans finanser. *KLNM 9*. Malmö.
Schultz, C G 1936: Bidrag til de danske Tvillingetaarnes Udviklingshistorie. *Fra Københavns Amt 1935*. Roskilde.
Schultz, C G 1945: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1945*. København.
Scriptores Minores I-II. Udg M Cl Gertz. København 1917-22. (forkortes SM)
Scriptores Rerum Danicarum medii ævii I-IX. Udg J Langebek m fl. Hafniæ 1772-1878. (forkortes SRD)
Seldmayr, Hans 1950: *Die Entstehung der Kathedrale*. Zürich.
Severinsen, P 1909: Hardsyssels Kirker. *Hardsyssels Aarbog III, 1909*. København.
Severinsen, P 1921: Oldemoders Kirkeliste. *Fortid og Nutid III*. København.
Shanks, Michael & Tilley, Christopher 1987: *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*. New Studies in Archaeology. Cambridge.
Shelby, Lon R 1972: The Geometrical Knowledge of Medieval Master Masons. *Speculum XLVII, No 3*. Cambridge (Massachusetts).
Simson, Otto von 1956: *The Gothic Cathedral. The Origins of Gothic Architecture and the Medieval Concept of Order*. London.
Sjællands Stifts Landebog 1567. Udg Svend Gissel. København 1956. (forkortes SSL)
Sjöström, Ingrid 1989: Kyrkorna från perioden 1760-1860 i Skåne och Blekinge. En sammanfattande översikt. *SK 210, Kyrkobyggnader 1760-1860, Del 1, Skåne och Blekinge*. Stockholm.
Skansjö, Sten 1983: *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Skånsk senmedeltid och renässans 11. Lund.
Skansjö, Sten 1986: *Från vikingatida stormansgård till renässansslott. Några huvuddrag i Bjersjöholms äldre historia*. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund.
Skansjö, Sten 1987: *Aspekter på Ystadsområdet under medeltiden. Historisk kasuistik med kommentarer. A Ljunits härad*. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund.
Skansjö, Sten 1988: *Aspekter på Ystadsområdet under medeltiden. Historisk kasuistik med kommentarer. B Herrestads härad*. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund.
Skansjö, Sten & Riddersporre, Mats & Reisnert, Anders 1989: Huvudgårdar i källmaterialet. Se Andersson & Anglert 1989.
Skre, Dagfinn 1988: *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Øvre Ervik. (Magistergradsopgave, Oslo Universitet 1984)
Skrubbeltrang, Fridlev & Bjørkvik, Hallvard & Larusson, Magnus Mar & Granlund, John & Oja, Aulis 1957: Bonde. *KLNM 2*. Malmö.
Skyum-Nielsen, Niels 1949: Haandskriftet "Ribe Oldemoder". *Scandia XIX, 1948-49*. Stockholm/København/Oslo.
Skyum-Nielsen, Niels 1971: *Kvinde og Slave*. København.
Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1932ff. Lund.
Slottved, Ejvind 1973: Klemmebrevene 1555. Studier over præsternes økonomi under Christian III. *Historisk Tidsskrift 12 VI*. København.

Smedberg, Gunnar 1973: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca Theologiae Practicae 32. Lund.

Smedberg, Gunnar & Dahlerup, Troels & Sandnes, Jørn & Teitsson, Björn 1976: Ödekyrka. *KLNM 20*. Malmö.

Smith, E Baldwin 1956: *The Dome. A Study on the History of Ideas*. Princeton monographs in art and archaeology 30. Princeton.

Sogur Danakonunga. Udg Carl af Petersens & Emil Olson. Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. København 1919-25.

Solli, Brit 1990: Gamle ting og nye tegn i arkeologiske studier av dekor og stil. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1989/90*. Oslo.

Solli, Brit 1992: Idehistoriske retninger innenfor arkeologi 1970-1990. *Fornvännen 87, 1992*. Stockholm.

Spengler, Oswald 1962: *Vesterlandets Undergang. Omrids af en verdenshistoriens morfologi*. København (Wien/Leipzig 1919-22).

Stangier, Susanne 1992: Ornamentsdekorationen indenfor Finjaværkstedet. *ICO, Iconographisk Post 1992 nr 2*. Stockholm.

Steane, John 1985: *The Archaeology of Medieval England and Wales*. Croom Helm Studies in Archaeology. London/Sydney.

Steenberg, Jan 1935: *Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13 Aarhundrede*. København.

Stiesdal, Hans 1979: To middelalderlige huse på Stevns. *Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist*. København.

Stiesdal, Hans 1982: Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1980*. København.

Stiesdal, Hans 1983a: Grave i tidlige vesttårne. *Hikuin 9*. Højbjerg.

Stiesdal, Hans 1983b: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. København.

Storck, H 1896: *Grenaa Egnens Kridtstenskirker*. Kjøbenhavn.

Storck, H 1903: *Jydske Granitkirker*. Kjøbenhavn.

Storck, H & Clemmensen, Mogens 1918: *Danske Teglstenskirker*. København.

Storck, H & Koch, V 1893: *Sallinglands Kirker II , Nørre Herred*. Kjøbenhavn.

Styffe, Carl Gustaf 1911: *Skandinavien under unionstiden med särskilt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiske geografien*. Stockholm.

Sundnér, Barbro 1982: *Maglarp - en tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4° Nr 15. Bonn/Lund.

Sundnér, Barbro 1986: Kan murningstekniken datera medeltidskyrkorna? *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Sundnér, Barbro 1987: Church Archaeology. *Swedish Archaeology 1981-1985*. Utg Svenska Arkeologiska Samfundet. Stockholm.

Sundnér, Barbro 1989a: Kyrkor - ett arkeologiskt källmaterial ovan mark. *META 1989 nr 2*. Lund.

Sundnér, Barbro 1989b: Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadområdets kyrkor. Se Andersson & Anglert 1989.

Sundnér, Barbro 1991: The churches in the Ystad area. *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden - the Ystad Project*. Ed Björn E Berglund. Ecological Bulletins 41. Copenhagen.

Sundquist, Nils 1950: Kyrkvalvet och himlavalvet. Till tolkningen av några målningsmotiv i Rasbokils kyrka. *Uppland 1950*. Uppsala.

Svanberg, Jan 1964: *Medeltida kyrkoarkitektur i Norden*. Stockholm.

Svanberg, Jan 1983: *Medeltida byggmästare*. Uppsala.

Svenska Landskapslagar 1-5. Utg Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1933-46. (2 oplag 1979) (forkortes SLL)

Svensson, Artur 1965: *Bjeresjö Kyrka*. Ystad.

Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt Inventarium 1ff. Utg Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Stockholm 1912ff. (forkortes SK)

Sørensen, Marie Louise Stig 1990: Handel, udveksling og dansk arkæologi. Overvejelser omkring nye perspektiver. *Hikuin 16*. Højbjerg.

Sørensen, Morten Aaman 1990: Lihme kirkes romanske tårn. *Hikuin 17*. Højbjerg.

Sørensen, Aage 1938-39: Ommersyssels Ødekirker. *Fra Randers Amt XXXII-XXXIII*. Randers.

Tandrup, Leo 1979: *Ravn I-II. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912*. København.

Tegninger af ældre nordisk Architektur 1:1ff. Udg V Dahlerup & H J Holm & H Storck. Kjøbenhavn 1872-1919. (forkortes Tegninger)

Teuchert, Wolfgang 1985: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung des Landesamtes für Denkmalpflege Schleswig-

Holstein 1969-1984. *Nordelbingen 54*. Heide in Holstein.
Thiis-Evensen, Thomas 1985: Var står arkitekturforskningen idag? *Magasin Tessin 1985 nr 2-3*. Lund.
Thomsen, Christian Jürgensen 1836: *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed*. Kjöbenhavn.
Thorkelin, G J 1781: *Samling af Danske Kirke-Love*. Kiöbenhavn.
Thun, Egon 1967: Fjälkinge kyrka. *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland 1967 nr 1*. Kristianstad.
Thunmark-Nylén, Lena 1980: Om de gotländska kyrkornas ålder. *Gotländskt Arkiv 1980*. Visby.
Thunmark-Nylén, Lena 1986: Hedningar, kristna och silverskatter. *Gotländskt Arkiv 1986*. Visby.
Tomner, Lennart 1980: Borgmästare Jörgen Kock. *Elbogen, Malmö fornminnesförenings tidskrift 1979 nr 4*. Malmö.
Trachtenberg, Marvin & Hyman, Isabelle 1986: *Architecture, from prehistory to post-modernism*. New York.
Trap, J P 1858-60: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark I-V*. Kjøbenhavn.
Trap, J P 1864: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig I-II*. Kjöbenhavn.
Trap, Jens Peter 1953-72: *Danmark. Femte udgave. I-XV*. Red N Nielsen m fl. København. (forkortes Trap)
Tuulse, Armin 1951: Träkyrkor med stensakristia. *Fornvännen 1951, årg 46*. Stockholm.
Tuulse, Armin 1969: Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. *Acta Visbyensia III*. Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts. Visby.
Tvede-Jensen, Lars 1985: *Jylland i oprør. Skipper Clement-fejden 1534*. Århus.
Tønnesen, Allan 1990: Lavadelens brug af bomærker. *Slægter, Skjolde, Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*. Odense.
Uldall, F 1896: De jydske Granitkirkers Alder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1896*. Kjøbenhavn.
Uldall, J F C & Helms, Jacob 1884: *Sallinglands Kirker I, Røddinge Herred*. Kjøbenhavn.
Uldall, Kai 1931-32: Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. *Fortid og Nutid IX*. København.
Ulsig, Erik 1968: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. Skrifter udg af Det historiske Institut ved Københavns Universitet II. København.
Ulsig, Erik 1991: Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. *Historisk tidsskrift 91 hf 1*. København.
Unnerbäck, Axel 1992: Sveriges Kyrkor - konsthistoriskt inventarium. *Från romanik till nygotik. Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm.
Vedsø, Mogens 1989: Hvælvteknik - en studie i overribber. *Bygningsarkæologiske Studier 1989*. København.
Vellev, Jens 1969: Væk altsammen. *Skalk 1969 nr 6*. Højbjerg.
Vellev, Jens 1981a: Professorens kirke. *Skalk 1981 nr 1*. Højbjerg.
Vellev, Jens 1981b: Viborg domkirkes vestfront. *Hikuin 7*. Højbjerg.
Vellev, Jens 1983: Grenåegnens kalkstenskirker - forskningshistorie og tagværker. *Hikuin 9*. Højbjerg.
Vellev, Jens 1990: *Asmild Klosterkirke i 900 år*. Højbjerg.
Vilberg, Gro 1977: *Egenkirkesystem og norsk kirkeorganisasjon. En komparativ studie*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo. (stencil)
Vilks, Lars 1987: *Konst och konstnär*. Malmö.
Viollet-le-Duc, E E 1858-79: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siecle I-X*. Paris.
Vår Bygd 1ff årg, 1916ff. Halmstad.
Walde, A 1965: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I-III*. Heidelberg (München 1938).
Wanscher, Vilhelm 1943: *Danmarks Architektur*. København.
Weber, Max 1978: *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund (Tübingen 1934).
Weibull, Lauritz 1953: *Lunds domkyrka. Dess ombyggnad 1860-1880*. Malmö.
Werne, Finn 1987: *Den osynliga arkitekturen*. Lund.
Wienberg, Jes 1986a: Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin 12*. Højbjerg.
Wienberg, Jes 1986b: Gotiske kirkehvælvinger - et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.
Wienberg, Jes 1988a: Dendrokronologi og kildekritik - om dateringen af Store Köpinge kirkes romanske ombygning. *META 1988 nr 1-2*. Lund.
Wienberg, Jes 1988b: Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. *META 1988 nr 1-2*. Lund.
Wienberg, Jes 1989: Kirkerne og befolkningen i Ystadområdet. Se Andersson & Anglert 1989.
Wienberg, Jes 1990: Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder. *Hikuin 17*. Højbjerg.

Wienberg, Jes 1991: Medieval Tønsberg, the Church and the Hinterland. *Regions and Reflections, In Honour of Märta Strömberg*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 20. Stockholm.
Wilcke-Lindqvist, Ingeborg 1932: En kyrkoreparation på 1400-talet, dokumentariskt belyst. *Fornvännen årg 27, 1932*. Stockholm.
Wilson, Christopher 1990: *The Gothic Cathedral. The Architecture of the Great Church 1130-1530*. London.
Wittendorf, Alex 1988: De danske reformationer og den folkelige bevidsthed. *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*. Red Anders Bøgh & Jørgen Würtz Sørensen & klars Tvede-Jensen. Ålborg.
Wittendorf, Alex 1989: På Guds og Herskabs nåde, 1500-1600. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 7*. Red Olaf Olsen. København.
Wåhlin, Birgitte 1988: Oprøret mod Knud den Hellige i 1086. Brydninger under stats- og klassedannelsen i Danmark. *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Red Anders Bøgh & Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen. Ålborg.
Wåhlin, Hans 1939: *Landskrona forna kyrka och dess minnesmärken*. Malmö.
Wåhlin, Theodor 1917: Mariakyrkans i Ystad byggnadshistoria. *Minnesskrift utgiven av Ystad Fornminnesförening 1907-1917*. Skrifter utg av Ystads Fornminnesförening 1. Ystad.
Yrlid, Inger Ahlstedt 1976: *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri*. Lund.
Zaske, Nikolaus 1970: Mittelalterliche Backsteinbau Norddeutschlands als Geschichtsquelle. *Neue Hansische Studien*. Hrsg Konrad Fritze et al. Berlin.
Öberg, Jan & Riska, Tove & Moltke, Erik & Liestøl, Aslak & Gestsson, Gisli & Guðjonsson, Elsa E 1977: Inskrifter. *KLNM 21*. Malmö.
Øm klosters krønike. Oversat af Jørgen Olrik. Århus 1968.
Østerberg, Eva 1978: Historia och arkeologi. Några reflexioner. *Historia och arkeologi*. RAÄ & SHM Rapport 1978: 2. Stockholm.
Østergaard, Knud Høgsbro 1962: Arkæologiske undersøgelser i Brørup kirke 1953-54 og 1962. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1961*. København.
Øye, Ingvild 1990: Middelalderkvinder i tverrfaglig belysning. *Historisk tidsskrift 1990 nr 4*. Oslo.
Åberg, Alf 1979: *När byarna sprängdes*. Stockholm (1 utg 1953).
Aakjær, Svend 1945: Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe stift 1321-1682. *Fortid og Nutid XVI*. København.
Åman, Anders 1987: *Arkitektur och ideologi i stalintidens Östeuropa. Ur det kalla krigets historia*. Stockholm.

English Summary

The Gothic Maze
The Middle Ages and the Churches of Denmark

Questions

The Gothic Maze focuses on the vigorous building activity in the churches of Denmark in the time up to the Reformation. Was this an expression of economic prosperity, increased piety, or a church in crisis? Can the development be described as a transition from Romanesque to Gothic? How did the churches change? What was the economic background? Who were the benefactors? What were their motives? And what can the changes teach us about the Middle Ages as an epoch? These are some of the questions examined in this book about the 2,692 parish churches in medieval Denmark.

Content and Form

The Gothic Maze studies the concepts of church architecture, its explanations, sources, and contexts.

The dissertation emphasizes that concepts such as "the Middle Ages", "Romanesque", and "Gothic" are nothing but metaphors created in modern times. The traditional explanations, which refer to currents of fashion and changes in the economic cycle, are insufficient for an understanding of the culmination of building activity in the fifteenth and sixteenth centuries. Church construction and its context are studied in two of the judicial districts known as *härader* (hundreds) in Scania. Experience from this area is used to assist in the interpretation of church-building throughout medieval Denmark. In addition, the building activity is examined in relation to economic data and details of the benefactors in selected areas where the sources permit closer study.

The intention is not just to reconsider established truths about church-building and to study the churches across modern national boundaries, but also to write something different, to find new ways for academic exposition. The text thus contains not only theory, survey maps, statistics, examples, and arguments, but also hidden quotations, rhetoric, and pictorial illustration. The content cannot be divorced from the personal form. To confine oneself to reading the English summary will thus give a distorted picture of the whole.

Chapter I: Churches in Change

The three main periods of church construction – the Romanesque, the Gothic, and the Neo-Gothic – are exemplified by the churches of Sædding, Holmstrup, and Tygelsjö (fig. 1), which also serve to reflect the different tendencies in Jutland, Zealand, and Scania respectively. Among the many changes undergone by the churches, the focus here is on "Gothicization", the transformation of Romanesque churches by means of Gothic extensions, additions, and vaults. The study is confined to the eight dioceses in medieval Denmark (fig. 7), that is to say, present-day Denmark, Schleswig in Germany, and the provinces of Scania, Halland, and Blekinge in Sweden. The investigation comprises the 2,692 medieval churches (fig. 10) which are assumed to have functioned as parish churches. The sources on which the study is based (fig. 11) are *Sveriges Kyrkor* (1912 ff.), *Danmarks kirker* (1933 ff.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein* (1939 ff.), and J. P. Trap's *Danmark* (1953–72). These surveys have been supplemented with other available literature, along with descriptions, drawings, and photographs found in archives in Copenhagen, Lund, Kristianstad, Halmstad, and Karlskrona. All these

data were collected in a card file (fig. 12). The inventory is thus based on documentation of varying quality and on the uneven state of preservation of the churches (fig. 14) themselves.

Chapter II: Romanesque and Gothic

This chapter uncovers the origin and changing meaning of the concepts of Romanesque and Gothic, both in their general international use and in Denmark in particular. In the literature on the European cathedrals it is possible to discern four main perspectives on the Gothic: formalistic, technological, spatial, and iconological.

The literature on the Danish churches is wholly dominated by the formalistic and technological perspectives. Gothicization has been seen as a diffusion of stylistic influences and craft traditions along trade routes. What has not been explained, however, is why the style was important, why an economic surplus should have been invested in the churches and not in something else, and why building activity increased in the fifteenth century.

The writer studies Gothicization with the vault as a clue (fig. 22). Building a vault changes the interior of a church. The ribbed vault is essential to most perspectives on Gothic. Moreover, it is realistic to use vaults as sources, since there is a large number of them, they are well preserved and have often been documented, and they undergo a clear typological and technical development.

The chronology and topography of vault-building (fig. 23) cannot be explained with reference to fashions of style, technical ability, fire insurance, or economic surplus. To understand the uneven distribution of vault-building or Gothicization, we must ask why it was considered necessary to remind people of heaven – for the church vault is a polysemantic symbol of heaven.

The hundreds of Ljunits and Herrestad in Scania were chosen for a detailed investigation of the development, variation, and context of church-building. The churches here (fig. 24) were thoroughly studied as part of the project "The Cultural Landscape during 6,000 Years", also known as the Ystad Project. The quantitative development of church construction can be elucidated over a period from about 1050 until 1950 (fig. 25). The appearance of the churches in 1300 and 1550 can be examined in relation to indirect data about economy, demography, and church land holdings around 1570, as well as details of medieval manors (figs 26–27).

The focus is then switched to one church in the Ystad area, that in Bjäresjö (figs 30–33). The development of the church can be followed through at least ten phases and assessed in relation to the manor. Bjäresjö church was built on the manor toft. The Romanesque church was Gothicized with ogival ribbed vaults, new murals, and larger windows around 1325–50. The manor moved out of the village between 1344 and 1350. Gothicization can thus be interpreted as a symbolic expression of the transformation of Bjäresjö from a manor church to a parish church. The aristocratic church was now opened to the common people, and it was established as an institution in its own right, administered by the priest and the churchwardens.

The writer concludes the chapter with reasons why he would abstain from defining the term Gothic and instead keep our concepts open. Just as the past is ambiguous, so we must accept ambiguity in our concepts and our present. The ribbed vault is thus not a definition of Gothic but a thread or a metonym, one attribute which can represent the whole.

With reference to Ferdinand de Saussure, the style can be perceived as a material language, where the sign combines an expression (signifier) and a content (signified). The transition from Romanesque to Gothic can then be described as a change in the expression but not in the content, and the content was the important thing in those days. The round arch was succeeded by the pointed arch, and the barrel vault by the ribbed vault. The symbolic meaning of the arch and the vault – the firmament or canopy of heaven – nevertheless remained unchanged.

Why was the vault as a sign of heaven used with increasing frequency up until the Reformation? Using Pierre Bourdieu's field theory, the following hypothesis can be formulated for medieval church-building: Prestige in the estates of the realm was acquired by saving religious capital. The

aristocracy, the clergy, and especially the burghers transformed their agrarian and mercantile capital into religious capital by making gifts to the church and its building. Behind the pious donations we see a struggle for power waged with religious weapons. The burghers' frequent use of the architectural idiom of the church – the pointed arch and the blind windows – were thus not a question of fashions of style but of symbols intended to justify the merchant and his commerce.

Chapter III: Churches in Denmark

This chapter presents church-building in medieval Denmark, divided according to the parts of the church, classified chronologically into the Romanesque (1040–1300) and Gothic (1300–1550) periods and geographically into the eight dioceses. Previous surveys are mentioned, with a discussion of the possibility of periodizing the building activity. The following sections, which are accompanied by survey maps with statistics, deal with the density of churches (fig. 36), the Romanesque churches (fig. 38), the Gothic churches (fig. 41), extensions to the chancel (figs 42, 45), extensions to the nave (fig. 47), vestries (fig. 48), chapels (fig. 51), porches (fig. 53), towers (figs 55–56), vaults (figs 58–59), and deserted churches (fig. 61). Developments are summed up in three illustrations: regional trends of change (fig. 63), vault-building 1300–1500 measured in terms of the number of bays (fig. 64), and the chronology of the murals (fig. 65). Vault-building, with its centre of gravity in the towns, on the islands of Funen and Zealand, ought to be able to represent Gothicization as a whole, while the murals ought to indicate the chronology of the building activity, with a striking climax around 1500.

Chapter IV: Land and Money

This chapter begins with a discussion of the view of the medieval economy. Church archaeologists have hitherto interpreted the churches in a modern formalistic perspective. Church construction, however, was not a passive reflection of the parish's economic surplus. The most important revenue came from tithes, donations, land rents, and offerings. The oldest churches, founded as manor churches, could have been fully integrated in the economy of the manor farm or the village. The economic hinterland of the church was not confined to the parish in which it stood, but could also take in neighbouring parishes or more distant areas. Cathedrals, abbey churches, churches of pilgrimage (fig. 68), and town churches thus had an extensive economic hinterland.

Gothicization measured in terms of vault-building 1300–1550 is then assessed in relation to the physiographical conditions and details of taxation in written sources. Vault-building is appraised in relation to fertile clay soils throughout medieval Denmark (fig. 70) and in greater detail in relation to data on soil types in Scania (figs 71–72). Vault-building is then considered in relation to details of church dues as recorded in "Ribe Oldemoder" ca. 1325 (figs 73–75), "Landehjælpen" 1524–26 from Funen and Tåsinge (figs 76–78), and "Christian V's Matrikel" 1688 from Zealand and Møn and from the Kingdom of Denmark (figs 79–82). At parish level the study is not able to show any statistical correlations between the number of vault bays and taxation. There is a clear link, however, when several churches are brought together regionally or according to architecture.

Church-building cannot be reduced to a reflection of the economic situation of the parish. The Reformation did not abolish parish tithes, and the churches' landed property was not confiscated. Building activity nevertheless declined or ceased completely.

Chapter V: Individuals and Communities

The intention here is to examine who was responsible for erecting and changing our churches. The writer focuses on the benefactors, their number, gender, and social estate. Details of property distribution in the Middle Ages suggest that the initiative in both the Romanesque and the Gothic period should be sought particularly among the privileged. It was only here that the necessary economic capital could be found.

The view of the church-builders and benefactors has varied according to differing views of the medieval social structure. Scholars have identified the Romanesque builders as aristo-

cratic individuals, as communities of peasants, and most recently as lords and peasants together, each owning their share of the church. In contrast, the benefactors who had the churches rebuilt in the Gothic period have not been ascertained.

There follows a consideration of the localization of churches near major farms with stone houses, mottes, and manor houses; the architectural forms, especially the distribution of Romanesque towers and central churches (fig. 88) and added Gothic chapels (fig. 92); mural paintings of benefactors and coats of arms (fig. 97); and inscriptions, written information in books and charters, and details of patronage at the time of the Reformation in the diocese of Lund (fig. 99).

The analysis of the sources shows continuity from the Romanesque to the Gothic period. In both periods the benefactors were predominantly privileged men. The sources reveal a difference in social structure. Large estates were typical of Eastern Denmark, where the churches were erected by aristocrats. Freehold farms were characteristic of Western Denmark, where the churches were more often built by groups of freehold peasants.

In eastern Denmark the Romanesque churches were small, and both the tower and the nave could be reserved for the church-owner and his family. In Western Denmark the churches were slightly bigger, since more families were expected to find room. With reference to a hypothesis put forward by Axel Bolvig, it is conceivable that Gothicization was most extensive where aristocratic manor churches after 1300 were opened to the entire population in the parish.

The writer concludes the chapter by maintaining that the question of who built and modified our churches depended on who was actually able to play the role of builder, in other words, possessed the necessary economic capital in the form of power over people, land, and money. Changes from the Romanesque to the Gothic period in the number, gender, and estate of benefactors may be due to changes in the availability of economic capital. The clergy, the burghers, and the guardians of the church thus had increased opportunities to build.

Chapter VI: The Middle Ages and the Churches

The Middle Ages in Scandinavia are traditionally defined as the time between the adoption of Christianity and the Reformation, in other words, on the basis of the church's institutional role. The architectural idiom of the church has led to a division of the Middle Ages into two distinct main periods, one Romanesque, the other Gothic. The writer argues here that church architecture shows continuity in both form and content from Romanesque to Gothic.

The pious motives for church-building in the Middle Ages are presented along with interpretations from our own times. The writer then puts forward his own interpretation: The intensive period of building shortly before the Reformation is not interpreted as a direct reflection of increased prosperity or piety, but as the use of material symbols in a time of social stress. The church was threatened by a steadily growing opposition between religious ideals and new economic realities. Gothicization is a sign of crisis.

The Reformation restored the balance between ideals and realities. There were changes in the organization and message of the church. The contradiction between religious ideals and economic development was cleared away. Prosperity became a virtue. The Reformation abolished the sense of guilt that was the motive force behind church-building, just as purgatory, indulgences, and saints disappeared. Economic surpluses were instead invested in private consumption, for example, the magnificent Renaissance manor houses.

The perspective is prolonged to the nineteenth century, when church-building was also intensive. The churches were then expanded and renovated, especially in Scania (fig. 104). The underlying causes were not just population growth, an economic boom, and new religious needs, but also the restoration of the church as an institution. When the enclosure reforms had broken up the village communities, the church was threatened by revivals and free-church congregations. The church now had to be re-established as a temple worthy of the Lord. The churches were renewed in Neo-Romanesque and Gothic style, alluding to the church's period of greatness in the Middle Ages.

In the course of this research, it has been the writer's repeated experience that the written sources which could shed light on church-building are extremely few in number, often representing untypical examples, judging by the church architecture. The monuments themselves can thus be used to evaluate the representativeness of the texts.

Translated by Alan Crozier

Lund Studies in Medieval Archaeology

1. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio.* 1986.
2. Leifh Stenholm, *Ränderna går aldrig ur. En bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid.* 1986.
3. Anders Lindahl, *Information through sherds, a case study of the early glazed earthenware from Dalby, Scania.* 1986.
4. Lars Ersgård, *"Vår Marknad i Skåne." Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* 1988.
5. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.*1989.
6. *Dendrokronologi och medeltida kyrkor. Symposium i Lund 11-13 april 1988.* 1989.
7. Lars Andersson, *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien.* 1989.
8. Rikard Holmberg, *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna* 1990.
9. *Medeltida Husbyggande - Symposium i Lund 1989.* 1992.
10. Henrik Klackenberg, *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige.* 1992.
11. Jes Wienberg, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* 1993.

244

Den gotiske labyrint fokuserer på det voldsomme byggeri ved kirkerne i tiden op til reformationen. Var det et udtryk for økonomisk velstand, øget fromhed eller kirkens krise? Kan byggeriet beskrives som en overgang fra romansk til gotisk? Hvordan blev kirkerne forandret? Hvad var den økonomiske baggrund? Hvem var stifterne? Hvad var deres motiver? Og hvad kan forandringerne lære os om middelalderen som epoke? Det er nogle af de spørgsmål, som omhandles i denne bog om de 2692 sognekirker i middelalderens Danmark.

Jes Wienberg er arkæolog, født i Silkeborg 1956 og nu bosat i Lund.